11.69
12673

1944
1943

VIII А/39

ВЪЗСТАНИЕТО
ВЪ
ПЕРУЩИЦА
презъ 1876 г.

Н.В.А. Л. С. РЪЙОЗСКИ
БИБЛИОТЕКА
ОСНОВЕН ФОНД

Съставилъ Ив. П. Кеповъ

ПЛОВДИВЪ
1931

936
12/71 11269
42673

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Вмѣсто предговоръ . . . . . VII—XI

I. До бунта . . . . . 1—91

1. **Нѣщо изъ миналото на Перущица.** Географско положение 1. — Повърхнина 2. — Предание за основаването на селото 4. — Траки и римяни 5. — Българско време 7. — Турско завоевание 9. — Потурчаване 10. — Кърджалии 11. — Тъмръшлиитѣ 12. — Една страшна изповѣдь 14. — Ангария 15. — Икономическо замогване 15. — Промѣни въ живота 19. — Арнаутски вилнения 21. — Борба противъ арнаутитѣ 21. — Подвизи 23. — Край на дружината 24.
2. **Духовно събуждане.** Втората половина на 18 вѣкъ 25. — Свещеници и учители до 1850 г. 27. — Постройка на нова черква и на училищна сграда 29. — Време на Хр. Г. Дановъ и неговитѣ спомени: Село Перущица, произведения, поминъкъ 31. — Какъ се условихъ за учитель 33. — Силата и благотворното влияние на контракта 36. — Водосветъ и починъ на учебни занятия 37. — Какъ отучихъ перущени да си не бръснатъ главитѣ 39. — Какъ ме обикнаха всички перущени. Народни веселия 39. — Опитътъ ми да отворя класно училище 41. — Опитъ за вечерно и празнично училище 41. — Селско мирово сѫдилище 42. — Какъ запознахъ перущени съ гражданитѣ въ Пловдивъ 42. — Какво невежество владѣеше по селата 43. — Какъ напуснахъ Перущица 44. — Отъ 1853 г. до възстанието 44. — Димитъръ Г. Лачковъ 45. — Николай п. Филиповъ 48. — Драганъ В. Манчовъ 49. — Други учители 50. — Обучение 53. — Необезпеченото положение на учителя 54. — Ролята на училището 55. — Други просвѣтителни фактори 58. — Преломъ въ духоветѣ 59.
3. **По-важни дейци.** Петъръ Боневъ 60. — Братя Тилеви 70. — Спасъ Ив. Гиновъ 78. — Костадинъ х. Танковъ 80. — Начо Величковъ 83. — Свещ. Петъръ Велчевъ 84. — Василъ Соколски 85. — Кочо Чистеменски 87. — Мацко 89. — Георги Натевъ 90.

Стр.

II. Бунтътъ . . . . . 93—192

1. **Подготовка.** Първиятъ комитетъ 95. — Възобновяване на комитета 98. — Доставка на оржжие 101. — Великдень 103. — „Линия на поведение“ на пловдивскитѣ бълг. първенци 106. — Подготовката се засилва 108.
2. **Бунтътъ е обявенъ.** „Да живѣе България“! 111. — Пратеницитѣ на Тъмръшлията 112. — Дели-Асанъ и Дели-Гьорги 114. — Убийството на Кофчо Гинчовъ и на тримата помаци 115. — Обещанията на Азисъ-паша 116. — Поведението на чорбаджиитѣ 117. — Куртово Конаре гори 119.
3. **Недѣля, 25 априлъ.** Покана до брѣстовичани 119. — Посланничеството на дѣдо Ангелия 120. — Брѣстовичани подъ покровителството на Гюмушъ-Герданъ 121. — Азисъ-паша праща помощь 122. — Душевната борба на Бонева 122. — Бойково и Дѣдово горятъ 123. — Табии и борци 113. — Участието на женитѣ 131.
4. **Понедѣлникъ, 26 априлъ.** Прегледъ на позициитѣ и оржжието 132. — Гори и Срѣдна-гора 132. — Отъ Пловдивъ пристигатъ две заптиета 132.
5. **Вторникъ, 27 априлъ.** Поява на помацитѣ 134. — Преговори за миръ 135. — „Който иска да се турчи, нека иде на теслимъ“ 138. — Първото клане 139. — Подозренията къмъ попъ Стоимена 141. — Боятъ започва 142. — Участьта на топчето 143. — Пълно разстройство на отбраната 144. — Първата нощь 145.

6. Срѣда, 28 априлъ. Неприятелтъ настжпва 146. — Отстжпване на позициитѣ 147. — Обръчътъ се стѣснява 148. — Решидъ-паша пристига 149. — Втората нощь 150.
7. Четвъртъкъ, 29 априлъ. Нови турски подкрепления 150. — Намѣсата на Панарета 151. — Мисъль за предаване 151.
8. Петъкъ, 30 априлъ. Парламентьорката убита 152. — Решидъ-паша действува 152. — Отстжпване отъ горната черква 153. — Отбрана на долната черква 154. — Боневъ убитъ 155. — Борбата продължава 156. — Гитме, айол, гитме! 156. — Бомбардиране на черквата 157. — Бѣгство 158. — Участьта на избѣгалитѣ 160. — Участьта на децата 163.
9. Сжбота, 1 май. Решидъ-паша освѣтленъ върху положението 167. — Последнитѣ защитници 167. — Разколебание 169. — Черквата се бомбардира и отъ истокъ 170. — Убиване на парламентьоритѣ 171. — Защита на водата 175. — Гуша за гуша 176. — Положение на обсаденитѣ 179. — Последенъ подвигъ 180. — Пратеникътъ на Решидъ-паша 184. — Оживяване на Георги Натевъ 188. — Перущица падна съ честь и слава 189.

Стр.

III. Следъ бунта . . . . . 193—236

1. Жертвитѣ. Заравяне и брой на загиналитѣ 195. — Плячката 198. — Турскитѣ загуби 199.
2. Затворитѣ. На пжть за Пловдивъ 200. — Въ Хамама 201. — Гладна стачка 202. — Рапорта на д-ръ М. Владосъ 203. — Дѣлото на тримата убити помаци 206. — Трагедията на попъ Петра 207. — Самопожертвуване на Соколски 210. — Затворници и сждене 210. — Награди и наказания 214.
3. Родно пепелище. На пжть 215. — Въ родно село 216. — Пепелището 218. — Селището расте 218. — Опеченъ на ръженъ 219. — Жътва 220. — Изгорениятъ трупъ изчезналъ 220.
4. Пристигане на чужденци. Скайлеръ и Макгаханъ 221. — Перущица е здрава 222. — Не е така, това е лъжа! 223. — А бу комит му? 223. — Правителството гради кжщи 224. — Благотворителность 225. — Последна жертва 226.
5. Нова Перушица. Комитетътъ „27 априлъ“ 227. — Ново съземанне 230. — Население 231. — Характеристика 233. — Учреждения 235.

IV. Приложения.

Стр.

I. Кратко изслѣдваніе за бывшый градъ Драговецъ — Д. Г. Лачковъ 239
II. Ангель утѣшитель — Д. Г. Лаковъ 242
III. Две писма отъ Петъръ Боневъ 243
VI. Речь, държана на учил. изпитъ презъ 1868 или 1869 г. отъ хаджи попъ Г. Тилевъ 244
V. Телеграми по възстанието 247
VI. Докладъ на Великото везирство до Н. В. Султана . . . 249
VII. Писмо до бълг. екзархия въ Цариградъ 250
VIII. Важенъ рапортъ 255
IX. Дописката на Макгаханъ 259
X. Отонъ Ивановъ отъ С. В. Турчевъ 262
XI. Дѣдо Рангелъ Гичевъ въ затвора — К. Величковъ . . . 263
XII. Ив. х. Тилевъ — Н. Гашаровъ 266
XIII. Хамидъ Абдулъ паша — Макгаханъ 269
XIV. Турски пѣсни за перущенското възстание 371
XV. Списъкъ на загиналитѣ 274
XVI. Къмъ живота на попъ Георги х. Тилевъ 282

ЗА ПОУКА И НАЗИДАНИЕ НА МЛАДИТѢ ПЕРУЩЕНСКИ ПОКОЛѢНИЯ ИЗДАВА ТАЯ КНИГА

Комитетътъ „27 Априлъ“.

Намѣсто предговоръ.

Презъ априлъ 1876 г. разбунтувана Перущица е напълно откѫсната отъ свѣта и е изоставена отъ всички. Тя е обсадена още преди избухването на бунта отъ врагъ и многоброенъ и подивѣлъ отъ вѣрска омраза, който въ течение на цѣла седмица бавно, но непрекѫснато я унищожава. Нейното мѫжествено население юнашки се брани и съ скѫпи жертви отстѫпва кѫща по кѫща, улица по улица. Страшни, потресни сцени бързо се нижатъ една следъ друга. Най-после всичко е събрано въ една-едничка уцѣлѣла сграда—черквата, въ двора на която се дава последно сражение и следъ него пълно предаване. Но това предаване се предшествува отъ небивало нѣщо и по своята страхотность и по своето кърваво величие. Предшествува се отъ самоубийства и взаимни избивания, които и съставятъ кървавия вѣнецъ на цѣлото дѣло.

А всичко това не само буди най-живъ интересъ, но дава на перущенския бунтъ едно съвсемъ особно мѣсто въ общата история на Априлското възстание. За него, обаче, за тоя бунтъ, се знае твърде малко и отъ твърде малцина. Защото и най-малко е известно тъкмо Перущенското възстание. И още защото тъкмо неговитѣ дейци сякашъ сѫ пренебрегнати и напълно забравени. А тѣхнитѣ величави образи сами по себе се нареждатъ въ първата блѣскава редица на славнитѣ борци за българска свобода презъ оная страшна година.

Перущени постоянно сѫ живѣли подъ гнета именно на тая мисъль. И едва преди нѣколко години мѣстниятъ „Комитетъ 27 априлъ“ решава да се напише една по-обстойна и правдива книга както за самия бунтъ, така и за голѣмитѣ перущенски чада отъ онова време.

Случи се, щото изпълнението на това решение да се падне на мене. Добре. Но азъ предварително знаехъ, съ какви трудности е съпроводено такова дѣло. Защото всички веществени и писмени извори общо за миналото и частно за възстанието на Перущица бѣха безследно изчезнали въ пламъцитѣ на страшнитѣ априлски дни. Знаехъ още, че въ тия дни бѣха загинали въ юначна борба и всички главни дейци по подготовката и уредбата на бунта. Наистина, мнозина прѣки и активни участници въ самия бунтъ бѣха преживѣли страшната катастрофа, но единъ по единъ си отидоха и си отиватъ. А, за жалость, презъ тоя дългъ периодъ никой се не бѣше заинтересувалъ най-подробно да ги разпита, да съ-

постави и провѣри разказитѣ имъ, та по тоя начинъ да се запазятъ всички ония ценни сведения, които тѣ сѐ още можеха да ни дадатъ било общо за селото, било частно за бунта*. Почти всички тѣ си отидоха, и днесъ нѣма вече кого да разпитвате, нито има кой да даде по-подробни и що-годе достовѣрни сведения. Малцината останали живи, по своето тогавашно положение, сж вземали ограничено участие въ селскитѣ работи и въ самото възстание, па сж вече и въ преклонна възрасть, та и сами не се довѣряватъ на своята паметь. Отъ друга страна, мене ми бѣ достатъчно известно, колко е оскждна и нашата историческа книжнина по Перущинското възстание.

При това положение азъ се колебахъ дълго време, дали да приема поканата на Комитета, а заедно съ това и голѣмата отговорность за написването на книга върху Перущенското възстание. Но, когато ми се заяви, че той, Комитетътъ, разполага съ всички нуждни материали, които трѣбвало само да се преработятъ малко нѣщо и да се подредятъ въ форма на „Юбилеенъ сборникъ за възстанието въ Перущица“, азъ безъ колебение дадохъ съгласието си: такава работа нито ще бжде толкова трудна, нито ще повлече нѣкаква особна отговорность.

Тия материали сж следнитѣ:

1. Заветътъ на Петъръ Боневъ отъ проф. Д-ръ С. К. Гължбовъ въ 6 ржкописни страници.

2. Кочо (защитата на Перущица) отъ Ив. Вазовъ.

3. Училището въ Перущица (1762—1876) отъ свещ. Костадинъ Г. Пеновъ въ 15 страници на пишаща машина.

4, Защитата на Перущица отъ Г. Натевъ въ 52 стр. на пишаща машина и 78 печатни страници отъ неговата книжка подъ сжщото заглавие.

5. При Решидъ-паша отъ Апостолъ Н. Накевъ въ 5 ржкописни страници.

6. Спомени отъ Георги Айвазовъ въ 3 страници на пишаща ташина.

7. Черти изъ живота на Петъръ Боневъ отъ Спасъ Гължбовъ въ 9 ржкописни страници.

8. Дѣдо Рангелъ отъ К. Величковъ въ $3^1/_2$ ржкописни страници.

9. Кочо Чистеменски отъ Спасъ Гължбовъ въ $2^1/_2$ ржкописни страници.

* Щастливо изключение прави покойниятъ Георги Натевъ, но се оказа, че той се е облѣгалъ главно на своята паметь, та не е смѣталъ за нуждно да прибѣгне до подробенъ разпитъ поне на по-важнитѣ и по-сведущи свои съвременици, поради което и доста отъ неговия разказъ се нуждае отъ сжществени поправки.

10. Спомени отъ 3-годишното ми учителствуване въ Перущица (1850—53) — да се вематъ отъ юбилейната книга на Хр. Г. Дановъ.

11. Ангелъ Утѣшитель, стихотворение отъ Д. Г. Лачковъ въ 2 ржкописни страници.

12. Кратко изслѣдуваніе за бывшый градъ Драговецъ отъ Д. Г. Лачковъ въ 6 ржкописни страници.

13. Георги Савовъ Пеновъ отъ свещ. Константинъ Пеновъ въ 2 страници на пишаща машина.

14. Турска пѣсень за Перущенското възстание въ 2 ржкописни страници.

15. Телеграма отъ Пловдивския мютесарифъ до Високата порта.

По-късно получихъ

16. Сведения за историята по възстанието на с. Перущица презъ 1876 г. отъ Костадинъ Г. Пейчевъ въ 9 ржкописни страници.

17. Разказъ за възстанието на с. Перущица отъ Ап. Н. Накевъ — тетрадка отъ 65 ржкописни страници.

Следъ двукратно грижливо проучване на тия материали дадохъ мнение, че тѣ не задоволяватъ и по никой начинъ не бива да се издаватъ въ тоя имъ видъ, та макаръ и като сборникъ, както се и мислѣло отначало. Впрочемъ и самиятъ Комитетъ предварително още бѣ намѣрилъ това за невъзможно и желаеше да се използуватъ тѣ за написването на особна книга върху възстанието, което азъ смѣтнахъ не по силитѣ си, поради изложенитѣ по-горе обстоятелства. Но единъ пжть далъ дума и при настойчивата молба на Комитета, не оставаше друго освенъ да се нагърбя съ написването на такава книга.

Наистина, всички посочени горе спомени съдържаха доста фактически материалъ, който можеше да легне, както и легна, въ основитѣ на тая книга. Но, както общо споменитѣ, особено писанитѣ късно следъ станалитѣ събития, тѣ страдаха отъ редица празноти, безредность, противоречия и несъобразности, невѣрность на факти и дати, на имена и числа, безъ да се говори за системность и изложение. Да се избѣгнатъ всички тия недостатъци и да се напише една цѣлна книга, само по себе се наложи да се прерови лишенъ пжть всичко писано общо за Перущица и частно за нейното възстание и да се направятъ всички нуждни справки. Освенъ това, наложиха се и възможни още разпитвания, провѣрки, съпоставки. Трѣбваше да се потърсятъ извори и вънъ отъ Перущица за нейното минало и особно за нейното възстание. Трѣбваше да се изработи карта на Перущинската околность и планъ на селото, кждето сж се развивали събити-

ята, както и да се намѣрятъ ликоветѣ на редица важни дейци. Наложи се да бѫдатъ посочени по възможность вѣрно защитницитѣ на отдѣлнитѣ позиции и еднажъ за всѣкога да се състави пълненъ и точенъ списъкъ на жертвитѣ, които е дала Перущица презъ време на възстанието.

До колко бѣ възможно, трудноститѣ се преодолѣха и всичко, що можеше, се направи, като се подреди и се изложи въ тая книга. Понеже е късно и поради това невъзможно вече отъ днеска нататъкъ да се събиратъ и провѣряватъ каквито и да било устни данни, освенъ ако случайно се открияатъ нѣкакви писмени документи (и то вънъ отъ Перущица), азъ сподѣлихъ желанието на Комитета, па и общо на перущени, щото да бѫдатъ изложени и нѣкои подробности, безъ които можеше да се мине и които доста надхвърлиха първия мой планъ на книгата. Излизаше се отъ положението, че иначе тия подробности би изчезнали за бѫдащия историкъ на Перущица. Толкова повече дето отбелязването и на най-малкитѣ подробности за събития отъ дадено време е отъ не малка важность: събрани така по отдѣлно и грижливо проучени, тѣ биха дали възможность на бѫдащитѣ наши историци да обхващатъ събитията въ всичката имъ пълнота, да имъ даватъ несравнено по-вѣрна и по-точна преценка и да правятъ своитѣ изводи и обобщения върху здрава основа.

Като приложение въ книгата се поставиха и редъ статии и документи по възстанието. Освенъ писмата на Пловдивската митрополия до Екзархията, писмото на Отонъ Ивановъ, речьта на попъ Георги х. Тилевъ и турскитѣ пѣсни, на които пръвъ пѫть се дава гласность, всички останали сѫ обнародвани въ различни наши издания. Но поради това, че тѣзи последнитѣ сѫ вече рѣдкость и сѫ недостѫпни за голѣмия брой четци, ние намѣрихме за нуждно да поставимъ и тѣхъ, толкова повече дето всички тѣ засѣгатъ отблизо миналото на Перущица и представятъ интересъ за четцитѣ.

При събирането на сведения и материали, както и при разни справки мене се даде пълно съдействие не само отъ членове на Комитета (главно отъ Ап. Накевъ, Ат. Тоновъ и Ас. Витановъ), но и отъ всички перущени и перущенки, къмъ които ми се падна да се обърна за такова. Ценно ми бѣ съдействието още и на Д-ръ Ал. Пѣевъ и Н. Гашаровъ — Пловдивъ, Ал. п. Тилевъ — София, Ив. Стайковъ, П. Машевъ и А. Т. Хайдуковъ — Пазарджикъ, Начо Величкова — с. Рила и др. Тѣмъ смѣтамъ за приятенъ дългъ да изкажа не само моята благодарность, но и тая на Комитета, който издава книгата.

Въ края намирамъ за нужно да кажа нѣщо и за помѣстенитѣ въ книгата ликове на дейцитѣ. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ запазени въ отдѣлни или групови снимки било отъ самата епоха, било следъ Освобождението. Други, по починъ на Комитета, сѫ били възсъздадени по паметь и прилика на бащи, братя или синове; и, споредъ ония, които сѫ ги познавали отблизо, възсъздадени сѫ доста сполучливо, почти вѣрно. Но повечето и отъ еднитѣ и отъ другитѣ бѣха въ лошо състояние, та се наложи поотдѣлното имъ рисуване, което тъй грижливо и съ любовь извърши нашиятъ младъ художникъ Минчо Никифоровъ, комуто сѫщо изказвамъ благодарность. Отъ сѫщиятъ сѫ и рисункитѣ на стр. 143 и 173, ликътъ на Костадинъ х. Танковъ и външната корица на книгата. Ликоветѣ пъкъ на Левски, Бенковски и Кочо сѫ взети отъ книгата на Д. Страшимирова „Априлското възстание“. Планътъ на селото (стр. 126) е изработенъ отъ общинския кондукторъ Ангелъ Христосковъ.

До колко съставителтъ на тая книга е смогналъ надлежно да използува наличнитѣ материали и източници, както и да даде правдиво и цѣлно изложение на Перущенското възстание — това предстои други да кажатъ, а той съ благодарность ще посрещне посочването на всички опущения, грѣшки и недостатъци, отъ каквито навѣрно страда неговото дѣло.

София, 1 януари 1931 г.

Ив. П. Кеповъ

ПЕРУЩИЦЕ БЛЕДНА, ГНѢЗДО НА ГЕРОИ!
СЛАВА! ВѢЧНА СЛАВА НА ЧАДАТА ТВОИ!

Ив. Вазовъ.

I.

ДО БУНТА

1. Нѣщо изъ миналото на Перущица.

Географско положение. Астрономическото положение на Перущица се опредѣля отъ меридианъ $24^0\,9'$ и паралелъ $42^0\,5'$. Тя е разположена въ една отъ севернитѣ пазви на най-западната часть на Срѣднитѣ Родопи. Кѫщитѣ се издигатъ една надъ друга по стръмнитѣ урви на Власевица и Вълковище туку въ самото гърло на почти недостѫпния проломъ, що образува безименната перущенска рѣка, която събира водитѣ си изъ гориститѣ долове на югъ: Гол. и М. Свинарникъ, Сурица и Дълбоки долъ, по името на който се и отбелязва въ нѣкои карти. Едно време, па дори и до възстанието, тая рѣка е била доста пълноводна, та по брѣговетѣ ѝ въ селото имало до не отдавна петь воденици. Днесъ обаче тя представява тѫжна суха долина, едно, поради изсичането на горитѣ, които впрочемъ сега сѫ строго охранителни, и друго, поради това, че часть отъ изворитѣ ѝ сѫ прибрани въ новия водопроводъ. Поради непрестанното увеличение на населението, днесъ селото расте не вече на югъ изъ тѣсния и каменистъ проломъ, а на западъ по обширната тераса на Вълковище и по устинския пѫть, на северъ изъ полето отъ дветѣ страни на Пловдивския пѫть, както и на истокъ по равнището къмъ Брѣстовица.

Перущица се намира 22 клм. югозападно отъ околийския градъ Пловдивъ и 25 клм. юго-източно отъ втория най-близъкъ градъ Пазарджикъ. Най-близкитѣ села на югъ въ Родопитѣ сѫ Скобелево* ($15^1/_2$ клм.) и Чуренъ (18клм.), за кѫдето водятъ диви планински пѫтеки; 3 клм. на юго-западъ се намира турско-българското село Устина и още по-нататъкъ на 7 клм. Кричимъ — сѫщо съ турско-българско население; на с.-западъ е с. Куртово-Конаре (6 клм.); най-близкото (13 клм.) село на северъ е Полатово на р. Марица, а на истокъ — Брѣстовица (5 клм.). Най-близката гара (11 клм.) е Кричимъ. Отъ Перущица за Пловдивъ води хубаво шосе; по дветѣ страни на което сѫ насадени черници и върби, които лѣте го покриватъ съ своята прохладна сѣнка; то минава презъ едно отъ най-плодовититѣ и най-добре обработенитѣ полета въ България. На осмия километъръ отъ Перущица, отлѣво на шосето е разположено селото Каратаиръ, населено съ българи и православни цигани, а по-нататъкъ на единаесетия километъръ, сѫщо отлѣво е селото Кадиево—ж.-пѫтна спирка. Близо при Каратаиръ до желѣзния мостъ на р. Вѫча отъ перущенското шосе се

* Основано следъ Освобождението.

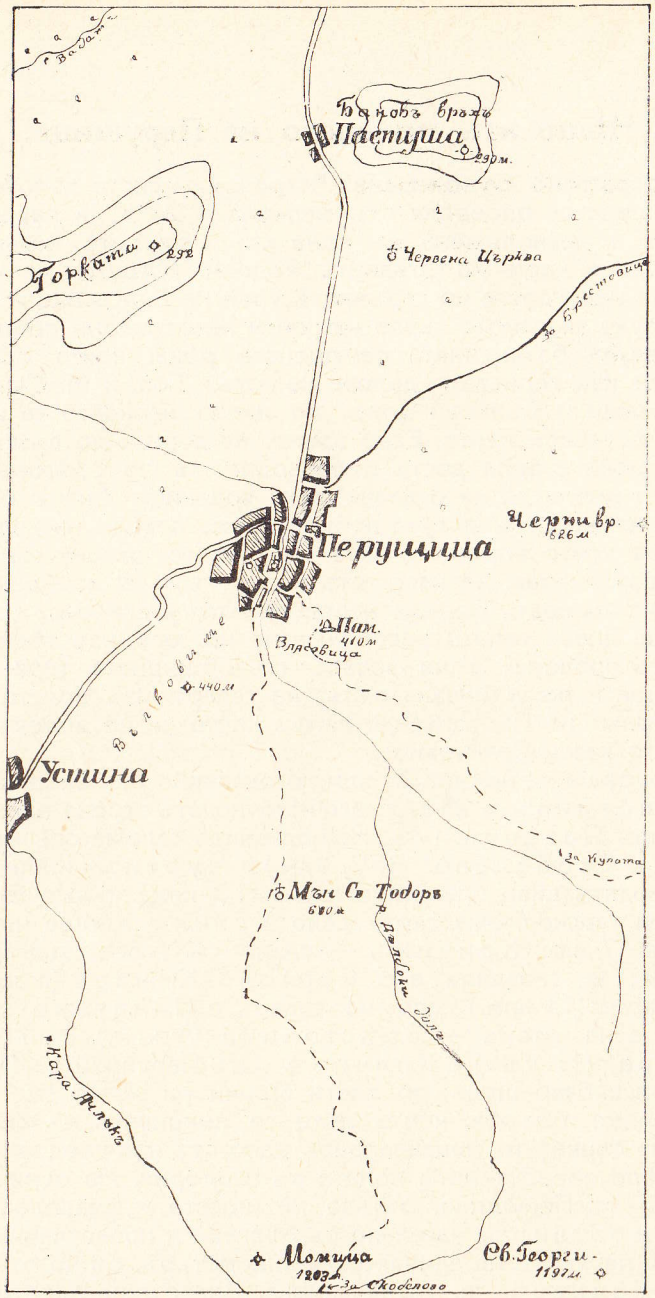

дѣли клонъ на северъ за гарата и презъ Полатово-Марица се съединява съ пѫтя Пловдивъ-Пазарджикъ. Презъ самата Перущица пловдивското шосе продължава на западъ за Устина-Кричимъ, кѫдето се съединява съ строещия се пѫть за Дьовленъ. На изтокъ се крои да бѫде свързано съ Брѣстовица-Фердинандово и по-нататъкъ презъ Станимака съ чепеларското шосе. По този начинъ Перущица се явява важенъ вѫзелъ на пѫтища по всички посоки.

Повръхнина. На югъ отъ селото се издига величавъ родопски масивъ съ най-високъ връхъ Момѝца (1203 м.), малко на изтокъ отъ който е навелъ глава вториятъ високъ връхъ Сýрица или св. Гьорги (1197 м); близо на изтокъ надъ с. Брѣстовица се снишава гористиятъ Черни връхъ (626 м.). Момица на северъ се спуска почти отвесно и образува шеметно-стръмнитѣ скали, на западъ отъ които е била разположена срѣдновѣковната непристѫпна крепость *Περιστίτζα* (днесъ „Калето“), а току подъ нея въ единъ валогъ срѣдъ

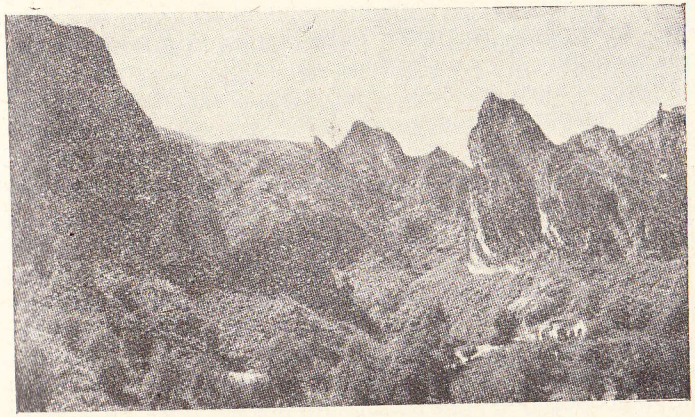

Развалини на манастира св. Тодоръ.

вѣковни букаци и дѫбове се белѣялъ стариятъ богатъ манастиръ св. Тодоръ, който билъ опленень и изгоренъ презъ кърджалийско време; въздигнатъ отново, манастиръ̀тъ билъ разграбенъ и изгоренъ втори пѫть презъ време на възстанието, отъ когато вече и не е възобновенъ*.

Още по-насеверъ, туку надъ самата Перущица, Родопитѣ образуватъ два купеновидни върха — малко на югоизтокъ Влàсевица (417 м.) и на юго-западъ Вълкò̀вище (440 м.). Първиятъ е отдавна оголенъ, и каменливата му повърхность пролѣтъ се покрива съ неджгава трева; най-горе на

* Сѫщата участь постигнала и манастиритѣ въ пролома на р. Вѫча — св. Врачъ и св. Богородица.

оброчището св. Власъ (410 м.) се бѣлѣе отдалечъ усамотена каменна пирамида — скроменъ паметникъ на застрелянитѣ отъ помацитѣ трима старци-парламентьори на 1 май 1876 г. Вълковище е обрасълъ съ хубава честа гора отъ габеръ и джбъ, която впрочемъ, поради каменливата и силно варовита почва, не може особно буйно да кара. И двата върха се спущатъ туку-речи напълно отвесно къмъ рѣката, и по плещитѣ имъ, както се каза, сѫ накацали кѫщята на селото, което въ срѣдата на селската площь има надморска височина 271 м. Отъ тукъ родопскитѣ урви постепенно се снишаватъ на северъ къмъ Марица и се обръщатъ въ чудно плодовита котловина, покрита, речи го, изключително съ тютюнища и лозя. Отлѣво тая котловина се загражда съ варовити и голи възвишения, известни подъ име Го̀рки, а отдѣсно, откъмъ североизтокъ — съ друго сѐ такова възвишение Па̀новъ-връхъ (290 м,), сборно мѣсто на бѣжанцитѣ презъ време на възстанието. Малко на западъ отъ Пановъ-връхъ, по дветѣ страни на шосето за Пловдивъ, е разположена перущенската уединена махала Пасту́ша, близо на северъ отъ която се издига богатата едно време съ археологически находки Ду́хова могила.

По тоя начинъ не само Перущица, но и цѣлото ѝ землище се явява естествено укрепление, въ което мѫчно би се проникнало.

Предание за основанието на селото. Въ обширното землище на Перущица се срѣщатъ множество остатъци отъ стари градежи; обширна мѣстность между Пастуша и дѣсния брѣгъ на р. Вѫча и днесъ носи име „Калето“; налѣво отъ Пастуша за Перущица се издигатъ романтичнитѣ развалини на величавата „Червена черква“; още презъ 50-тѣ години на миналия вѣкъ при разкопкитѣ на Духова могила сѫ намѣрени важни трако-римски старини. Всичко това, както и смѫтни предания ни говорятъ, че въ далечно време тукъ се е разстиляло огромно селище, което по-късно се дръпнало на югъ въ пазвата на Родопитѣ. Тъмни предания свързватъ това съ нѣкаква страшна катастрофа на едновремешенъ градъ Драговецъ — земетръсъ или неприятелско нашествие. Споменъ или предание нѣкакво за името на селото нѣма. Това за нѣкой си Пе́ру не заслужава внимание, понеже е измислено тепърва въ ново време отъ отдѣлни лица — на населението то е съвсемъ непознато. Но сѐ пакъ за любопитство нека го приведемъ.

Следъ превземането отъ турцитѣ на естествено укрепения едновремешенъ Драговецъ населението решило да се засели навѫтре въ планината, въ самия проломъ, за да не бѫдѣло обезпокоявано отъ постоянно проходящитѣ турски войски — спахии и яничари. Пръвъ ужъ сторилъ това нѣкой си, ковачъ, по име Пе́ру, който установилъ своята ковачница до една канара въ пролома върху дѣсния брѣгъ на

рѣката, кѫдето до скоро е било старото оброчище св. Петка. Примѣрътъ на Перу скоро билъ последванъ и отъ други семейства, които едно по друго се преселвали и издигали кѫщитѣ си на северъ отъ ковачницата по най-низкитѣ склонове на урвитѣ на Власевица и Вълковище. Най на югъ, близу до Перу, се заселили първенцитѣ и по-заможнитѣ, та до скоро тая часть на селото се смѣтала за по-богата и по-благородна. По тоя начинъ се образувало ново селище, което добило името си отъ баснословния ковачъ Перу. Поради сѫщитѣ причини тукъ се прибрали и жителитѣ на Пастуша, която тогава, споредъ сѫщото предание, броела около 300 кѫщи. Сѐ такъвъ искуственъ и новъ произходъ има и преданието, което сѫществува въ Брѣстовица, че дветѣ села ужъ били основани отъ нѣкакви си двама братя—Перунъ и Брясъ.

Траки и римяни. Знаемъ, че въ най-стари времена по всички български земи на изтокъ отъ Вардаръ и Морава се ширѣлъ многоброенъ народъ — траки. Тѣ се дѣлѣли на множество независими племена, които вѣчно враждували по между си, та и не могли да образуватъ обща държава. Едно отъ най-юначнитѣ и „най-коравитѣ“, както се изразява единъ старъ писатель, било племето бе́си. То населявало земитѣ по дветѣ страни на Марица, отъ Стара-планина до вѫтрешностьта на Родопитѣ, а на изтокъ стигало до Старо-загорско. Значи, беси сѫ живѣли и въ днешното перущенско землище. Макаръ и войнствени, но беситѣ се занимавали още съ земедѣлие и съ рударство (въ Родопитѣ). Възползувани отъ разпокѫсаностьта и взаимнитѣ вражди на тракскитѣ племена, македонцитѣ рано успѣли да подчинятъ нѣкои отъ тѣхъ, въ това число и беситѣ. Обаче следъ смъртьта на Александра Велики беситѣ дигнали орѫжие и се освободили отъ македонското иго. Но сега за тѣхъ се явилъ много по-силенъ и страшенъ врагъ. Това били римянитѣ, които, като завзели и се настанили въ Македония, почнали да се ширятъ и на изтокъ къмъ Родопитѣ, гдето влѣзли въ стълкновение съ тракитѣ. Тѣ ловко поддържали враждата по между отдѣлнитѣ тракски племена и дори успѣли да привлѣкатъ на своя страна най-силното отъ тѣхъ — одриситѣ, които живѣли на изтокъ отъ беситѣ и били тѣхни заклети врагове. Наистина, беситѣ юнашки бранѣли своята свобода и независимость противъ одриси и римяни, но въ 56 г. пр. Хр. последнитѣ съ измама уловили тѣхния царь Рабоке́нтъ и го обезглавили. Това коварство и тая жестокость на римянитѣ ожесточили още повече беситѣ, и тѣ продължили самоотвержено да се борятъ противъ своитѣ врагове, като не единъ пѫть нахлували и жестоко опустошавали римскитѣ владения въ Македония. Но беситѣ не могли дълго да устоятъ противъ грозната военна сила на Римъ, който съ помощьта на одриситѣ успѣлъ да ги съкруши и да завладѣе тѣхнитѣ земи. Много беси изгинали въ тая полувѣковна борба, много

били закарани роби въ Италия, а останалитѣ се подчинили на безмилостния завоеватель (16 г. пр. хр.) и полека-лека почнали да се поримчаватъ. Отъ земитѣ на беситѣ римянитѣ образували нова военна область, подъ име Бесика, а по-късно почнали да прибиратъ бескитѣ младежи на военна служба и да образуватъ отъ тѣхъ особни дружини (кохорти), прочути по своята неустрашимость и храбрость.

Главниятъ градъ на беситѣ била Бесапара. Споредъ наши и чужди учени, Бесапара се намирала нѣколко километра на югъ отъ Пазарджикъ, по всѣка вѣроятность въ сев. поли на последнитѣ родопски разклонения, нейде между днешнитѣ села Синитево и Башикърово.* Отъ множество паметници, намѣрени въ земитѣ на беситѣ, научаваме, че презъ 2 и 3 вѣкъ Бесапара била въ цъвтеще състояние. Но при нахлуването си на Балкански п-овъ севернитѣ варвари разрушили множество селища, между които и богатата трако-римска Бесапара, чиято крепость била възобновена тепърва отъ Юстиниана Велики (527—65).**

Отъ втората половина на 4 в. между беситѣ почнали да се явяватъ християнски проповѣдници, които най-после ги и покръстили.*** Била основана и особна епископия, която по-късно срѣщаме подъ българско име Драговитска, — навѣрно отъ името на голѣмия оня градъ Драговецъ. Споредъ преданието, тоя градъ обхващалъ обширно пространство на северъ отъ днешна Перущица и опиралъ до дѣснитѣ скалисти брѣгове на р. Вѫча срещу с. Куртово-Конаре. И днесъ тамъ, между Пастуша и Вѫча, се срѣщатъ изобилни следи отъ нѣкогашно голѣмо селище, а на лѣво отъ пѫтя за Перущица стърчатъ стени отъ голѣма черква („Червената черква"), която, по грижливитѣ изследвания на оскѫднитѣ остатъци отъ нейната живопись, излиза да е правена презъ 7 в.**** Кога е било разрушено и загинало това голѣмо селище, не знаемъ, но заедно съ това била унищожена и епископията, а по-късно титлата Драгивитски минала върху Пловдивския митрополитъ.*****

---

* Тукъ тия разклонения носятъ разни названия: Ушитѣ надъ Синитево, Еленски връхъ срещу Саладиново, по-нататъкъ Карабурунъ, надъ Ново село Бабата.

** **Г. И. Кацарвъ.** Тракийскитѣ земи. Изв. на истор. др-во, кн. VI.

*** Покръстването на беситѣ се дължи на Никита (366—414), епископъ на Ремесиана (днешна Бѣла-паланка между Пиротъ и Нишъ).

**** Преди години при Духова могила въ землището на махала Пастуша била изровена една трако-римска бойна колесница, която днесъ се намира въ Нар. музей подъ № 2459. Тукъ сѫ прибрани и две фрески отъ Червената черква: едната (№ 2260) представлява часть отъ фигури, а другата (№ 2261) — главата на единъ ангелъ.

***** Преданията за Драговецъ пръвъ е записалъ и обнародвалъ перущенскиятъ учитель Д. Г. Лачковъ — вижъ приложение I.

Българско време. Когато нашитѣ славянски прадѣди почнали да минаватъ Дунава и да се заселватъ по днешнитѣ български земи, тѣ заварили въ Перущенско и въ цѣлата околность и беси, които били вече силно поримчени. Само по себе се разбира, че славянитѣ по неволя влѣзли въ сношение съ остатъцитѣ на това многобройно и юначно нѣкога племе, което захванало постепенно да се губи срѣдъ славянското множество. Но кога беситѣ окончателно се затрили като народъ, и кога е престаналъ да се чува тѣхниятъ езикъ, не знаемъ.

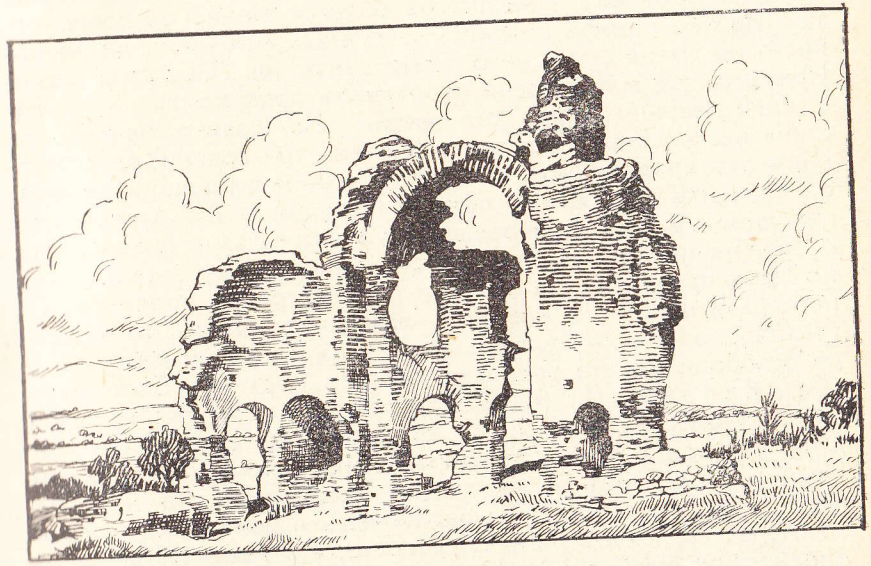

Червената черква (св. Богородица).

Сведения за сѫдбинитѣ на Перущица и на цѣлия оня край презъ първото българско царство почти нѣма. Знаемъ само, че непрекѫснатитѣ войни на Крума (803—14) съ гърцитѣ подготвили минаването на тая область подъ българска власть, което и станало при неговия синъ Омортагъ (814-31), когато билъ свързанъ договоръ за 30-годишенъ миръ. Обаче следъ вѣкъ и половина, когато паднала източната половина на българското царство, Пловдивската область съ нейнитѣ многобройни родопски крепости се озовала отново подъ византийско владичество, и тепърва къмъ края на 12 в. тя видѣла български войски и българска власть. Отъ тогава дори до падането на България подъ турцитѣ, въ течение на цѣли два вѣка, Пловдивъ и подвластнитѣ му крепости служели като театъръ на непрекѫснати сблъсквания между България и Византия. Последната упорно желаела да ги има въ

свой ржце, защото „всички тия укрепени мѣста (Чепино, Баткунъ, Кричимъ, Устина, Перущица, Пловдивъ, Станимака и др.) лежатъ предъ лицето на Родопитѣ и пазятъ всичко, което е задъ тѣхъ“ — обяснява единъ византийски лѣтописецъ. Главно чрезъ тѣхъ Византия искала да пази Бѣломорието и пжтя отъ Цариградъ за Солунъ. Поради това и главнитѣ борби между византийци и българи презъ ония два вѣка ставали сѐ тждѣва, и Перущица, като важна крепость, играла голѣма роля въ тия борби.

Знаемъ, напримѣръ, че следъ убиването на Асена I византийцитѣ щедро наградили убиеца и го назначили началникъ на Пловдивъ и на цѣлата область заедно съ крепоститѣ. Иванко приелъ гръцко име Алекси и почналъ да живѣе чисто по гръцки, а „като комендантъ на Пловдивъ, казва Иречекъ, той мжжествено отблъсвалъ пристжпитѣ на своитѣ съотечественици върху тоя градъ“. Но Иванко мечталъ да стане независимъ владѣтель, та следъ три години се отмѣтналъ отъ византийцитѣ и избралъ за свое седалище Кричимъ съ близкитѣ крепости Устина и Перущица. Въ Кричимъ го нападналъ визант. пълководецъ Камицесъ и следъ дълга обсада на крепостьта, при която загинали много гърци, Иванко билъ принуденъ да отстжпи по навжтре въ Родопитѣ. Съ помощьта на своитѣ наемни български дружини той възбунтувалъ родопскитѣ българи, сполучилъ да плени Камицеса и да освободи цѣлата родопска область дори до Бѣло море. Царь Калоянъ (1196—1207) използувалъ тая борба между византийцитѣ и Иванко: за да продължи освободителното дѣло на своитѣ братя Петъръ и Асенъ, Калоянъ насърчавалъ Иванко, но сѐ пакъ не му твърде довѣрявалъ, та и не дигналъ пръстъ да спаси тоя цареубиецъ и измѣнникъ на своето отечество, когато визант. императоръ (Алекси III) нейде въ околноститѣ на Станимака го поканилъ на срѣща, като далъ клетва, че нѣма да му причини никакво зло; но не спазилъ дадена дума и клетва, а заповѣдалъ да го обезоржжатъ Иванка и да го оковатъ въ вериги.

Най-после цѣлата Пловдивска область минала подъ скиптъра на Калояна, който оставилъ да я управява отъ негово име своя сестреникъ Славъ. Но когато Калоянъ билъ убитъ, Славъ не искалъ да се подчини на узурпатора Борила (макаръ и да билъ неговъ братучедъ), обявилъ се за независимъ владѣтель и избралъ за своя опора сжщо Кричимъ и съседнитѣ крепости. Славъ мечталъ за българската корона и мислѣлъ да я добие съ помощьта на латинцитѣ. За това, когато тѣзи разбили Борила при Стара-Загора и Пловдивъ, а отъ тамъ се упжтили за Кричимъ, Славъ не имъ оказалъ никаква съпротива. Напротивъ, той слѣзълъ отъ непристжпната крепость, явилъ се долу въ лагера на императоръ Хенрихъ, колѣнопреклонно му цѣлуналъ обуща и ржка и се призналъ

за неговъ васалъ. Императорътъ му обещалъ короната на България, оженилъ го за своята незаконна дъщеря и му далъ важната титла „деспотъ“. „Но поради своята вродена хитрость, говори Иречекъ, Славъ вземалъ страната ту на латинци, ту на българи, ту на византийци и, безъ да се подчини напълно нѣкому отъ тѣхъ, гледалъ само своитѣ интереси“. Не е чудно поради това, че по едно време Славъ измѣнилъ на латинцитѣ, миналъ на страната на епирския гръцки владѣтель Тодоръ Комненъ, и следъ смъртьта на първата си жена се вѣнчалъ за една негова роднина. Но това, разбира се, не го свързало и съ епирцитѣ, та когато Асенъ II (1218—41) при Клокотница (1230) „разбилъ гръцката войска и пленилъ самаго киръ Тодоръ Комнена съ всичкитѣ му боляри“, Славъ взелъ страната на законния български владѣтель и името му срѣщаме въ Поменика редомъ съ имената на българскитѣ царе, а Родопитѣ дори презъ 16 в. се наричали по неговото име — Славови гори.

Следъ победата при Клокотница границитѣ на България се ширнали далече на западъ, и севернитѣ родопски крепости се намирали подъ властьта на Асена II, презъ чието 23-годишно царуване населението живѣло въ миръ и благоденствие. Обаче подиръ смъртьта на великаго Асена на търновския престолъ почнали да се редятъ слаби царе, и съседитѣ взели да нападатъ България и да кжсатъ части отъ нея. Възползувани отъ това, византийцитѣ сжщо сполучили въ 1246 г. да завладѣятъ обратно и пловдивската область съ нейнитѣ крепости. Но следъ 8 години Михаилъ Асенъ (1246—57) съ помощьта на възстаналитѣ селяни въ Пловдивско успѣлъ отново да ги освободи и да ги присъедини пакъ къмъ общото българско отечество. Гърцитѣ храбро защищавали Перущица, та българитѣ били принудени да докаратъ обсадни машини. До кога следъ това Перущица се е намирала подъ българска власть — не знаемъ, но презъ 14 в. я виждаме пакъ въ ржцетѣ на гърцитѣ и тепърва предпоследниятъ български царь Ив. Александъръ (1331—71) отново се явилъ тукъ и завладѣлъ Пловдивъ и всички крепости заедно съ Перущица. Византийцитѣ вече за винаги изгубили тия мѣста, но това било последното разширяване и на старото българско царство.

Турско завоевание. Знаемъ, че тракийскитѣ земи най-рано изпитали всички ужаси на турскитѣ налитания върху Балкански п-овъ. Презъ първитѣ години на своитѣ завоевания турцитѣ изгаряли села и градове, грабѣли всичко, избивали или закарвали жителитѣ въ пленъ по далечна М. Азия. Като опустошавали по тоя начинъ страната и навсѣкжде всѣвали страхъ и трепетъ, тѣмъ било по-лесно напълно да я завладѣятъ и да се настанятъ тѣ въ нея. Това станало въ 1364 г., когато именитиятъ турски пълководецъ Лала-Шахинъ

превзелъ отъ българитѣ Пловдивъ. Отъ тукъ Лала-Шахинъ почналъ да напада и превзема родопскитѣ крепости, които следъ упорни бойове една по една падали въ ржцетѣ на турцитѣ. Населението на завладѣнитѣ крепости и околни села било обърнато въ безправна рая, но нѣкои, като Брѣстовица, Дѣдово, Чуренъ и др., сложили оржжие срещу известни условия: да запазятъ вѣрата и народностьта си и да не плащатъ данъкъ, но въ замѣна на това младежитѣ имъ въ качеството си на войници (войнигани) да взематъ участие въ походитѣ на завоевателитѣ противъ кюфаритѣ (християнитѣ) — често пжти дори въ Африка.*

Хубавата и богата наша Тракия, излегнала се между величави планини и чудни гори и прорѣзана съ пълноводни рѣки, пленила завоевателитѣ, и тѣ отначало още решили здраво да се установятъ тукъ. Нейниятъ пръвъ градъ Пловдивъ билъ обърнатъ на важно военно срѣдище и станалъ седалище на бейлербега, т. е. на командуващия войскитѣ на цѣла Румелия, както наричали турцитѣ балканскитѣ си владения. Цѣла Тракия бързо почнала да се заселва съ колонисти изъ М. Азия. Пловдивъ и другитѣ градове се напълнили съ турци. Настанили се такива и въ разоренитѣ български села, чието население се разбѣгало, било избито или закарано въ пленъ. Въ полето постепенно изникнали и множество чисто турски селища и чифлици. Рано, навѣрно, сж били основани и турскитѣ (днесъ вече български) села Кадж кьой (сега Кадиево) и Каратаиръ, които пазятъ откъмъ с.-изтокъ пжтя за Перущица. Заедно съ това турци почнали да се заселватъ и въ българскитѣ села, като си присвоявали най-добритѣ имоти на българитѣ, които и полека-лека взели да обръщатъ въ свои ратаи.

Потурчаване. И колкото повече се умножавало турското население въ околнитѣ села, толкова повече се влошавало положението на Перущица. Но това положение станало особно тежко, когато презъ 17 в. се почнало потурчаването на родопскитѣ села. Отъ най-близкитѣ до Перущица били потурчени най-напредъ селата Чуренъ и Тъмръшъ (което днесъ не сжществува). Преданието говори, че това насилие не минало безъ съпротива: мнозина предпочели да изгинатъ, отколкото да промѣнятъ бащина вѣра; други се отдалечили въ още по-непристжпни мѣста, а нѣкои слѣзли и намѣрили прибѣжище въ чисто българскитѣ села Перущица и Устина. Изтурчени били още селата Черешево, Осиково и Михалково. Преданието говори, че нѣкои отъ забѣгналитѣ въ непристжпнитѣ планини образували малки дружини, съ които обикаляли тайно между силомъ потурченитѣ българи, насърдчавали ги да пазятъ своята българска народность и да отговарятъ на турцитѣ: „Вѣрата си дадохме, езикътъ си не даваме“. Между войводитѣ на тия дружини се поменаватъ Страхинъ отъ Чуренъ и Рогльо отъ Перущица. Тѣ именно придумали населението на несжществуващитѣ днесъ родопски села Вòлоги и Бòбище* да слѣзатъ и се заселятъ въ Устина, за да избѣгнатъ потурчаването. Но скоро въ Устина' както и въ съседнитѣ села Кричимъ, Айдиново, Ново-село, почнали да идватъ колонисти турци и постепенно българското население да се пръска и рѣдѣе. По тоя начинъ Перущица се озовала като малъкъ островъ срѣдъ турски и помашки села; само на изтокъ Брѣстовица, която била войнишко село (макаръ и не изцѣло), запазила своя чисто български характеръ.

Обградено по тоя начинъ отъ всѣкжде съ мохамедански елементъ, населението на Перущица се озовало въ извънредно тежко положение: турцитѣ почнали да си присвояватъ неговитѣ имоти, като му оставили само голитѣ неплодородни ридища. Родопскитѣ помаци, каратаирскитѣ и устински турци силомъ или срещу най-нищожни цени си присвоили всички лозя, ниви, ливади и градини, като по тоя начинъ обърнали богата Перущица въ голѣмо сиромашко село. Населението силомъ било заставено да обработва даромъ или само срещу оскждна прехрана своитѣ собствени имоти въ полза на новитѣ имъ стопани. Тукъ-тамъ нѣкои успѣвали да взематъ подъ наемъ или на изполица часть отъ тия имоти и да ги засѣватъ съ царевица — за да се прехранватъ; други пъкъ отивали да бератъ по чужди землища смрадлика, която продавали на низки цени въ Пловдивъ на кожаритѣ. По тоя начинъ богатото до скоро население на Перущица бързо изпаднало въ просяшко положение, станало ратай на турци и помаци и водѣло жалко сжществуване.

Кърджалии. Но особно тежко станало положението въ края на 18 и началото на 19 в., когато цѣла Тракия била подложена на огънь и мечъ отъ кърджалийскитѣ шайки, които въ Перущица станали известни подъ име *хайти*. Презъ 1793 г. хайтитѣ почнали да обграждатъ Пловдивъ и Пазарджикъ и да върлуватъ по цѣлата область. За ужаситѣ, на които било изложено населението, говори най-ясно фермануътъ на султанъ Селимъ III (1788—1807) отъ 1795 г. до Румелийския валия, въ който, между другото, казва: „На бедната рая по тия страни нанасяли всевъзможни мжчения, ти-

* По-късно, при потурчаването на Чепино, банъ Велъо и попъ Костадинъ, между другото, казали на великия везиръ Мехмедъ Кюпрюли: „Честити везире, до скоро нашитѣ момчета се биеха редомъ съ царскитѣ войски по Тунисъ, Триполи и Египетъ“. Като войнигани българитѣ сж участвували въ походитѣ и на северъ — противъ маджари, австрийци и поляци.

* Въ сев. склонове на Карадагъ, който се издига на изтокъ отъ Момица.

ранства, изтезания. Имотитѣ обсебяли, обезчестявали моми и жени, убивали, като изгаряли села, градове и жилища съ покѫщнината и други имоти. Така положението на населението е станало плачевно и непоносимо. Да се горятъ и опожаряватъ села и жилища, да се насилва честьта на беззащитнитѣ моми и жени, да се изгарятъ невинни сѫщества — жени, мѫже и деца — това е връхъ на беззаконието, вѣнецъ на тиранията. Села, градове и цѣли поселения въ империята ми сѫ опустушени и обезлюдени поради тия разбойнишки вилнения; земедѣлскитѣ работи, поминъкътъ и търговията сѫ окончателно спрѣли".

Презъ ония страшни времена била нападната и разорена и Перущица, която тогава броела около 120 кѫщи съ 600—700 жители. Населението се разбѣгало или се прибрало въ близкото турско-българско село Устина, кѫдето заедно се бранѣли противъ кърджалиитѣ, които били предвождани отъ Мехмедъ-Синаби и Исоглу, и по-късно отъ Емилъ-ага, който загиналъ, когато се опиталъ да се присъедини къмъ Пазвантоглу. Върлуването на кърджалиитѣ изъ Тракия продължавало много години, и нѣмало селище, което да не било пострадало, а много били окончателно разорени, и жителитѣ имъ се пръснали кой накѫде види, Тѣ задавали голѣмъ страхъ на правителството, и въ 1797 г, билъ назначенъ особенъ паша съ седалище Пловдивъ, който трѣбвало да се грижи да пази населението и съ негова помощь да преследва кърджалиитѣ. Перущени поставяли съгледвачи по околнитѣ ридища и горки, които да следятъ и известяватъ населението за приближаването на хайтитѣ: по даденъ знакъ всички селяни напускатъ полето и се прибиратъ въ по-безопасни мѣста. Презъ кърджалийско време населението не могло свободно да се занимава съ своята работа, обеднѣло твърде много и задлъжнѣло предъ съседнитѣ по-заможни турци. *

Тъмръшлиитѣ. Потурчаването на родопскитѣ села продължило близо половинъ вѣкъ. Отначало потурченитѣ българи, наречени отпосле помаци, живѣли полумохамеданскиполухристиянски. Дълго време, особено, женитѣ, продължавали да спазватъ всички християнски обреди, особно по праздницитѣ; запазили езика си, народнитѣ предания и пѣсни и въ душата си никога не могли да станатъ сѫщински мухамедани. Поради това и дълго време живѣли въ най-приятелски отношения съ своитѣ братя християни. Това естествено не се нравѣло на фанатизираното мохамеданско духовенство, което се заловило и тѣхъ да фанатизира, та скоро изъ помашкитѣ

* Когато презъ 1883 г. Иречекъ посетилъ Перущица, разказвали му, че нѣкой перущенинъ ималъ лѣтописни бележки за ония страшни времена, но и тѣ, както и всичко друго, станали жертва на пламъцитѣ презъ време на възстанието.

села почнали да шетатъ ходжи и моли изъ Одринъ, Цариградъ, дори изъ Мека и Медена. Тѣ имъ проповѣдвали, че едничка вѣрата на Мохамеда е най-права, че християнитѣ сѫ кюфари (невѣрници), които Аллахъ е създалъ да робуватъ на правовѣрнитѣ. И полека-лека родопскитѣ помаци, въпрѣки силнитѣ традиции и спомени за българския си произходъ, запазени дори и до днесъ, станали преданни на исляма и вѣрни на Османската държава.

Потурченитѣ села били оставени да се управляватъ напълно самостойно отъ бившитѣ си старейшини, които вече ставатъ аги и бегове: тѣ иматъ пълна административна и сѫдебна власть, тѣ събиратъ и данъцитѣ. Такъвъ ага или бегъ си имало всѣко село, но полека-лека нѣкои отъ тѣхъ се замогнали икономически, добили почить и влияние и постепенно се издигнали надъ другитѣ, като си присвоили власть и права надъ редиџа отъ околнитѣ села.

Въ по-ново време такъвъ билъ хаджи Асанъ-ага Кара-Ходжоолу отъ с. Тъмръшъ. Той ходилъ на поклонение въ Мека, успѣлъ да завърже познанство съ влиятелни турци, да спечели тѣхното довѣрие и да се издигне до положение на пъленъ господарь на цѣлата Рупческа нахия. Между другото, той завладѣлъ и голѣма часть отъ землището на Брѣстовица, за което и днесъ се води процесъ. Но сѐ пакъ Хасанъ-ага се прочулъ по цѣлия Рупчосъ и като защитникъ на населението: той не позволявалъ на правителственитѣ чиновници да грабятъ и изнудватъ населението при събирането на данъцитѣ и опредѣлянето на десетъка. Поради това станалъ неприятенъ на пловдивскитѣ властници, които и почнали да го преследватъ. Кара-Ходжоолу тогава се обявилъ и противъ самата власть, разбивалъ пращанитѣ противъ него отреди и най-после успѣлъ да си извоюва напълно независимо положение. Като видѣли, че силомъ не ще могатъ нищо да сторятъ противъ тоя „планински царь", пловдивскитѣ паши решили да го спечелятъ съ добромъ: тѣ го поканили въ Пловдивъ на срѣща, като му обещали пълна сигурностъ. Но гордиятъ помакъ не имъ довѣрявалъ твърде, та тръгналъ съ 40 души добре въоржжени конници-помаци, на които и далъ нужднитѣ наставления, въ случай на измама. Въ Пловдивъ Кара-Ходжоолу билъ приетъ съ нуждната почитъ, убедили се ужъ въ неговата невинность и му било отстѫпено да управлява и отсамъ Родопитѣ — чакъ до Марица, като по тоя начинъ подъ негова власть се озовала и Перущица.

Въ скоро време родопскиятъ феодалъ забогатѣлъ твърде много и изградилъ два чифлика: единия надъ с. Тъмръшъ въ мѣстностьта Срѐднекъ, а другия подъ селото до върхъ оурица въ мѣстностьта Лѐщенско. Сега той развъдилъ стромни стада овци, кози, говеда.

Една страшна изповѣдь. Една пролѣть между овцитѣ на Тъмръшлията се появилъ нѣкакъвъ моръ, и напраздно били всички усилия да се намѣри лѣкъ. Тъкмо тогава, както всѣка година, пристигналъ отъ Цариградъ ходжа-проповѣдникъ; като изслушалъ оплакванията на Асанъ-ага, ходжата скоро го успокоилъ.

— Лесна е тая работа. Нощесъ ще се помоля на Аллаха, и той ще ми каже цѣръ, съ който да излѣкувамъ стадото ти за винаги.

Овчари били българитѣ Тодоръ Радиновъ отъ с. Чуренъ и Стоянъ Сивковъ отъ с. Лилково. Какъвъ цѣръ е посочилъ фанатизираниятъ ходжа, се вижда отъ потресната изповѣдь на Т. Радиновъ предъ отца Леонтия, егуменъ на манастира св. Тодоръ.

— Отче егумене, голѣмъ грѣхъ ми тежи на душата. Смили се надъ мене, моля ти се, чети ми молитва, та дано и дѣдо Господъ се смили да ми прости.

— Кажи, синко, що грѣшно си извършилъ?

— Овчарь съмъ на Тъмръшлията, който заповѣдва на цѣлия Рупчосъ. Овцитѣ ги хвана нѣкаква болесть, и всѣки день почнаха да мратъ по една, по две, по три. Какво ли не правихме, но лѣкъ не можахме да намѣримъ. Предъ жътва дойде ходжа и ни каза лѣкъ страшенъ, отче егумене.

— Е, какъвъ цѣръ ви каза той?

— Рекълъ на агата да опечемъ живо на огънь тригодишно мѫжко гяурско дете, да размѣсимъ пепелта въ ярмата и да накърмимъ овцитѣ, отъ което щѣли да оздравѣятъ.

— Е, па вие направихте ли това?

— Агата ни заповѣда: правимъ, що правимъ, но да извърщимъ тая работа — инакъ щѣлъ да вземе и на двама ни главитѣ. Бѣше жътва. Думаме си съ другаря Стоянъ Сивчовъ, чудимъ се и се маемъ що да сторимъ. Па решихме: единъ день слѣзохме въ Цалапишко поле оттатъкъ Марица. Хората улисани въ жътва, а децата оставени по края. Съгледахме мѫжко дете край пѫтя—не зная, дали имаше три или четири годинки. Грабнахме го, турихме го въ чувала и го занесохме на чифлика. Тукъ агата го нахрани добре, но то клетото сѐ ревѣше и се дърпаше като обезумѣло . . . Презъ нощьта накладохме голѣмъ огънь и го хвърлихме живо въ жарьта. Агата гледаше и чакаше да изгори. Три пѫти горкото излиза отъ огъня, но и тритѣ пѫти, по заповѣдь на агата, ние го повръщахме съ тоягитѣ назадъ, докато най-после цѣло се обърна на пепель.

Като чухъ това—разказвалъ по-нататъкъ о. Леонтий—не можехъ да изтърпя. Коситѣ ми настръхнаха, калимявката ми падна отъ главата и лудо му крѣскахъ:

— Стига! стига! Никаква прошка нѣма за такъвъ грѣхъ! Махай се по дяволитѣ, и каквото си правилъ—отъ Бога да найдешъ!

Тодоръ се разплакалъ и напусналъ манастира. Нѣколко месеца покъсно, презъ една есенна нощь чифликътъ на Асанъ-ага при Сурица пламналъ, и бързо станало всичко на пепель. А на зараньта овчаритѣ Тодоръ и Стоянъ били намѣрени заклани въ кошарата при овцитѣ. Кой и защо е запалилъ чифлика и заклалъ двамата овчари—никой нищо не узналъ. Дори Ахмедъ-ага, който наследилъ баща си, като управникъ на Рупчосъ, не посмѣлъ да издирва причинитѣ на това.*

„Още въ детинство — казва Натевъ—сме слушали отъ самитѣ помаци презъ време на гроздоберъ, когато вечерь се прибератъ и насѣдатъ около огъня, за такива и други ужасии, особно за издевателствата имъ надъ женитѣ българки“.

---

* Тая потресна драма, която характеризува тъй силно фанатичнитѣ проповѣди на ходжи и моли срѣдъ помашкото население, Г. Натевъ чувалъ отъ самаго отца Леонтия, отъ дѣдо Мито х. Тилевъ, Стоянъ Кр. Стоилковъ и други перущенски старци.

Асанъ Кара-Ходжоолу оставилъ трима синове: Ахмедъ, Смаилъ и Адилъ, който билъ и най-буйниятъ и който по едно време избилъ наемателитѣ на десетъка, поради тѣхнитѣ произволи и несправедливость, и хваналъ гората. По-късно билъ уловенъ и затворенъ, но наскоро освободенъ. Както ще видимъ, презъ 1876 г. тримата братя взели участие въ нападането и опожаряването на Перущица подъ общата команда на най-стария, известенъ въ Перущица и околноститѣ подъ име Аамедаа Тъмръшлията. Той наследилъ баща си като кѫрагасѫ, но съ братята си и съ своитѣ заптии почналъ да върши такива насилия и пакости, че разплакалъ цѣла Рупчоска нахия. Но презъ 1870 г. за пловдивски мютесарифъ билъ назначенъ единъ „строгъ, правосѫденъ и пъргавъ“ човѣкъ — Хамидъ Абдулъ-паша, който успѣлъ да прекрати много злоупотрѣби, да уволни всички провинени чиновници и да накаже и постави въ правия пѫть други, между които и Ахмедъ Тъмръшлията. Недовѣрявайки твърде на турцитѣ, той представилъ да бѫде назначенъ за председатель на беледието (гр. съветъ) въ Пловдивъ българина Я. Груевъ, който обаче изпълнявалъ тая длъжность едва 7 месеца.

Ангария. Обаче и следъ минаването на кърджалийската напасть положението на перущени не се подобрило. Напротивъ, то станало още по-тежко. За засилване на оризовото производство било наредено да се прокопа каналъ отъ р. Вѫча надъ Кричимъ, който да напоява земитѣ по дѣсния брѣгъ на Марица. Тоя каналъ билъ прокопанъ безплатно отъ българското население на съседнитѣ села, което било длъжно да се грижи не само за неговото поддържане, но и за цѣлото оризопроизводство. Всичкото дееспособно (мѫжко и женско) население на Перущица било заставяно даромъ да върши това. „Обработването, посѣвътъ, жътвата, вършитбата и прочистването на ориза — бележи Г. Натевъ — се извършвало отъ населението на съседнитѣ български села, въ това число и перущени. Всѣка година презъ м. мартъ мѫжкото население, годно за работа, се пръскало изъ полето да дига чамуръ, а пъкъ наесень мѫже, жени, моми, деца трѣбвало да жънатъ и вършатъ ориза и да го закарватъ въ хамбаритѣ. Денемъ работѣли, а нощемъ спали въ продълговати колиби. За тоя тежъкъ трудъ не се плащало нищо, освенъ оскѫдна храна“. — Сѐ така даромъ перущени обработвали и лозята на богатитѣ пловдивски турци, които имали най-много такива въ Перущица. А пъкъ Хр. Г. Дановъ въ своитѣ спомени между другото казва:

„Често перущени се посбиваха мѫжки помежду си, ала не смѣеха да се разправятъ по тоя начинъ съ своитѣ съседи-турци, които ги бѣха чушнали и ги разиграваха, както си щѣха. Така, отъ околнитѣ турски села, особно отъ най-близ-

кото Устина, много често идваха турци да имъ искатъ товаонова. За примѣръ, единъ дошълъ съ празенъ чувалъ да иска, отъ когото нарочи, кило (60 кгр.) жито ужъ за семе, другъ кукналъ на друга врата да иска ечимикъ и т. н.; а пъкъ въ работно време нѣкой дошелъ да иска отъ нѣкого да му прати 10—15 копачи за лозето; други ще видите лѣтно време, че се обесили нѣкому на врата да искатъ 20—25 души жетварки. И това не ставаше съ молба, а настоятелно и съ заканване, че, ако му се откаже, той щѣлъ да прати „юнацитѣ". Подъ това се разбираха „кураскери", т. е. турскитѣ новобранци, които преди да постжпѣха въ казармата, вързлуваха по 10—15 дни изъ българскитѣ села. Тия новобранци се придружаваха и отъ 15—20 души готовановци, пращани отъ ония турци, които се заканваха на перущени, че въ случай на отказъ исканото кило жито или друго нѣщо, ще имъ пратятъ юнацитѣ, отъ произвола на които, наистина, пропищяваше дете у майка. Това зло бѣше нетърпимо, но никой не смѣеше да се оплаче отъ тия нехранимайковци. Тѣ преседяваха по 3—4 дни, изпояждаха де що си кокошки и баници отъ селянитѣ, а пъкъ въ пиянството си де кого срещнѣха биеха. Като гледахъ това зло, азъ не можехъ да се стърпя, но кждето ми се дадѣше случай, проповѣдвахъ на перущени да се опиратъ на тия готовановци и нехранимайковци и да имъ не даватъ нищо. И само така полека-лека тѣ се отбиха."*

По тоя начинъ населението изнемогвало подъ безплатния трудъ на паши и бейове, сиромашеело да храни и пои даромъ не само тѣхъ и всевъзможнитѣ чиновници, но, както казва Хр. Г. Дановъ, още и младитѣ войници и тѣхнитѣ спжтници-тунеядци, като често не му оставало време да помисли за собствения си поминъкъ.

Това тежко положение продължило до началото на 60-тѣ години отъ м. в., когато въ Перущица се явилъ смѣлъ и решителенъ човѣкъ, който съ голѣмъ трудъ и грижи сполучилъ да отърве перущени отъ страшната ангария. Тоя човѣкъ билъ Стоянъ Илиевъ Помакоолу, синъ на преселници отъ съседното село Чуренъ. Съ своя умъ и трудъ той успѣлъ да се замогне що-годе икономически и да добие влияние не само срѣдъ перущени, но и предъ самитѣ турци, между които станалъ известенъ подъ името „Стоянъ-Чорбаджи". Природно интелигентенъ и общителенъ, той успѣлъ да се запознае съ турскитѣ властници и първенци въ Пловдивъ и да схване, че бейоветѣ използуватъ съвсемъ незаконно безплатния трудъ на населението по обработването на чалтицитѣ и лозята. Съ съдействието на пловдивскитѣ български първенци Чалъковци

* Хр. Г. Дановъ. Спомени отъ тригодишното ми учителствуване въ Перущица (1850—53) въ юбилейния сборникъ въ честь на сжщия. Пловдивъ 1905 г., стр. 175—176.

къмъ 1864 г. той заминалъ за Цариградъ, кждето изложилъ тая неправда предъ цариградското правителство, което я и прекратило веднага. Стоянъ Илиевъ билъ посрещнатъ въ село „като че иде отъ Божи гробъ" и билъ около 30 години кметъ на Перущица „ползуващъ се съ общо уважение предъ селянитѣ и съ голѣмо влияние предъ пловдивскитѣ турци".

Икономическо замогване. Премахването на ангарията дало възможность на перущени бързо да се замогнатъ икономически. Освободени отъ ангария по чалтицитѣ, тѣ вече отказвали да работятъ даромъ и лозята, като почнали да се пазарятъ и да искатъ надница за тѣхното обработване. Турцитѣ виждали, че тоя начинъ на обработване е съсипателенъ за тѣхъ, та постепенно почнали да се освобождаватъ отъ лозята си, които сега полека-лека взели да минаватъ въ ржцетѣ на селянитѣ, а по-богатитѣ пловдивски турци захванали да имъ ги отстжпватъ изподлица; но понеже тѣ земали грозде колкото за ядене, то останалото отстжпвали на селянитѣ съ условие отпосле да имъ го изплащатъ въ пари. Сега перущени почнали да произвеждатъ въ голѣми количества вино и ракия, на които се запретнали да дирятъ и пазаръ. Мнозина отворили въ пловдивскитѣ и пазарджишки села кръчми, кждето продавали вино и ракия срещу пари или жито, което прибирали презъ време на вършитба.* По такъвъ начинъ полека-лека Перущица става голѣмо винарско срѣдище, каквото е и днесъ не само въ Пловдивската область, но, речи го, и въ цѣла Ю. България. Пловдивскитѣ турци-собственици имали полза отъ всичко това, та давали на своитѣ изполджии пари и за надлежнитѣ сждове (линове, бъчви, казани), отъ каквито се явило голѣма нужда.

Гроздоберътъ, както и днесъ, почвалъ на Кръстовдень и траялъ 10—15 дни. Селото се изпълняло съ помаци отъ родопскитѣ села Михалково, Петваръ, Осиково, Черешово, Чуренъ, Тъмръшъ, Лилково, Дѣдово и др.—да берагъ грозде. Всѣки помакъ водѣлъ и две-три жени или моми-помакини за берачки, а самъ той идвалъ съ конь или муле да пренася гроздето отъ лозята въ село. Г. Натевъ ето какъ описва гроздобера: „Тия дни приличатъ на панаиръ, на който сж дошли хора отъ разни села съ своитѣ разнообразни носии. Тукъ се смѣсваха планинци съ полчани и разговаряха за поминъка си. Особно мило и приятно биваше привечерь, когато се прибираха въ село цѣли върволици хора съ разни носии, съ кошници грозде, съ пѣсни и провиквания. Стъмнѣше ли се, момитѣ-берачки запѣваха по кжщитѣ, и цѣло село ехтѣше отъ пѣсни и свирни. Но най-хубави бѣха пѣснитѣ на планинкитѣ-берачки. Като се сглашаха две-по-две и като извиеха гласъ—да имъ се не наслушашъ. Особно пъкъ, когато запѣеха нѣкоя съ историческо съдържание. Пѣеха се пѣсни за царе и боляри. Тѣ имаха запазени много стари пѣсни и предания, но кой се е сѣщалъ тогава да ги запише".

Споредъ данни, получени отъ Дирекцията на статистиката, презъ 1928 г. въ Перущица е имало 6900 д. американ-

* Перущица снабдявала съ вино и ракия даже Срѣдногорскитѣ села Копривщица, Стрелча, Панагюрище, Клисура и др.

ски лозя, отъ които 830 л. млади, още не даващи плодъ. Отъ останалитѣ се добило 3,225,363 кгр. грозде и 1,748,189 литри мъсь. Днесъ отъ Перущица се изнася около 1 мил. кгр. грозде, главно десертно, което има много, чудно-хубави, ароматични и вкусни разновидности. Съ износа на гроздето намалява и производството на вино, което стита до 1 мил. литра и на ракия — до 120 х. л. Общоизвестна е лозарско-винарската кжща Витанови. Освенъ грозде, вино и ракия, перущени изнасятъ годишно до 700 х. облагородени лозови пржчки — и то не само вжтре въ България, но и въ чужбина, главно въ Гърция и Румъния.

Редомъ съ лозарството и винарството другъ важенъ поминъкъ на перущени станало б у б а р ст в о т о. Още кжде края на 18 в. отъ Одринско били пренесени нѣколко хиляди черничови фиданки и разпродадени на селянитѣ. Отпосле били пренасяни такива още нѣколко пжти, и вече отъ 1838 г. бубарството станало единъ отъ главнитѣ стъркове за поминъкъ на населението, като почнало да се изнася дори бубено семе въ чужбина, което се дължи на известния д-ръ Чомаковъ. Перущенскиятъ чорбаджия Рангелъ Гичевъ се лѣкувалъ при Чомакова въ Пловдивъ и отъ единъ разговоръ този схваналъ, че отъ Перущица може да се изнася бубено семе за Франция, та поржчалъ на дѣдо Рангела да приготви 2—3 оки. Семето било приготвено, въ 1863 г. изпратено въ Марсилия и заплатено по 1200 гроша оката. Това насърчило перущени, които и почнали да приготовяватъ повече семе и да го изпращатъ не само въ Франция, но и въ Италия. Обаче следъ нѣколко години (въ 1866 г.) тая износна търговия се прекратила, защото въ Италия и Франция почнали сами да си произвеждатъ бубено семе, та на перущени оставало да произвеждатъ само пашкули, които събиралъ генуезскиятъ търговецъ Франо. Днесъ Перущица произвежда годишно отъ 20 до 35,000 килограма пашкули.

Къмъ втората половина на м. в. главенъ стръкъ на поминъкъ въ Перущица станалъ и т ю т ю н ъ т ъ. Сжщиятъ Франо донесълъ и раздалъ на населението тютюнево семе отъ Ениджe, като и научилъ селянитѣ, какъ да го сѣятъ и обработватъ. Но за въвеждането на тютюневото производство се разказва и следното. Перущенинътъ Петъръ Делевъ се оженилъ за една мома (по име Назлия) отъ Ново село (на пжтя Пловдивъ-Пещера), която вмѣсто зестра му донесла известно количество тютюнево семе. Отъ тогава почнали да садятъ тютюнъ, който вирѣялъ по-добре и ставалъ по-хубавъ, отколкото въ Ново село. Производството отъ година на година се увеличавало, и хубавиятъ ароматиченъ перущенски тютюнъ почналъ да се продава на добра цена въ Пазарджикъ, Пловдивъ, дори въ Одринъ. Днесъ тютюнопроизводството съставя главниятъ поминъкъ на населението. Съ тютюнъ се засаж-

датъ около 8,000 дек. и годишно се произвежда между 600 и 700 х. килограма, като срѣдно на домакинство се падатъ

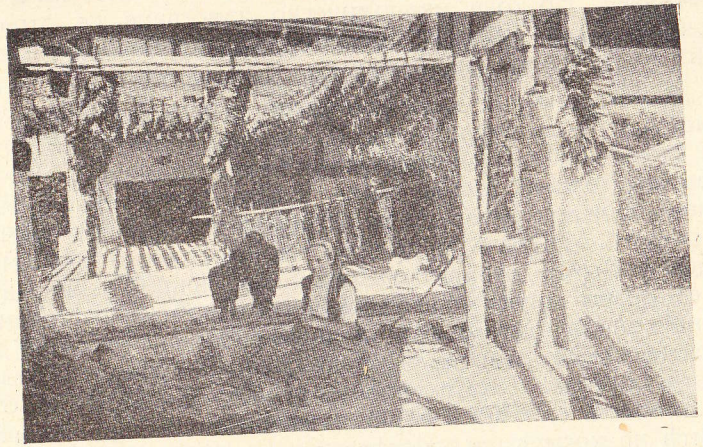

Низане на тютюня.

по 630—730 кгр. По количество на производство Перущица държи първо мѣсто въ България, а по качество, заедно съ

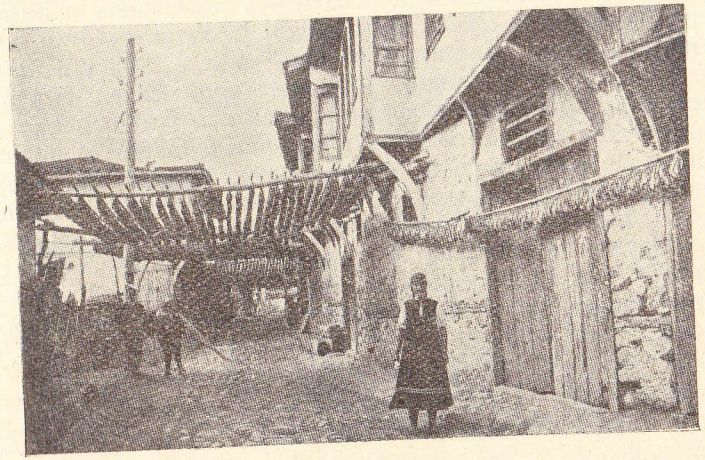

Сушене на тютюнь.

устинския, перущенскиятъ тютюнъ е най-търсения поради своята особна ароматичность.

Промѣни въ живота. Всичко това помогнало за бързото материално замогване на селото. Перущени полека-лека почнали да откупватъ присвоенитѣ по-рано отъ турцитѣ свои земи и скоро се явили вече като собственици на ниви, лозя,

ливади. Въ селото взели да се издигатъ хубави бѣлосани двуетажни кѫщи, а и самиятъ начинъ на живота почналъ да се измѣнява. Но това икономическо замогване се отразило най-очебийно въ бързата промѣна на облѣклото, за което Натевъ ни разказва следното:

„Въ старо време мѫжетѣ ни носѣха ризи отъ ленено платно, шаячни потури, долома, червенъ или бѣлъ поясъ, гугла отъ овча кожа, калцуни отъ бѣла аба и царвули отъ сурова или щавена волска кожа, а нѣкои отъ по-заможнитѣ носѣха и калеври. Женитѣ се обличаха съ шаячни сукмани, а по-старитѣ отъ тѣхъ — съ саи, дълги колкото сукманитѣ, до надъ петитѣ и отпредъ разрѣзани изцѣло. Тѣ биваха везани съ разни шарки отъ бѣли, жълти и червени конци по края на политѣ и нѣмаха ржкави. За забрадка служеше дълга голѣма кърпа, отпредъ забрадена презъ гушата, а отзадъ спусната до кръста. Като укаршения носѣха нанизи отъ бѣли бабки или отъ сребърни пари, а нѣкои кичеха съ такива и плетките на коситѣ си. Носѣха сѫщо царвули, които имъ приготовяваха мѫжетѣ. Всичкото това облѣкло — мѫжко и женско, се изработвало и приготовявало въ кѫщи: кой каквото могълъ да изработи, това и е носилъ. Но съ течение на времето тая носия почнала да се измѣня, и къмъ началото на 70-тѣ години отъ м. в. отъ нея нѣма вече и поменъ. Постепенно старото облѣкло почнало да се замѣстя съ по-съвременно: вмѣсто сукманъ или сая женитѣ почватъ да носятъ бръчникъ; старомоднитѣ бѣли кърпи се замѣнятъ съ европейски такива, които се наричали „казанки“; сребърнитѣ нанизи и огърлици се замѣниха съ златни обеци и дизии, а царвулитѣ и калевритѣ — съ кундури. Измѣни се и мѫжката носия: лененитѣ ризи се замѣниха съ памучни, а потуритѣ отъ прибрани и стегнати станаха широки съ дълго дъно, украсени по ржбоветѣ и крачулитѣ съ гайтани; кѫсата салтамарка и долома се замѣниха съ дълги палта като сегашнитѣ, на които казваха „сако“; явили се тукъ-тамъ и „френски дрехи“.

Занаятитѣ въ Перущица били твърде слабо развити, защото отъ близкия Пловдивъ населението могло всичко да си набавя готово. Ималъ е известенъ успѣхъ само терзиликътъ.

По тоя начинъ, благодарение на промѣнилитѣ се условия и на своя пъргавъ умъ, както и на своето извънредно голѣмо трудолюбие, което и днесъ отличава перущени, жителитѣ почнали да се замогватъ доста бързо материално, и въ надвечерието на бунта въ Перущица се срѣщатъ редица доста богати семейства, каквито били, напримѣръ: Ив. Гиновъ, хаджи Танко Гинчовъ, хаджи Тилеви, Гилеви, Насеви, Рангелъ, Дафо и Дино Гичеви, Тено Бояджиевъ, Георги Ивановъ, Райко Каймакановъ, Патеви, Рангелъ Гашаровъ, Тошови, Боневи, Ив. Кьневъ, Бичо Куртевъ, Разанови, чорбаджи Стоянъ и др.

Арнаутски вилнения. Въ началото на втората половина отъ м. в. българското население било изложено и на арнаутскитѣ злосторства. Мнозина отъ самовластнитѣ бегове, особно прочутитѣ Гаванозовци въ Пазарджишко, енергично се възпротивили на преобразованията, що предписвалъ хатихумаюна отъ 1856 г., който самитѣ турци наричали на подигравка „цариградски вѣтъръ“. За приложението на тия преобразования въ Пазарджикъ билъ изпратенъ нѣкой си Инджеарапъ, който още съ пристигането си поискалъ да се освободи отъ турскитѣ заптии, понеже тѣ се намирали подъ пребото влияние на самовластнитѣ мѣстни голѣмци, и ги замѣнилъ само съ арнаути, известни между населението подъ име „пиянцалии“. Но съ това положението на българитѣ се влошило още повече, защото край тия арнаути нахлули цѣли шайки и други, които се настанили по нѣколцина въ село въ качеството си ужъ на пѫдари. Следъ година-две тѣ напускали пѫдарлъка и ставали главатари на разбойнишки шайки, отъ които почнало да пищи мало и голѣмо не само въ Пазарджишко, но и въ Панагюрско, Пещерско и Пловдивско.*

Борба противъ арнаутитѣ. Вилненията на арнаутскитѣ шайки минали всѣка граница и предизвикали енергична съпротива отъ четата на Тодоръ Банчевъ и Бейко Гащановъ.

Тодоръ билъ родомъ отъ с. Батакъ, кѫдето и добилъ своето образование. Ценилъ се за учитель въ с. Радилово, кѫдето се оженилъ и заселилъ; но скоро напусналъ учителството и почналъ да се занимава съ търговия на дървенъ материалъ. По едно време въ Радилово се появила една шайка отъ нѣколцина арнаути, ограбили селото и си заминали. На другия день по-виднитѣ радиловци се събиратъ да обмислятъ, какво трѣбва да се направи за защита на селото и що да се предприеме противъ пакостницитѣ арнаути. По общо съгласие на селянитѣ, Т. Банчовъ зема шурея си Атанасъ Малиновъ отъ с. Радилово и Ив. Тупаровъ отъ Ракитово и причакватъ въ горитѣ надъ Батакъ арнаутитѣ, като убиватъ петима отъ тѣхъ, а шестиятъ раненъ успѣлъ да избѣга и да се яви въ Пловдивъ при властьта, на която и съобщилъ, кои сѫ убийцитѣ на другаритѣ му. Изпратена била потера. Тодоръ и двамата му другари хващатъ гората и ставатъ хайдути—съ задача да пазятъ населението отъ побѣснѣлитѣ по онова време арнаути.

По това време къмъ тѣхъ се присъединилъ и Бейко Николовъ Гащановъ отъ с. Калугерово (Пазарджишко), та четирмата почнали систематично да преследватъ всички злосторници—арнаути и турци. Въ качеството си на селски пѫдарь,

*) Йорданъ Неновъ. Афтобиография, Меб. кн. XIII.

Бейко убилъ въ лозята кучето на чичо си (селски кметъ), който, за да му отмъсти, наредилъ, та една вечерь, когато дошелъ въ селото за хлѣбъ, го уловили хората на булюкбашията, извели го вънъ отъ селото и го пребили отъ бой. Зараньта жена му го намѣрила полумъртавъ и го закарала на кола въ кжщи, кждето Бейко пролежалъ близо половинъ година. На Гьоргьовденъ Бейко се явява на селското хоро, гръмва съ пищова си и велегласно заявява, че отсега натъй той става хайдутинъ. Изгубилъ се Бейко отъ село, но една нощь измъква чичо си отъ кжщи, закарва го въ гората и го заставя да му брои 10,000 гроша, следъ което го освобождава. Следъ това Бейко се присъединилъ къмъ Тодора и другаритѣ му и заедно почнали да обикалятъ политѣ на Родопитѣ, като се навъртали главно около българскитѣ села. Тѣ били обичани, пазени и укривани на всѣкжде, и почти въ всѣко село имали свои укриватели (ятаци). Знаемъ, напримѣръ, че въ Пещера такъвъ имъ билъ Гаго Барака, въ Брацигово — Атанасъ Стоякнинъ, въ Бяга — попъ Илия, въ Пателеница — Ангелъ Говоръ, въ Цалапица —Ангелъ Прѣдлевъ, въ Баткунския манастиръ св. Петъръ — егуменътъ Герасимъ, въ Ракитово— Тотко Тупаровъ и т. н. Едно отъ ний-здравитѣ имъ убѣжища била и Перущица, кждето не единъ пжть се отбивали било да се снабдятъ съ барутъ и храни, било да пренощуватъ. Тѣхни ятаци тукъ били Андрейко Малиновъ, Гочо Пеновъ (баща на днешния свещеникъ Костадинъ) и братята Личо и Кофо Рупеца. Презъ една зимна нощь тѣ преспали у Личо, а въ съседната кжща на чорбаджията Гаго Ивановъ нощували самиятъ Ахмедаа Тъмръшлията, безъ да ги усѣти.

Гочо С. Пеновъ.

Тодоръ и Бейко почнали непрекжсната систематична борба противъ злосторствата не само на арнаутскитѣ шайки, но и противъ тѣхнитѣ малки и голѣми покровители. И не само българи, но често и помаци и турци имъ служели за ятаци. Сжщиятъ Йорданъ Неновъ ни съобщава, че презъ 1864 г. помашкиятъ първенецъ въ Чепинско х. Ахмедъ Стригльо лично му разказвалъ, какъ самъ той зиме криелъ и хранѣлъ Бейко. Защото, казвалъ, откато се появилъ Бейко, помацитѣ се почувствували свободни, и нѣмало вече кой да имъ краде добитъка, та всички го криели и пазѣли като свой защитникъ. И Тодоръ и Бейко задали такъвъ страхъ на турци и арнаути, че турцитѣ-селяни не смѣяли да отиватъ съ оржжие на пазаръ въ градоветѣ или на работа изъ полето.

Подвизи. За деянията на Тодора и Бейко сжществуватъ много разкази, отъ които за любопитство ние ще наведемъ само нѣколко.

Единъ пжть Пазарджишкиятъ кърагаєж Мехмедъ-бей билъ по обиколка изъ района си. Като преспалъ въ Козарско, той тръгналъ за Пазарджикъ презъ селата Бяга и Аликочово. Шомъ научили това, Тодоръ и Бейко бързо се озовали на високия вододѣлъ подъ Радилово, отъ гдето пжтьтъ се спуска стръмно къмъ Аликочово-Пазарджикъ. Наклали огънь на една поляна край пжтя, разположили дружината си, а двамата следѣли, кога ще се появи Мехмедъ-бей. Най-после около пладне този се задалъ съ своитѣ заптиета и, щомъ се озовалъ на вододѣла, дружината наскачала, спрѣла го и го поканила да се предаде. Тодоръ съ своя гърлестъ гласъ му извикалъ: „Мехмедъ-бей, не бой се, ела тукъ"! Видѣлъ се обиколенъ и въ невъзможность да избѣга или да се съпротивява, защото и стражата му се озовала въ сжщото положение, Мехмедъ-бей послушалъ и отишелъ при огнището, гдето се намирали двамата войводи. Тѣ насочили своитѣ шишанета въ гърдитѣ му и почнали да му припомнятъ произволитѣ и насилията, които самъ той или покровителствуванитѣ отъ него турци извършили въ това или онова село надъ българитѣ. И най-после свършили: „Спри и нареди да се спратъ тия работи. Сега се срѣщаме пръвъ пжть и ти прощаваме, но втори пжть да знаешъ, че нѣма да ти простимъ и ще отговаряшъ съ главата си".

Следъ това го пуснали свободно да продължи пжтя си, безъ дори да вематъ оржжието му или това на неговитѣ заптиета. Тая срѣща съ хайдутитѣ, тѣхното предупреждение и великодушие направили такова силно впечатление на Мехмедъ-бея, че, щомъ пристигналъ въ Пазарджикъ, подалъ оставка и се предалъ на частна работа, безъ да съобщи нѣкому, защо върши това. Сѐ така смѣло и безстрашно и сѐ така благородно постжпвали Тодоръ и Бейко съ всички турци-залумкари. Но, когато това било нуждно, тѣ прибѣгвали и до решителни мѣрки, като безжалостно изпращали на оня свѣтъ непослушнитѣ измежду тѣхъ — безъ нѣкой да чуе и да види.*

Другъ пжть арнаути поискали отъ панагюрския джелепинъ Дедевъ 500 жълтици, като въ противенъ случай се заканили да заколятъ и него, да заграбятъ и стадата му. Предизвестенъ отъ своитѣ овчари, той праща едного отъ тѣхъ да съобщи на егумена Герасимъ, въ чиито манастиръ обикновено намирали сигурно прибежище нашитѣ хайдути. Следъ нѣколко деня арнаутската шайка била изтрѣбена, а джелепинътъ изпратилъ въ манастира значително количество барутъ, коршуми, царвули, навуща и върви, кремъци за пушки и 50 жълтици.

Характеренъ е и следниятъ случай. Арнаутинъ-пждарь на бостанъ край шосето въ с. Кадиево спиралъ всички пжтници, биелъ ги съ ятагана си и ги обиралъ. Научава се дѣдо Герасимъ и съобщава на Тодора и Бейко. Облича се Бейко въ заптийски дрехи и подкарва Тодора

* Г. Натовъ. Ржкописни бележки.

съ вързани отзадъ ржце. Стигатъ така до Кадиево, и Бейко се обръща къмъ арнаутина:

— Землякъ бе, я ми дай единъ карпузъ да разквася уста, че тоя гяуринъ-безвѣрникъ ще ме накара да баялдисамъ.

Донася арнаутинътъ една диня, разрязватъ я и почватъ да ядатъ. Въ това време Тодоръ, вързанъ на клупъ, развръзва вжжето и улавя арнаутина за врата, а Бейко го налага съ ятагана си. Оставатъ го полумъртавъ и поематъ пжтя за Перущица. Не го убили, за да не пострадатъ околнитѣ български села, които трѣбвало да плащатъ глоба за всѣко убийство въ тѣхното землище.

Другъ случай: Младъ помакъ, полякъ на манастира Св. Петъръ, се влюбва въ една девойка отъ Баткунъ, която не оставя на мира. Научава се дѣдо егуменъ и съобщава на Тодора. Една вечерь този се скрива на пжтя за Баткунъ. Иде помакътъ и пѣе: „Запали се манастиро, търчи, моме, угаси го“. Излиза Тодоръ изъ шубъркитѣ и съ една плесница по носа го поваля, зема му оржжието и го налага добре. Едва следъ 20 деня оздравѣ младиятъ Донъ-Жуанъ и се явява при своя господарь-егумена, който го пита:

— Кжде се губишъ, бре никаквико?

— Прости ми, отче. Като си вървѣхъ по пжтя, излѣзоха 8 души хайдути, набиха ме и ми взеха пусата (оржжието).

— Язъкъ ти на младостьта! — гълчи го дѣдо Герасимъ: — оти не ги изкла? Махай се отъ очитѣ ми! Дайте му друго оржжие, па да иде да пази имотитѣ.

Посраменъ се оттегля нашиятъ помакъ и престаналъ вече да пѣе своята любовна пѣсень и да отива въ Баткунъ.

Има и други случаи какъ Тодоръ и Бейко сж защищавали българското население. Тѣ се задоволявали повече съ побой да заплашватъ разнитѣ злосторници и рѣдко прибѣгвали до проливане на кръвь, защото сж знаяли всички лоши последици за населението отъ убийства, особено на длъжностни лица, каквито се смѣтали и арнаутитѣ.

Славата на Бейко стигнала и въ Пловдивъ, кжде презъ пролѣтьта 1863 год. се организирала една хайдушка дружина и се готвѣла да улови горитѣ подъ войводство на Бейко, „Тая дружина има твърдо намѣрение да стори това, и ако тая година не успѣе да стори това, то ще използува времето да се приготви по-добре за идната. Нейната цель е доста скромна: да освободи населението отъ нѣколцина бездѣлници, които му тежатъ най-много, и то не изеднажъ, а постепенно, за да не будятъ подозрение у никого“. *

Край на дружината. Не ще и дума, че дружината на Тодоръ и Бейко безспокоела доста много турската власть, която и пращала постоянно потери противъ тѣхъ. Тя вързлувала дълги години почти безнаказано, но най-после била унищожена. Иванъ Тупаровъ билъ убитъ отъ турска потера при хайдушкото изворче въ Радиловска мѣстность „Никулска черква“. Атанасъ Малиновъ билъ уловенъ живъ и хвърленъ въ Видинската крепость, кжде пролежалъ цѣли 7 години. Следъ освобождението му той дигналъ семейството си отъ Радилово и се заселилъ въ Пазарджикъ, като се заловилъ съ търговия на дървенъ материалъ. Поминалъ се презъ 1903 г. За Бейко пъкъ се разказва, че загиналъ отъ собственитѣ си другари, между които имало и двама гърци отъ Месемврия: нейде около с. Паничери (Пловдивско), когато Бейко спалъ, единъ отъ тѣхъ го ударилъ съ цевьта на пушката си и го убилъ, за-

* Архивъ на Н. Геровъ, II, 358.

дето ужъ не имъ позволилъ да обератъ едного богатъ българина.

Сждбата на Тодоръ Хайдука била по-друга. Синъ му Малинъ, който днесъ прекарва старинитѣ си въ Пазарджикъ, въ писмото до автора на тия редове твърди, че, благодарение застжпничеството на руския консулъ Н. Геровъ, баща му билъ амнистиранъ и се заселилъ въ Пазарджикъ, кждето се заловилъ съ търговия сжщо на дървенъ материалъ и съ земедѣлие (1867 г.). Но въпрѣки това, турцитѣ го гледали сѐ накриво, и Тодоръ никжде не излизалъ безъ другари. Когато презъ 1875—76 г. апостолитѣ почнали да обикалятъ и да организиратъ възстанието, Тодоръ Банчовъ имъ се далъ въ пълна услуга. Търсенъ усилено отъ турцитѣ презъ априлъ 1876 г. той праща едни отъ синоветѣ си (ималъ деветима такива) въ Брацигово, други въ с. Варвара, трети въ с. Саитово да вематъ участие въ готвеното възстание, а самъ той съ най-малкия отъ тѣхъ Малинъ отива въ Панагюрище, кждето се сражавалъ геройски: „Тодоръ Хайдукътъ, казва З. Стояновъ (II, 159), така сжщо се затворилъ въ кжщата на Дѣлчо Ширковъ. Отъ тая кжща стариятъ български юнакъ убилъ 25 души неприятели, безъ да повредятъ него ни най-малко“. Но синъ му твърди, че билъ раненъ и успѣлъ да избѣга. Споредъ Петлешкова и Еремиева*, той се върналъ отново въ Бѣльовския балканъ, кждето се срещналъ съ избѣгали брациговци. Но последвалата амнистия обхванала и него, та се прибралъ, отново въ Пазарджикъ, кждето и починалъ презъ февруарий 1877 год.

2. Духовно събуждане.

Втората половина на 18 в. Заедно съ икономическото замогване вървѣло и духовното събуждане на населението, което се засилило извънредно много отъ началото на втората половина на м. вѣкъ, отъ когато въ Перущица почнали да се явяватъ и бележити учители и общественици, каквито били, напримѣръ, Хр. Дановъ, Др. Манчевъ, П. Боневъ, Дим. Малинчовъ, попъ Г. Тилевъ, Спасъ Гиновъ, Ат. Тилевъ и др.

Трѣбва да допуснемъ, че религиозната просвѣта, а заедно съ нея и елементарната грамотность въ Перущица, както и другаде изъ България, е продължила и следъ завоеванието на турцитѣ. И, както е извѣстно, едничкитѣ представители и разсадници на тая просвѣта били монаситѣ по затънтенитѣ манастири и селскитѣ свещеници. Ние нѣмаме никакви писмени сведения за това, понеже въ пламъцитѣ на пожарищата презъ 1876 г. безвъзвратно загинали и множеството ржкописи и старопечатни книги, бележки, тефтери, които се пазѣли

* История на Брациговското възстание. Пловдивъ, 1905.

въ манастира св. Тодоръ, въ черквитѣ и въ частни кѫщи, и които биха могли да ни дадатъ доста ценни материали за миналото на селото*. Толкова повече ние дължимъ благодарность на стария свещеникъ Костадинъ Г. Пеновъ, който съ дългогодишни старания успѣлъ да събере, до колкото е могълъ, всичко, което засѣга черковното и учебно дѣло въ Перущица отъ втората половина на 18 в. до възстанието**.

Въ началото на втората половина отъ 18 в. въ Перущица живѣлъ свещеникъ, на име Костадинъ Рачевъ. Помни се, че той пръвъ почналъ да събира децата у дома си да ги възпитава въ „страхъ божи“ и да ги учи безплатно да четатъ и пишатъ на български. Презъ това време била унищожена и Охридската архиепископия, и гърцитѣ се опитали да въведатъ гръцко четмо и пѣние въ черквата. Но срѣщнали яка съпротива отъ перущени, начело съ едного отъ първенцитѣ, на име Спасъ Хр. Пеновъ, и на новия свещеникъ Стоянъ Рипчевъ, който се оказалъ сѫщо твърдъ защитникъ на славянското богослужение противъ посегателствата на гърцитѣ. Но нападането и разорението на селото отъ кърджалийскитѣ шайки презъ есеньта на 1794 г. прекѫснало неговата мирна и ползотворна дейность.

Стогодишната баба Мита Генова разказвала на свещ. К. Пенова, защо попъ Костадинъ Рачевъ напусналъ Перущица. Баба Мита била много малка, но разказитѣ на баща, майка и други стари люде за хайтитѣ ѝ направили силно впечатление, и тя добре запомнила следното.

---

*) Тоя манастиръ както кричимскитѣ св. Богородица и св. Врачъ служели на времето като национални срѣдища на бълг. население не само въ близката околность, но и отъ по-далечни крайща: презъ време на храмовитѣ празници тукъ се стичалъ многоброенъ народъ не само да се поклони и помоли на светеца, но и да размѣни мисли по своето положение. Тогава тѣ били и доста богати съ земи, добитъкъ и други стежания. Въ единъ записъ, който ни показа г. Н. Гашаровъ, четемъ, че на храмовия празникъ 16 февруарий 1836 г. проегумена на св. Тодоръ отецъ Никифоръ предалъ дѣлата и смѣткитѣ на игуменъ Дионисия заедно съ 65.000 гр. записи.

** **Свещеникъ Костадинъ Пеновъ** е роденъ въ 1856. Баща му Гочо Пеновъ билъ, както се каза на друго мѣсто, единъ отъ укривателитѣ на хайдутитѣ Тодоръ и Бейко и отпосле вземалъ живо участие въ комитетскитѣ работи. Костадинъ билъ ученикъ въ мѣстното училище, а когато се разразилъ бунтътъ, билъ опредѣленъ въ табията на Кочо. Преживѣлъ катастрофата, следъ Освобождението той постѫпилъ на общинска служба—бирникъ. По-късно билъ избранъ за свещеникъ и рѫкоположенъ за такъвъ презъ 1891 г., но презъ 1912 г. по болесть се пенсиониралъ, и отъ тогава до днесъ дѣдо Костадинъ спокойно и тихо прекарва своитѣ старини въ родно село, почитанъ и уважаванъ отъ всички. Билъ е избиранъ за членъ въ комитета, „27 априлъ“, какъвто е и днесъ. На неговитѣ грижи и старания ние дължимъ доста отъ ония, макаръ и оскѫдни, сведения за църквното и учебно дѣло въ Перущица до 1876 г., безъ които тая книга не би била пълна. Толкова повече заслугата на дѣдо Костадина въ това отношение е по-ценна, че безъ неговитѣ грижи и страдания ние нѣмаше да знаемъ почти нищо за църковнитѣ и училищни дейци, защото всичко щѣше отдавна да бѫде забравено, както е и забравено вече.

Единъ день стражитѣ дали знакъ, че хайтитѣ наближаватъ Перущица. Селянитѣ се разбѣгали кой на кѫде види. Нейнитѣ родители съ нѣкои други семейства и това на п. Костадина сѫщо избѣгали и се скрили въ гората край Вѫча. Но наскоро зачули човѣшки гласове къмъ края на корията и отишли да видятъ, какви хора сѫ и на кѫде отиватъ. Децата оставили край рѣката, като имъ дали орѣхи да се забавяватъ, докато се завърнатъ. Но въ играта единъ орѣхъ се търкулналъ въ рѣката. Поповото дете се спуснало да го лови, ала паднало у водата и се удавило. Децата надали викъ, тъкмо въ това време и старитѣ се връщали. Попътъ и попадията, обезумѣли отъ сполетѣлото ги нещастие, и следъ погребението на едничкото си дете не искали вече да се върнатъ въ Перущица, а хванали презъ полето направо за Пловдивъ, кѫдето било по-безопасно. Но скоро попъ Костадинъ заминалъ за близкото село Дермендере, кѫдето се установилъ за свещеникъ и останалъ до до края на живота си.

Следъ заминаването на разбойнишкитѣ шайки, селянитѣ се прибрали въ изгореното село, направили си колиби и продължили своя страдалчески животъ. Но дълбоко религиозни, тѣ веднага почувствували нужда отъ свещеникъ, та си избрали за такъвъ едного отъ ученицитѣ на попъ Костадина, по име Стоянъ Рипчевъ, който и билъ рѫкоположенъ на негово мѣсто. Но църковно-училищната дейность на попъ Стояна не била особно продължителна, защото наскоро починалъ, и на мѣстото му билъ рѫкоположенъ Никола Ивановъ — вече къмъ началото на 19 в.

Свещеници и учители до 1850 г. Постепенно селото се увеличавало и на свещеника било трудно да изпълнява своитѣ прѣки задължения и едновременно да занимава децата въ училището. Той свикалъ селянитѣ и имъ обяснилъ нуждата да се намѣри особенъ човѣкъ за учитель. Възложено било да потърси такъвъ на селянина Никола Кьневъ, който често пѫтувалъ иималъ познанства въ околнитѣ села. Най-после Н. Кьневъ се спрѣлъ на своя шурей въ Цалапица Стоянъ Бакалъ-Николовъ, който се училъ въ родното си село и после въ с. Голѣмо-Конаре, кѫдето училището не било толкова зависимо отъ гръцкия владика и се славило между всички околни училища. Учитель Стоянъ приелъ поканата и въ 1809 г. отворилъ училището, което, по липса на сграда, се помѣщавало въ кѫщата на зетъ му Никола Кьневъ. Сега селянитѣ вече трѣбвало да се погрижатъ за издръжката на своя учитель, та било решено всѣки баща на дете-ученикъ да плаща по 60 пари месечно. Стоянъ Бакалъ-Николовъ учителствувалъ три години и билъ замѣстенъ отъ Кръсто Н. Етрополски.

Кръстьо Ненчовъ билъ родомъ отъ Етрополе и се предполага да се е училъ не само въ родно село, но и въ Златица или въ Копривщица. Въ Етрополе той извършилъ нѣкаква пакость и да се спаси отъ преследването на турцитѣ, билъ принуденъ да избѣга и да се озове дори въ Перущица, кѫдето се ценилъ ратай у попъ Никола. Като забележилъ

неговитѣ способности, свещеникътъ настоялъ него да условятъ на мѣстото на Стоянъ Николова съ сѫщото възнаграждение. Училището сега се премѣстило въ кѫщата на самия попъ Никола, за чиято сестра се оженилъ новиятъ учитель. Въ 1846 г. свещ. Н. Ивановъ починалъ, и по общо съгласие на селото на мѣстото му билъ избранъ и наскоро ржкоположенъ Кръстю Ненчевъ, който и следъ това продължавалъ да изпълнява и учителската си длъжность, която, поради умора и заболяване напусналъ презъ 1826 г. Сега нѣкои родители почнали да пращатъ децата си да се учатъ даромъ при егумена на манастира св. Тодоръ, отъ кѫдето слизали само въ празнични дни да си взиматъ храна и облѣкло.

Това продължавало до 1830 г., когато билъ ценен за учитель попъ Кръстовия синъ Петъръ, добре подготвенъ отъ баща си. Сега училището се пренесло въ кѫщата на Гинчо Ивановъ, и броятъ на децата се увеличилъ, та и учителевото възнаграждение се дигнало до 2 гроша месечно на дете, а освенъ това учительтъ Петъръ попъ Кръстевъ взелъ за помощникъ брата си Личо (Илия). Но вече къмъ 1834 г. болестьта на баща имъ се усилила до толкова, че той не билъ вече въ състояние да свещенодействува и да изпълнява надлежнитѣ трѣби, та станало нужда отъ новъ свещеникъ. Изборътъ на селянитѣ падналъ върху синъ му Петъръ, който и билъ ржкоположенъ за такъвъ.

Но Перущица бърже растѣла, та се почувствувало нужда отъ втори свещеникъ. Такъвъ искалъ да стане Петровия братъ Личо, но селянитѣ нѣщо не били доволни отъ него, та избрали Тошо Михаиловъ, който се явява и първиятъ съзнателенъ работникъ за духовното свѣстяване на перущени. Синъ на родители отъ срѣдна ржка, за времето си Тошо билъ единъ отъ първитѣ образовани и начетени селяни. Вече като свещеникъ въ 1835 г. Тошо се срещналъ съ нѣкакъвъ светогорски калугеръ, отъ когото пръвъ пѫть чулъ за отца Паисия и за неговата история. Жаденъ за знания и просвѣта, п. Тошо изказалъ силно желание да намѣри и прочете тая книга, та заминалъ съ монаха за Пловдивъ, кѫдето я получилъ отъ метоха на Рилския манастиръ. Радостенъ се върналъ той въ Перущица и съ жадность се заловилъ да чете чудната книга, която му открила цѣлъ новъ свѣтъ, та поискалъ да я направи достояние и на своитѣ съселяни. Всѣка вечерь п. Тошо събиралъ по 5—6 души, на които я челъ. Подъ влияние на това четене, перущени почнали да правятъ свадбитѣ си съ знамена, на които пишели имената на младоженцитѣ, или пъкъ ги украсявали съ разни шарки. Тоя новъ обичай почналъ да дразни турцитѣ отъ близката Устина, и по-късно на свадбата на Атанасъ Тилевъ нѣколцина устинци се опитали да отнематъ знамената отъ сватбаритѣ, но тѣзи ги наложили

тъй здравата, че ги оставили полумъртви на земята и си заминали. По-старитѣ перущени обаче, начело съ мухтара Стоянъ Чорбаджи Помакоолу, ги натоварили въ една волска кола и ги закарали въ Устина, като се извинили, че станало грѣшка: младитѣ били пийнали, та направили това. Следъ тая и други такива случки недовѣрието между дветѣ другородни и другов'рни села почнало да се засилва още повече. Макаръ и много озлобени, но устинци захванали да се отнасятъ съ по-голѣмо уважение къмъ перущени и гледали да отбѣгватъ причини за свада. Отношенията между турци и българи изглеждали ужъ приятелски и добросъседски, но въ сѫщность били твърде враждебно настроени едни спрямо други.

Но попъ Тошо Михаиловъ не могълъ да продължи своята дейность като народенъ будитель, защото не минало много време и той билъ убитъ.

Помацитѣ отъ с. Чуренъ отдавна били зле настроени противъ перущени поради препирня за гората. Тогава въ Чуренъ имало и 10—12 кѫщи българи, които спадали подъ енорията на п. Тоша. Единъ день този трѣбвало да отиде въ Чуренъ да вѣнчава. На връщане, обаче, нѣколцина помаци го причакали въ мѣстностьта „Между двата правеца“ и отъ засада почнали да стрелятъ подиръ него. Макаръ и смъртно раненъ Тошо хукналъ да бѣга по една стръмна и крива пѫтека изъ гората, но скоро изгубилъ сили, падналъ и предалъ Богу духъ, а пѫтеката и до днесъ се зове „Попова пѫтека“. Придружаващиятъ го чуренчанинъ Величко Кацаровъ стигналъ въ Перущица и разказалъ за убийството. Върху него паднало тежко съмнение, че е знаялъ предварително за нападението, но отъ страхъ предъ помацитѣ-съселяни той не смѣялъ да предизвести попъ Тоша. Страшната весть покъртила и потопила въ скърбь и сълзи мало и голѣмо, и всички хукнали къмъ лобното мѣсто, дигнали тѣлото на своя любимъ пастиръ и го погребали съ подобаваща почить въ двора на цръквата св. Атанасъ. Това станало въ 1838 г., а следъ две години починалъ и свещ. Петъръ п. Кръстевъ, който страдалъ дълги години отъ скрофули.

Още следъ погребението на попъ Тоша перущени почнали да мислятъ за неговъ замѣстникъ, и къмъ края на на годината изборътъ имъ се спрѣлъ върху Петъръ попъ Ст. Рипчивъ, макаръ и да билъ вече доста старъ и самъ това да не желаелъ. Но да не страдатъ черковнитѣ и училищни работи, Петъръ приелъ избора и наскоро билъ ржкоположенъ. Още на времето си той билъ добре подготвенъ за тия две длъжности отъ своя роднина попъ Никола Ивановъ. Учителското възнаграждене сега било опредѣлено по 3 гр. мѣсечно на дете. Черковнитѣ задължения попъ Петъръ изпълнявалъ самъ, а въ училищната работа му помагалъ синъ му Стоянъ.

Постройка на нова черква и на учйлищна сграда. Между това, населението сѐ растѣло, и селската черква св. Атанасъ се оказала вече малка. Па освенъ това тя се намирала тогава вънъ отъ селото, та селянитѣ се бояли да отиватъ рано въ черква, защото не единъ пѫть устинскитѣ

турци ги нападали и безспокоели. Поради това селянитѣ рано замислили да си издигатъ нова черква вѫтре въ селото, но сѐ не имъ се удавало. Най-после, подъ влиянието отъ четенето на Паисиевата книга, по-първитѣ перущенци, каквито били Кръстанъ Минчевъ, Пено Савовъ, Ив. Гиновъ, Стоянъ Помакооглу и др., се съгласили да се издигне черква въ срѣдата на селото на името на Арах. Михаилъ. Но мѣстото, което било избрано, било градини и, да се добие разрешение за постройка на черква, трѣбвало нѣкой турчинъ да засвидетелствува, че тамъ нѣкога е било черковище или гробища. Тогава Стоянъ Помакооглу придумалъ устинския първенецъ Хаджи-Насъфъ да свиделствува предъ властьта, че е виждалъ на сѫщото мѣсто жени да палятъ свѣщи. Позволението било дадено, и за благодарность перущенскитѣ първенци подарили на Хаджи Насъфа единъ голѣмъ кюркъ, подплатенъ съ кожи, като ония, които носѣли презъ онова време по-богатитѣ турци въ Пловдивъ.

Сега селянитѣ се заловили да прикарватъ материали, и презъ пролѣтьта на 1847 г. почнала постройката на голѣма, хубава каменна черква върху лѣвия брѣгъ на рѣката, тъкмо въ срѣдата на селото. Постройката била ржководена отъ пазарджишки майстори и следъ две години била привършена; иконописана била отъ майстори сѫщо изъ Пазарджикъ.* И на 8 ноември 1849 г. въ деня на светеца новата черква била тържествено осветена отъ тогавашния митрополитъ Никифоръ.

Отъ постройката на черквата останали материали, та презъ пролѣтьта на 1850 г. селянитѣ решили да ги използуватъ за изграждане на особна училищна сграда, каквато, както знаемъ, нѣмало до тогава. Нея почнали да строятъ въ южната страна на голѣмия черковенъ дворъ, и първоначално състояла само отъ една голѣма учебна стая и друга по-малка съ огнище за учителя. Направенъ билъ единъ отворенъ кьошкъ, а следъ нѣкоя и друга година учебната стая била разширена, а кьошкътъ престроенъ и приспособенъ за съвещателна стая на учителитѣ.

Време на Хр. Г. Дановъ. Сега вече, тъкмо въ началото на втората половина на 19 в., настѫпва ново време за Перущица. Училището се урежда и нагажда по новитѣ методи, редятъ се даровити и подготвени учители, и се почва оня важенъ преломъ въ духоветѣ, който подготви последващитѣ събития и издържа блѣскавъ изпитъ презъ страшнитѣ априлски дни на 1876 г., като увѣковѣчи името на Перущица. Тоя важенъ преломъ води началото си отъ тригодишното учителствуване тука на именития нашъ българинъ Хр. Г. Дановъ (1827—1911 г.). Въ своитѣ бележки свещ. Костадинъ Г. Пеновъ ето що казва за Данова: „Съ своя трудъ, дейность и енергия Хр. Г. Дановъ е оставилъ въ Перущица такива спомени, че живитѣ негови ученици приказватъ и днесъ съ възхищение за него. Почти всички по-развити и интелигентни стари хора сѫ негови ученици. Освенъ това той е подготвилъ редица учители, които сѫ заемали съ дстойнство неговото мѣсто“.

Но споменитѣ за самия Дановъ за неговото тригодишно учителствуване въ Перущица сами за себе говорятъ много ясно, та намираме за обходимо, по решение на комитета и съ позволение на неговитѣ наследници, да имъ дадемъ тукъ мѣсто — тъй както сѫ обнародвани пръвъ пѫть въ неговата биография отъ 1905 г.

Село Перущица. Произведения. Поминъкъ. Съ моитѣ спѫтници, братя Танко (Костадинъ) и Тодоръ Гинчови, тръгнахъ отъ с. Стрелча на 5 юлий (1850) и на другия день стигнахме въ Перущица. Тукъ бай Танко ме отведе у дома си, гдето преминахъ като гостъ, докле се условя за учитель. На другия день той трѣбваше да ме представи на голѣмцитѣ отъ общината; затова сутриньта излѣзохме да ги подиримъ изъ село. Намѣрихме ги насѣдали на пейката предъ Митовото кафене-кръчма.* Поздравихме се съ „добро-утро“, и бай Танко ме препорѫча — кой и какъвъ съмъ, още и защо ме е довелъ отъ Стрелча. Подиръ това чорбаджи Стоянъ Помакоолу, председатель на общината, заповѣда да ни донесатъ по едно кафе и почна да ме разпитва, кой съмъ и откѫде ида. За повече той не смѣеше да ме разпитва, защото бѣше неграмотенъ, та не можеше да води дълъгъ разговоръ, но заключи:

— Добре, добре си дошелъ, защото за новото школьо, което си правимъ сега, ще ни трѣбва и даскалъ; ала сега ние не можемъ да напривимъ нищо безъ нашитѣ селяни: тѣ сега всички сѫ по къра, та като се прибератъ за праздника на св. Илия, ще ни почетешъ и попѣешъ тогазъ въ черква, за да ти чуемъ гласа, па, ако го аресаме, лесно ще се споразумѣемъ и спогодимъ за всичко. Затова трѣбва да почакашъ до тогазъ.

На това азъ нѣмаше що да възражявамъ, а се съгласихъ да чакамъ до праздника (20 юлий). Перущени, като земедѣлци, и на Петровдень не ходѣха въ черква, ала на св. Илия, който праща градушката, до единъ дохождаха да се черкуватъ, и тоя день не похващаха никаква работа.

* Отъ едно писмо на голѣмия нашъ художникъ Ст. Доспѣвски до Н. Геровъ узнаваме, че презъ 1858 г. той готвилъ 3—4 икони и за перущенската черква. (Архивъ Н. Геровъ, I, 558). По-късно (1874) тукъ е работилъ като зографъ Ст. Андоновъ „живописецъ отъ Пазарджикъ“.

* Особна стая за събиране и разгледване общински работи тогазъ нѣмаше въ Перущица, та кръчмата на Мито х. Тилевъ служеше и за заседателна стая.

Тукъ, презъ това 15-дневно праздно време, азъ трѣбваше преди всичко да огледамъ първо, каква ще бѫде моята бѫдеща просвѣтителна работа. За тая цель кръстосахъ 3—4 пѫти селото извѫтре, заобиколихъ го околовръстъ и отвънъ, за да видя, ще да има ли доста деца за учене, още и какви сѫ тѣ. Видѣхъ много деца — едни играеха изъ улицитѣ въ селото, а други вънъ по пазлака (зелена морава) пасѣха мисирчета. Освенъ това, видѣхъ и много деца да помагатъ по гумната (арманята) на родителитѣ си, та намѣрки пресмѣтнахъ, че ще могатъ да се събератъ за учене до 400 деца и отъ двата пола. „Широко поле за работа, рекохъ си азъ: тукъ ще се остане!“ За заплатата не мислѣхъ твърде много тогава: каквато и да бѫде, на първо време, казвахъ си, ще задоволя съ нея. И почнахъ сериозно да мисля за бѫдещата си училищна работа.

Село Перущица е разположено въ самитѣ северни поли на Родопитѣ, 18 км. западно отъ гр. Пловдивъ, въ много плодородна мѣстность за земедѣлски произведения, отъ които по-главни бѣха: жито, грозде, тютюнъ и пашкули. Презъ 1850 г. тя имаше 340 кѫщи повечето съ многочислени семейства, съ около 3,500 жители, една стара черква — св. Атанасъ, напусната, съ единъ свещеникъ, безъ училище. Презъ тая година бѣше свършенъ градежътъ на новата черква св. Ар. Михаилъ, здраво съ каменни сводове здание. Отъ нейнитѣ скели и въ сѫщия дворъ на черквата правѣха новото училище. То бѣше изградено на два ката, отъ които долния бѣше празенъ, а горниятъ щѣше да служи за учил. помѣщение — единъ паралелограмъ, който имаше 120 четвъртити метра пространство.

Съ изключение на 15—20 перущени, бивши попски ученици, които тогава се занимаваха съ бакалия и кръчмарство, всички други селяни бѣха съвсемъ неграмотни. По онова време тѣ бѣха извънредно трудолюбиви, и може да се каже, че женитѣ бѣха по-работни отъ мѫжетѣ. И еднитѣ и другитѣ получаваха еднаква надница—по 3—4 гроша. На мѫжа се придаваше и $^1/_2$ ока вино, което още вечерьта изпиваше въ кръчмата. Достойно за отбелязване е, че всички селяни тогава живѣеха доста охолно; никой никому не дължеше нѣщо.

4—5 клм. на югъ отъ селото въ Родопитѣ се намираше манастирътъ св. Тодоръ. По край другитѣ отци въ него живѣеше и отецъ Леонти, на възрасть 26-годишенъ, добре начетенъ въ черковното и доста ученолюбивъ. Той имаше библиотека съ всички до тогазъ излѣзли книги на български. Освенъ тѣхъ, имаше и нѣколко черковни и руски книги.

По-първи и влиятелни люде въ общината по онова време бѣха: Чорбаджи Стоянъ Помакоолу, на възрасть 55 години, неграмотенъ, цѣлъ съ турски духъ и много

строгъ човѣкъ. Той бѣше и за кметъ и за сѫдия на общината. Щото той речеше, това ставаше въ село. За времето си обаче той бѣ добъръ, защото много пѫти спасяваше селото отъ турски варварщини. — Дѣдо Кръстанъ и дѣдо Тильо, на възрасть по на 65—70 години, добри и благоразумни старци, много полезни общински дейци. — Рангелъ Гичевъ на 35 години* съ здравъ разумъ и много силна паметь; човѣкъ даровитъ, но много рано роденъ, та не застигналъ да мине презъ училище, за да обработи таланта си. — Мито Тилевъ и Апостолъ Арнаудовъ, по на 35 години и двамата бѣха грамотни и пѣвци въ черква. — Танко Гинчовъ, на 50 години, благоразуменъ и добъръ човѣкъ.

Презъ онова време, което минавахъ безъ работа, всички, съ които можахъ да се запозная, ме водѣха по лозята, за да ме гощаватъ съ грозде. Между тия приятели бѣше и дѣдо попъ Петъръ, който имаше монополъ черквата, па тъкмѣше да вземе и новото училище монополъ пъкъ за сина си Стояна. И той ме водѣше ту у дома си, ту по лозята, за да ме изпитва и изкушава и да ми кори ту тоя, ту оня, а особно да ме увѣрява, че нѣма да се събератъ повече отъ 15—20 ученика. „Не зная ли азъ, маа му, казваше ми той, азъ ги учехъ зимно време, не се събираха повече отъ 10—15 момчета“. Всички му приказки клонѣха само на това — да ме изстуди, та да не остаямъ въ селото, а да оставя училището на синъ му. Дѣдо попъ бѣше много слабъ въ черковното и много лошъ примѣръ даваше на селянитѣ съ своитѣ чести и мръсни псувни.

Какъ се условихъ за учитель. Най-после дойде и многоочакванията Илиндень. Срещу праздника на повечерието азъ трѣбваше да чета и пѣя въ черквата отъ дѣсна страна, а Мито Тилевъ — отъ лѣва. Сѫщото извършихме и сутриньта на литургия при пълна черква като на Великдень. Всички селяни бѣха надошли. Следъ отпустъ старитѣ излѣзоха, и азъ съ останалитѣ селяни вървѣхъ подиръ тѣхъ. Упѫтихме се всички къмъ Митовото кафене. Още по пѫтя азъ слушахъ задъ гърба си критики за добритѣ и лоши страни на гласа ми. Едни казваха: „Добъръ е — ехъ малко низъкъ, но пъкъ приятенъ гласъ“. Други казваха: „А де е гласътъ на нашиятъ Мито и Апостолъ, които, кога запѣятъ, на черквата кубето се пука“. Тия оценки слушахъ азъ изъ пѫтя, докле стигнахме до кафенето, гдето старитѣ бѣха насѣдали на пейката единъ до другъ. Азъ застанахъ срещу тѣхъ да стоя правъ като млада невеста. А пъкъ долу на улицата останалитѣ селяни се натрупаха около насъ, за да видятъ, какъ ще свърши пазар-

* Споредъ надписа на надгробния му кръстъ Р. Гичевъ се е родилъ на 17 октомвиий 1820 г., а починалъ на 7 августъ 1891 г.—Ив. П. К.

лъкътъ съ новия даскалъ. Първомъ ни донесоха по едно кафе. Следъ това чорбаджи Стоянъ каза:

— Е, даскале, кажи сега, какво ще ни искашъ за година време, за да ни учишъ децата въ новото школьо?

— 3000 гроша, рекохъ, и храната отъ общината.

— Много е — отвърна чорбаджията — ние не можемъ да ти дадемъ повече отъ 1500.

— Благодаря ви — казахъ — но азъ не мога да остана за толкова, защото кждето и да ида, ще взема 3000 гроша, ако не и повече.

Обади се дѣдо Тильо:

— Чорбаджи, чорбаджи, придай му отъ мене още 100, та да станатъ 1600 гроша.

Чорбаджията се съгласи:

— Хайде нека идатъ още 100 гроша!

Следъ дѣдо Тильо се обади и дѣдо Кръстанъ:

— И отъ мене придайте на даскала още 100 гроша!

Чорбиджията и тѣхъ прие, та станаха всичко 1700. Сега дѣдо попъ не можа вече да се стърпи, та злобно извика:

— Стига бе! Стига бе! Малко ли сж 1700 гроша да се учатъ нѣколко деца! Знайте, че нѣма да се събератъ нито 20. Не съмъ ли ги училъ зимно време, та не зная ли, маа имъ, колко се събиратъ?!

И следъ тая дѣдо попова жлъчка азъ пакъ си останахъ на своето. Тагазъ пъкъ се обади Рангелъ Гичевъ:

— Бае Стояне, бае Стояне! Съ седъмь пазарлъкъ не е на добро. Изпълнете на даскала 1800 гроша!

— Добре, нека бждатъ 1800. Па знаешъ ли, даскале, ти ни пристани сега за толкова, па до година, ако ни обикнешъ, ние и да те гонимъ, ти нѣма да си идешъ.*

И на това чорбаджиско увещание азъ пакъ не пристаяхъ, защото виждахъ, че ще придадатъ повече. Тогава се обадиха отвънъ, отъ стоещитѣ на улицата:

— Придайте, придайте на даскала още, да ги направите 2000!

Чорбаджи Стоянъ нѣмаше що да прави — прие и тѣхъ, но азъ и на тая сума не скланяхъ. Тогава единъ търговецъ отъ Панагюрище, лично мене познатъ, който седѣше задъ насъ на кьошка, та си пушеше чибучката и гледаше къмъ рѣката, каза:

— Чорбаджи, чорбаджи, придайте, придайте на даскала още нѣщо, защото той не е отъ ония даскали, каквито вие знаете. Отъ него има да видите и да чуете много нѣщо, та го не изпущайте.

* Това значеше: ако обикнешъ ракийката и винцето ни, ти никога нѣма да напуснешъ селото ни. Таквизъ гидици (вѣчни гости) на Перущица имаше вече 3-4 души, отъ които едни кърпачи, други самарджии и др. т.

На това чорбаджи Стоянъ каза:

— Хайде и отъ мене още 100!

Азъ видѣхъ вече, че ако припускамъ още, ще се скжса пазарлъка, за това казахъ: „прието“. Следъ това всички извикаха:

— Хайде, хайде сега цѣлувай ржка!

И азъ като млада невеста цѣлувахъ ржка първе на попа, после на чорбаджията и на старцитѣ. И чорбаджията извика:

— Дайте сега една ока ракия да пиемъ кръчмата на пазарлъка.

Азъ пъкъ поискахъ да ми дадатъ листъ хартия, който раздѣлихъ на две, и почнахъ да пиши два контракта — по единъ и за дветѣ страни. Но докле да напиша първия, оката ракия се свърши, та да имамъ време да свърша и двата контракта, заржчахъ да донесатъ и отъ мене една ока. Като свършихъ контрактитѣ, прочетохъ ги на всеуслишание. Всички ги одобриха, и подписаха ги първе попътъ, после и двамата отъ грамотнитѣ, подписахъ ги и азъ. Единия предадохъ на Чорбаджи Стояна, а други задържахъ за себе си. Само тоя контрактъ можа по-сетне да удържи победа надъ тъмата, въ която дѣдо попъ искаше да държи още селото. Подиръ всичко това азъ казахъ:

Хр. Г. Дановъ (1852).

— Господа, сега, споредъ контракта, азъ съмъ вече вашъ учитель, но понеже училището ви още не е готово, то моля да ми дадете отпускъ до св. Богородица, за да ида въ Клисура да се видя съ майка си и да понаредя кжщата си.

— Свободно, свободно, можешъ да идешъ! — отговориха всички.

На другия день азъ заминахъ за Клисура, отъ гдето се завърнахъ тъкмо на 14 августъ въ Перущица. Тукъ намѣрхъ, че училището се работи по прежному — много бавно. Освенъ това, забележихъ нѣкакво брожение въ умоветѣ на селянитѣ противъ мене. Въ мое отсжтствие дѣдо попъ успѣлъ да убеди нѣкои отъ тѣхъ, че напраздно сж дадени на новия даскалъ 2100 гр. и храната отъ общината. Еднажъ-дважъ казахъ на кехаята (селски глашатай, разсиленъ, слуга) да ми донесе нѣщо за ядене, но той сопнато ми отказа подъ известъ, че билъ много занятъ: ималъ да служи на турци, дошли като гости въ 2-3 кжщи на селото. И азъ бѣхъ принуденъ често да оти-

вамъ въ училището да се нахраня при дюлгеритѣ, които сѫщо се хранѣха отъ общината. Другъ пѫть отивахъ да пресядя 2-3 дни въ манастира при о. Леонтия. Ходихъ еднажъдважъ и въ Пловдивъ. Отъ день на день, обаче, забелязвахъ, че негодованието противъ мене, благодарение интригитѣ на дѣда попъ, растѣше сѐ повече и повече. Съ ушитѣ си слушахъ да се говорятъ разни неприятности противъ мене, па дори и отъ мои добри приятели, но азъ се преструвахъ, че не дочувамъ, и всичко понасяхъ и търпѣхъ — пакъ за тѣхна полза.

Най-после дойде и гроздоберъ, та на 12 септемврий ме поставиха при ондалъкчиитѣ (десеткари на гроздето) да пиша, колко товари и кораби грозде минуватъ. Моя длъжность бѣше да контролирамъ турцитѣ да не надписватъ никому. Съ това азъ много помогнахъ на селянитѣ: писаритѣ десеткари имаха опитоменъ соколъ, който ловѣше кокоши пилета, та постоянно съ него се занимаваха, а товаритѣ и корабитѣ непрестанно минуваха, и много отъ тѣхъ оставаха незабелязани отъ турцитѣ. Азъ пъкъ ги забелязвахъ на особно и вечерь съобщавахъ на приятелитѣ, за да знаятъ, че ги нѣма бележени у турцитѣ. Това трая почти до края на септемврий, но и то се свърши, а училището още не се свършваше. Оставаше още да се доправятъ прозорцитѣ, да се измаже отвънъ и извѫтре и да се поставятъ чиноветѣ, а наоколо по стенитѣ — полукрѫзитѣ. За това азъ пакъ отидохъ до Пловдивъ — да зема желѣза за тѣхъ и да изпиша отъ Габрово едно тѣло отъ Неофитовитѣ взаимноучителни таблици. Докле да ги получа, седѣхъ въ Пловдивъ при съучеництѣ си, които учитель Н. Геровъ бѣше довелъ отъ Копривщица, за да отвори съ тѣхъ пръвъ пѫть „Българско-класно училище“, наречено изпосле „Епархиално училище св. св. Кирилъ и Методи“.

Силата и благотворното влияние на контракта. Следъ като се бавихъ 7-8 дни въ Пловдивъ, азъ се завърнахъ въ Перущица, гдѣто намѣрихъ работата на училището съвсемъ преустановена, защото първенцитѣ разземали майсторитѣ по домоветѣ си, за да имъ постегнѣли зимнитѣ стаи и да имъ намѣщаватъ пещитѣ (печкитѣ). Отъ това състояние на работитѣ, докарано отъ самитѣ първенци, азъ се убедихъ, че всичко това се прави съ намѣрение да ме отчаятъ, та да си дамъ оставката и да се махна отъ селото. Ала азъ не направихъ това, а отидохъ при Рангелъ Гичевъ и му казахъ:

— Бай Рангеле, отъ постѫпкитѣ на вашитѣ селяни спрямо мене се убеждавамъ, че тѣ ме не искатъ за учитель. А понеже стана вече късно да си търся и намѣря потепърва друго мѣсто, то не ми остава друго, освенъ да ида въ Пловдивъ, да продамъ контракта си на чорбаджи Стоянъ Чалъковъ, та да си приема заплатата и да се прибера у дома въ Клисура, а пъкъ вашитѣ нека да му мислятъ за сетнинитѣ.

Сѫщото казахъ и на Мита Тилевъ, като по-разбранъ отъ другитѣ. Тѣ обадили това на чорбаджи Стояна и другитѣ, които казали:

— Ой да го земе дявола! Гоя синъ ще ни отвори таквасъ беля съ тоя контрактъ, че не ще можемъ да погледнемъ чорбаджиитѣ въ Пловдивъ, когато ни дойде нѣкоя поголѣма беля доглава. Дайте скоро да повърнемъ майсторитѣ да доправятъ пощо-защо школьото, за да прибере даскалътъ децата, та да ни миряса главата, защото другояче нѣма хаиръ отъ насъ.

Подиръ 2—3 дена туку видѣхъ, че майсторитѣ се повърщатъ въ училището и захващатъ деятелно да работятъ, за да го довършатъ. Оставаше само да се доправятъ нѣкои прозорци и да се измаже извѫтре, и то само съ пръсть, защото бѣше вече късно да се измазва и съ варь. Всичко това ставаше презъ края на м. октомври, когато дъждътъ се превърщаше вече на снѣгъ.

Водосветъ и починъ на учебни занятия. Въ това време желѣзата пристигнаха изъ Пловдивъ, та наковахъ полукрѫзитѣ околовръстъ по стенитѣ и чиноветѣ наредихъ по срѣдата на училището. Най-сетне натуряхъ и взаимноучителнитѣ таблици въ тѣхнитѣ крѫжила (рамки) и ги наокачихъ по мѣстата имъ. Щомъ се изтъкми всичко това, азъ повикахъ попа, та въ присѫтствие на първенцитѣ и др. нѣкои да освети чрезъ водосветъ училището и да призове св. Духа, който да вразумява и просвѣщава учащитѣ се. Следъ водосвета казахъ кратка речь за ползата отъ учението. Въ сѫщия день начнахме обучението изпърво съ пѣсочници, защото всички 34 ученици, които бѣха дошли тоя день, бѣха невежи, та трѣбваше да начнатъ науката си отъ самото начало — да пишатъ буквитѣ съ пръстъ на пѣсъка и после да ги четатъ на първа таблица въ полукрѫга.

Въ разстояние на десетина дни се събраха всичко 186 ученици — колкото можеше да побере училището. Следъ тѣхъ дохождаха и други, но азъ ги повърщахъ по нѣмане мѣсто. Всичкитѣ надошли изпосле ученици бѣха сѫщо новаци, та докле да узрѣятъ нѣкои отъ тѣхъ за помощници, споредъ правилника за взаимноучителната метода, азъ трѣбваше да бѫда за всичко: и за учитель, и за надзиратель, и за наказатель, и пр. и пр.* Върху тъй уредено за пръвъ пѫть въ Перущица първоначално училище съ толкова ученици и при това безъ никакви помощници, азъ трѣбваше да се позамисля доста; трѣбваше да обърна особно внимание на не-

* За уредбата на взаимнитѣ училища вижъ статията на Я. Груева въ Пер. сп. кн. 52—53, стр. 695. — Ив. П. К.

говата бждеща наредба върху метода на обучението, та съ по-малко трудъ да добия по-голѣмъ успѣхъ въ работата си. За това решихъ да извърша следното:

1. Да привлѣка и привържа отъ самото начало ученицитѣ къмъ мене, та да ме слушатъ въ всичко, трѣбваше да изхвърля изъ училището плесницата, пржчката и другитѣ наказателни срѣдства, както и лошитѣ обращения къмъ малкитѣ деца. Почнахъ да си служа само съ кротки и благоразумни съвети и наставления и по тоя начинъ успѣхъ да направя ученицитѣ си послушни и внимателни въ всичко.

2. Даскалъ Неофитовитѣ взаимноучителни таблици, на брой 60, написани на „славено-български езикъ", съкратихъ почти на половина, като изхвърлихъ излишнитѣ повторения.

3. Съкратихъ сжщо и много отъ „заповѣдитѣ", които, споредъ правилата на взаимноуч. метода, се употрѣбяваха прекалено много, и съ това напраздно се губѣше време, което можеше да се използува за наука.

Съ една речь, уредихъ работата си въ училището тъй, че всѣки неукъ, който влѣзе вжтре, да може въ по-кжсо време да излѣзе наученъ — да може да прочита и да си записва онова, което му е нуждно. По тоя начинъ наредено училището, презъ тригодишното ми стоене въ Перущица не остана дете, което да не е преминало презъ него и да остане неграмотно.

Само отъ дневното отопляване изъ наскоро измазанитѣ стени на училището изникнаха житни стъбла, които насмалко оставаше и да класятъ, ако незасъхнѣха стенитѣ. Любопитнитѣ перущени, които ме спохождаха да гледатъ, какъ и що работя въ училището, гледайки поникналото жито, предвещаваха ми „хаиръ и берекетъ" — голѣми успѣхи въ училището. И то, наистина, имà добри успѣхи, защото въ кжсо време научи, прероди и преобразува цѣлото село.

Ученицитѣ ми изобщо бѣха кротки, много послушни и внимателни, та следъ 18 дни 5-6 души отъ тѣхъ усвоиха буквитѣ на звуковетѣ, можеха да сричатъ думи и да записватъ имената си и тия на своитѣ домашни. Това направи голѣма изненада изъ селото, та нѣкои отъ родителитѣ на тия изпредили деца дойдоха да ме молятъ да науча и самитѣ тѣхъ да четатъ и пишатъ. На такива давахъ буквари да учатъ на особно въ стаята ми, но тѣ не приемаха. „Искаме, казваха тѣ, и ние да преминемъ презъ тамъ, дето сж минали и нашитѣ деца". И тъй сѣдаха първо на пѣсочницата, та пишеха буквитѣ по пѣсъка, а после се прегъваха на полукржзитѣ да четатъ и на таблицитѣ. Тъй тѣ следваха до нѣкое време, докле се научиха да четатъ и да пишатъ, та после втикнаха на пояситѣ си и дивити — станаха грамотни люде.

Събранитѣ ученици общо много прилежно се учеха, та мнозина отъ тѣхъ наскоро изпредиха въ таблицитѣ, и азъ можехъ вечъ да си отредя отъ тѣхъ помощници: надзиратели, показатели и др., и съ това работата ми тръгна по-леко и по-успѣшно.

Какъ отучихъ перущени да си не бръснатъ главитѣ. Въ Перущица по онова време децата както и бащитѣ имъ се носѣха по турски — съ бръснати глави. Само на върха оставаха едно небръснато колело (чембасъ) и неговитѣ косми уплитаха на две или на една пленйца, по китайски. Това ми се видѣше много чудновато и грозно. Заради това единъ день събрахъ по-първитѣ и послушни ученици и имъ казахъ, че е турски обичай да се носятъ пленйци по главитѣ, защото само турцитѣ ходятъ съ голи глави като кратуни и на върха съ чембасъ, уплетенъ на пленйци. Поради това, особно на български ученици е неприлично да се носятъ по китайски, та да помолятъ родителитѣ си да имъ отрѣжатъ пленйцитѣ и да се не бръснатъ вече, а да оставатъ да имъ порастнатъ коситѣ. Децата съобщили на родителитѣ си, и още на другия день нѣколцина отъ тѣхъ ми казаха, че родителитѣ позволили да направя това самъ азъ. Тогава азъ отрѣзахъ пленйцитѣ на всички ония, които сами поискаха това.

Следъ време, като се покриха съ коса главитѣ на тия момчета, и нѣкои тѣхни другари поискаха да имъ отрѣжа пленйцитѣ. Това продължавахъ, докато останаха само около четвърть съ пленйци. Да накарамъ и тѣхъ да последватъ своитѣ другари, прибѣгнахъ до следното крайно срѣдство: една зарань, когато се бѣха наредили край стенитѣ на стаята, за да ги прегледатъ надзирателитѣ за чистотата по лицето, ржцетѣ и облѣклото, азъ заповѣдахъ да извеждатъ изъ редицитѣ всички ония, на които пленйцитѣ не бѣха отрѣзани. Като се свърши прегледътъ, казахъ на отлжченитѣ да си идатъ у дома, понеже училището е българско и не приема да учи турци. Тѣ си отидоха, едни даже плачешкомъ, но нѣкои още сжщия день, нѣкои на другия се върнаха заедно съ родителитѣ си, които ме помолиха да отрѣжа и на тѣхнитѣ деца пленйцитѣ. Подиръ време, откакъ пораснаха коситѣ на всички ученици, и главитѣ имъ се разхубавиха, тогазъ и самитѣ имъ родители и други селяни си отрѣзаха пленйцитѣ, така че до края на годината всички перущени се преобразиха отъ турци на българи.

Какъ ме обикнаха всички перущени. Народни веселия. Всичко до тукъ, което ставаше въ училището, както и другитѣ успѣхи, които ученицитѣ правѣха въ четмо и писмо, се виждаше повече само отъ тѣхнитѣ родители, а широката публика малко разбираше това, та още не се познаваше цѣната и на учитель и на училище. Да има обаче да заинтересувамъ общо всички селяни съ училището, азъ приготвихъ презъ коледнитѣ пости по изпредилитѣ ученици да научатъ по нѣщо и отъ черковно пѣние и четене и, когато на коле-

днитѣ праздници въ черквата тѣ писнаха съ своитѣ тънки гласове да пѣятъ стройно Господи помилуй, Молитвами Богородице, Святий Боже, Отца и Сина и др. — тогава изобщо всички оцениха, колко струва учительтъ и училището. Сега всѣки, който бѣше ме наскърбилъ съ опакото си поведение во время оно, когато всички, по интригитѣ на дѣдо попа, всички почти работѣха да се махна отъ селото — сега всички искаха да ме приближатъ, да ми се извинятъ и да просятъ прошка за обидитѣ, съ които сѫ ме оскърбявали. Освенъ това, учительтъ омилѣ общо на всички — както на тия, които имаха деца въ училището, така и на ония, които нѣмаха. Всички почнаха да ме канятъ на угощение по домоветѣ си. И никому не отказвахъ, когато имахъ време да ида. Особно охотно посещавахъ вечернитѣ угощения, които ми не прѣчеха на учил. работа, па и защото въ такива събрания сѐ намирахъ време да прокарамъ нѣкоя и друга на времето и, било противъ турцитѣ, било противъ нѣкой лошъ порокъ у селянитѣ. На угощенията, като се начнѣше яденето, и токатскиятъ тасъ* заобиколѣше еднажъ-дважъ събранието, почваха да пѣятъ двама по двама първата пѣсень, която обикновено биваше следната:

„Попѣй ми, слуго, попѣй ми,
Попѣй ми, повесели ме!
Из едно гърло два гласа,
Из едни уста две думи".

Щомъ се почваше тая пѣсень, азъ излизахъ ужъ да видя, какво е времето, и си отивахъ въ училището. А гоститѣ продължаватъ веселбата си, която завършваха като всички българи съ хоро, при което непрѣменно трѣбваше да се продъни нѣкоя дъска на пода: безъ това не се прихващаше, че е имало веселие въ тая кѫща или че гоститѣ не сѫ били юнаци. Другаритѣ, съ които бивахъ на угощението, още вечерьта или на другия день ми натякваха, защо съмъ избѣгалъ. „Защото съмъ условенъ да уча децата, а не да си губя времето по угощения" — отговаряхъ имъ азъ.

Презъ месници и велики пости приготвихъ ученицитѣ да пѣятъ и останалитѣ черковни пѣсни за презъ цѣлата година, та на великденскитѣ праздници пѣха всички въ черква, а съ това още повече обърнахъ вниманието на всички къмъ учителя и училището.

Опитътъ ми да отворя класно училище. Следъ великденскитѣ празници, повечето отъ ученицитѣ бѣха вече изучили таблицитѣ, та напуснаха и отидоха да помагатъ на родителитѣ си въ полската работа. Останалитѣ пъкъ, които имаха време и воля да продължаватъ, отдѣлихъ на особно и почнахъ да имъ преподавамъ законъ божи, български езикъ, аритметика, география, история и др., разбира се, споредъ силитѣ имъ. На ония, които имаха добри гласове, предавахъ и черковно пѣние по мусикия, за да го знаятъ основно и правилно. Това постепенно се продължи и презъ останалото време дори до края на третата година отъ учителствуването ми. Ученици въ това новоначално класно училище бѣха Петъръ Боневъ, Дим. Лачковъ, Георги Апостоловъ, Стоянъ Райковъ, Георги М. Тилевъ, Георги Димитровъ и др. — всичко 24-ма. На мѣстото на напустналитѣ ученици се приемаха ония, за които при отварянето нѣмаше мѣсто. Заедно съ тѣхъ приехъ и нѣколко момичета, та училището се обърна на смѣсено. Съ тия едва сега нашето училище влѣзе въ нормаленъ редъ.

Опитъ за вечерно и празнично училище. Но трѣбваше да се направи нѣщо за по-голѣмитѣ, за неграмотнитѣ момчета, та положихъ всички грижи да имъ отворя вечерно училище, както въ Стрелча, но не бѣ възможно. Тукашнитѣ млади бѣха до единъ неграмотни, а при това и много повече заняти съ своитѣ земедѣлски работи, та, грохнали отъ дневната работа, не можеха и да помислятъ за наука вечерь, както и въ праздникъ. Тукъ всички селяни, старо и младо, мѫжко и женско, имали разпредѣлена по между си годишната работа, както полска, така и домашна, та нѣмаха време за наука, освенъ презъ зимнитѣ месеци, но тогасъ пъкъ отъ годежи, сватби и угощения нито помисляха за учение. Опитахъ се да събирамъ въ праздникъ следъ отпускъ на черква въ училището поне родителитѣ, за да имъ тълкувамъ дневното евангелие и възъ основа на това да имъ приказвамъ нѣщо и отъ нравоучение: да поокастря нѣкои отъ тѣхнитѣ лоши навици и междуособнитѣ имъ вредни постѫпки. Но и съ това не сполучихъ, защото сами рѣдко дохождаха въ черква — сѐ поради многото и тежка работа, всѣка отъ която трѣбваше да бѫде свършена на свое време. Въ праздникъ обаче сѐ дохождаше въ черква по нѣкоя майка заедно съ своята хубавичка щерка, нагиздена за огледъ, за да се помолятъ — майката за своитѣ грѣхове, дъщерята пъкъ дано се преобърне сърцето на учителя, та да метне поне единъ милъ и драгъ погледъ върху нея. Такивато дохождаха отъ черква въ училището, и първитѣ влизаха въ учителската

* Медни тасове донасяни отъ града Такатъ въ М. Азия. Такъвъ тасъ, хубаво калаисанъ отвънъ и отвѫтре, събираше около 3 оки вино. Въ онова време на перущени той бѣше домашната чаша за черпене, а пъкъ въ кръчмата вмѣсто чаша се употрѣбяше черното стъкло отъ половинъ ока. За черпене ракия чашата имъ бѣше рогъ вързанъ съ хонецъ, който постоянно седѣше надъ пълната ракиена бъчва: когато поканѣха нѣкого да го почерпятъ, завеждаха го въ зимника при бъчвата, спущаха рога презъ вратата (отворъ отгоре) въ бъчвата и се черпѣха. Тѣ казваха, че да се черпи вино и ракия съ чашка въ Перущица е грѣховно, па е и на кътлъкъ (недородъ), и имаха право, защото ако есень се изпуснѣше всичкото приготвено вино, можеше да потече рѣка, която да издави селото.

стая, да видятъ, какъ е наредена, а пъкъ нѣкои поотлупваха и гърнето да видятъ, що си готви учительтъ за обѣдъ. Следъ това идваха при мене въ училището, но не да слушатъ слово божие, а само да се повидимъ. Азъ ги приемахъ учтиво, разказвахъ имъ, какъ малкитѣ деца начинатъ науката си изпърве отъ пѣсочницата да пишатъ съ пръсте на пѣсъка, а после ги завеждахъ да видятъ и какъ четатъ на таблицитѣ и т. н., а следъ това ги изпращахъ, та си отиваха, ала не вече съ сѫщата надежда, съ която бѣха дошли.

Следъ всички безуспѣшни опити да събирамъ въ училището перущени вечерь, а особено въ праздникъ, да имъ приказвамъ и да кастра лошитѣ имъ навици и постѫпки, азъ тръгнахъ да имъ проповѣдвамъ по кръчмитѣ. Вечерь, а особено въ праздникъ, гдето видѣхъ, че има събрани нѣколко души, и азъ отивахъ при тѣхъ и първе заряжчахъ една половница, па тогазъ се примѣсвахъ въ приказкитѣ имъ.* Следъ мене и тѣ черпѣха по една или по две половници, но виното презъ черното стъкло не ловѣше оногозъ, който знаеше да го употрѣби. Въ такива срѣщи приказкитѣ се намѣщаха всѣка на свое мѣсто. Но и това си имаше своитѣ неприятности, та като видѣхъ, че и по тоя начинъ нѣма да имамъ успѣхъ, насочихъ работитѣ си въ корена, въ основата: всичкото си внимание обърнахъ върху малкитѣ въ взаимното училище, та тѣ да тръгнатъ оправно, както и върху голѣмитѣ въ класа, да имъ вдъхна любовь къмъ науката, да укрепя въ младитѣ имъ души съзнанието за граждански дългъ и общожитие, та чрезъ тѣхъ после съ речь и примѣръ да може полека-лека да се въздействува и на голѣмитѣ (родители, братя и др.). И наистина, както ще се види по-нататъкъ, надеждитѣ ми се увѣнчаха съ успѣхъ.

Селско мирово сѫдилище. На онова време перущени често се саморазправяха съ бой, подпалване на плѣвни, крадене на кози, мисирки, кокошки и т. н. Виновницитѣ се обуздаваха отъ селското мирово сѫдилище, чиито председатель бѣше чорбаджи Стоянъ Помакоолу, а членове дѣдо Тильо, дѣдо Кръстанъ, Рангелъ Гичевъ и др. Тѣ решаваха всички по-малки спорове между селянитѣ, като не ги оставаха да ходятъ до кадията въ Пловдивъ. За сѫдебно мито, гербови марки и адвокатско право виновната страна се осѫждаше зимно време на единъ печенъ мисиръ, а лѣте на 3-4 оки чеверме (козьо месо опечено на шишъ) и колкото вино се изпие. На такива наказателни угощения повечето пѫти се повикваше и учителя — види се, да не остане гладенъ като общински човѣкъ. . .

Какъ запознавахъ перущени съ гражданитѣ въ Пловдивъ. Тѣ често ходѣха въ Пловдивъ и то не само въ

* По онова време виното въ кръчмата струваше 20 пари ока.

четвъртъкъ и петъкъ, но и презъ другитѣ дни; ала никой не оставаше да преспи тамъ: когато и да било, макаръ и въ срѣднощь, трѣбваше да се завърне у дома си. Преспиваха въ Пловдивъ само ония, които, осѫдени за нѣкое по-тежко престѫпление, трѣбваше да си излежаватъ наказанието въ затвора. Азъ отдавахъ това на тѣхната дивотия и простота, дето нѣмаха никакви сношения и познанство съ гражданитѣ. За да се сближатъ и запознаятъ съ пловдивчани, поне съ първенцитѣ, азъ помолихъ единъ день бай Рангела и бай Мита Тилевъ да пратятъ двама-трима рибари по р. Вѫча, за да наловятъ малко риба и раци, та въ сѫбота презъ първата седмица отъ великия постъ да идемъ заедно въ Пловдивъ и да отнесемъ по нѣколко на учителя Н. Геровъ, на д-ръ Ст. Чомаковъ, Г. С. Чалъковъ и Ат. В. Чалъковъ, съ които и да ги запозная. Тѣ направиха драговолно това. Отидохме. Азъ ги представихъ на поменатитѣ пловдивски първенци, препоръчахъ ги кои сѫ и отъ кѫде сѫ, и тѣ ги приеха много ласкаво, разпитаха ги на дълго и на широко, какъ отива земедѣлието имъ и пр. и изявиха желание пакъ да имъ идатъ. Подиръ това моитѣ другари повториха и потретиха да имъ идатъ, а въ замѣна на това и гражданитѣ имъ повръщаха посещенията. Така, учитель Н. Геровъ като ловецъ самъ посети Перущица. Скоро следъ това дойдоха двама съ д-ръ Чомаковъ, и азъ ги разведохъ у всички първенци въ Перущица.

По тоя начинъ между нѣкои селяни и поменатитѣ пловдивски първенци се завърза такова познанство, че следъ време д-ръ Чомаковъ и италиянецътъ Клементи-бей се сдружиха съ нѣколко перущени, та направиха голѣми търговски операции, особно съ копринарство. По край голѣмитѣ и малкитѣ се повлюдиха поле-лека и влѣзоха въ търговски сношения съ пловдивчани, на които продаваха тютюни и др. произведения, а пъкъ нѣкои си отвориха и свои дюкяни въ Пловдивъ, за да продаватъ произведенията си.

Какво невежество владѣеше по селата. Въ какво невежество тънѣше голѣма часть отъ тогавашното наше селско население и какъ гледаше то на училището и науката, служи между другото и следниятъ паметенъ за мене фактъ. Единъ день следъ последния учебенъ урокъ ученицитѣ наредени по двама се отправиха за дома си. Придружихъ ги и азъ до Митовата кръчма, предъ която се спрѣхъ да се полюбувамъ на хубавата гледка, що представяваше тая голѣма редица ученици. Задъ мене предъ кафенето стоеха нѣколцина селяни отъ Цалапица, дошли да купуватъ вино. Като хвърляха хладни погледи къмъ малкитѣ перущенци, които съ плочи и книжки подъ мишница вървѣха тихичко по улицата, единъ отъ тия цалапичани извика, колко му гласъ държи:

— Ту, маа му! Като се изучатъ нѣкога тия синковци, па като емнатъ беглика, ще разплачатъ дете у майка!

— А-а, маа му! ще пропищи отъ тѣхъ дете у майка!— — потвърдиха останалитѣ цалапичани.

Не само изобщо селянитѣ, но дори и самитѣ родители на ученицитѣ ми не почувствуваха нѣкаква приятность и полза отъ класното учение, както това се забелязваше у тѣхъ въ началото отъ първоначалното обучение на четене и писане, особно пъкъ отъ пѣнието. Самъ Мито Тилевъ, който бѣше начетенъ човѣкъ и, като съседъ до училището, често идваше да слуша, какво преподавамъ на ученицитѣ, казваше ми:

— Господине учителю, на нашъ Джоджо (Георги) не трѣбва да преподавашъ друго, освенъ ракамъ (смѣтане), за да може да ми помага въ дюгяна: намъ нищо друго повече не трѣбва.

Какъ напуснахъ Перущица. Въ края на учебната година имахъ да зимамъ отъ общината още около 1400 гроша. Като обадихъ на чорбаджи Стояна, че искамъ да си ида въ Клисура, помолихъ го да ми изплатятъ тия пари, понеже ми трѣбватъ, но той ми каза:

— Ти учителю, можешъ да си идешъ, като ти се броятъ сега 400 за дребно, а останалитѣ 1000 ще ти се дадатъ наесень, когато продадемъ вино и ракия, защото общината ни за сега нѣма пари. Ти си иди сега и дойди пакъ да учителствувашъ у насъ. За напредъ ние знаемъ що ще ти заплатимъ; нѣма да правимъ пакъ пазарлъкъ. За напредъ годишната заплата ще ти бѫде 3500 гроша.

Азъ му поблагодарихъ за бѫдещата заплата, но 1000-то гроша ми се задържаха, види се, като залогъ, та да се завърна да учителствувамъ пакъ въ Перущица. На третата година ми дадоха 4000 гроша, и азъ бѣхъ благодаренъ отъ перущени, както и тѣ отъ моето учителствуване. Но като се отвори Кримската война, азъ не смѣехъ да остана повече време тукъ, защото животътъ ми бѣ вече въ опасность отъ моитѣ любими турци: устинци, кричимци и др., та се уклонихъ въ Пловдивъ *.

За живота и заслугитѣ на Хр. Г. Дановъ тукъ нѣма да говоримъ: тѣ сѫ достатъчно извѣстни не само на перущени, но и на цѣлия нашъ народъ, но който иска да се запознае по-отблизо съ тоя общобългарски деецъ, може да прочете юбилейната книга, издадена въ негова честь, когато презъ 1905 г. се честву ва полувѣковната учителска, обществена и книжовна дейность на Данова.

* * *

Отъ 1853 до възстанието. Следъ напускането на Хр. Г. Данова училището за кѫсо време позападнало, защото не

* **Хр. Г. Дановъ.** Спомени, стр. 160—175, 177, 178.

се намѣрилъ човѣкъ, който достойно да го замѣсти и да продължи неговото дѣло. Сега билъ условенъ за учитель Димитъръ Пенковъ отъ Пазарджикъ, който билъ такъвъ въ с. Цалапица. Той нѣмалъ здрава подготовка, билъ „наустничарь“ и не могълъ да продължи работата на Данова, та следъ тримесечно учителствуване билъ принуденъ да напусне. Но училището не могло да остане така, та на негово мѣсто билъ условенъ за 900 гроша Саво Митровъ Мрънковъ, сѫщо наустничарь, който и привършилъ учебната 1853/54 година. Мрънковъ се училъ и при Данова, а билъ и добъръ пѣвецъ въ черквата. Като учитель билъ много строгъ и при изпитването на децата държелъ и за най-малкитѣ подробности на зададения урокъ. За най-малко незнаяне наказвалъ съ бой, като не допускалъ бития ученикъ да плаче. Напротивъ — заставялъ го насила да се смѣе или пъкъ да му изпѣе нѣкоя църковна пѣсень.

Старият свещеникъ починалъ още къмъ 1854 г. и на мѣстото му билъ извиканъ хаджи попъ Евстати, родомъ отъ с. Стрелча. Новиятъ свещеникъ билъ буденъ човѣкъ и голѣмъ родолюбецъ. Вънъ отъ своитѣ служебни занятия, отецъ Евстати се заловилъ да буди народностното и патриотическо чувство на младежьта, която събиралъ вечерно време и й говорѣлъ за миналото величие и слава на България, като си служелъ навѣрно съ книгата на Паисия, както едно време свещ. Тошо Михаиловъ.

За 1854/55 уч. година на мѣстото на даскалъ Саво билъ назначенъ съ 1000 гр. год. заплата Стоянъ п. Петровъ (Тено Поповъ), синъ на свещ. Петъръ п. Рипчевъ и внукъ на Стоянъ Рипчевъ. Той се училъ при баща си, но довършилъ при Данова. Билъ сѫщо отличенъ църковенъ пѣвецъ. Като учитель се държелъ извънредно строго, но твърде рѣдко прибѣгвалъ до тѣлесни наказания. Твърде любознателенъ и женъ за повече знания, следъ свършване на уч. година Ст. п. Петровъ се отказалъ отъ учителството и отишелъ въ Пловдивъ да продължи образованието си, макаръ да билъ женень и да ималъ вече две деца.

Па не само той, но и мнозина други перущени отивали да се доучватъ въ Пловдивъ. Тамошниятъ учитель Костадинъ Геровъ съ писмо отъ 4 априлъ 1856 г., като пише на брата си Найдена въ Русия за Пловдивското училище, между другото му съобщава: „Перущинскитѣ ученици сѫ голѣми и разумни и се научиха добре; единъ е поповъ синъ (навѣрно думата е за Тено Поповъ), женень, мой връстникъ, събуденъ мѫжъ. Тая година ще свършатъ училището“.*

Сега билъ назначенъ отново Саво Митровъ, а заедно съ него и Дим. Г. Лачковъ—единъ отъ най-даровититѣ и спо-

* Архивъ Н. Геровъ, I, 405.

собни учители, които видѣло перущенското училище, и заедно съ това първиятъ книжовникъ, който дала Перущица. Поради това смѣтаме да дадемъ за него нѣкои животописни бележки. Димитъръ Г. Лачковъ (1839 — 71), билъ синъ на беденъ селянинъ Гичо Доневъ, който още малъкъ го далъ като посиникъ на своя братучедъ Георги Лачковъ, чието име и приелъ. Наистина, и осиновилитѣ го родители не били особно заможни, но не пожалили нищо да изучатъ Димитра, който отъ малъкъ проявявалъ голѣма наклонность къмъ наука. Последниятъ учитель на Лачкова билъ Хр. Г. Дановъ, който съ своята нова метода на преподаване и съвсемъ нови учебни предмети повлиялъ твърде силно върху събуденото любознание на момчето, което пожелало да продължи образованието си и по-нататъкъ. Това желаели и неговитѣ родители, но срѣдствата не имъ позволили, та Лачковъ се нахвърлилъ съ жедность да чете и поглъща всичко, което му падало на ржка. А по онова време въ Перущица имало вече доста много за четене: освенъ цариградскитѣ вестници и списания, тукъ се получавали и всички печатни книги, между които нѣкои и задгранични*. По тоя начинъ младото момче успѣло така да се самообразува, че едва на 16-годишна възрасть селянитѣ го условили за учитель на звукаритѣ (1855/56). Но, поради ежбитѣ на мѣстнитѣ чорбаджии, положението на учителя презъ онова време зависѣло изцѣло отъ тѣхния личенъ кефъ, та и Лачковъ, както и всички останали учители, не се задържалъ повече отъ една година. Поради това презъ всичкото време до края на живота си той учителствувалъ съ дълги прекжсвания само петь години. Когато не билъ учитель, Лачковъ помагалъ на своитѣ бедни родители въ полската имъ работа, но всичкото си свободно време прекарвалъ въ четене, като по тоя начинъ вървѣлъ успоредно съ развитието на тогавашната наша книжнина и общественость. По-късно той почналъ да отглежда и буби, като си уредилъ образцова черничева градина.

Следъ като напусналъ учителството презъ 1868 г., Лачковъ почналъ да изкарва срѣдства за прехрана съ подвързване на книги, като за тая цель си доставилъ нужднитѣ сѣчива и орждия — нѣщо съвсемъ ново за селянитѣ. „И всѣки, който имаше и който нѣмаше книги за подвързия, отиваше у Лачкови да види, какъ се упражнява тоя новъ

* Отъ времето на Данова перущени почватъ да се записватъ като „любородни спомоществатели“ на разни книги. Така, презъ 1854 г. той записва такива на книгата „Въведение въ всеобщата история“ следнитѣ перущени: п. Пѣтъръ п. Стояновъ, Стоянъ Илиевъ, Кръстанъ Минчевъ. Ап. Павловъ, Рангелъ Гичевъ (епитропъ), Дим. Цонковъ, Саво Димитровъ, Игнатъ Цвѣтковъ, Ат. Тотовъ, Кост. Танковъ, Мих. Георгиевъ, Тодоръ Ивановъ, Тод. Гинчевъ и Дим. Гроздановъ.

занаятъ“. Благъ и приветливъ, той всѣкиму обяснявалъ, и въ течение на две години не останала книга въ селото неподвързана.

Силно увлѣченъ въ науката, Лачковъ почналъ и да пише, като се опитва дори въ стихотворство, и въ 1871 г. помѣства едно свое стихотворение въ Цариградското списание „Читалище“ *. Но още преди това (1866 г.) П. Р. Славейковъ дава мѣсто въ „Гайда“ на описанието, което Лачковъ прави на едновремешното голѣмо селище Драговецъ и което даваме въ приложение тъй, както е напечатано на времето. Презъ последнитѣ години на своя страдалчески животъ Лачковъ води препирня съ критика на Груевата граматика, която защищава въ в. „Македония“. Подъ заглавие „Българска книжовность“, той почва препирнята отъ 4 брой (25 ноември 1869 г.) и я продължава до бр. 76 отъ 24 августъ 1870 г., но не успѣлъ да я завърши, защото злиятъ неджгъ го сложилъ на легло, въ което и челъ своята работа въ вестника. Обаче, ако има за нѣщо да жалимъ днесъ, то е за неговия трудъ подъ заглавие „Синапъ-войвода и защитата на Перущица отъ дѣдо Радевитѣ синове“, въ която доста подробно описвалъ времето на кърджалиитѣ, нападането на Перущица отъ тѣхния войвода Мехмедъ Синаби, както и защита ѝ подъ началството на синоветѣ на нѣкой си дѣдо Раде. Тоя трудъ, въ който, навѣрно, сж били събрани много сведения за ония усилни години, билъ готовъ за печатъ, но и той станалъ жертва на огнената стихия презъ 1876 г.**

Крайно бедното положение, въ което израсълъ и преживѣлъ Д. Г. Лачковъ, както и прекомѣрнитѣ умствени занятия, рано се отразили върху неговото здраве, което и тъй било слабо, напълно го поколебали и презъ последнитѣ години на живота му го направили мраченъ, жлъченъ и раздразнителенъ. Най-после той не могълъ да устои на страшния неджгъ, който на 21 януари 1871 г. го свалилъ въ гроба. Погребанъ билъ тоя скроменъ труженикъ при южната стена на черквата св. Атанасъ, кждето и днесъ стърчи хубава мраморна пирамида съ надлеженъ надписъ нему и на неговия синъ Драганъ.*** Лачковъ оставилъ млада вдовица съ невръстно дете — Драганъ, което уцѣлѣло презъ страшната година, получило надлежно образование и отпосле сжщо се посветило на учителско звание. Драганъ Д. Лачковъ почналъ като учитель по бълг. езикъ при педагог. училище въ

* Приложение II.

** За тоя ржкописъ навѣрно е говорено Иречеку презъ 1883 г., когато посетилъ Перущица.

*** Тоя паметникъ билъ издигнатъ отъ жената на Лачкова — Велика, която произлизала отъ голѣмия родъ на Гичевци (била братаница на Рангелъ Гичевъ) и която следъ смъртьта на мжжа си се поженила за Василъ Соколски.

Кюстендилъ на 1 септември 1897 г.; той ни е оставилъ хубавъ учебникъ по синтаксиса на нашия езикъ.

И Саво Митровъ и Д. Лачковъ учителствували само една година, защото на следната 1856/57 уч. г. виждаме за учитель Тено Поповъ, който билъ завършилъ вече образованието си въ Пловдивъ. Но поради пресилени умствени занятия, новиятъ учитель сериозно заболѣлъ и наскоро починалъ, та учебната година довършилъ пакъ Саво Митровъ, комуто за това било дадено едно възнаграждение отъ 600 гроша.

Въ края на учебната година билъ условенъ за 1500 гр. елениста Никокай п. Филиповъ, който до тогава билъ учитель въ Карлово. Филиповъ билъ родомъ отъ с. Банско въ Разлога и се училъ въ прочутото тогава гръцко училище въ Мелникъ, кѫдето добилъ образование и неговиятъ едноселчанинъ и роднина отецъ Неофитъ Рилски. Но по-късно го виждаме да се учи въ българскитѣ училища въ Пазарджикъ и Пловдивъ. Учителствувалъ въ Чирпанъ, Калоферъ и Карлово. Филиповъ билъ единъ отъ най-подготвенитѣ учители на времето и живо се интересувалъ отъ бълг. езикъ и правописъ, като водилъ преписка по тоя въпросъ съ Н. Герова, както и съ Неофита.* Презъ 1857 г. той моли съ писмо отъ Карлово Н. Герова да му намѣри мѣсто за учитель въ Пловдивъ, като му съобщава, че може да преподава „Българска и Славянска граматикы, съ всичкыты имъ принадлежности, Гражданско Земеописаніе и Аритметика; а Священна Исторія и Катихысисъ отъ чясти“.** Но навѣрно въ Пловдивъ нѣмало свободно учителско мѣсто, та Геровъ го препоржчалъ за Перущица. Въ бележкитѣ на свещ. Костадинъ Г. Пеновъ, за Филипова четемъ, че водилъ усамотенъ животъ и „правилъ всѣки день дълги разходки по баиритѣ около селото, поради което билъ нареченъ „лудиятъ учитель“—прозвище, което се чува и до днесъ въ селото, когато стане дума за него. Но, въпрѣки това, ученицитѣ му, нѣкои отъ които сѫ още живи, го хвалятъ, че билъ добъръ учитель — славистъ и граматикъ. Той занималъ сериозно ученицитѣ си съ преводъ отъ църковно-славянски съ граматически разборъ. Преди края на учебната година напусналъ Перущица нощно време, поради нѣкаква клевета, и ученицитѣ били разпуснати, безъ да държатъ изпитъ тая година“. Отъ Перущица Филиповъ се озовалъ въ с. Бобошево (Дупничко), кѫдето учителствувалъ само една година.***

---

* Архивъ Н. Героръ II 658.

** Томъ 659.

*** По-подробни сведения съ нѣкои неиздадени писма на Филипова дава Ив. П. Кеповъ въ книгата си „Минало и сегашно на с. Бобошево“.

На другата уч. година вмѣсто Филипова били назначени двама учители — Димитъръ Г. Лачковъ и Петъръ Велчевъ съ по 2000 гр. годишна заплата. За първия вече се каза по-горе, а за Петъръ Велчева ще се говори по-нататъкъ на отдѣлно, не само като учитель, но и като революционеръ.

И двамата учителствували само една година, защото презъ следващата 1859/60 билъ условенъ за учитель Драганъ В. Манчовъ съ год. заплата 2000 гроша. Манчовъ се родилъ въ Батакъ (1834), кѫдето и добилъ първи познания при нѣкой си Стефанъ — на времето си доста добъръ учитель. Но това не задоволило жадуващия за наука Драгана, та по-късно го виждаме да се учи въ Пазарджикъ при известния учитель Никифоръ п. Константиновъ; тукъ, едва 16-годишно момче, Манчовъ станалъ помощникъ на учителя Йорданъ Неновъ, а следъ 4 години е вече самостоенъ учитель и учителствува въ Радилово, Пазарджикъ, Батакъ, Перущица и Пловдивъ, кѫдето въ 1862 г. напуска учителството и се предава на книгоиздателство, като отваря книжарница съ клонове въ Свищовъ и Солунъ. Презъ 1875 год. поради ст.-загорския опитъ за възстание Манчовъ е арестуванъ и зякаранъ въ Ст.-Загора, а отъ тамъ въ одринския затворъ; но скоро билъ освободенъ и заминалъ за Букурешъ, отъ кѫдето се върналъ въ България заедно съ рускитѣ освободителни войски. Заради благия му нравъ и добрия успѣхъ въ училището, както и поради неговото сладкодумство и примѣрни обноски, перущени го обикнали твърде много и го задържали и за другата година. И той като своя ранъ предшественикъ Хр. Дановъ оставилъ въ Перущица най-добри спомени, особено срѣдъ своитѣ ученици, които сѫ му вѣчно признателни и всѣкога сѫ го сочели за примѣръ на учителитѣ въ село. Отпосле, както се каза, Др. В. Манчовъ се установилъ въ Пловдивъ и, по примѣра на своя приятель Хр. Г. Дановъ, се заловилъ за книжарство, издателство и писане буквари и др. учебни ржководства, по които сѫ се

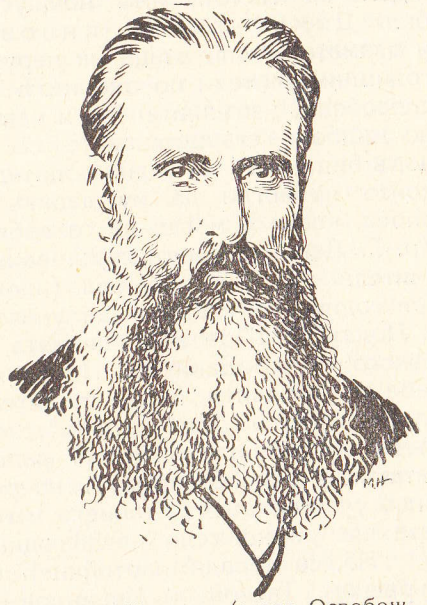

Драганъ Манчовъ (следъ Освобождението).

учили редица поколѣния въ България. Той почина на преклонна възрасть презъ 1913 г. въ Пловдивъ, искрено оплаканъ почти отъ цѣла България, която въ негово лице изгуби единъ отъ своитѣ още не оценени по достойнство труженици.

На мѣстото на Манчева презъ 1861/62 уч. година били условени пакъ Д. Лачковъ и П. Велчевъ. Но, навѣрно, селянитѣ били недоволни нѣщо отъ тия двама отлични и добре подготвени учители, та на другата 1862/63 уч. г. виждаме на мѣстото имъ нови,условени съ по 1500 гр. Това били Димитъръ Малинчовъ и Стоянъ Тасковъ — и двамата възпитаници на перущенското училище и дългогодишни учители по околнитѣ села. Стоянъ Тасковъ билъ способенъ, изпълнителенъ и ревностенъ учитель и доживѣлъ до дълбока старость, като се поминалъ въ 1897 г. Малинчовъ билъ синъ на бедни родители (Малинъ и Велика Бакови), които не могли да му дадатъ по-голѣмо образование отъ онова, което е могло да се добие въ Перущица при учителя Хр. Г. Дановъ. Следъ свръшване на училището, той станалъ учитель въ с. Карнофоля (пловдивско), кѫдето престоялъ три години, а следъ това учителствувалъ една година и въ с. Полатово. Презъ ваканцията слугувалъ въ магазина на нѣкого си Сотираки въ Пловдивъ — да може да издържа себе си и своитѣ бедни родители. Д. Малинчовъ билъ съ „подвиженъ и буенъ нравъ“, та не особно се нагаждалъ къмъ спокойната училищна работа и, както ще видимъ понататъкъ, рано се предалъ на революционното дѣло, взелъ живо участие въ възстанието и геройски загиналъ при защитата на родно село на 38-годишна възрасть.

Но, сѐ поради партийнитѣ борби между перущенскитѣ първенци, Тасковъ и Малинчовъ сѫщо не можли да се задържатъ повече отъ година, та презъ следната 1863/64 г. срѣщаме на тѣхно мѣсто върналиятъ се преди една година отъ Бѣлградъ Петъръ Боневъ, за когото се говори на отдѣлно въ тая книга. Боневъ билъ условенъ за 3000 гроша. но му ценили и помощникъ Стоименъ Атанасовъ съ 1500 гр. Последниятъ е роденъ въ махала Пастуша и рано останалъ безъ баща, та миналъ детинството си въ голѣма оскѫдность. Майка му се поженила, но и отчувътъ билъ сиромахъ човѣкъ, та мѫчно го издържалъ да свърши перущенското училище. Подиръ това Стоимена виждаме като абаджиски чиракъ въ Пловдивъ който посещавалъ вечерното училище на Я. Груевъ. Следъ тригодишно чиракуване неизвестно съ чия поддръжка той постѫпилъ ученикъ въ Пловдивското протестанско училище, подиръ свръшването на което се връща въ Перущица и бива условенъ за помощникъ на Бонева.

Като дошло време да се ценяватъ учители за следващата (1864—65) уч. година, чорбаджиитѣ се раздѣлили на

две страни: едната държела за Лачкова, който макаръ да нѣмалъ образованието на Бонева, но въ замѣна на това ималъ вече достатъчно учителска практика и житейски опитъ. Тая страна и надвила — билъ назначенъ Лачковъ. Като видѣлъ това, Боневъ заминалъ за Пазарджикъ, кѫдето го назначили въ училището на махалата „Чиксалънъ“. Но селянитѣ, които държели негова страна, почнали да не годуватъ и да изказватъ недоволството си, което накарало и Лачкова да се откаже отъ учителското си мѣсто. Лишени по тоя начинъ отъ двама добри учители, перущени отново прибѣгнали до услугитѣ на Стоименъ Атанасовъ, когото и условили за 1800 гр., като сѫщевременно му назначили и помощникъ Никола Г. Минчовъ съ 1200 гр. И последниятъ е перущенинъ, синъ на богати родители, добилъ образованието си при Др. В. Манчовъ. Сѫщиятъ билъ условенъ и за следната (1862—66) уч. г. съ 1500 гр. заедно съ Стоянъ Каневъ за 1000 гр. Синъ на крайно бедни родители, които едва се изхранвали, Каневъ се принудилъ да стане черковенъ слуга (клисарь), та да печели и да се учи. И дългогодишното му слугуване при новата черква го направило и отличенъ пѣвецъ. Загиналъ, както ще видимъ, въ юнашка борба при защита на черквата. Презъ сѫщата уч. г. Стоименъ Атанасовъ следвалъ съ издръжката на х. Георги Тилевъ въ Пловдивъ курсъ по турски езикъ, който така добре усвоилъ, че не единъ пѫть самитѣ ходжи отъ Устина и Кричимъ идвали при него да имъ прочете и разясни нѣкое мюфтийско окръжно, па дори и частни писма. Като се прибралъ въ село, билъ назначенъ отново за учитель (1866—67) съ 2000 гр. заедно съ Никола Г. Минчовъ (1800 гр.)

Тогава именно (презъ 1867 година) починалъ старият свещеникъ Петъръ Рипчевъ, безъ да има свой замѣстникъ, та енорията се завеждала отъ външни свещеници. Тепърва сега селянитѣ се стреснали и замислили за свой свещеникъ, но въ избора си на лице за такъвъ се раздѣлили на две страни. Едната страна прибързва и тайно изпраща бившия учитель Стоименъ Атанасовъ, оженетъ за х. Танковата дъщеря Елена, да бѫде ржкоположенъ въ Гюмурджина. Издръжката по ржкополагането му поелъ тъстъ му х. Танко. Като научила това, противната страна изпратила хаджи Георги х. Тилевъ и Петъръ Велчевъ (сѫщо бившъ учитель) направо въ Цариградъ да бѫдатъ ржкоположени отъ българина епископъ Панарета. Както това, така и връщането на Ст. Атанасовъ вече като свещеникъ вълнувало дълго време цѣлото село и изострило още повече отношенията между дветѣ чорбаджиски партии. Но, когато се върнали и останалитѣ двама свещеници, Ст. Атанасовъ се придобрилъ съ тѣхъ и съ това настѫпило нагледъ пълно съгласие въ селото.

Между това дошло време да се назначатъ учители за настѫпващата 1867—68 уч. г. Да не страда училищното дѣло, чорбаджиитѣ, които държели за Лачкова, се съгласили да извикатъ П. Бонева отъ Пазарджикъ и заедно съ Лачкова да ги назначатъ учители. Така и станало: Боневъ и Лачковъ били условени за три години срещу 20 х. гр. общо възнаграждение. Но незнайно по какви причини, навѣрно, не сѫ могли да се погодятъ съ Бонева*, следъ изтичането още на първата година Лачковъ си подалъ самъ оставката. Трѣбвало нѣкой да го замѣсти. Подготвенъ човѣкъ нѣмало. Па и селото (състояще само отъ около 320 кѫщи) не могло да издържа трима свещеници, та било решено тѣ да замѣстватъ въ училището Лачкова, като получатъ и неговото възнаграждение отъ 7500 гр. за останалитѣ две години.**

За 1870/71 уч. г. селянитѣ поискали отново да условятъ Бонева, но той имъ отказалъ, защото билъ назначенъ вече въ Пазарджикъ, кѫдето, навѣрно, го е влѣчело и революционното дѣло. Поради това мѣстото му като главенъ учитель билъ поканенъ да заеме пакъ Д. Лачковъ, комуто била дадена заплата вече отъ 3500 гр. Лачковъ преподавалъ главно български езикъ и история, а останалитѣ предмети били разпредѣлени между тримата свещеници срещу 3600 гр. общо възнаграждение, т. е. по 1200 гр. на всѣкиго. Но, както се казва вече, презъ м. януари Лачковъ починалъ, и вмѣсто него уч. година доизкаралъ Стоянъ Тасковъ съ помощникъ Стоянъ Каневъ.

Съ заминаването на Бонева за Пазарджикъ и съ преждевременната смъртъ на Лачкова Перущица втори пѫть се лишила отъ най-добритѣ си учители, та въ началото на следната 1871 — 72 уч. год. били условени съ по 2500 гр. пакъ СтояновъТасковъ, Никола Минчевъ и Стоянъ Каневъ. Обаче, тѣ учителствували само една година, защото презъ 1872/73 на тѣхно мѣсто виждаме нови учители — Хр. Баларевъ и Петко Гидеджиски. Баларевъ билъ родомъ отъ Калоферъ и свършилъ земедѣлско училище въ Загребъ, а Гидиджиски — отъ Читакъ (Устово), кѫдето и добилъ първо учение, което отпосле завършилъ въ пловдивскитѣ наши училища. Но заболѣлъ отъ охтика още въ училището, той не могълъ да изкара уч. година и починалъ, та

* Първиятъ е съ тихъ нравъ и по наклонность е повече учитель и книжовникъ, а вториятъ — общественикъ и политикъ; първиятъ е болникавъ, мизантропъ, вториятъ — жизнерадостенъ и пълненъ съ надежди.

** Презъ 1869 г. любознанието на перущени е нараслo вече, и ние ги виждаме да се записватъ спомощници дори на книги като „История блъгарска“ на Г. Кръстовича: отецъ Леонти Вълчовъ, п. Боневъ, Д. Г. Лачковъ, п. Петъръ Велчовъ, п. Ст. Атанасовъ, Г. А. Гинчовъ, х. П. Георги и ученицитѣ Н. Костадиновъ, Илия Стоевъ, Атанасъ Тодоровъ (отъ Широка лѫка), Ив. Атанасовъ, Н. х. Тодоровъ, Тодоръ Г. Ивановъ.

неговата работа завършилъ Дим. Малинчовъ и тримата свещеници, като за труда имъ било платено по 500 гроша. Презъ тая година Перущица броела 380 вѣнчила, имала двама учители съ 120 ученика и трима свещеници.*

Подиръ привръшването на уч. година въ Перущица дошелъ да прекара ваканцията Боневъ; тогава тукъ пристигналъ да дири учителско мѣсто и нѣкой си Ташко Мимидичковъ, който се понравилъ на селянитѣ съ своето хубаво пѣние на единъ праздникъ въ черквата. Сега и Боневъ и Мимидичковъ били условени за учители за три години: първия съ 14,000 гр., а втория съ 9,000 гр. Мимидичковъ билъ родомъ отъ с. Пателе (Леринско), кѫдето и добилъ първи знания; по-късно се училъ въ Битоля, следъ това следвалъ нашето училище въ Цариградъ и завършилъ образованието си въ Пловдивъ. „Той бѣ тихъ и незлобивъ човѣкъ съ благъ характеръ, и поведението му въодушевяваше селянитѣ“, казва за него свещ. К. Пеновъ. Билъ известенъ подъ свойското име „бай Ташо“ и оставилъ най-мили спомени между селянитѣ, особено между неговитѣ ученици. Мимидичковъ освенъ това билъ твърде обичанъ и за хубавото мелодично пѣние въ черква, та до скоро старитѣ жени си думали: „Ехъ, като запѣеше даскалчето Ташко — да ти е драго да го слушашъ.“

Боневъ и Мимидичковъ останали учители до самия день на възстанието. Презъ последнитѣ две години Мимидичковъ ималъ за свой помощникъ перущенина Костадинъ Р. Долевъ, който е живъ и днесъ и е вече на 76-годишна възрасть; негови учители били Боневъ и Лачковъ. Презъ сѫщитѣ години учителка въ девическото училище била Бота Ботева отъ Сопотъ; тя замѣстила учителката Куна (отъ Карлово?), която първа отворила отдѣлно девическо училище презъ 1872/73 уч. година.

Обучение. Както на всѣкѫде по бълг. земи, така и въ Перущица отначало образованието имало чисто църковенъ характеръ: наусницата и псалтиръть сѫ били началото и края на всѣка училищна мѫдрость, като край четенето и заучването наустъ децата били учени горе-доле и да пишатъ и то повечето съ църковни букви. Макаръ и доста ограничена, но по самото си естество тая образованость била мѫчна за усвояване, и малцина имало охотници за нея. Но единъ пѫть усвоена, човѣку се отварялъ пѫть къмъ едничката тогава кариера: той ставалъ отъ своя страна даскалъ, а следъ това вече и свещеникъ.

Появата на Данова за учитель обаче бързо турила край и на килийното училище и на килийното обучение. Той реди училището вече по новому и води обучението по т. н. Ланка-

* Лѣтоструй за 1872 г.

стерска метода, буди живъ интересъ и събира множество деца. Училището става вече важенъ факторъ въ живота на Перущица, интересътъ къмъ него е силно повишенъ, и първоначалното образование става само по себе си едвали не задължително. И, разбира се, не по силата на нѣкакъвъ законъ и държавна грижа, а по силата на съзнанието, че макаръ и „горчиви, но коренитѣ на учението сѫ сладки".

Захващатъ да се редятъ добре подготвени учители, като Др. Манчовъ, Н. п. Филиповъ, Д. Лачковъ, Боневъ, Мимидичковъ. Училището се напълно модернизира и, споредъ споменитѣ на попъ Костадинъ Пеновъ, преди възстанието тукъ се преподавали следнитѣ уч. предмети:

I година: четене, писане, законъ божи, предметно обучение, грамат. упражнения, достѫпни разкази, смѣтане съ прости действия и съ дроби до 20, т. е. запознаване съ половинка, третинка и т. н. до десетинка.

II година: сѫщитѣ предмети съ прибвка на нѣкои граматични правила и разширяване смѣтането до 100.

III година: четмо, писмо, граматика, смѣтане до 1000, разкази за животни, растения и минерали, нѣщо по гражданско учение, както и отбрани разкази изъ бълг. история, изъ стария и новия заветъ.

IV година: кржгътъ на знанието по тия предмети се разширявалъ, като се давали нѣкои сведения отъ катихизисъ и църковна история, упражнения въ писане на писма, записи, договори, както и по-обширни сведения изъ българска и обща история.

По-нататъкъ въ главното училище се преподавали битописание и катихизисъ, български и старобългарски, числителница, земльоописание, обща и българска история, естествена история, начала отъ физика, анатомия и физиология. Турски езикъ идвалъ да преподава два пѫти седмично устинскиятъ ходжа Молла Весалъ.

Нѣма защо да се напомня, че обучението се е водѣло по общоприетитѣ тогава методи и по сѫществуващитѣ български учебници; но, поради скѫпата имъ за времето цена и бедностьта на повечето деца, въ широка употрѣба било и преписването на уроцитѣ. Наказанията били общоупотрѣбителнитѣ тогава, главно боятъ съ плесници и пржчка. Най-характерно е, че фалагата, тъй широко разпространена по онова време въ нашитѣ училища, на перущинското не била позната. Неизвестно било и друго едно позорно и жестоко наказание—чернене и заплюване на провиненъ ученикъ.

Необезпеченото положение на учителя. Отъ кѫсото изложение за развоя на учебното дѣло въ Перущица, едно се хвърля въ очи: всѣкигодишното мѣняване на учителитѣ.

Само по себе си се разбира, че това се е отразявало твърде неблагоприятно върху правилния развой на учебното дѣло. Но иначе като че не могло и да бѫде. Училището на онова време се явява прѣка рожба на самия народъ, който е ималъ право да го реди и управява по своитѣ разбирания. Тукъ не бива да забравяме, че и тогава действията на отдѣлнитѣ лица и на самитѣ обществени групи, до колкото такива е имало, сѫ се опредѣляли и насочвали отъ сѫщитѣ страсти и интереси, отъ сѫщитѣ лични връзки и симпатии, отъ сѫщитѣ вражди и омрази. А всичко това неизбѣжно се отразявало и върху едничкитѣ тогава чисто народни учреждения—черквата, училището и до нейде общината. Поради това и участьта на учителя се намирала въ прѣка зависимость отъ обществената групировка около тоя или оня селски чорбаджия, който съ своитѣ роднински и икономически връзки, съ своето материално и често духовно превъзходство упражнявалъ силно влияние върху общитѣ работи и изразявалъ по тоя начинъ общественото мнение. И обикновено учительтъ ставалъ жертва на такова именно обществено мнение. Формално то изразявало пълната воля на народа, но въ сѫщность се отразявало пакостно върху правилния развой и напредъкъ на училището: често по угодата и въ интереса на едната или другата страна, или по-добре на нейния водачъ — селски чорбаджия, единъ способенъ и даровитъ учитель могълъ да бѫде отстраненъ и замѣстенъ съ другъ угоденъ и послушенъ нему. Съ това подбора на учителитѣ не могълъ да става правилно, тѣ не били никога сигурни за идната година и не могли да се предаватъ спокойно и усърдно на учил. си работа, да я подобряватъ и усъвършенствуватъ. Па това се отразявало силно и върху самия успѣхъ, защото всѣки новъ учитель се явявалъ съ свой темпераментъ, своя подготовка, свой характеръ, методъ, наказателни похвати. Тепърва отъ 1867—68 уч. г. перущени като че съзнаватъ тая пакостна практика и се опитватъ да я ограничатъ до нейде, като ценяватъ учителитѣ си не за една, а за повече години, както ги заварва и възстанието.

Но при все това учительтъ изпълнилъ, споредъ силитѣ и подготовката си, достойно своята задача на народенъ будитель.

Ролята на училището. Поставенъ въ центъра на обширната турска империя, нашиятъ народъ билъ далечъ отъ всѣко съприкосновение съ свѣта и останалъ съвсемъ изостаненъ отъ тогавашния духовенъ животъ на европейскитѣ народи. Неговото богато книжовно наследство неусѣтно загинало прѣзъ вѣковетѣ, и едничко духовно срѣдище му оставали черквитѣ и манастиритѣ, въ които незнайни монаси и свещеници поддържали слабия свѣтилникъ на всѣки духовенъ животъ. Тукъ, около тѣхъ, се подслонило и нашето килийно училище, което имало твърде ограничена и скромна задача—да учи на

църковната грамотность подрастващитѣ поколѣния и да готви даскали, свещеници и монаси. По-нататъкъ то не отивало и не могло да отиде. Такова е било училището и въ Перущица дори до началото на втората половина отъ миналия вѣкъ, когато се постройва особната учил. сграда и когато за учитель се явява Хр. Г. Дановъ, който както видѣхме, туря край на килийното училище и поставя началото на новото, съвременно обучение. Сега въ училището се прибиратъ повечето отъ селскитѣ деца и обучението добива вече напълно свѣтски образователенъ характеръ.

Наистина, и новото училище не разполага съ достатъчно учителски сили, и цѣлото обучение съ неговата обширна програма и множество уч. предмети е повѣрено само на единъ или най-вече на двама учители; па и тѣзи, отъ сегашно гледище, нѣматъ нужното образование и специална подготовка; тѣ се ценяватъ като селскитѣ пѫдари отъ чорбаджиитѣ, и на тѣхъ се гледа като на сѫщински ратаи; тѣхната заплата не е достатъчна да задоволи най-обикновени нужди, па и тя не се изплаща на време. Тѣхното служебно положение съвсемъ не е обезпечено и, както казахме, зависи напълно отъ угодата, връзкитѣ или интереситѣ на едни или други селски чорбаджии. Па и времената сѫ тежки и усилни. Общо, липсватъ всички условия за мирна и плодна училищна и просвѣтна дейность. Но при все това перущинското училище изпълнило блѣскаво своята задача. Бавно, но непрекѫсвано то разпръсвало непрогледния мракъ, въ който потъвало тогава населението. То води борба противъ закоравѣли предразсѫдъци, поroци и суевѣрия, развива ума на малкитѣ, отваря очитѣ на възрастнитѣ, избистря съзнанието на всички. Нѣщо повече: училището трѣбва да бди и върху общи народни интереси, застрашени тъкмо презъ оная епоха отъ чуждо духовенство, надигнало се съ всички срѣдства да денационализара цѣлъ народъ. Всѣка година то пуска редица просвѣтени и образовани за времето си младежи, които запълнятъ всички стъркове на живота и които отъ своя страна въздействуватъ. Народностното чувство отъ день на день крепне и дава отпоръ на всѣко чуждо посегателство. То е здраво обхванало дори старитѣ чорбаджии (като Стоянъ Илиевъ, Кръстанъ Минчовъ и др.), които смѣло се противопоставятъ на попълзновенията на пловдивския гръцки митрополитъ Хрисанта. Когато този се опиталъ да отхвърли кандидатурата за свещеникъ на монахъ Леонти, подъ предлогъ, че не знаелъ „черковния езикъ“, т. е. гръцки, тѣ смѣло му възразили:

— Намъ не ни е потрѣбенъ гръцки: ние сме българи и искаме тоя човѣкъ да ни запопишъ. Па ти ако искашъ, направи го, ако не — воля ти.

Хрисантъ прехапалъ устни, но нѣмало що да прави, и на

другата зарань Леонти билъ рѫкоположенъ*. Тоя фактъ, съобщенъ отъ самаго попъ Леонтия следъ години на Г. Натева, ясно говори, колко здравъ е билъ българскиятъ духъ въ Перущица още презъ 50-тѣ години на м. в. дори у чорбаджиитѣ, които на много други мѣста сѫ гледали по-иначе на работитѣ. Па и не могло да бѫде другояче. Защото, благодарение на училището, общата просвѣта обхваща сѐ по-широки крѫгове, и вече следъ Хр. Г. Данова почти четвърта часть отъ възрастното мѫжко население била грамотна. А както той, така и неговитѣ наследници учели не само малкитѣ, но и възрастнитѣ, като съдействували твърде много за събуждането и закрепването на тѣхния български духъ.

За настѫпилитѣ промѣни вече въ 1870 г. сѫщиятъ Дановъ въ своитѣ Спомени (стр. 178—79) ето що разказва:

„Отъ залисия по новата си работа—книжарството, цѣли 18 години не можахъ да споходя любимата ми Перущица, отгдето имахъ толкова много спомени. Едва презъ 1870 г. отидохъ да вѣнчая единъ момъкъ, когото бѣхъ кръстилъ, когато бѣхъ тамъ учитель.

„Щомъ пристигнахъ въ селото, на зараньта отидохъ въ черква и застанахъ при пангара. Но веднага троица отъ моитѣ ученици дойдоха, та ме взеха и отведоха при пѣвцитѣ въ моя тронъ, въ който съмъ седѣлъ нѣкога като учитель. „Тукъ искаме учителю — казаха тѣ — да те гледаме, отгдето си ни училъ нѣкога да четемъ и пѣемъ“. Тронътъ бѣше малко по-високъ отъ другитѣ, та можехъ да виждамъ всички въ черквата. А тоя день, като първа недѣля следъ Ивановдень, имаше за вѣнчаване 23 свадби, та бѣха надошли всички перущени въ черква. Като казвамъ всички, разбирамъ всички ония млади, които преди 18 години минаха презъ моето училище. Когато погледнахъ отъ трона надѣсно и налѣво и видѣхъ всички тия мои едновремешни ученици, не можехъ да си сдържа сълзитѣ отъ радость. За да не чакамъ, тѣ устроиха тъй, че да се вѣнчае първа нашата сватба. Тоя день посветихъ само на веселие и на приемане посетители.

„На другия день отъ черква отидохъ първо въ училището, въ което намѣрихъ учитель отъ моитѣ ученици, училището пълно съ ученици и всичко въ своя добъръ редъ.

„Презъ двудневното ми престояване тукъ, азъ се срещнахъ почти съ всички стари и млади приятели, както и съ

* Отецъ Леонти Вълчевъ се родилъ около 1820 г. въ с. Пищигово (пазарджишко). Като дете се разболѣлъ нѣщо, и родителитѣ му го обрекли на перущенския манастиръ св. Тодоръ, кѫдето го и настанили. Тукъ детето оздравѣло, станало послушникъ, а после се и покалугерило. Като монахъ и свещеникъ отецъ Леонти се подвизавалъ въ св. Тодоръ, въ Перущица, въ кричимския манастиръ св. Врачъ и въ баткунския св. Петъръ, кѫдето и починалъ презъ 1891 г., като оставилъ богата библиотека, съ която неизвестно що е станало.

мои ученици, отъ разговоритѣ съ които заключихъ, че между тѣхъ и тѣхнитѣ бащи преди 18 години има голѣма разлика. Навсѣкѫде и въ всичко забележихъ голѣма промѣна въ живота както въ нравствено, така и въ икономическо отношение — знакъ, че науката чрезъ класнитѣ ученици е подействувала благотворно върху всички изобщо.

„На питането ми какъ сѫ турцитѣ, продължаватъ ли пакъ да върлуватъ и произволничатъ, както напредъ, отговори ми се, че забравили полека-лека всички ония тѣхни произволи. Попитахъ, какъ живѣятъ тѣ сами помежду си, има ли пакъ да се нападатъ и да се посбиватъ, да пооткрадватъ и съ това да задаватъ пакъ много работа на мировото сѫдилище, казаха ми, че не е вече като едно време:

„ — Сега всички ние живѣемъ въ миръ, съгласие и любовь по между си, като разбрани люде“.*

Други просвѣтителни фактори. Освенъ черквата и училището, за духовното събуждане на перущени помогнало твърде много и читалището, мисъль за основаване на което далъ още учительтъ Хр. Г. Дановъ; но то било основано и уредено, както следва тепърва въ 1862 г. Тукъ се получавали всички вестници, списания и редъ книги, безразлично минали или не презъ цензурата (главно чрезъ руския консулъ — Н. Геровъ въ Пловдивъ). Грамотнитѣ селяни, броятъ на които билъ вече доста голѣмъ, се трупали въ читалището и жадно се нахвърляли да четатъ. Но съ особна жажда тѣ четѣли „Горския пѫтникъ“ на Раковски. Подробности нѣмаме, но положително се знае, че, по инициатива на Бонева, отъ име на читалището сѫ били давани и театрални представления. Знаемъ, че първа пиеса, изнесена на перущенската сцена, е била известната „Геновева“, която била тъй любима на всѣкѫде изъ България, и ефектътъ отъ представянето на която тъй картинно ни е далъ Вазовъ въ своя романъ „Подъ игото“.

Следъ три години (1865) перущени основали „Земедѣлско дружество“, а въ 1869 и „Винарско д-во“. По-късно тия две дружества се слѣли въ едно, и презъ 1872/3 г. то вече издържало и свой учитель по земедѣлието — сѫщия оня Хр. Баларевъ, който учелъ перущени, какъ по-разумно да обработватъ и използуватъ земята и какъ да приготовяватъ и пазятъ вината си.

Върху духовното събуждне на перущени и за укрепване на тѣхното народностно съзнание почнало да влияе и познанството имъ съ видни пловдивски българи, което, както знаемъ, се дължи най-напредъ на Хр. Г. Дановъ. Като учи-

* Нека забележимъ, че въ перущенското училище сѫ добивали образование младежи и отъ околнитѣ български села, па и отъ по-далечни, като Цалапица, Широка-лъка, а срѣщаме по печатнитѣ книги като спомоществователи такива и отъ Брацигово и Копривщица.

тель, Н. Геровъималъ вече доста познати въ Перущица и често идвалъ тѫдѣва по ловъ и на гости, а когато презъ 1857 г. билъ назначенъ руски консулъ въ Пловдивъ, той почналъ да прекарва по нѣколко седмици презъ лѣтото въ Перущица*. Здравиятъ балкански климатъ и хубавото грозде привличали лѣте и останалитѣ европейски консули, както и нѣкои български велможи, като Чалъковци, Чомаковци и др. А по-късно праздниченъ день Перушица била посещавана и отъ чужденцитѣ инженери и чиновници по новостроещата се желѣзно-пѫтна линия, между които билъ и Ив. Грозевъ. Не ще и дума, това давало възможность на по-буднитѣ перущени да се запознаятъ съ нови хора, съ нови възгледи върху живота, както и да узнаватъ, що става не само въ Турция, но и въ чужбина. А пъкъ чрезъ Н. Герова, самото назначаване за представитель на великата славянска империя, къмъ която отъ вѣкове били насочени очитѣ на всички, се явявало и придобивка и победа на българщината — перущенската младежь почнала да се запознава и съ нашата емигрантска литература. Чрезъ руското консулство се доставяли за читалището и за отдѣлни лица редица вестници, списания и книги, които били забранени отъ турското правителсво. Перущенинътъ Личо Баковъ, тѣлохранитель на Н. Геровъ, всѣка седмица сновѣлъ между Пловдивъ и Перущица да получава отъ рус кото консулство пристигналитѣ за читалището вестници, списания и книги, които жадно се че тѣли и се обсѫждали разпалено.

Найденъ Геровъ.

Преломъ въ духоветѣ. Всички тия фактори — училище и учители, вестници, списания и книги, беседи и разговори въ читалището, запознаване и срещи съ външни люде — действували бавно, но неспирно и положително. Съзнанието, че освенъ тоя робски и безправенъ животъ има и другъ — независимъ, свободенъ и щастливъ, бързо и неусѣтно растѣло. А единъ пѫть събудено това съзнание, на учителитѣ и на малцината други дейци лесно било да събудятъ и под-

* Обикновено живѣлъ въ кѫщата на Тено Бояджиевъ и братя Ив. и Цв. Тенови.

държатъ надеждитѣ за едно близко постигане на такъвъ животъ. Училището всѣка година изхвърля известенъ брой щогоде просвѣтени младежи, често доста възрастни, които почватъ да пълнятъ всички стъркове на живота — селско стопанство, занаяти, търговия, училище, черква. А тѣ вече отъ своя страна неусѣтно влияятъ върху своитѣ съселяни, докато най-после цѣло село, безъ да ще, се изправя предъ злокобния въпросъ: може ли и трѣбва ли вече да се живѣе, както се е живѣло до сега? П. Боневъ е убеденъ революционеръ и още съ връщането си отъ Бѣлградъ е далъ своя категориченъ и решителенъ отговоръ — не! Великиятъ апостолъ, когато презъ 1869 г. посещава Перущица, чува това „не“! отъ устата на значително група младежи, събрани около Бонева и хаджи Георги Тилева. По-късно Бенковски нѣма, кого вече да убеждава и посвѣтява, а само дава последни нареждания за предстоящата борба. Защото всичко по-будно отъ перущенската младежь, подъ влияние и рѫководство на Бонева, безъ размисъль, безъ колебание е приело тоя отрицателенъ отговоръ и сега бързо и енергично се заловило да разчисти пѫтя за оня новъ, свободенъ животъ. Наистина, посветенитѣ знаятъ огромнитѣ сили, съ които има да се борятъ, и гранитната скала, която имъ предстои да разбиватъ. Но това не ги стрѣска. Защото тѣ виждатъ само идеала, само огнената точка и къмъ нея тѣ се стремятъ, макаръ да предвиждатъ, че тамъ ще се стопятъ и ще изгорятъ. И тѣхниятъ умъ и тѣхното сърдце неудържимо ги тласка къмъ тая огнена стихия. И тѣ само едно знаеха, едно само бѣ молепсало всички сърдца, умове и воли: да се биятъ. И друго — да умратъ. И се биха като сѫщински титани, и умрѣха като сѫщински мѫченици.

3. По-важни дейци.

Значителенъ е броятъ на дейцитѣ по Перущенското възстание, но жално е, че за всички не сѫ събрани на времето нуждитѣ сведения, за да бѫдатъ поменати на отдѣлно въ една книга като тая. Нѣкои отъ тѣхъ съ своето дейно участие въ подготовката и въ самитѣ събития отъ 1876 г. сѫ добили име, което вече трѣбва да се постави на надлежното мѣсто въ общата история на Априлското възстание, въ която до сега тѣ сѫ били нѣкакъ засѣнчени. По липса на сведения, ние ще се задоволимъ да дадемъ тукъ макаръ и кѫси бележки само за нѣкои отъ тѣхъ, чиито животъ и дѣла хвърлятъ известна свѣтлина и върху самитѣ събития.

Петъръ Боневъ (Тошевъ). „Закриха го, синко, забравиха го — и него и Спаса“ — горчиво ми казваше една стара перущенка, останала отъ ония страшни времена, познаваща добре двамата голѣми синове на Перущица. Но фигуритѣ и

на Петъръ Бонева, и на Спасъ Гинова, и на Георги Тилева, и на други още сѫ тъй голѣми и величави, че не могатъ нито да се закриятъ, нито да се забравятъ. Тѣхнитѣ имена сѫ осѣнени съ такава неувѣхваща слава, че, докато сѫществува Перущенско и Априлско възстание, тѣ не могатъ да бѫдатъ пренебрегнати и забравени. И тримата сѫ гиганти отъ първа величина въ историята на тия възстания.

Петъръ е роденъ въ Перущица презъ 1837 или 1838 г. отъ майка Божѭа и баща Боньо Тошевъ. Той е четвъртиятъ отъ петима братя: Еньо, Рангелъ, Гого, Петъръ и Дафо (Трендафилъ). Ималъ и две сестри, една отъ които водѣлъ селския чорбаджия Рангелъ Гичевъ, а друга Рангелъ Арачиевъ. Баща му го оставилъ тригодишно сираче, и Петъръ израстналъ подъ грижата на майка си и на най-голѣмия си братъ Еньо, който тогава билъ на 17 години и който по-късно билъ избранъ за мухтарь (кметъ) на селото. Първитѣ учители на Бонева били попъ Петъръ п. Рипчевъ и синъ му Стоянъ, при които училъ наустница и псалтиръ, и които го запознали съ църковния редъ и църковното пѣние. Но и тая оскѫдна наука Петъръ не могълъ добре да усвои, защото, макаръ и невръстно момче, трѣбвало да помага въ кѫщната и полска работа. Тепърва съ идването на Хр. Г. Данова за учитель Петъръ почналъ сравнително по-редовно да посещава училището, и то само презъ зимнитѣ месеци, защото презъ останалото време „съ воловыты сьмь ся разхождаль по полѣ-то“, казва самъ той. Едва презъ 1855 г., благодарение на Н. Герова и на Хр. Г. Данова, Боневъ „отъ полѣ-то се прибрахъ и въ Пловдивъ припнахъ съ намѣреніе учити три годины.“ Тукъ като „ученкъ возрастенъ“ той ценѣлъ твърде много времето си и не го пилѣялъ напусто, а освенъ уроцитѣ си, челъ различни книги и вестници, които го накарали „да мисли и чувствува“ не само „за просвѣщеніе и образованіе народно“, но и за своето. Следъ двегодишно следване въ Пловдивъ, Боневъ се завърналъ въ Перущица, но все го блазнѣло да добие още по-високо образование. Заминаването на Костадинъ Геровъ (братъ на Найдена), който му билъ учитель въ Пловдивъ и почти връстникъ, за Русня да се учи, рѣшило въпроса. Това съблазнило твърде много Бонева, и той придумалъ своитѣ братя и зета си Р. Гичевъ да го пратятъ да продължи образованието си въ Бѣлградъ. Отишли да се допитатъ до тогавашния учитель въ Пловдивъ Я. Груева, но този, „вмѣсто да гы въодушеви, напротивъ умъртвы гы“; и, благодарение съветитѣ на Герова и Данова, тѣ се съгласи да го изпратятъ въ Бѣлградъ, но сѐ пакъ не вѣрвали въ науката на Петра и дълго не отговаряли на писмата му: „види се, че искатъ и отъ другыго доказъ“.*

* Приложение III.

Въ Бѣлградъ Боневъ се озовалъ презъ есеньта на 1857 г. и постжпилъ въ III класъ на гимназията. Изглежда, че братята му не били въ състояние да го издържатъ, та му помагалъ неговиятъ зетъ Рангелъ Гичевъ. Но и тая помощь не е била редовна и достатъчна, та презъ 1860 г. Боневъ билъ „оставенъ отъ всякаквж человѣческж помощь", както самъ той пише на д-ръ Ст. Чомакова отъ 3 септемврий с. г. Поради това презъ 1859 г. се обърналъ къмъ князъ Милоша съ молба да го „земе на свое иждивеніе, което и сполучилъ": отпустната му била стипендия („по 50 цванцига на мѣсецъ"). Такава стипендия князъ Милошъ отпусналъ и на други българчета, и по едно време Боневъ писалъ на перущени да изпратятъ благодарственъ адресъ до сръбския владѣтель за тая подкрепа на българската младежь. Въ Бѣлградъ Боневъ ималъ за съученици, между другитѣ българчета, още Никола Десевъ, Иванъ Гирджиковъ, Рашко Петровъ (отпосле лѣкарь), Йосифъ Ковачевъ (отпосле професоръ) и клисурчето Стефанъ Поповъ, най-близкиятъ му приятель. Всички тѣ живѣли въ кжщата на една вдовица, която ги гледала като свои деца.

Нѣма защо да казваме, че 5-годишното престояване въ сръбската столица упражнило голѣмо влияние върху Бонева: то разширило извънредно много неговия умственъ кржгозоръ, оформило го като духъ и създало неговата високо културна личность*. Тукъ се подвизавалъ и Раковски, чиято бурна дейность и популярна личность неотразимо действували върху всички. Тукъ се стекли и свободно се разхождали въ своята романтична носия и въоржжение мнозина български хайдушки войводи; тукъ на зова на Раковски се стекли младежи отъ цѣло Българско, между които презъ пролѣтьта на 1862 г. пристигналъ и карловскиятъ дяконъ Игнати (бждещиятъ апостолъ Левски). Възрастниятъ гимназистъ Боневъ билъ близъкъ до Раковски, увлѣкълъ се въ тоя бунтовенъ кипежъ, запознаlъ се съ мнозина отъ бунтовницитѣ, между които и съ дяконъ Игнати, и постжпилъ въ новосъздадената легия на Раковски. По тоя начинъ Боневъ сега почналъ „да мисли и чувствува" не толкова „за просвѣщеніе и образованіе народно", колкото за освобождение народно, и станалъ убеденъ революционеръ: идеята за политическото освобождение на своя поробенъ народъ го обхванала напълно и оставила малко на заденъ планъ неговитѣ блѣнове за мирна просвѣтно-култура работа срѣдъ тоя народъ. Въ борбата срещу турцитѣ въ Бѣлградъ презъ лѣтото на 1862 г. Боневъ взелъ живо участие и билъ на една позиция съ

*) И тукъ Боневъ не забравялъ да се грижи за „просвѣщеніе и образованіе народно", та презъ 1858 г. го виждаме да записва спомощници на книгата „Писма за службата Божіиж" перущенитѣ попъ Петъръ, отецъ Леонти, отецъ Севастианъ, Р. Гичевъ. Дим. Стоиловъ. Ал. Павловъ Ат. Цвѣтковъ, Кост. Димитрановъ, Илия Божиловъ и Ст. п. Петровъ.

дяконъ Игнатия—Узунъ-капия. Но скоро и тоя сръбски шумъ се привършилъ, и българската легия станала непотрѣбна за сърбитѣ. Почти всички български младежи, по настояване на правителството, трѣбвало да напустнатъ сръбската столица и да се разпръснатъ кой на кжде види. Напустналъ Бѣлградъ и Боневъ и презъ Австрия миналъ въ Влашко, отъ кждето мислѣлъ да се завърне въ България. Но едва стигналъ въ Гюргево, и останалъ безъ счупена пара. Скитайки изъ града, Боневъ се срещналъ случайно съ единъ брациговецъ сапунджия, на име Джамбазъ-Петъръ, който, като научилъ, че е отъ тѣхния край и иска да си отиде, но нѣма пари, далъ му 100 гроша и го изпратилъ презъ Дунава. По тоя начинъ най-после бѣлградскиятъ гимназистъ се върналъ въ родно село следъ петгодишно отсжтствие.

На другата 1863/4 година Боневъ билъ назначенъ учитель въ Перущица. Но още отначало си спечелилъ доста противници, главно за дето не спазвалъ поститѣ и за дето никому не премълчавалъ, особно на чорбаджиитѣ, които го и намразили, и дори се кроело да бжде убитъ. Стариятъ свещеникъ Петъръ п. Рипчевъ билъ неджгавъ и го замѣствалъ свещеникъ Леонти отъ манастира, който живѣлъ въ училището. Като знаялъ намѣрението на нѣкои отъ селянитѣ спрямо Бонева, отецъ Леонти не го пускалъ да си ходи въ кжщи, а го задържалъ да нощува въ училището почти презъ цѣлата зима. Презъ това време Боневъ усилено се занимавалъ и дори научилъ турски езикъ, който му преподавалъ Молла Весалъ, а о. Леонти го занимавалъ по черковно пѣние. Самъ челъ твърде много, а надумалъ Д. Лачкова и др. да се запишатъ чрезъ руското консулство на „Видовданъ" (Бѣлградъ) и „Обзоръ" (Загребъ), както и на нѣкои наши цариградски и задгранични издания, които отпосле били оставяни въ училището за общо ползуване. Тукъ Боневъ вечерь събиралъ своитѣ връстници и имъ челъ вестници и книги, обяснявалъ имъ, разказвалъ имъ за Сърбия и Влашко.

Но това не задоволявало бѣлградския легионеръ. Въ едно писмо до Заимова отецъ Тилевъ казва: „Отъ него (Бонева) за пръвъ пжть слушахме народни пѣсни, както ги наричаха „бунтовнически". Той почна да обучава нѣколко момци, между които и азъ и по-голѣмий ми братъ Атанасъ, на „Талимъ" вънъ отъ село въ гориститѣ мѣста. Справедливостьта го изисква да се каже истината, че той е първиятъ, който е посѣлъ семето на революционния духъ въ село и нѣщо сформировано отъ него и отъ после намѣрено готово отъ Левский".

Разбира се, всичката тая дейность на Бонева озлобила още повече нѣкои отъ чорбаджиитѣ, които изпадали въ ужасъ отъ подобни деяния, та въ края на уч. година не го условили за учитель. Но и тоя пжть за Бонева се погрижилъ отецъ Леонти. Възседнали тѣ двама коне и отпжтували на се-

веръ въ Голѣмо Конаре, кѫдето знаяли, че нѣма учитель и децата занимавалъ свещ. Кесари който за това получавалъ 1500 гр. Но Боневъ не склонилъ на толкова малко, та се упѫтили презъ Пищигово за Пазарджикъ, кѫдето тогава били учители извеснитѣ еленчани Никифоръ п. Костадиновъ и Йорданъ Неновъ. Тукъ от. Леонти запозналъ и препоръчалъ Бонева на Ст. Захариевъ, който билъ душа на българщината и неуморимъ деецъ въ борбата противъ гръцкото духовенство. Сѫщевременно Захариевъ билъ единъ отъ уредницитѣ на читалището и църковно-училищенъ настоятель. Отъ разговора съ бѣлградския гимназистъ Захариевъ веднага преценилъ Бонева, обикналъ го и настоялъ да бѫде назначенъ учитель въ махалата Канлѫ-кавакъ. Въ Пазарджикъ Боневъ учителствувалъ три години (1864/5, 1865/6 и 1866/7) и работилъ особно много върху своето духовно развитие, като се намиралъ въ тѣсни връзки съ учителитѣ Никифоръ и Йорданъ, а главно съ Ст. Захариева, който проявявалъ голѣмъ духовенъ интересъ, получавалъ наши и чужди издания и водѣлъ жива преписка съ черковни и училищни дейци почти изъ цѣло Българско.

Но Боневъ не се ограничава само съ училището и съ своето духовно самоусъвършенствуване. Той не забравя и възрастнитѣ: влиза въ близки връзки съ по-младитѣ, привлича ги около себе си, чете имъ вестници и книги, буди тѣхното народностно съзнание и пръвъ насажда у тѣхъ бунтовенъ духъ, пръвъ почва да имъ говори за организирана борба противъ турското владичество. По тоя начинъ той става любимецъ на младежьта, и тя вече не го забравя, а дири неговитѣ съвети дори и, когато той не е въ Пазарджикъ. Боневъ взема живо участие и въ работитѣ на новооснованото читалище „Виделина," и, по негова инициатива, то дава първото театрално представление „Геновева".

Но презъ това време въ Перущица надделява оная чорбаджийска партия, която държела за Бонева, и въ края на 1866/7 уч. година го извиква отново за учитель. И тукъ той продължава своята извънучилищна дейность и влиза въ още по-близки връзки съ по-първитѣ младежи, които привръзва около себе си. Урежда нѣщо като вечерно училище, въ което учението служело за прикритие на чисто революционна агитация. „Какво ти учение — казва единъ отъ посетителитѣ на тия вечерни събрания — сѐ ни говорѣше, какъ въ Сърбия и Влашко хората живѣли свободно, какъ сърби и гърци едно време се борили противъ турцитѣ и най-после се освободили. Говори, говори, па сѐ на бунтъ ще го изкара. Думаше ни често и за нашия робски животъ, за слабостьта на Турция и сѐ такива работи."

Въ края на май или началото на юний 1869 г. въ Перущица пристигналъ и Левски, познатъ на Бонева още

отъ Бѣлградъ. Тукъ Левски се срещналъ не само съ него, но се запозналь и съ неговитѣ най-близки другари Насьо и попъ Георги Тилеви, К. х. Танковъ, Н. Ивановъ и нѣколцина други, по-първитѣ отъ които влѣзли, както ще видимъ, въ основаната бунтовнишка организация. Тоя пѫть Боневъ се задържалъ въ Перущица три години и презъ това време се оженилъ за Ванка Патева, една добродушна и умна жена*.

Презъ Свѣтлата седмица (12—18 априлъ) 1870 г. въ Пловдивъ билъ свиканъ учителски съборъ, на който „ся распорядихѫ всичкы училища на три ряда и нарядихѫ ся три программы на наукыты, кои-то има да ся прѣдаватъ за напрѣдъ на ученицыты въ всяко едно отъ тыя три ряда училища"**. Освенъ това, съборътъ се е занималъ и съ правописа, като между другото било решено да се изхвърли употрѣбата на буквитѣ ы и і. Отъ фотографията на събора, запазена у наследницитѣ на Хр. Г. Дановъ, се вижда, че въ него е участвувалъ и П. Боневъ (пръвъ отлѣво на дѣсно въ третия редъ), който, по всѣка вѣроятность, е взелъ участие и въ обсѫждането на въпроситѣ.

Петъръ Т. Боневъ.

Между това, хвърленото бунтовно семе въ Пазарджикъ паднало на здрава почва и почнало вече да кълне. Младежьта отъ

* Отъ нея Боневъ ималъ дъщеря и синъ, добитъ единъ день преди загинването на баща си въ полето презъ време на бѣгството и го кръстили на името на баща му: Петъръ умрѣ — Петъръ се роди. Дъщерята била дългогодишна учителка и се задомила за пазарджишкия учитель, а после известенъ адвокатъ Г. Стефановъ, живѣещи днесъ въ София. Петъръ пъкъ свършилъ Пловдивската гимназия и билъ назначенъ за учитель, но неочаквано се заразилъ отъ скоротечна туберкулоза и починалъ въ разцвѣта на своята младость. Билъ извънредно много красноречивъ и убедителенъ и общо по духъ силно напомнялъ баща си.

** Лѣтоструй за 1871 г., 239.

Канлѫ-кавакъ не забравя своя учитель, намира се въ преписка съ него и го пита, какво трѣбва да прави. Изглежда, че до тогава въ Пазарджикъ още нѣмало лице, което да е тъй здраво пропито отъ революционната идея и да организира младежьта. Съ писмо отъ 22 мартъ 1869 г. Боневъ имъ отговаря:

Почитаеми Господа,

Прѣди нѣколко дны пріяхъ отъ странѫ-тѫ Вы едно писмо, въ кое-то описвате намѣреніе-то си и желаніе-то си. Много се зарадвахъ на благороднѫ-тѫ Вы цѣль. То е само и прѣдъ Бога и прѣдъ народа похвално. Дано дадеше Богъ да сѫ основе на здравъ темель.

За да Вы отговоря, Господа, напълно, мы е нѣкакъ си още неопрѣдѣлено, а че ще Вы бѫде по волѫ-та, то бѫде-те увѣрены, само глѣдайте основаніе — добро положете и най-пьрвый водитель къмъ-то добро-то — съгласіе-то, пригрьнете, па тогава и азъ сьмь съ Васъ. Само мы е чюдно, зачто въ призователно-то Вы писмо да нѣма и подписа на Г. Пене х. Величковъ. За Гергев-день сьмь въ обятія-та Вы.

Като Вы поздравлявамъ Есьмь Вашь

Бывшій учитель П. Бонѣвиѣъ*.

И нѣма защо да се съмняваме, че на Гергьовдень 1869 г. Боневъ е билъ въ „обятията“ на своитѣ приятели въ Пазарджикъ, далъ имъ е нужднитѣ съвети и, може би, ги е организиралъ и най-малко подготвилъ почвата на Левски, съ който презъ следната 1870 г. е основалъ пазарджишкия революционенъ комитетъ. Много е вѣроятно това да е заставило Бонева презъ 1870/71 г. да напусне Перущица и да стане втори пѫть учитель въ Пазарджикъ — сега вече въ главното класно училище заедно съ Й. Неновъ. Тоя пѫть Боневъ учителствува тукъ две години и се предава съ цѣлото си сѫщество на революционното дѣло, като се намира въ непрекѫсната връзка и съ приятелитѣ и съидейницитѣ си въ Перущица. „Боневъ е единъ отъ главнитѣ основатели на революционния комитетъ въ Пазарджикъ и (се ползувалъ) съ грамадно революционно влияние върху пазарджишката младежь“, казва Ив. Батаклиевъ въ споменатата книга. Тукъ той билъ и комитетски кореспондентъ на апостола Левски, въ бележкитѣ на който се намира следния адресъ:

Пазар.
писмо за мене: Маамудаа едирнели на Кирку бухаловіятъ ханъ Хафѫзаа тяхна подписка П. Т. Боневъ на пликат маала Сюлюк кавакли.

А това значи писмата отъ Пазарджикъ да се адресуватъ до Левски: Махмудаа Едирнели въ Кирко-Бухаловия ханъ съ надписъ П. Т. Боневъ. Върху плика: х. Афѫзаа махала Сююкь Кавакли**.

---

* Това писмо се намира въ нашия общественикъ Велчо Т. Велчевъ и е обнародвано въ книгата на Ив. Батаклиевъ „Град Т.-Пазарджик“ (София 1924), отъ кѫдето го и вземаме (стр. 264—5).

** Д. Страшимировъ. Васил Левски. т. I, ,стр278.

За кореспонденцията между Бонева (или между пазарджишкия комитетъ) и Левски, безъ да посочва, отъ кѫде знае това, Спасъ Гълѫбовъ въ бележкитѣ си говори следното:

„Писмата си до Боневъ Левски изпращалъ по-напредъ до Ив. Арабаджията въ с. Царацово, който отъ тамъ ги отнасялъ на Бонева въ Пазарджикъ. По сѫщия пѫть чрезъ Ив. Арабаджията изпращалъ писмата си и Боневъ до Левски. Когато обесили Левски въ София, нѣкои отъ писмата на двамата, види се, невръченитѣ по една или друга причина, се намирали у Ив. Арабаджията, който отпосле често идваше у П. Боневъ въ Перушица. Тия писма той криелъ въ единъ издълбанъ орѣховъ пънъ, който се пазѣше дълго следъ Освобождението, но писмата не се намѣриха вѫтре: презъ време на възстанието ги изгорилъ да не би да бѫдатъ открити“.

Споредъ сѫщия, въ Пазарджикъ Левски записалъ около 150 д. заклети възстанници, между които Ст. Консуловъ, Михо Стефановъ, Отонъ Ивановъ, Михалаки Обряновичъ и др., които и били „другарската срѣда на Бонева“.

Въ 1872/3 г. П. Боневъ е извиканъ трети пѫть за учитель въ Перущица, кѫдето се залавя изцѣло за уреждането и подготовката на бунта. Кѫщата му става свърталище на мѣстни и външни бунтовници, между които е и Бенковски, който, както ще видимъ, посещава два пѫти Перущица. За едно отъ тия посещения се говори и въ писмото на пазарджишкия революционеръ Отонъ Ивановъ до С. В. Турчевъ, което днесъ се пази у Спасъ Гълѫбова и което намѣстяме въ приложение (X) тъй, както го предава той въ своитѣ ржкописни бележки.

Отецъ Тилевъ характеризира своя вуйчо* Боневъ така: „Имаше ръстъ срѣденъ и доста збитъ; очи сиви и доста пронзителни; коса руса и пъргавина неимовѣрна, придружавана винаги съ неизчерпаема енергия. Притежаваше ораторска способность съ талантливо убедително слово. Винаги бѣше сериозенъ, а въ нѣкои случаи доста раздразнителенъ, когато се касаеше да се разискватъ нѣкои важни въпроси по дѣло-то. Бѣше още и добъръ пѣвецъ и добъръ ловецъ. Като учитель, той се считаше единъ измежду най-първитѣ на онова време учители градски, въ Пловдивска-та Епархия, а може би и мѣжду други-тѣ“.**

Редомъ съ А. Кънчева и Пан. Волова, Боневъ е единъ отъ най-образованитѣ революционни дейци презъ оная епоха. Излѣзълъ прѣко изъ срѣдата на народа, познаващъ добре неговия битъ и психология, при по-други обстоятелства П. Бо-

---

* Боневъ е пръвъ братучедъ на Тилевата майка.

** Чернова на писмо до Ст. Заимовъ отъ 3. IX 1900. г. отъ Самоковъ.

невъ би билъ единъ отъ първитѣ апостоли и би развилъ по-широка революционна дейность, за каквато е билъ добре подготвенъ и теоретически и практически. Боневъ е напълно убеденъ революционеръ още отъ Бѣлградъ и е вѣренъ носитель на идеята на Левски, Кънчевъ, Ботевъ: подготвенъ и организиранъ, народътъ да се надѣва само на своитѣ собствени сили—само едно повсемѣстно възстание може да докара освобождението му. Боневъ не се мами въ изхода на готвеното дѣло, но сѫщевременно ясно предвижда неговитѣ крайни резултати: той познава добре силитѣ на Турция, та изходътъ не може да бѫде другъ, освенъ нечовѣшки бедствия на цѣлъ народъ; но резултатитѣ ще бѫдатъ пълни съ събития, които не могатъ да не измѣнятъ положението на тоя народъ. Още въ Пловдивъ той почва „да мисли и чувствува за образованіе народно“. Защото за него е ясно, че само единъ просвѣтенъ народъ може да желае свобода и съзнателно да се стреми къмъ нея. Проживѣлъ години въ срѣдата на високо патриотично настроената сръбска младежь, добилъ здраво срѣдно образование, запознатъ добре съ революционнитѣ борби на сърби, гърци и италиянци — за Бонева било ясно, че парадиращитѣ въ Бѣлградъ войводи съ своитѣ чети, ако не пакостни, то не могатъ да бѫдатъ и полезни на освободителното дѣло. Това дѣло може да даде резултати само, когато има коренитѣ си въ самия народъ, вѫтре въ империята, между който, именно, и трѣбва да се работи. Затова следъ разтурянето на легията той не остава въ Бѣлградъ, нито се спира въ Влашко да борави съ четнишка политика, а бърза да се върне въ България, да работи срѣдъ самия народъ, на домашна мѣстна почва. И тукъ (и въ Перущица и въ Пазарджикъ) освенъ на своята прѣка училищна работа, Боневъ се предава съ цѣлото си сѫщество въ служба и на революционната идея и успѣва още преди обиколката на апостолитѣ (Левски, Кънчевъ, Воловъ, Бенковски) да хвърли семето на бунта между перущенската и пазарджишка младежь и да подготви и улесни тѣхната организационна задача.

И Боневъ остана вѣренъ на своето дѣло до край, до 30 априлъ 1876 г., когато при защитата на Перущица падна пронизанъ отъ турски куршумъ.

Дѣдо Спасъ Гълъбовъ дава следната характеристика на Бонева: „И най-великата идея не може да спечели привърженици въ срѣдата на народа, щомъ като оня, който я проповѣдва и насажда, не е личность. А Петъръ Боневъ бѣше личность, искамъ да кажа: човѣкъ съ качества, каквито не се срѣщатъ тъй често. Преди всичко, той не се страхуваше да изказва мнението си открито по всѣки въпросъ — все едно, дали то е приятно на хората или не. Тоя неговъ открить характеръ му навличаше противници, но му печелѣше и приятели. А приятелитѣ му ставаха и привърженици на освободителната идея. Проповѣди той не държеше. До колкото съмъ го запомнилъ, той ни веднажъ не каза слово и, ако вземемъ да го сравняваме съ ония, които се славѣха съ сладкодумството си, то той ще ни се види решително като едно нищо. Вдъхваше довѣрие на хората съ живота си, който бѣше като тоя на най-простия селянинъ, макаръ да носѣше френски дрехи, а не потури и долома. Сношаваше се П. Боневъ и съ сиромаси, и съ богати, и съ прости, и съ учени и ценѣше у хората не паритѣ и знанията имъ, а тѣхнитѣ добри чувства и помисли.

„Въ своята революционна дейность П. Боневъ срѣщаше не малко прѣчки отъ страна на чорбаджиитѣ, които туряха какви ли не пѫрте между спицитѣ на колесницата му и дори възнамѣряваха да го убиятъ. Поради това той често въздишаше и обичаше да казва: „Ние нищо нѣма да направимъ, защото между насъ има кръстени турци, и всѣки отъ тѣхъ си вари манджа въ своята тенджура“. Но, въпрѣки отчаянието, което го обхващаше понѣкога, Петъръ Боневъ не изневѣри на освободителната идея, служи ѝ до край, защото се отличаваше като Левски и Бенковски съ твърдость на характера“.*

А пъкъ проф. К. С. Гълъбовъ въ своята бележка „Завѣтътъ на Петъръ Боневъ“ между другото говори:

„Ние, синоветѣ на Перущица, благоговѣемъ предъ свѣтлата паметь на П. Бонева, водачътъ на най-голѣмото възстание въ България. Неговото име е въ свещената редица отъ имена на най-голѣмитѣ освободителни дейци, между които и близкитѣ му приятели Левски и Бенковски. Но то е още и въ свещения сонмъ отъ имена на най-голѣмитѣ ни просвѣтители, измежду които и неговитѣ учители Хр. Г. Дановъ и Якимъ Груевъ. Защото той е билъ и единъ отъ първитѣ учители на своето време. И тази двояка негова дейность — организаторъ и водачъ на Перущенското възстание и учитель въ Перущица и Пазарджикъ — го охарактеризува напълно: Петъръ Боневъ е човѣкъ на волята за свобода и на волята за култура.

---

* Спасъ Гълъбовъ е роденъ въ Перущица около 1860 г. Бунтътъ го заварилъ като ученикъ въ мѣстното училище. Уцѣлѣлъ случайно отъ страшния погромъ, следъ Освобождението Спасъ постѫпилъ на полицейска длъжность въ Вратца, но жаждата за по-високо образование го накарала да напусне службата и да постѫпи ученикъ въ Петро-павловската духовна семинария. Въ Търново младиятъ Спасъ, уцѣлѣло чедо на бунтовна Перущица, сѐ запозналъ съ мнозина нови хора, но особено се сприятелилъ съ бившия бунтовникъ и бѫдещъ диктаторъ на България Ст. Стамболовъ, комуто останалъ близъкъ приятель дори до смъртьта му. Гълъбовъ, поради липса на срѣдства, не могълъ да свърши семинарията, напусналъ я и се предалъ на учителство. Като учитель той служилъ цѣли 30 години и днесъ прекарва старинитѣ си въ Пловдивъ.

На Спасъ Гълъбовъ комитетътъ дължи нѣкои сведения за живота на Петъръ Боневъ и на Кочо Чистеменски, които сѫ и надлежно използувани въ тая книга.

„Младъ той заминава за Бѣлградъ, за да учи и да бѫде въ срѣдата на българскитѣ революционери. Още тогава, значи, той се явява носитель на дветѣ основни начала, съ които живѣятъ първитѣ хора на негово време: освободителното и културното. Неразривно свързани, тѣ го насочватъ по неговия жизненъ пѫть и по-нататъкъ, когато учителствува въ Перущица или въ Пазарджикъ. Тукъ ние го виждаме да организира населението за великия часъ на борбата, но едновременно да работи и за неговото културно издигане: да сѣе просвѣта между деца и възрастни, като, макаръ и единъ отъ най-просвѣтенитѣ българи на своето време, не престава да работи и надъ себе си. Той жадно следи вестници и списания и събира любознателнитѣ свои съселяни въ читалището да ги чете и обяснява и тѣмъ.

„Но П. Боневъ е рѣдъкъ човѣкъ и като обикновенъ гражданинъ, заетъ въ неговия всѣкидневенъ животъ и въ обноскитѣ съ народа. Умствено високо издигнатъ надъ срѣдата, що го обикаля, той не се отчуждава отъ нея, напротивъ, приобщава се къмъ нейнитѣ скърби и радости, слива своя жизненъ ритъмъ съ тоя на народа си. Защото се чувствува като издънка на своята срѣда. Той не гледа на себе си като на изключителна единица, каквато и въ сѫщность е билъ, а общува съ цѣлото, съ народа. Единъ сѫщински човѣкъ—ето що е билъ Боневъ. И съвокупниятъ, пъленъ животъ на тоя човѣкъ се явява единъ заветъ—преди всичко за насъ, чадата на Перущица. Да се въодушевяваме отъ дѣлата му, да се стремимъ да бѫдемъ като него, да направимъ името му свое знаме—само тогава ще бѫдемъ достойни потомци на онѣзи, които за благото и доброто на бѫдещитѣ поколѣния бѣха клани на „Пазлака“, на всѣкѫде изъ полето, падаха отъ коршумъ и гранати въ църквитѣ св. Атанасъ и св. Арахангелъ или пъкъ сами турнаха край не само на свой юнашки животъ, но и на тоя на свои млади невести и скѫпи невръстни рожби“.

Братя Тилеви. Тѣ сѫ петима: Атанасъ (Насьо), Георги, Иванъ, Павльо и Тодоръ. Иматъ две сестри — Софийка и Магдалина. Тѣхниятъ прадѣдо Стоилъ въ началото на 18 в. се преселилъ отъ с. Доспей въ Перущица, гдето се и задомилъ. Тѣ сѫ внуци на Хаджи Тильо Стоилковъ и рожби на Мито х. Тилевъ и Гюрга Ив. Тошева. Не сѫ богати, но всички сѫ енергични, предприемчиви и трудолюбиви и сѫ могли както и мнозина други да си уредятъ едно мирно и спокойно сѫществуване. Но тѣ сѫ бележени отъ сѫдбата, и тя имъ е отредила неспокоенъ, буренъ и мѫченически животъ. Вториятъ братъ рано е увлѣченъ въ бунтовното дѣло и увлича и останалитѣ четирма. И Тилевата кѫща става свърталище на бунтовници и немирници. Въ черновката на едно семейно писмо следъ Освобождението (не датирано) до живитѣ си братя Иванъ и Тодоръ, по поводъ дѣлитбата на бащина кѫща вториятъ братъ Хаджи Георги съ умиление си спомня за тази кѫща и, между другото, въ пунктъ ж казва: „Въ тоя домъ намираше запазването си отъ гонене и великиятъ Левски, съ когото съвмѣстно сми кроили планове на действие по онова време и прилагани отъ мене“.

И всички ставатъ дейци на бунта. Но първото мѣсто се пада именно на тоя втори братъ (Георги), чиято дейность прескача тѣснитѣ граници на Перущици и добива общонароденъ характеръ, та поради това налага ни се да спремъ повече върху него.

Георги Тилевъ се е родилъ на 15 януарий 1843 г. и се училъ при Хр. Г. Дановъ, който веднага забележилъ усърдието и дарбитѣ на детето, обърналъ внимание на него и още първата година го научилъ да чете апостола въ черква. Дѣдо му Тильо го обикналъ твърде много за това и следъ свършването на училището го завелъ на поклонение въ Йерусалимъ. По тоя начинъ малолѣтниятъ Георги станалъ хаджия, та, когато отпосле билъ рѫкоположенъ свещеникъ, почнали да го наричатъ Хаджи-попъ. Като поотрасналъ, младиятъ хаджия почналъ да борави не толкова съ стопанскитѣ работи на баща си, колкото съ бакалия и търговия на тютюнъ и вино. А по-късно (1861) се и оженилъ за Николина Донева. Работата му често го принуждавала да посещава Пловдивъ, кѫдето се запозналъ съ нѣкого си Недко Димитровъ, койтоималъ свой тютюнджиски дюкянъ при портитѣ на Кацигра-ханъ въ Узунчаршия. Недко билъ отъ Дрѣново и сѫщинското му име било Петъръ С. Танановъ; той участвувалъ въ нѣкаква чета, та билъ принуденъ да избѣга и да се засели въ Пловдивъ подъ чуждо име. Тилевъ се запознalъ съ него и скоро станали сѫдружници и приятели. Недко билъ уменъ и пъргавъ мѫжъ, та успѣлъ да се запознае съ нѣкои турски първенци, както и съ по виднитѣ българи, които тъкмо по това време работѣли за създаване на отдѣлна българска община.* Но за тая цель тѣ трѣбвало да обсебятъ една отъ черквитѣ, които се намирали всички въ гръцки рѫце. Това се извършило на 29 декемврий 1859 г., и въ станалата разправа взели живо участие и двамата сѫдружници, подкрепени отъ нѣколцина младежи, дошли съ Хаджи Георги отъ Перущица нарочно за тая цель. Какъвто си билъ буенъ и разпаленъ, той не могълъ да търпи

* Споредъ Г. Димитрова (Княжество България, II, стр. 332-2) Недко и нѣколцина други основали нѣщо като революционна дружина, въ която влѣзълъ и х. Георги Тилевъ. Между другото тѣ вземали живо участие въ борбата съ гърцитѣ за образуване независима бълг. църковна община, проповѣдвали между ученицитѣ, бунтовни идеи, като имъ пѣяли и тогавашнитѣ пѣсни: „Вѣтъръ ечи, Търбата ни зове“ и др. Чели „Горски пѫтникъ“ и други забранени книги.

и турскитѣ безчиния. На Митровденъ* 1862 г. въ Перущица имало голѣмо хоро, на което се стекли десетина младежи турци отъ Устина. Тѣ се опитали да безчинствуватъ на хорото, но Георги кипналъ, извадилъ ножа си и погналъ да ги гони, като ранилъ нѣколцина отъ тѣхъ, съ което си спечелилъ кръвни врагове въ цѣла Устина.

Между това, презъ септември 1865 г. Недко заболѣлъ отъ холера, и поради заслугитѣ му билъ заровенъ въ двора на отнетата църква. На Митровденъ сѫщата година х. Георги е пакъ въ Пловдивъ и пакъ взема участие въ отнемането отъ гърцитѣ и на черквата св. Димитъръ. Гърцитѣ го добре знаяли и търсѣли случай да му отмъстятъ, па и Недко го нѣма вече, та х. Георги престаналъ да посещава тъй често Пловдивъ, а се задържалъ окончателно въ село, като се предалъ на земед. работа. Обаче презъ 1867 г. заедно съ Петра Велчевъ били избрани за свещеници и на Петровденъ цѣло село ги изпратило най-тържествено въ Цариградъ да бѫдатъ рѫкоположени отъ българинъ владика. Тукъ тѣ престояли 4 месеца и на Петровденъ епископъ Панаретъ (бѫдещиятъ екзархийски митрополитъ на Пловдивска епархия) ги рѫкоположилъ въ черквата на йерусалимския метохъ свети Георги. На Рангеловденъ новитѣ свещеници били посрещнати въ Перущица сѣ тъй тържествено, както ги и изпратили. Тукъ, както видѣхме, х. Георги (вече Хаджи попъ), заедно съ другитѣ двама свещеници учителствувалъ две години (1868/9 и 1869/70),, като на годишния изпитъ държалъ любопитна речь на селянитѣ.**

Но Хаджи-попъ не се задържалъ дълго въ Перущица, защото още съ идването си за български митрополитъ въ Пловдивъ (14 октомврий 1872) сѫщиятъ епископъ Панаретъ го извикалъ при себе си и му далъ енория при главната черква св. Богородица, въ отнемането на която отъ гърцитѣ той бѣше взелъ такова живо участие. Възвелъ го по-късно въ чинъ икономъ и го изпратилъ за свой намѣстникъ въ Пазарджикъ, кѫдето го и заварили срѣдногорскитѣ събития. Въ своята книга, „Градъ Т.-Пазарджикъ“ Батаклиевъ говори за него: „Лично Хаджи-попъ не влизалъ въ комитета, но се ползувалъ съ грамадно революционно влияние между широкитѣ народни маси въ града и селата. Когато при него идвали простодушнитѣ граждани и селяни да го питатъ, дали

* Тоя день (26 окт. ст. ст.) като че игралъ нѣкаква предопредѣлена роля въ живота на хаджи Георги, та по-късно това му направило впечатление, и въ архивата му намираме една белѣжка, въ която самъ той е записалъ всички важни събития, които станали сѣ на Митровденъ, като почва отъ 1860 г., когато въ тоя день избралъ своята бѫдеща другарка. Въ тая бележка сѫ изброени разни важни за него случая, станали на Митровденъ презъ течение на редица години.

** Приложение IV.

да влѣзатъ въ комитета, той не се колебалъ да ги насърдчи въ тая посока. Съ своя умъ и твърда воля Хаджи-попъ се ползувалъ съ обаяние и срѣдъ интелигенцията въ града“. Въ обиколкитѣ си изъ селата той игралъ ролята на таенъ апостолъ, но турцитѣ скоро го подозрѣли въ бунтовни замисли и само дирѣли случай да се отърватъ отъ опасния „папазъ“, който се ползувалъ съ такова голѣмо влияние между гяурското население въ града и по селата. И тоя случай не засъкнѣлъ да се яви. На Митровденъ въ Пазарджикъ убили едного отъ разглезенитѣ бейски синове (нѣкого си Нединъ бей), който се опиталъ да безчинствува и да бѣснѣе въ една бълг. кръчма, както обикновенно правѣлъ*. Убийцитѣ избѣгали и не могли да бѫдатъ уловени**. По тоя случай въ Пазарджикъ пристигналъ самиятъ валия отъ Одринъ и лично отвелъ попъ Тилева въ Пловдивъ; но, по недоказаность да има пръстъ въ убийството на Нединъ-бей, скоро билъ освободенъ и отново се върналъ въ Пазарджикъ, кѫдето обаянието му срѣдъ граждани и селяни порастнало още повече.

Между това, на другата година подготовката на бунта взела обширни размѣри, и туку въ самото надвечерие властьта добила точни и положителни сведения за всичко, що се решило на Оборище. „Софийскиятъ мютесарифъ се научилъ и съобщилъ, че общото събрание въ Мечка-дереси взело решение за обявяването на възстанието. Тъкмо това се потвърдило и отъ показанието на Ненко-Чорбаджи отъ с. Балдево, който присѫтствувалъ въ това събрание, измъкналъ са отъ тамъ, явилъ се предъ пазарджишкитѣ власти и издалъ всичко“. Но „Важниятъ рапортъ“, отъ кѫдето вземаме тия думи, говори и за втори предатель: „Селскиятъ чорбаджия на с. ЛесичевоТома ходилъ по-рано въ Пазарджикъ и пожелалъ да говори насаме съ Ахмедъ-ага. Подобно на казания Ненчо-чорбаджи и Тома-чорбаджи присѫтствувалъ на събранието въ Мечка-дереси и знаялъ всичкитѣ планове на възстанницитѣ“***

Уведоменъ подробно за готвещия се бунтъ, на 17 априлъ пловдивскиятъ мютесарифъ Азисъ-паша тръгналъ лично да провѣри пръсканитѣ слухове. Той посетилъ Пазарджикъ и отъ тамъ тръгналъ къмъ Панагюрище, но отъ с. Кагларе билъ принуденъ да се върне назадъ, защото бунтътъ билъ вече обявенъ. На минаване презъ Пазарджикъ Азисъ-паша намѣрилъ за добре да закара съ себе си въ Пловдивъ и силно подозирания архиерейски намѣстникъ. Когато въ сѫщия день (24 априлъ) Панаретъ, придруженъ отъ Я. Груевъ и Цоко Каб-

* Д. Страшимировъ, т. II, 161.

** Единъ отъ тѣхъ се крилъ въ кѫщата на Манолови въ Брѣстовица и чакъ презъ априлъ избѣгалъ къмъ възстаналото Панагюрище.

*** Сборникъ на Бълг. ак. на наукитѣ кн. II.

* Важенъ рапортъ, стр. 19—20.

лешковъ, отивалъ да види пашата, при когото се били събрали и турскитѣ първенци, Азисъ-паша се обърналъ къмъ него и предъ всички ядосано му казалъ: „Деспотъ-ефенди, не казвахъ ли ти азъ да съберешъ ума на попъ Георгя? Той е единъ отъ първитѣ бунтовници; предавамъ ти го да го пазишъ до втора заповѣдь". На другия день пашата натяквалъ и на Я. Груевъ: не се надѣвалъ на такава награда срещу услугитѣ, що билъ направилъ на българитѣ въ разни случаи, и му е много тежко, гдето не се намѣрилъ нѣкой да го предупреди за готвеното.

За тази своя неосведоменость Азисъ-паша падналъ въ немилость предъ цариградското правителство, и на 27 априлъ въ Пловдивъ пристигналъ съ особенъ влакъ Абдулъ Хамидъ-паша, назначенъ втори пѫть за пловдивски мютесарифъ, а на Азиса било заповѣдано незабавно съ сѫщия влакъ да се завърне въ Цариградъ*.

Въ едно писмо отъ м. септември 1877 г. до Одеския митрополитъ отецъ Тилевъ излага своето затваряне, както следва. На 28 априлъ се озовалъ въ цариградската тъмница „Баби-заптие". „Безъ никакъвъ изпитъ" билъ осѫденъ на смъртъ и на 11 юний, „окованъ въ желѣза", го изпратили въ Одринъ „да прѣтърпи смъртното си наказаніе". „Нъ благодареніе на Европейскыты комисари, които прѣстигнахѫ въ това врѣмя по тыя мѣста, наказанієто ни ся спрѣ, прѣдварително като узнали невинностьта ми. И така слѣдъ дълги и широки испити прѣдъ особеносъставеныты нарочно за това комисій, на 17-ый юлій ми повторно ся изпратихми въ Цариградскыты тъмници". Обаче по застѫпничество на Леди Странгфордъ, билъ освободенъ, ала „приврѣменно," защото на 23 декември властьта отново го потърсила да го затвори. Знаейки, що го очаква, свещ. Тилевъ избѣгалъ, скрилъ се въ руската болница на Пангалти и после заминалъ за Русия. „Отидохъ да видя х. попа въ болницата, и тамъ се споразумѣхме да пѫтуваме наедно въ Русия съ руския параходъ „Алаксандъръ II".—Отецъ Тилева доведоха въ парахода, облеченъ цивилно, съ капела на глава, въ руска варка и пандера, придруженъ отъ чиновници руски и сестри милосердни и князъ Шаховски, който бѣше въ руската болница заедно съ него. Въ петъкъ пристигнахме въ Одеса и тамъ посрѣщнахме новата година въ дома на купца Василія Николаевича Рашеевъ"*.

Отецъ Тилевъ казва, че го обвинявали като „таенъ руски агентъ, и че „всичко това избухваніе народно ужъ станало по негова заповѣдь и насрьченіе, диктувано направо отъ Н. Пр. Генералъ Игнатіева*".

Въ Одринския затворъ** „нему турцитѣ бѣха отредили за жилище единъ полюсъ, скованъ подъ самата стрѣха на коридора, и на който се възлизаше по стълба. Не можехме да се въздържимъ да се не засмѣемъ всѣки пѫть, когато ни се удадеше да го съзремъ, че наднича отъ крѫглата дупчица на своя полюсъ, прилепенъ горе на стената като ластовично гнѣздо. Турцитѣ го бѣха взели на око. Той отдавна възбудилъ враждата имъ противъ себе си поради мѫжественостьта, съ която бѣше изпълнявалъ своята длъжность като владишки намѣстникъ въ Пазарджикъ и поради доброто име, което бѣше спечелилъ между българското население. Въ желанието си да му отмъстятъ, тѣ искаха да го изкаратъ за единъ отъ главнитѣ виновници на Априлското възстание; но, въпреки всички старания на сѫдебнитѣ власти, следствието не бѣше открило никакви сериозни доказателства противъ него. Той бѣше бодъръ и безъ страхъ понасяше своята участь. Като се остави на страна странното помѣщение, което му бѣха отредили тъмничнитѣ власти, тѣ не бѣха престанали да се отнасятъ къмъ него съ уважение. Самото подозрение, че е единъ отъ главатаритѣ на възстанието, заобикаляше го съ обаяние и тукъ предъ заптиетата"***.

Хаджи п. Георги х. Тилевъ (1880).

* Якимъ Груевъ. Моитѣ спомени, стр. 34—35.—Абдулъ Химидъ-паша билъ пловдивски мютесарифъ пръвъ пѫть презъ 1860-73 и втори пѫть презъ 1876 до навлизането на рускитѣ войски въ Пловдивъ. Като такъвъ той се държалъ сравнително справедливо и благосклонно къмъ българитѣ, та мѣстнитѣ турци го ненавиждали и нѣкои дори презрително го наричали Гяуръ-паша. Негови приближени разказвали, че по произходъ билъ ужъ бошнякъ, и че неговитѣ прадѣди били видни боляри, които при завладяването на Босна се принудили да приематъ мохамеданството. Хубава хариктеристика за него дава Макгаханъ въ дописката си изъ Пловдивъ до „Дейли-Нюсъ" отъ 10 августъ 1876 г. Вижъ Приложение XIII.

* † Пловдивски Максимъ. Автобиография и спомени. София 1930 стр. 24.

** Въ Одринския затворъ отецъ Тилевъ билъ посетенъ отъ Скайлера и Макгахана. Споредъ П. Димитрова, който ги придружавалъ, о. Тилевъ пръвъ изпратилъ на Д-ръ Лонгъ, проф. въ Цариградския Робертъ-колежъ, писмени сведения за страшнитѣ ужаси презъ време на възстанието, които се и появили на 11 юний 1876 г. въ лондонския „Дейли-Нюсъ" (П. Димитровъ. Лични спомени, София, 1918, стр, 10).

*** *К. Величковъ.* Съчинения, т. I, стр. 166—7.

Когато презъ 1877 г. се почнала освободителната война, от. Тилевъ билъ приетъ въ руската главна квартира и съ най-голѣмо усърдие изпълнявалъ разнообразнитѣ длъжности, що му били възлагани, докато най-после следъ свършването на войната заелъ отново длъжностьта си икономъ при Пловд. митрополитъ и архиер. намѣстникъ въ Пазарджикъ. До Съединението той е нар. представитель въ Областното събрание, членъ на Постоянния комитетъ и председатель на т. н. Централенъ комитетъ. Общо, о. Тилевъ тукъ развива всестранна общ.-политическа дейность и е цененъ и уважаванъ на всѣ-

Атанасъ х. Тилевъ и Василъ Соколски.

кѫде и отъ всички. Следъ Съединението го избиратъ отъ Ихтиманско депутатъ и въ общобългарското народ. събрание. Но настѫпилитѣ събития следъ това го заставили да избѣга въ Турция (1887)* и да се установи като протосингелъ на екзарха въ Цариградъ, отъ кѫдето се завърналъ въ Бълга-

* Избѣгалъ презъ Тъмръшъ, кѫдето, по каприза на сѫдбата, намѣрилъ радушно гостоприемство и съдействие за по-нататъшното си пѫтуване при знаменития Ахмедъ-ага и братъ му Адилъ, които преди 11 години бѣха разорили Перущица . . .

рия едва презъ 1895 г. и отново поелъ длъжностьта си въ Пазарджикъ. Но тукъ наскоро умира попадия Николина, и отецъ Тилевъ минава въ черното духовенство, като билъ посветенъ въ чинъ архимандритъ, подъ име Теофилактъ. Идва въ София като протосингелъ на Соф. митрополитъ и въ качеството си на такъвъ обикаля епархията, държи проповѣди и беседи и събира материали за миналото на манастиритѣ. Презъ 1898—1904 г. архим. Теофилактъ е управитель на Самоковската духовна семинария, следъ което става протосингелъ и управитель на Ловечката епархия. Тукъ той се разболѣлъ и на 20 окт. 1912 г. починалъ въ Соф. Александровска болница на 70-годишна възрасть.*

Въ историята на Перущинския бунтъ се пада особно мѣсто и на най-стария отъ братя Тилеви — Атанасъ или Насьо (род. 1833 г.). Той рано върви по стѫпкитѣ на Георги, познава се съ Левски и Бенковски, приема ги въ бащина кѫща и се грижи за тѣхъ. Още отначало той е членъ на бунтовната група и е единъ отъ първитѣ нейни дейци и съветникъ на вуйчо си П. Боневъ. Живиятъ, пъргавиятъ, вѣчно хумористично настроениятъ и безумно решителниятъ Иванъ (род. 1849) е сѫщо увлѣченъ и беззаветно преданъ на дѣлото.** Увлѣкли се и малкитѣ братя Павльо (р. 1845) и Тодоръ (р. 1851). И четирмата сѫ въ първитѣ редове на защитата на родно огнище. И смѣли сѫ и юначни. И се борятъ до последенъ часъ. Атанасъ и Павльо сѫ убити при защитата. Убити сѫ Павлевица Митра и дветѣ ѝ деца Борисъ и Йорданка, а третото — Стойка (четиригодишно) е ранено въ главата. — Иванъ убива жена си Божия, иска да тури край и на свой животъ, но само се ранява, защото му попрѣчили да се самоубие. Тогава хуква навънъ и е тежко раненъ въ борба съ башибозука. Най-малкиятъ Тодоръ е сѫщо тежко раненъ въ устата и изгубва способность да говори цѣла година и поло-

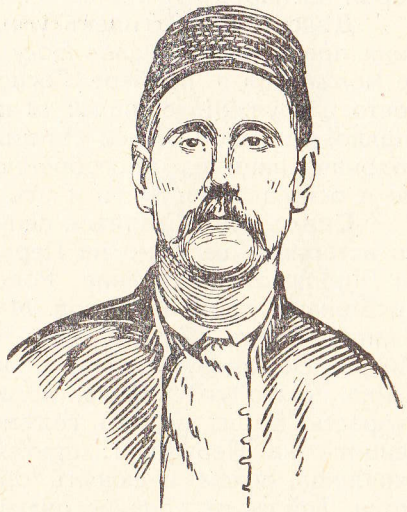

Тодоръ х. Толевъ
(следъ Освобождението).

* Полувѣковната обширна и полезна дейность на хаджи попъ Георги х. Тилевъ предстои тепърва да се изследва въ особна монография.

** За него вижъ приложение XII.

вина. Него и малката Стойка на другия день намиратъ между труповетѣ въ черквата и ги закарватъ при другитѣ. Тѣ и двамата по чудо оздравяватъ: Тодоръ умира дълго следъ Освобождението (1920) на 70-годишна възрасть, а Стойка и днесъ здравствува и е майка на нѣколко възрастни деца.

Презъ всичкото време бащата дѣдо Мито, сякашъ, съ желание да бѫде убитъ, отива до чешмата да носи вода на припаднали жени и пискащи деца, но коршумъ не го засегналъ. Той и баба Гюрга оставатъ до последния моментъ въ черквата и сѫ свидетели на тая небивала катастрофа съ тѣхната челядь. Тѣ я преживяватъ и влачатъ още дълго своя животъ, сякашъ орелъ и орлица съ простреляни крила . . . Общо, едно семейство на честни труженици и юначни, беззаветни борци за народъ и отечество.

Дѣдо Мито х. Тилевъ умира презъ 1896 г., а три години преди него предала Богу духъ и баба Гюрга, която сѐ се молѣла да я прибере Господь въ деня на възстанието, което и случайно станало: тя починала на 27 априлъ 1893 г. Жалко, че никой не се сѣтилъ да снеме ликоветѣ на тия родоначалници на многобройното хаджи Тилево потомство. Не е останалъ портретъ и отъ Павльо.

Спасъ Ив. Гиновъ е единъ отъ най-величавитѣ образи въ историята не само на Перущенското, но и въ тая общо на Априлското възстание. Роденъ е, по думитѣ на сестра му Божана, презъ 1848 год. Майка Къта (Кръстана) и баща Иванъ Гиновъ. Следъ петь момичета (Люляна, Николина, Митра, Божана и Мария) Спасъ билъ последна рожба на майка, която го сдобила, когато била вече на 52-годишна възрасть. Баща му билъ голѣмъ богаташъ и единъ отъ първенцитѣ на Перущица: притежавалъ огромна земя, сапунджийница, яхана и дюкянъ съ колониялни и манифактурни стоки. Той съ нетърпение очаквалъ да поотрасне едничкиятъ му синъ и наследникъ, та да му предаде всичко и да се оттегли на почивка. Поради това и следъ свършването на селското училище (при Др. Манчовъ) той побързалъ да го ожени още на 15-годишна възрасть, като му взелъ най-хубавата мома въ селото (Гюрга х. Тодорова), която до възстанието му родила четири момичета и две момчета. Спасъ рано почналъ да помага въ стопанскитѣ и търговски работи на баща си, а по-късно ги поелъ и напълно. Съ наследеното и припечелено богатство и съ обширнитѣ роднински връзки Спасъ ималъ възможность да си извоюва първо положение въ селото, да добие влияние предъ властницитѣ турци и да преживѣе днитѣ си въ пълно спокойствие и рѣдко доволство. Но сѫдбата решила иначе: неспокойниятъ и буенъ темпераментъ на младиятъ Спасъ не могълъ да се помири съ робското положение и не единъ пѫть жестоко биялъ и изпѫждалъ изъ кѫщи турци-гости, когато тѣ пожелавали да имъ

прислужва неговата хубавица жена, или когато си позволявали нѣкаква друга непристойность или злочинство въ селото. Турцитѣ го мразѣли, но му се и бояли.

Посветенъ отъ Бонева въ ревоюционното дѣло, Спасъ Гиновъ му се предалъ беззаветно и съ цѣлото си сѫщество, и при възобновяването на комитета билъ избранъ членъ-касиеръ, като станалъ дѣсната рѫка на Бонева. Като касиеръ, Спасъ треперѣлъ надъ комитетскитѣ пари, но не щадѣлъ своитѣ: той щедро дава за орѫжие и барутъ и всѣкога, щомъ стане нужда, се притича въ помощь било на комитета, било на отдѣлни заклети другари.

Спасъ Ив. Гиновъ.

На 10 априлъ (заедно съ Соколски) комитетътъ избралъ Гинова за нар. представитель въ събранието на Оборище. Досегашнитѣ историци на Априлското възстание твърдятъ, че Спасъ Гиновъ не билъ приетъ въ събранието на Оборище и го върнали още отъ пѫтя, а, споредъ други, отъ Панагюрище, защото ужъ нѣмалъ нуждното пълномощно или, ако ималъ такова, то не било редовно. Ние отхвърляме решително тия твърдения. Защото: какъ може да се не даде пълномощно на Гинова, когато такова се дава на Соколски? И какъ то да бѫде въ нѣщо нередовно, когато това на последния е напълно редовно, и когато и дветѣ сѫ писани въ единъ и сѫщъ моментъ и бездруго отъ една рѫка—отъ тая на самия Бонева? Нима трѣбва да допуснемъ, че последниятъ не е челъ окрѫжното на Бенковски отъ 5 априлъ, въ което изрично се напомня: „На нар. представитель трѣбва да се издаде и пълномощно, чрезъ което да го признаемъ, че е изпратенъ отъ ваша страна“. Дори да допуснемъ, че Боневъ е могълъ да направи подобно опущение — да не снабди Спаса съ пълномощно или да му даде нередовно такова. Но Бенковски познава лично Спаса, па и Соколски е съ него, който може да свидетелствува за неговата революционна преданность. При това Спасъ носи съ себе си нѣколко хиляди гроша свои пари, които да внесе въ главната комитетска каса, понеже такива не могли да се събератъ отъ членоветѣ въ Перущица. Нима всичко това не е било напълно достатъчно, щото Гиновъ да бѫде допуснатъ

въ Оборище, ако не като нар. представитель, то поне като слушатель, каквито е имало десетки и стотици. Въ случая не може да важи и факта, гдето въ окржжното се говори за по единъ представитель, защото знаемъ, че нѣкои комитети сж били представени въ Оборище съ по двама и дори трима депутати. Не може да допуснемъ сжщо и това — Спасъ да е придружавалъ Соколски само въ качеството на спжтникъ и тѣлохранитель: за такива е имало други лица въ Перущица.

Нашето мнение е друго: Соколски и самъ е могълъ да представява перущенския комитетъ на Оборище, а Спасъ е билъ необходимъ за самата Перущица; деньтъ на възстанието наближавалъ и трѣбвало приготовленията да се засилятъ. Гиновъ получилъ надлежнитѣ нареждания и бързо се върналъ отъ Панагюрище обратно въ Перущица да докладва на комитета и да се заловятъ за работа.

По своята беззаветна преданность и щедрость къмъ дѣлото, по своята решителность и пълно самообладание, както и по своята безразличность, какво мѣсто му се дава, и по своята класична самопожертвувателность — Спасъ Гиновъ се издига високо между бунтовницитѣ на 1876 г. и заема едно отъ първитѣ мѣста въ тѣхната редица. Малцина сж завѣрили своя бунтовнически идеалъ и дейность както Спасъ Гиновъ, и то не само съ собствената си кръвь, но и съ тая на съпруга, на петь отъ шесттѣ си деца, на дветѣ си сестри и на една своя сестриница.

Костадинъ хаджи Танковъ е синъ на Танко Гинчевъ и Кръстина Гичева. Роденъ е около 1830 г. Баща му билъ сиромахъ човѣкъ, който понѣкога отивалъ съ своитѣ две мулета да продава оцетъ по Срѣдногорието. Случайно забогатѣлъ, той отишълъ на поклонение на Божи гробъ, накупилъ имоти и станалъ единъ отъ първитѣ богаташи на Перущица.*

* Единъ пжть той закаралъ оцетъ въ Клисура, прибралъ си паритѣ и вересиитѣ 800 гр. и тръгналъ да се върне въ Перущица. Като поелъ страшния долъ на Дълга-рѣка, билъ нападнатъ отъ разбойници и ограбенъ: взели му паритѣ и мулетата, а единъ турчинъ го закаралъ на страни, кждето го вързалъ за една бука, като окачилъ на нея и нѣкаква доста тежка овчарска чанта. Но въ това време долу къмъ пжтя се чули гърмежи: шайката нападнала други пжтници, които й дали отпоръ. Пазачътъ на Танко грабва пушката и хуква въ помощь на другаритѣ си. Тогава този съ вързани ржце отзадъ почналъ да мърда и успѣлъ да съблѣче антерията си, която по щастие не била закопчена отпредъ, като я изхлузилъ заедно съ вжжето. Освободенъ по тоя начинъ, Танко грабва чантата, която била пълна съ жълтици, и хуква надолу изъ гората. Вечерьта наближилъ селото, зарилъ чантата въ края и се озовалъ въ Клисура при ханджията, комуто и разправилъ, какъ му ограбили паритѣ и мулетата. На зараньта Танко рано напуска Клисура, прибира скжпоценната чанта, която го възнаградила стократно, и по други пжтища се озовава въ Перущица, като още по пжтя решилъ за избавлението си да иде на поклонение на Божи гробъ. Върналъ се Танко хаджия, накупилъ имоти и станалъ единъ отъ първитѣ богаташи на Перущица, кждето никой не знаялъ за случката въ дола на Дълга-рѣка. Презъ мартъ 1876 г. той при случай я разказалъ на вѣрния слуга

Танко ималъ двама синове — Костадинъ и Стоянъ и нѣколко дъщери, между които и живата още баба Чубра, съпруга на покойния революционеръ Рангелъ Кайшака (Витановъ), родоначалница на многобройния днесъ Витановъ родъ. Самъ малообразованъ, Костадинъ билъ извънредно ученолюбивъ човѣкъ и допълнялъ своето оскждно образование съ четене на вестници и книги. Той билъ единъ отъ първитѣ младежи въ селото и се отличавалъ по своя неспокоенъ духъ и буенъ, пъргавъ, подвиженъ нравъ. Като се задомилъ, Костадинъ поелъ управлението на кжщата вмѣсто баща си и боравѣлъ повече съ търговия, а Стоянъ завеждалъ земедѣлскитѣ работи. Между другото Костадинъ въ съдружие съ единъ устински турчинъ скиталъ къмъ Рила и Осоговията да купуватъ стока (ярци), която огоявали въ Родопитѣ и клали въ Перущица и Устина.

Костадинъ х. Танковъ.

Рано Костадинъ се сближилъ съ Петъръ Бонева, който го запозналъ съ Левски, и станалъ единъ отъ първитѣ бунтовници, чиято любима пѣсень била: „Откакъ се е зора зазорила, мила моя майко, отъ тогасъ е войска завървѣла“. Билъ единъ отъ най-голѣмитѣ обожатели на Левски. При съставянето на първия комитетъ той, както ще видимъ, билъ избранъ за членъ-касиеръ и станалъ единъ отъ най-първитѣ революционери. Още отначало комитетътъ почувствувалъ нужда отъ превозни срѣдства, а пари нѣмалъ да се снабди съ такива, та Костадинъ купилъ два коня и ги подарилъ на комитета. Освенъ това, като касиеръ, той „винаги е помагалъ съ свои пари, когато комитета не разполагалъ“, казва попъ Тилевъ въ писмото си до Заимова.

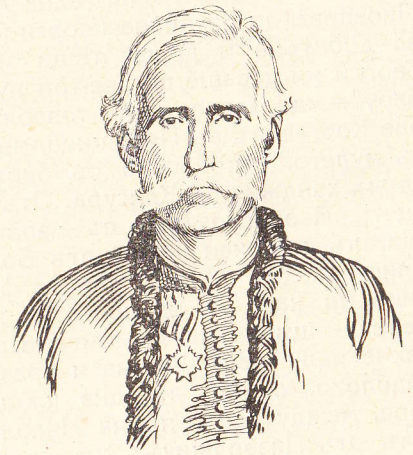

Стоянъ х. Танковъ.

Неговиятъ вѣренъ слуга Начо Величковъ, който и до днесъ храни най-свѣтли спомени за своя любимъ господарь, разказва:

Макаръ и ратай, х. Танкови ме гледаха като свое чедо — и мене и другитѣ слуги — Костадинъ Влаевъ, който имъ бѣше ракиджия, и Иванъ отъ Вакарелъ, който бѣше помощникъ на Стояна. Но бае Костадинъ особено обичаше мене и ми довѣряваше свои работи. Дойде ли празникъ, ще ми даде 20 пари и ще ме води на черква, като ме учи какъ да запаля свѣщь и да се помоля Богу. Една вечерь, както и много пѫти, ми каза да приготвя фенера и да го придружа до Бонева, кѫдето имало нѣкакъвъ „търговецъ на вина". Върнахме се късно, но на бае Костадина се не спѣше и ми поржча да наточа отъ бѣлото вино. Той пиеше само отъ него. Не искаше самъ да пие, та даваше и на мене. По едно време туку ми рече: „Начко, ти знаешъ ли, че ние сме имали наше си царство едно време?" Азъ, разбира се, хаберъ нѣмахъ отъ никакво „наше си царство". Другъ пѫть ще ми каже да оседламъ хубавия му конь и ще излѣземъ да обиколимъ имотитѣ изъ полето. Бае Костадинъ накриви фесъ, запѣе „Откакъ се е зора зазорила", разярчи коня и извика: „Аахъ, м . . . имъ на тия читаци!" И пакъ почне да ми говори за своето българско царство и да ме увѣрява, че на единъ читакъ се падатъ 8 д. българи и че, ако дигнемъ глава, всичкитѣ ще ги изколемъ и ще добиемъ своето царство. Азъ слушамъ, но кѫде смѣя да го разпитвамъ? Па и той, като ми загатне нѣщо, ще ми рече: „Само да си продумалъ нѣщо, нѣма и да усетишъ що е станало съ тебе". А преди възстанието той даде и намъ, на слугитѣ, по една пушка. Често ме пращаше въ Пловдивъ до бакалина Георги (въ Мараша) да купувамъ соль за добитъка и други нѣща за въ кѫщи. Но край сольта Георги ми даваше по две-три пушки, увити въ рогожи, торба барутъ или олово, които товаряхъ на мулето. Кому ги даваше бае Костадинъ въ Перущица, не зная. Една зарань ме изпрати съ мулето, натоварено съ бурета оцетъ да го закарамъ на единъ ханджия въ Клисура. Отъ тамъ пакъ ми ги върнаха съ оцетъ. А едното било съ двойно дъно, въ което той лично слагалъ нѣкакви писма отъ Бонева, както и ханджията отъ Клисура. Другъ пѫть, презъ февруари 1876 г., бае Костадинъ ми каза да му приготвя коня и едно отъ мулетата за мене — щѣли сме да отиваме по търговия. Качихме се, минахме долу подъ Устина и презъ Козарско се озовахме въ Радилово, кѫдето въ една кѫща той се срѣщà съ нѣкакви хора, между които помня Никола Стоименовъ и Рангелъ Гаговъ огъ Пазарджикъ; тѣхъ азъ познавахъ отъ по-рано, защото не единъ пѫть съмъ придружавалъ бае Костадина до тоя градъ сѐ по-такива „търговски работи". А тамъ тогава бѣше учитель и неговия роднина Петъръ Боневъ.

Бае Костадинъ бѣше много милозливъ и харенъ човѣкъ: цѣла година той подържаше съ месо, съ пари и съ други помощи сума народъ, който му се наплащаше чакъ наесень съ грозде. Голѣмъ, много голѣмъ патриотъ бѣше бае Костадинъ—Бога да го прости! — завърши своя разказъ Начо Величковъ.

За крайната участь на братя х. Танкови ще бѫде разказано по-нататъкъ*.

Начо Величковъ. Намъ се струва, че не ще бѫде излишно да кажемъ тукъ нѣколко думи и за тоя вѣренъ ратай на х. Танкови и преданъ слуга на Костадина. Начò Величковъ се родилъ презъ 1853 г. въ село Рила. Поради единъ пожаръ въ чаршията, родителитѣ му се озовали въ крайно бедно положение, и Начо билъ ценен момѐкъ (ратай) въ близкото Кочариново. Въ борба съ мѣстнитѣ турчета Начо надвилъ едно отъ тѣхъ. Разбира се, това не могло да му бѫде простено, той се уплашилъ и хукналъ къмъ Рила. Тъкмо тогава тукъ се намиралъ Кост. х. Танковъ, който билъ закупилъ ярци и се готвѣлъ да тръгне за Перущица. Начо се примолилъ и тръгналъ съ него въ качеството си на козарь. Стигнали въ Перущица и останалъ като ратай въ кѫщата на х. Танкови (1868). Тукъ станалъ известенъ подъ име Начко Шопчето. Послушенъ, извънредно пъргавъ и подвиженъ, преданъ на своитѣ господари, Начко израсълъ подъ тѣхната стрѣха и станалъ хубавъ 23-годишенъ мѫжъ — съ блѣскащи черни очи, мургавъ, срѣденъ ръстъ, съ набито тѣлосложение, готовъ да се хвърли въ огъня за своя „бае Костадинъ". Той и тукъ станалъ известенъ като борецъ и не единъ пѫть перущенската младежь го изтъквала да се бори съ устинскитѣ младежи-пехливани и да ги надвива.

Въ време на възстанието Начо билъ на позиция при Лозанчевото лозе. До него билъ и Хр. Жлебинковъ, сѫщо отъ Рила, ратай у Пейчеви, който билъ улученъ отъ турски куршумъ откъмъ Вълковище тъкмо въ гърлото и издъхналъ до него. Когато позициитѣ били отстѫпени, Начо се прибралъ въ черквата, която напусналъ въ петъкъ презъ нощьта. Спасилъ се въ Пловдивъ при сѫщия оня бакалинъ въ Мараша. Но когато билъ барабанъ, че всѣки, който е приелъ бунтовникъ, трѣбва да го предаде, иначе и той подлежи на затворъ и смъртъ, Начо се предалъ. Заптиетата му взели долома, царвули, навуща и го закарали въ Хамама. Следъ нѣколко дни се явилъ въ затвора единъ пловдивски бей да търси работници за своя чифликъ въ Катуница. Между 7—8 души се озовалъ и Начо. Но къмъ Митровдень той избѣгва отъ чифлика и отишелъ въ колибата на х. Танкови въ Перущица, дето срѣщата била много трогателна съ останалитѣ членове на това семейство. Начо не желаелъ да остане тукъ и искалъ да се прибере въ Рила. Дали му хлѣбъ (друго нѣмали какво) и Начо съ редъ приключения презъ Бѣльово, Доспей, Самоковъ, Дупница успѣлъ да се озове въ Рила, дето родителитѣ му го смѣтали за убитъ. Рила тогава била пълна съ бѣжанци турци, които вечер се дигали за къмъ Джумая. Една вечерь Начо отишелъ на воденица, дето сварилъ едного отъ тия бѣжанци съ плячка руска пушка и шинель. „Накървавенъ отъ Перущица, веднага ме обзе луда мисъль да го убия и да му взема пушката". И, когато турчина се навелъ да гребе съ лопата брашно въ чувала, Начо го повалилъ съ една цепеница, грабналъ пушката съ патрондаша и шинелата и се озовалъ въ канаритѣ надъ селото. Отъ тамъ зараньта пусналъ нѣколко коршума въ готвящата се да бѣга турска тълпа, предизвикалъ голѣмъ уплахъ, и всички

* Характерно за К. х. Танковъ е и това, че той пръвъ подигналъ въпросъ предъ перущенскитѣ първенци за нуждата отъ образованието на момичетата и отдѣлянето имъ въ особна училищна сграда.

бѣжанци бързо хукнали на югъ къмъ Кочариново. Начо слиза въ селото, събира другари и води партизанска война съ башибузука чакъ до Бараково.

Следъ Освобождението постжпва по желание въ войската, научва се да чете и пише и скоро изпъква като уменъ, съобразителенъ, пъргавъ, красивъ мжжъ, та става и учитель на неграмотнитѣ войници. Да го назначатъ такъвъ повлияло неговото съчинение „Бунтътъ въ Перущица“, което се указало най-хубаво отъ тия на всички останали кандидати. После билъ назначенъ за тѣлохранитель на князъ Александра, отъ когото презъ 1885 г. измолилъ да го пусне да вземе съ частьта си (артилерия) участие въ бойоветѣ. Следъ 9 августь Начо се прибралъ въ Рила и билъ избиранъ години подъ редъ членъ на Кюст. окр. съветъ и Пост. комисия. Въ Балканската война билъ начело на партизански отредъ и взелъ участие въ войната. Има удостовѣрения за поборничество отъ Перущинското и Пазарджишкото опълч. дружество. Награденъ е съ множество медали и ордени. Днесъ е още здравъ и бодъръ и прекарва щастливи старини въ родно село, като често си спомня съ любовь своя животъ въ Перущица, съ сърдечна признателность своитѣ господари х. Танкови, особено Костадина, дѣдо Дино Влаева, съ когото заедно слугували у тѣхъ, както и Апостолъ Христева, който, като него беденъ ратай-овчарь, му станалъ близъкъ приятель.

Свещеникъ Петъръ Велчевъ се родилъ въ 1836 г. отъ баща Велчо и майка Николина и ималъ две сестри. Баща му билъ беденъ човѣкъ и прехранвалъ семейството си съ дюлгерлъкъ. Когато детето навършило 12 години, родителитѣ му го дали на училище при попъ Кръсто, при когото научило нѣкои молитви, както и да чете часослова. Но наскоро за учитель пристигналъ Хр. Дановъ. Петъръ постжпилъ въ неговото училище и скоро се отличилъ като единъ отъ първитѣ ученици. Макаръ и бедни, ученолюбивитѣ родители решили едничкиятъ имъ синъ да добие по-високо образование, та го изпратили да се учи въ Пловдивъ при Якимъ Груева. По тоя начинъ дюлгерскиятъ сиромашки синъ станалъ единъ отъ най-образованитѣ и просвѣтени люде въ оня край, а при това билъ и отличенъ църковенъ пѣвецъ, което още повече привличало обичьта на селянитѣ. Оценили по достойнство неговитѣ способности, тѣ го условили за учитель (заедно съ Д. Лачкова), като му дали 2000 гр. годишна заплата. Неизвестно защо, на другата година тѣ и двамата не били условени, и Петъръ заминалъ за учитель въ с. Широка-лжка. Тукъ той за пръвъ пжть почналъ да учи децата да пишатъ и четатъ български, като въ кжсо време приготвилъ нѣкои отъ тѣхъ да четатъ въ черква апостола сжщо на български. Това било голѣма изненада за селянитѣ, които и силно се привързали къмъ своя учитель: до тогава тѣхниятъ свещеникъ попъ Никола извършвалъ богослужението и черковнитѣ треби на гръцки, отъ който тѣ нищо не проумявали. Разбира се, и попъ Никола и гъркоманитѣ останали страшно недоволни, та почнали да кроятъ какъ да се отърватъ отъ българския учитель. Тѣ съобщили за всичко това на гръцкия митрополитъ въ Гюмурджина, подъ който се числѣло селото,

и той имъ поржчалъ както и да е да изгонятъ учителя, понеже „проповѣдвалъ ново учение“, т. е. отричалъ гръцкиятъ езикъ въ училището и черквата. Петъръ научилъ това, а единъ отъ ученицитѣ (Илия Стоевъ), които го обичали твърде много, му съобщилъ, че селянитѣ се били надумали да го отровятъ, като му изпратятъ по нѣкой ученикъ отровна храна. Тогава той смѣтналъ, че е по-благоразумно да напусне Широка-лжка и да се прибере при родителитѣ си въ Перущица.

На другата година (1864/65) Велчевъ отишелъ учитель въ съседното с. Бойково, кждето идвали да се учатъ децата и отъ близкото с. Дѣдово. Следъ свършъка на уч. година Велчевъ се прибралъ въ родното си село, кждето отново го условили за учитель. Той билъ добре известенъ на перущени и съ своето образование, и съ своето добро познаване на черковния редъ, па и съ своето примѣрно поведение и кротъкъ нравъ, та го взели на очи за свой бждащъ свещеникъ. Па и самъ Петъръ желаелъ да стане такъвъ, та и побързалъ да се ожени, като си избралъ за другарка Люляна Ст. Стоичкова. Две години следъ това, презъ лѣтото на 1867 г., както видѣхме, Петъръ заедно съ хаджи Георги били изпратени да бждатъ ржкоположени за свещеници въ Цариградъ: както селянитѣ, така и двамата кандидати не желаели да бждатъ ржкоположени отъ пловдивския гръцки владика, па и общонародната борба за църковна независимость била въ разгаря си. Хаджи Георги нѣмалъ нужда отъ чужда помощь, а разноскитѣ по отиването въ Цариградъ и ржкополагането на Петра поелъ селянинътъ Дафо Гичевъ, неговъ роднина по жена.

Следъ завръщането си въ село попъ Петъръ свещенодействувалъ заедно съ приятеля си отца Тилева и съ попъ Стоимена, а следъ извикването на първия въ Пловдивъ, останалъ само съ последния, чийто консервативни възгледи по общонароднитѣ работи не могълъ да сподѣли, и скоро се раздѣлили. Когато следъ Ст.-загорското възстание апостолитѣ почнали да кръстосватъ България и да готвятъ народа къмъ общъ бунтъ, попъ Петъръ беззаветно се предалъ на движението, билъ избранъ членъ въ комитета и станалъ нераздѣленъ другарь на Бонева, Соколски и другитѣ мѣстни революционери. За по-нататъшната участь на попъ Петра ще бжде разказано на надлежното мѣсто.

Между дейцитѣ на бунта има и двама не перущени: тѣ сж Соколски и Кочо.

Василъ Бойчевъ Соколски Докторътъ е единъ отъ най-голѣмитѣ и свѣтли образи на Срѣдногорското възстание. Роденъ е презъ 1844 или 45 г. въ с. Жеравна. Още отъ малъкъ билъ заведенъ въ Добруджа, кждето станалъ овчарь, а после слуга въ единъ ханъ; кжде 1867 г. се присъединилъ къмъ една хайдушка чета, която върлувала по

Стара-планина около Варна. Билъ хванатъ и пролежалъ цѣла година въ варненския затворъ, а като го освободили отишелъ въ Сливенъ; тукъ той се ценилъ слуга при д-ръ Венко Грѫмниковъ, при когото се запознялъ съ доста лѣкарства и дори се научилъ да лѣкува нѣкои обикновени болести. Когато Грѫмниковъ се преселилъ въ Пазарджикъ, Соколски се озовалъ въ Ромъния, кѫдето следвалъ фелдшерско училище и се запозналъ съ мнозина отъ хъшоветѣ. Въ 1872 г. се върналъ въ България и пакъ се настанилъ при д-ръ Грѫмникова въ Пазарджикъ. Тукъ той се запозналъ съ мѣстнитѣ бунтовници, между които и съ П. Боневъ, съ когото се намиралъ въ постоянна връзка.

Следъ две години Грѫмниковъ умрѣлъ, и Соколски, навѣрно по покана на Бонева, напусналъ Пазарджикъ и се преселилъ въ Перущица, кѫдето уредилъ аптека и почналъ да се занимава съ лѣкарска практика. Наскоро следъ това се оженилъ за вдовицата на Лачковъ, и перущени го обикнали и почнали да го смѣтатъ вече като свой съселянинъ. Въ Перущица Соколски взималъ живо участие въ комитетскитѣ работи и заедно съ Спасъ Гиновъ станалъ най-близкия човѣкъ на Бонева, като билъ избранъ и за представитель на Нар. събрание въ Оборище. Тукъ Соколски веднага изпъкналъ и билъ назначенъ началникъ на охраната на събранието. Заедно съ пловдивскитѣ представители Соколски пръвъ подписалъ да се даде на апостолитѣ искането отъ Бенковски генерално пълномощно — да водятъ възстанието тъй както тѣ намѣрятъ за добре. Той билъ избранъ въ комисията на ония деветима, които заедно съ апостолитѣ Бенковски, Воловъ и Икономовъ изработили и подписали знаменититѣ решения отъ 17 априлъ, които отпосле паднали въ турски рѫце.* На Бонева той писалъ, че нѣма да се върне въ Перущица, като въ писмото си между другото му казвалъ: „Работата е вече свършена; сѫдбата на оручето (Турция) е решена".

Соколски постѫпилъ като лѣкарь въ четата на Бенковски. Изостаналъ назадъ, да даде помощь на ранени другари, той изгубилъ четата и се скиталъ нѣколко дена около Златица, докато най-после го уловили и закарали въ софийския затворъ, а отъ тамъ въ пловдивския, кѫдето го обѣсили, за което ще се кажи по-нататъкъ въ тая книги.

„Бѣхъ въ Пловдивъ, когато го докараха,—пише К. Величковъ.—Босъ, гологлавъ, съ изпокѫсани панталони, той бѣше облѣченъ въ възстанически дрехи, украсени на шията, рѫкавитѣ и гърдитѣ съ зелени ширити. . . Но веселиятъ и безгриженъ нравъ не го напусна и въ тъмницата . . . Природата го бѣше създала да бѫде напълно щастливъ човѣкъ. Здравъ, безгриженъ, незлобивъ, съ вѣчна усмивка на устнитѣ, Соколски бѣше наивенъ като дете и готовъ всѣка минута да пламне отъ ентусиазъмъ. Това добро сърце таеше само една омраза, но тя бѣше непримирима и безпредѣлна: предъ него не можеше да се заговори за турци, безъ да кипне отъ патриотическо възмущение. И не зная дали нѣкой другъ ще да е посрѣщналъ революц. движение съ по-голѣма радость. Видѣхме го за пръвъ пѫть покрусенъ и съкрушенъ, когато се върна отъ сѫдилището. Тѫгата за живота взе своята дань, но не сломи духа му: още на първия день той се така успокои, като че забрави горчивата участь, която го очакваше. Той играеше на карти, когато го извикаха на бѣсило. Тоя човѣкъ, който носѣше детска душа, отиде съ мѫжки стѫпки на бѣсилката, която, прикрепена за стрѣхата на единъ дюкянъ, се бе счупила подъ тежината на тѣлото му. Соколски чакалъ отново да я приковатъ, безъ да покаже нѣкаква слабость. Поискалъ бѣ само да му дадатъ да изпуши презъ това време една цигара".[1]

Другъ нашъ писатель З. Стояновъ пъкъ казва: „А докторъ Василъ, който бѣ човѣкъ съ веселъ и шеговитъ характеръ, играеше на рѫченица. И то само три дни откато му бѣха прочели смъртната присѫда, която днесъ-утре ще бѫде турена въ изпълнение".[2] Сѫщиятъ авторъ, който е билъ на Оборище, въ Панагюрище и въ бѣгството по Стара-планина заедно съ Соколски, пъкъ го е виждалъ и въ Пловдивския затворъ—ни описва и външността на тоя бележитъ революционеръ: „Той бѣше на възрасть около 30—32 години съ сини голѣми очи, съ жълта гѫста брада, доволно дълга, която го правѣше представителенъ; ръстъ срѣденъ, снаженъ, съ кѫдрава коса и лице доста красиво."[3]

Кочо Чистеменски. Кръстното му име е Никола (Николчо, Колчо, Кочо), а баща му се казвалъ Георги Чистеменски.[4] Родилъ се около 1840 год. въ с. Динката (пазарджишко), но юношеството си прекаралъ въ Пазарджикъ да учи папукчилъкъ при брата си, койтоималъ дюкянъ въ махалата Чиксаланъ. Тукъ населението било чисто българско, държело се настрана отъ турци и гъркомани и било по-сво-

---

* Както пълномощното, така и решенията, преведени отъ турски, сѫ обнародвани въ Сборникъ на бълг. академия на наукитѣ, кн. III. 2. Турски източници за новата ни история, стр. 61—65.

[1] К. Величковъ. Съчинения, т. I, второ издание, стр. 108—110.
[2] З. Стояновъ. Записки по българск. възстания, т. III, стр. 236.
[3] Пакъ тамъ, стр. 256. Въ тоя томъ отъ Запискитѣ (стр. 245—256) четецътъ ще намѣри сведения за живота и дейностьта на Соколски, както и за душевнитѣ му преживявания отъ деня на присѫдата до тоя на изпълнението й.
[4] Тоя прѣкоръ иде отъ турската дума честеменъ (строитель и управитель на оризище), която въ Пазарджикъ произнасятъ най-различно: честименъ, чистеменъ, чистименъ и честеменъ. По мнението на сведущи люде, трѣбвало да се пише Честеменски, но ние запазваме досегашното му писане — Чистеменски.

бодолюбиво и смѣло. Чиракувалъ малкиятъ Кочо нѣколко години при брата си и най-после станалъ калфа и почналъ да работи съ надница и при други обущари. Но по едно време напусналъ Пазарджикъ и се запилялъ да търси щастие и поминъкъ въ голѣмия Пловдивъ, кѫдето успѣлъ да отвори на главната Узунъ-чаршия собственъ обущарски дюкянъ и да прибере свои чираци и калфи. Около 1870 г. се и оженилъ. Кочо билъ неграмотенъ, но извънредно любознателенъ и съ рѣдка паметь. Надъханъ още отъ Пазарджикъ съ бунтовни идеи — той се движелъ въ оня кръжецъ, който създалъ Боневъ — Кочо и въ Пловдивъ се озовалъ срѣдъ революционната младежь и билъ единъ отъ първитѣ революционери. Между другото вземалъ всѣкога участие въ театралнитѣ представления и не единъ пѫть съ своята игра разплаквалъ зрителитѣ или ги докарвалъ въ лудешки възторгъ.

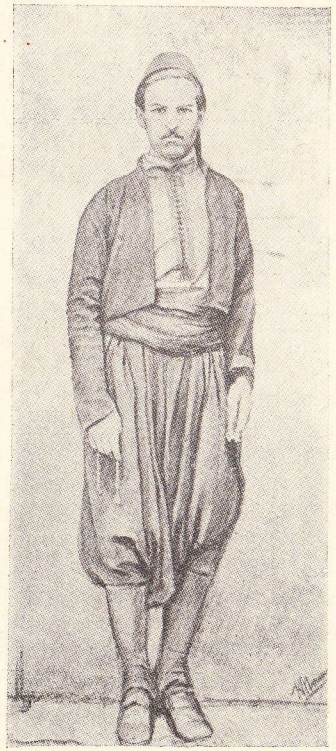

Кочо Чистеменски.

Въ Пловдивъ неговата сиромашка кѫщица всѣкога била отворена за апостолитѣ; въ нея преспали Бенковски и Воловъ, когато презъ ноември 1876 г. се явили тукъ и основали Пловдивския революционенъ комитетъ. Известниятъ поборникъ и учитель П. Машевъ, комуто дължимъ тия сведения, тогава билъ ученикъ въ Пловдивската семинария и отблизо познавалъ Коча. Той твърди, че Кочо ималъ силно мургаво лице съ горящи черни очи; на ръстъ билъ срѣденъ и набитъ, а не тънъкъ и високъ, както ни го представява художникътъ К. Панайотовъ въ приложения портретъ.

Въ бележкитѣ на дѣдо Спасъ Гълѫбовъ за Кочо намираме и следнитѣ сведения. Неговиятъ дюкянъ се намиралъ на Узунъ-чаршия и въ него като надничарь работѣлъ и нѣкой си Тома Георгиевъ. По нравъ Кочо билъ доста буенъ, но извънредно честенъ и справедливъ, та не изпускалъ случай да упрекне и да каже рѣзка дума било на българинъ, било на турчинъ, когато види, че се върши нѣщо несправедливо. Поради това и не билъ гледанъ добре отъ турцитѣ, които

го познавали като човѣкъ, който не обича да се покорява. Следъ неуспѣха на възстанието въ Стара-Загора презъ 1875 г. властьта въ Пловдивъ забранила да се купува отъ пазара повече отъ ока-две масло или сирене; но единъ день нѣкакъвъ овчарь носелъ изъ чаршията цѣло каче масло; тъкмо предъ Кочовия дюкянъ го срѣща едно заптие и почнало да го шиба. Българинътъ сложилъ наземи качето и се обърналъ къмъ заптието:

— Ти какво право имашъ да ме биешъ? Това азъ не съмъ купилъ за себе си, а го нося на господаря си. Ето ти маслото, а азъ отивамъ да кажа на господаря, та съ него се разправяй.

Кочо наблюдавалъ и слушалъ изъ дюкяна, кипналъ, излѣзълъ на улицата и хвърлилъ въ лицето на заптието:

— Ти не си заптие, а буклукъ . . . Ти си изметъ на мохамеданството . . .

И си влѣзълъ въ дюкяна, като че нищо не е било. Заптието позеленяло отъ гнѣвъ и мълкомъ отминало, но следъ малко се връща съ единъ представитель на общинската власть, който се обърналъ къмъ Коча:

— Ти какъвъ си, та си си позволилъ да се бъркашъ въ чужда работа и тъй да оскърбявашъ едно заптие?

— Азъ съмъ Кочо Кундураджията, и ако смѣете да ме земете—заповѣдайте!

Двамата турци останали да го гледатъ опулени и си заминали, безъ да му сторятъ нѣщо. Това изплашило доста много и чираци и Тома, който често му думалъ да не се отпуска толкова, че още не е дошло време; но Кочо не могълъ да се въздържа.

Когато властьта почнала да търси и лови комити и въ Пловдивъ, Кочо намѣрилъ за благоразумно да остави дюкяна на Тома и да се отдалечи за нѣколко дни въ Копривщица. Като не го виждали вече въ дюкяна, турцитѣ, особно единъ кафеджия (навѣрно шпионинъ), почнали често да запитватъ Томата кѫде е Кочо. Този имъ отговарялъ, че е боленъ, но че скоро ще се привдигне. Следъ десетина дни, когато престанали да дирятъ комити, Тома пратилъ Кочу известие да си дойде. Когато се завърналъ бѣлъ и кръвенъ отъ балканския въздухъ, Тома му разправилъ всичко; решили, че трѣбва да се престори на боленъ, и Тома отишелъ да му вземе отъ д-ръ Рашковата аптека нѣкакво разслабително. Следъ вземането на лѣкарството, Кочо доста пребледнялъ и вече се явилъ въ дюкяна си. „Гечмиш ола, гечмиш ола“—думали му турцитѣ, и по тоя начинъ всичко се разминало. За по-нататашната участь на Кочо ще бѫде разказано на мѣсто.

Мацко. Кочо ималъ единъ чиракъ, на име Василъ, когото другитѣ работници прѣкоросвали Мацко. „Дяволъ го взелъ и момчето — казвалъ Тома — бѣше много твърдо“. „Да ме обѣсятъ — пакъ нищо, не

казвамъ“—съ пламнали очи думалъ Мацко, когато отначало не искали да го приематъ въ редоветѣ на съзаклятницитѣ. И наистина, тантурестиятъ, но пъргавъ и съобразителенъ Мацко скоро станалъ довѣрено лице и дѣсна ржка на Кочо. Мацко пренесълъ най-много барутъ въ Перущица. При изпълнението на тая опасна служба еднажъ му се случило следното. Взема Мацко пълна стомна съ барутъ и поема пѫтя за Перущица, но къмъ края на града го срѣща едно заптие и му иска стомната да се напие вода. Ами сега? Мацко се опъва, но ожадняло то заптие дръпва стомната и я надига. Устата му се напълнила съ барутъ, а Мацко въ това време димъ—да го нѣма. Заптието надава викъ стичатъ се турци, улавятъ Мацка и го завеждатъ при бимбашията. На всички въпроси малкиятъ съзаклятникъ твърди сѐ едно: намѣрилъ стомната на пѫтя, безъ да знае, че въ нея има барутъ; прибралъ я да я носи въ дюкяна на майстора си, но заптието го срѣщнало и т. н. Разбира се, никой не му повѣрвалъ, но кой знае защо, бимбашията се задоволилъ само да му удари единъ плесникъ и да го изпѫди, а стомната останала въ конака, безъ да докара по-други последици за когото и да било. Следъ избѣгването на Кочо въ Перущица, кой знае какъ Мацко се озовалъ въ Бѣльово и станалъ слуга. Но когато четата на Бенковски поела обратно пѫтя за Еледжикъ, Мацко я изпреварилъ и нѣкѫде къмъ с. Акънджиево излѣзълъ отъ нивитѣ съ молба да го приематъ въ четата и него—16-годишниятъ Мацко. Разбира се, било му отказано, обаче по нареждане на Бенковски билъ приетъ. По-късно на пѫть за Стара-планина Мацко, въпреки плачове и молби, билъ оставенъ въ Петричъ. Що е станало по нататъкъ съ него, не се знае. За палавоститѣ и комитлъка на Мацко въ четата на Бенковски хубаво е разказано отъ З. Стояновъ въ Записки, т. II. гл. V.

Георги Натевъ (учитель въ Брацигово).

Георги Натевъ (1854—1928), братъ на героя Иванъ Натевъ, е името на другъ бунтовникъ отъ 1876 год., който едвамъ 22-годишенъ, ученикъ отъ Пловдивската семинария, взелъ найдейно участие въ бунта и, както ще видимъ, по рѣдка случайность преживява страшната катастрофа. Ученикъ е на Лачкова и Бонева, а после и на Груева въ Пловдивъ. Той, Коста Р. Арачиевъ, Никола Г. Къневъ, Никола Долевъ и др. дошли да прекаратъ великденската ваканция въ село и вече не могли да се върнатъ въ Пловдивъ, та останали дома си и редомъ съ бащитѣ и съ поголѣмитѣ си братя вематъ участие въ бунта. Следъ Освобождението Натевъ става учитель — най-напредъ въ Брацигово, после въ Перущица, отъ тамъ въ Калагларе и отново въ родно село. Въ румелийско време Натевъ държи съ така наречените „лъжесъединисти“, които се намирали подъ пълното влияние на руския консулъ въ Пловдивъ. И следъ преврата на 9 августъ 1886 г. той сѫщо избѣгва въ Цариградъ. Ония, на които баззаветно вѣрвалъ и го увлѣкли въ своето не особно чисто дѣло, отъ тамъ заминали за Русия, а той останалъ безъ срѣдства и подържка въ турската столица. „Съ тѣхъ бѣше, помагаше имъ, но нито го погледнаха биля“, казваше ми баба Анка, вдовицата на Натева.

Презъ 1889 г. Натевъ добива амнистия и се прибира въ родното си село, като се предава на своята частна работа. По-после, следъ падането на Стамболова, той е избранъ окр. съветникъ и членъ на Пловдивската окр. постоянна комисия, а по-късно го виждаме отново учитель въ Пещера. Презъ последнитѣ години на живота си Натевъ се предава на търговия (винарство), но не му провървяло и изпадналъ въ голѣма материална стѣсненость, въ каквато и завършилъ своето бурно поприще презъ 1928 г.

Още следъ Освобождението Натевъ почналъ да събира материали за историята на възстанието и по случай 25-годишнината му издалъ своята угледна книжка „Защитата на Перущица презъ 1876 г.“, която днесъ е вече рѣдкость. Въ нея той излага подъ формата на „исторически разказъ“ последователно вървежа на събитията, за които ни дава ценни сведения. Когато преди нѣколко години комитетътъ „27 априлъ“ решилъ да се издаде особна книга по случай 50-годишнината на възстанието, Натевъ му далъ нови материали. А това е една втора голѣма заслуга на бившия бунтовникъ, учитель и общественикъ, за която трѣбва всички да му бѫдемъ признателни. Неговата книжка и допълнителни материали ние широко сме използували, а на нѣкои мѣста и буквално, като се помѫчихме да отстранимъ всички противоречия, несъобразности и грѣшки, съ каквито тѣ изобилватъ.

II.

БУНТЪТЪ

1. Подготовка.

Първиятъ комитетъ. Отъ изложанитето, що направихме до тука, се вижда, какъ отъ началото на втората половина на 19 в. животътъ въ Перущица почналъ коренно да се измѣнява и какъ заедно съ материлното възмогване бързо върви и духовния ръстъ на населението. Благодарение на училището, а после и на читалището, въ селото неусетно израсло ново поколение, което имало вече съвсемъ други възгледи и схващания върху живота. Завръщането на П. Бонева отъ Бѣлградъ подействувало още повече: неговитѣ разкази за видено, чуто и преживяно въ столицата на една свободна страна действувало още по-възпламенително върху по-будната младежь. Тукъ сѫ хаджи Георги Тилевъ и други младежи, които сѫ свидетели и участници въ пловдивскитѣ църковнн борби и сѫ видѣли тѣхния успѣшенъ резултатъ. Почватъ се срѣщи въ училището, читалището и по частни кѫщи, въ които се чете, разсѫждава, спори. Махалитѣ почватъ да кънтятъ отъ бунтовни пѣсни, които се и пѣятъ и слушатъ съ захласъ: Откакъ се е зора зазорила, Кѫде си вѣрна ти любовъ народна, Вѣтъръ ечи, Драго ми е на полето съ турчинъ да се бия, Българио мила майко, Стани-стани, юнакъ балкански и др. Вѣчно лоялнитѣ чорбаджии сѫ смутени: тѣ сумтятъ, викатъ, нахокватъ, но сѫ безсилни. Та нали между тия „луди глави“ сѫ тѣхнитѣ синове, внуци, братанци, сестриници, които сѫ и най-разпаленитѣ? За тѣхъ морето е до колене, и отдавна сѫ вече изпѣли края на Турция. Духоветѣ сѫ подготвени и се чака само, щото тая бунтарска енергия да се насочи къмъ ясна, опредѣлена цель, та, когато дойде време, да бѫде надлежно използувана. Боневъ, па и вуйчо му хаджи Георги вече пошъпватъ на най-близкитѣ си приятели за обща дружна борба противъ турцитѣ. Но още нѣма нищо организирано. Начало на организация се туря тепърва презъ 1869 г., когато въ първата си обиколка изъ Тракия голѣмиятъ апостолъ Левски посетилъ и Перушица, кѫдето се намиралъ неговия близъкъ приятель още отъ Бѣлградъ П. Боневъ.

Това станало презъ последнитѣ дни на май или въ началото на юни, защото отъ едно писмо на Н. Герова, датувано отъ 30 май 1869 г. до Хр. Георгиева въ Букурещъ, научаваме, че Левски е билъ въ Пловдивъ „преди 5—6 дена“, т. е. къмъ 24—25 май*. Срѣщналъ се съ докторъ Рашко, не е мо-

* Архивъ, I.

галъ да не пожелае да се срѣщне и съ другия свой бѣлградски приятель, какъвто му билъ Петъръ Боневъ, сега учитель въ близка Перущица.

Василъ Левски.

Отъ цитиранитѣ думи на о. Тилева: „въ него (Тилевия домъ) намираше запазването си отъ горение великиятъ Апостолъ-Дяконъ Левски, съ когото съвмѣстно сме кро-

или планове“ — може да се заключи, какво Левски е билъ въ Перущица не единъ пѫть. Иначе отецъ Тилевъ щеше да употрѣби други глаголни форми, а именно намѣри, бѣше намѣрилъ (или се запази), скроихме. И наистина, Левски, който презъ време на своето апостолство (1869—72 г.) е посетилъ четири пѫти Пловдивъ, не е могълъ да не посети поне два пѫти и близката Перущица — едничкото голѣмо чисто българско село оттатъкъ Марица, толкова повече дето е знаялъ, че тамъ има свой старъ приятель и убеденъ съмишленикъ.

Споредъ Г. Натева, първото идване на Левски въ Перущица станало така: единъ день пристигналъ нѣкакъвъ кириджия съ сивъ конь, натоваренъ съ два сандъка сапунъ, и спрѣлъ предъ хана въ края на селото. Тукъ той запиталъ ханджията хаджи Трендафилъ да му посочи жилището на даскалъ Бонєвъ. Като го упѫтилъ, сапунджията повелъ коня си и се озовалъ предъ посочената кѫща, кѫдето казалъ на Боневица, която била нѣщо на двора, че иска да види Петра. Като чулъ разговоръ на двора, Боневъ излѣзъ да види кой е, но останалъ изненаданъ, като позналъ въ лицето на сапунаря своя бележитъ приятель дяконъ Васили, когото бързо завелъ вѫтре. Въ Перущица апостолътъ престоялъ три дена (въ кѫщата на Тилеви), и Боневъ го запозналъ съ по-първитѣ свои другари и съмишленици — Георги и Ат. Тилевъ, Костадинъ х. Танковъ, Н. Ивановъ и др. Но тукъ, както казва отецъ Тилевъ въ писмото си до Заимова, „семето на революционния духъ“ било отдавна хвърлено, а имало и „нѣщо сформирано“, та апостолътъ нѣмало кого да убеждава и посвещава. И наистина, ако Боневъ успѣлъ да подготви духоветѣ въ Пазарджикъ още презъ 1864—7 (както въ това ни убеждава писмото му отъ 24 мартъ 1869 г. до тамошнитѣ младежи), не може да има съмнение, че това той извършилъ и въ родната своя Перущица. На Левски прочее не оставало друго, освенъ да насърчи перущени и да ги упѫти формално да се организиратъ въ революционна група, но главно да събиратъ пари, да набавятъ орѫжие и да готвятъ населението за бунтъ.

И наистина, следъ заминаването на апостола „сформираното нѣщо“ се обърнало въ сѫщинска револ. група, преименувана отпосле въ комитетъ, съ председатель П. Боневъ, касиеръ Костадинъ х. Танковъ и членове Никола Ивановъ (съ прѣкоръ Колакманъ), Атанасъ Тилевъ, Калоферъ Спасовъ Рашко Куртовъ и Дафо Гичевъ. Комитета се залавя за работа, и отъ день на день броятъ на посветенитѣ расте, като постепенно всѣки се стреми по единъ или другъ начинъ да се снабди и съ орѫжие; а се върши и случайна бунтовна проповѣдь между близки приятели и въ околнитѣ български села. Наистина, презъ есеньта на 1870 г. Боневъ е вече въ

Пазарджикъ, но държи връзка и съ перущенскитѣ приятели, нѣкои отъ които, особно Костадинъ, често го посещаватъ. Обаче вестьта за улавянето и обѣсването на великия апостолъ изненадала и стрѣснала и перущенскитѣ революционери. И тукъ настжпило мрътвило: комитетътъ преустановилъ своята дейность, и като че всичко замряло. Но сѐ пакъ бунтовниятъ духъ останалъ непоклатимъ, защото идеята за освобождение била пуснала дълбоки корени у младежьта. Но Боневъ бди: въ Пазарджикъ или въ Перущица, той не се отчайва и, дето и да се яви, внася бодрость и сѐ насърчава. А жестокитѣ мѣрки на правителството следъ необмисления опитъ за възстание презъ 1875 г. въ Стара-Загора разпалили още повече духоветѣ.* Цариградскитѣ наши вестници почнали смѣло и високо да говорятъ. Нѣщо повече: тѣ предупреждаватъ правителството, че, ако бързо не се пристжпи къмъ даване правдини на българския народъ, може да се очакватъ още по-лоши работи, и настойчиво искатъ българскитѣ младежи да бждатъ вземани въ войската наравно съ турцитѣ, както и да се допуснатъ българитѣ до всички мѣста въ гражданското и военно ведомство. Избухва възстанието въ Босна и Херцоговина, и тѣ даватъ най-голѣми подробности. Наскоро на всѣкжде изъ България се разнася и шъпне чудното откритие „Турция ке падне“. Наредено числовото значение на буквитѣ въ това изречение се получава 1876. Всички сж увѣрени, че така и ще бжде, т. е. че въ тая година бездруго ще се сгръмоляса турското царство и българитѣ ще бждатъ свободни.

Възобновяване на комитета. Новитѣ апостоли, които плъзнали по цѣла северна и южна България, въ своитѣ агитации напълно използували всичко това, и се почнала трѣскава дейность на всѣкжде. България била разпредѣлена на възстаннически окржзи. Четвъртиятъ Панагюрски, който се простиралъ далечъ на югъ въ Родопитѣ и стигналъ дори до Разлога и въ който влизала и Перущица, билъ повѣренъ на Петъръ Ванковъ (Панайотъ Воловъ) отъ Шуменъ и на Георги Бенковски (Гаврилъ Хлътйовъ отъ Копривщица). Тѣ и тѣхнитѣ помощници тръгнали по селата и почнали да възобновяватъ старитѣ комитети, които били заглъхнали и спрѣли своята дейность следъ обѣсването на великия апостолъ, а въ много села се основали нови такива. Селянитѣ почнали масово да влизатъ въ комитетитѣ и трѣскаво да се въоржжаватъ и готвятъ. Апостолитѣ Бенковски и Воловъ сж вече въ западна Тракия. Въ Перущица, кждето бунтовниятъ духъ се подържа непрекжснато отъ Бонева и неговитѣ близки другари, знаятъ, че апостолитѣ сж на пжть отъ Пазарджикъ за Родопитѣ. Презъ февруари 1876 год. К. х. Танковъ, придруженъ отъ своя вѣренъ слуга Начкò Шопчето, отива да ги срѣщне въ Радилово и да ги покани да посетятъ и Перущица. Но тукъ било решено: Ванковъ да отпжтува за Батакъ, а Бенковски за Пещера — Брацигово, та Костадинъ да се върне въ Перущица и да чакатъ тамъ Бенковски. И наистина, като посетилъ на 22 февруари Пещера и Брацигово, на 23 ве-

Г. Бенковски.

черьта Бенковски пристигналъ въ Перущица, съпроводенъ отъ брациговскиятъ революционеръ Василъ Аврадалията. Слѣзълъ у кжщата на Тилеви, посрѣщнатъ като очакванъ гостъ. Веднага било наредено да се свика събрание въ кжщата на попъ Петра Велчевъ, като по-затулена отъ любопитни погледи. Но тукъ се указало тѣсно, та се премѣстили въ „общинската стая“ на училището, кждето набързо всичко било приготвено: печка, ламби, миндери, маса, столове. Събранието

* Тогава мютесарифъ на Пловдивъ е билъ неграмотниятъ и жестокиятъ до свирепость Тосунъ-паша, зетъ на всесилниятъ Дунавски валия Митхадъ-паша.

открилъ самъ Бенковски, като сложилъ на масата револвера и камата си и се готвѣлъ да почне. Но въ тоя мигъ нѣкой почналъ силно да чука на пѫтнитѣ врата. Клисарьтъ Гочо Тилковъ (около 35-годишенъ мѫжъ) бързо излѣзълъ да види кой тъй чука и следъ малко се върналъ да съобщи, че мухтаритъ Калоферъ Тенчовъ и помощникътъ му Гочо Г. Митовъ искатъ да влѣзатъ въ училището. Насьо Тилевъ и Димитъръ Малинчовъ излѣзли да ги придумать да не влизатъ, но напусто: властницитѣ искатъ да знаятъ всичко. Най-после излиза самъ Боневъ и почва да ги увѣрява, че читалищнитѣ членове сѫ се събрали да решатъ нѣкои въпроси за читалището. Но не:

— Тукъ, — казва К. Тенчовъ — има и външенъ човѣкъ. Ако сме мухтари, но ние повече отъ васъ се радваме на такъвъ човѣкъ, та искаме и ние да го видимъ.

Като се убедилъ, че е невъзможно да ги раздума и да се избѣгне всѣки скандалъ, Боневъ ги пусналъ, и тѣ влѣзли въ общинската стая. Но „вънкашниятъ човѣкъ извѣтрялъ“: докато ставала разправията на пѫтнитѣ врата, попъ Петъръ превелъ Бенковски презъ двора, отворилъ южната врата на черквата и го въвелъ вѫтре при пангара, като му далъ столъ, запалилъ една свѣщь да му свѣти и бързо се върналъ въ училището, преди още да сѫ влѣзли мухтаритѣ. Следъ половинъ часъ въ разговори тѣзи напуснали училището съ увѣреность, че наистина тукъ нѣма никакъвъ външенъ човѣкъ. Попъ Петъръ изиза и се връща съ Бенковски. Първи петли вече пропѣли, но никой не мислѣлъ да става. Поради напредналото време апостолътъ не искалъ да бави повече хората, та предложилъ направо да се закълнатъ въ дѣлото и да се избере мѣстенъ комитетъ, което и станало. Попъ Петъръ намѣтналъ патрахила, взелъ евангелието и кръста и единъ по единъ всички заклелъ; освенъ тия християнски знаци, тѣ всички целунали още револвера и камата, които били сложени на масата*. Следъ това съ явно гласуване билъ избранъ комитетъ: П. Боневъ председатель, Спасъ Гиновъ касиеръ и членове Василъ Соколски (който тоя день билъ по селата), Ат. х. Тилевъ и Дим. Малинчовъ. Дѣлото почнало да се разширява и комитетътъ билъ допълненъ още съ изпитанитѣ революционери Н. Ив. Колакманъ, Костадинъ х. Танковъ, Кал. Спасовъ, Дим. Гичевъ и Ник. Гичевъ.

Следъ избирането на комитета Бенковски далъ наставления и упѫтвания за приготовяване на сухари и какъ трѣбва да се готвятъ за наближаващето възстание, като изтъкналъ, че на първо мѣсто всѣки трѣбва да се снабди съ пушка и чанта за фишеци, съ ножъ, съ дрехи по дадена форма, съ два чифта царвули и навуша, както и съ сѫдъ за вода. Разсъмнало вече, и съзаклятницитѣ побързали да се пръснатъ по кѫщитѣ си, а Бенковски възседналъ своя конь и като нѣкакъвъ тежъкъ търговецъ поелъ пѫтя за Пловдивъ, придруженъ отъ Стойко Мандаловъ. Този отпосле разказвалъ, какъ тѣ преминали на конетѣ си презъ конака и презъ долната врата се озовали на моста на Марица и стигнали благополучно въ Каршияка, дето Бенковски слѣзълъ въ хана на вѣрнитѣ съзаклятници братя Търневи. Когато минали презъ конака, тамъ гъмжело отъ народъ: войници, заптиета, чиновници, посетители — всичко се движело както всѣки день, та и никой не забелязалъ, нито обърналъ внимание на опаснитѣ пѫтници.

Доставка на орѫжие. Следъ заминаването на Бенковски първа грижа на комитета била да пресмѣтне колко хора има въ селото годни за борба и кой какво орѫжие притежава. За тая цель той почналъ да привиква по-младитѣ, да ги подвежда подъ клетва и тѣ да привличатъ отъ своя страна съзаклятници, да имъ внушава, че ония, които нѣматъ орѫжие, трѣбва въ най-кѫсо време да се снабдятъ съ такова. Но младитѣ това и чакали. Всѣки пазаренъ день (четвъртъкъ), почнали да се пренасятъ отъ Пловдивъ по нѣколко пушки-мадемки. По нѣкога се случвало да се купуватъ по 30—40 на веднажъ. И за да се не събуди подозрението на турцитѣ, събирали ги на едно мѣсто (съ белегъ кои чии сѫ), обвивали ги въ рогожи и ги товаряли на коне за Перущица заедно съ друга стока. Такива мѣста били ханищата и нѣкои отдѣлни кѫщи. Отъ Даалийския ханъ при Джумаята до Търневия въ Каршияка — всички ханове служели за такива складни мѣста и били нѣщо като комитетски сборни срѣдища, или като „комита ятаклара“, както говорѣли тогава. Съдържателитѣ били сѣ българи и, кой повече, кой по-малко, замѣсени въ движението. Ханджиитѣ правѣли важни услуги на всички комитетски хора (тѣхни мющерии) и често ставали гаранти при завѣрка на тескеретата на проходящитѣ измежду тѣхъ. За доставка на орѫжие се грижели твърде много перущенитѣ ханджии Стоянъ Илиевъ и Калоферъ Спасовъ, който по едно време държалъ Астарджиския ханъ и билъ единъ отъ най-вѣрнитѣ бунтовници.

Следъ Панагюрище, Батакъ и Клисура първо мѣсто държела Перущица и на нея, както твърди З. Стояновъ, Бенковски се надявалъ твърде много, та лично я посетилъ нѣколко пѫти*. Презъ втората половина на м. мартъ той се озовалъ втори пѫть въ Перущица — да види какъ вървятъ приготов-

* Г. Димитровъ въ своята книга (ч. II, стр. 469) твърди, че само свещ. Стоименъ Атанасовъ и Гочо Кѫневъ отказали да се закълнатъ и напуснали училището. Но ние се съмняваме дали попъ Стоименъ е билъ и дори поканенъ въ това събрание, понеже още отъ по-рано той се е държелъ неприязнено къмъ такива „лудории“, и младитѣ твърде не му довѣрявали.

* Записки, т. III, стр. 274.

ленията. Сега той съобщилъ на комитетскитѣ хора, че, поради многото турци и цинцари, въ Пещера не могло нищо да се направи, но че Брацигово и Батакъ били напълно готови и особно хвалѣлъ батачани за тѣхната мѫжественость: тѣ щѣли да направятъ селото си недостѫпна крепость, та още при първа заповѣдь перущени ще трѣбвало да изпратятъ женитѣ и децата презъ Брацигово тамъ. Съобщилъ имъ и за готвеното събрание въ Оборище.

Какво друго е говорилъ Бенковски на комитета, никой не знае, но следъ неговото заминаване военнитѣ приготовления се засилили още повече. Всички пушки се занасяли въ гората при манастира св. Тодоръ и тукъ се опитвали една по една. Негоднитѣ се повръщали на продавачитѣ българи въ Пловдивъ, които, подъ страхъ на наказание, ги приемали и замѣнявали съ други. Извиканъ билъ отъ с. Сотиръ тюфекчия да поправя нѣкои стари пушки и ножове. Но, възползувани отъ усиленото дирене на орѫжия, търговцитѣ вземали двойна и тройна цена. Най-много се отличилъ съ своята алчность Стефанъ Дрѣнски. Нему било порѫчано да достави 10 пушки Винчестеръ, като ги спазарили по 8 т. лири. Спасъ Гиновъ, най-богатиятъ човѣкъ въ селото и касиеръ на комитета, броилъ 12 лири капаро, като се задължилъ после да изплати и цѣлата стойность. Но Дрѣнски успѣлъ да достави само две такива пушки и то едната за Клисура. Комитетътъ отказалъ да земе и нея, защото съ една само нищо не може да се направи. Но Атанасъ Гилевъ (Църкаловъ), единъ отъ най-решителнитѣ съзаклятници, предложилъ да върне паритѣ на Спаса и взелъ пушката за своя смѣтка. Обаче алчниятъ търговецъ Дрѣнски задържалъ не само капарото, а поискалъ още и други 6 л., та вмѣсто 12, както било условено, пушката излѣзла 18 лири. Не стига това — патронитѣ на дветѣ пушки били размѣнени и ставали негодни за нищо. Време да ги размѣнятъ нѣмало, и 18-тѣ лири на Гилева отишли на вѣтъра.

За привличане на хора и за въорѫжаването имъ единъ отъ живитѣ дейци (Гочо Айвазовъ) въ своитѣ спомени между другото разказва и следното:

Презъ 1875 г. около Голѣма Богородица бѣхъ нѣщо боленъ. Лѣкуваше ме Василъ Соколски. Като се посъвзехъ, той често почна да ми говори, че не може вече да се търпи това тегло, че трѣбва да помислимъ и ние за освобождение и най-после ме попита дали имамъ нѣкакво орѫжие. Отговорихъ му, че имамъ единъ счупенъ пищовъ. — „Дай го да се поправи и си купи още пушка и ножъ“, — речи ми той; когато му отговорихъ, че за това трѣбватъ пари, а азъ такива нѣмамъ, Соколски ми каза, че пари ще ми се дадатъ.

Единъ день отидохъ нѣщо по работа у братовчеда си Тодоръ Велчевъ и между другото му съобщихъ какво ми е говорилъ докторътъ. Тогава Тодоръ ми пришъпна:

— Ще ти довѣря нѣщо, но никому да не си го казалъ, чувашъ ли?! Тая нощъ Боневъ ни свиква на събрание въ Хаджи Тилеви. Ще бѫдатъ Соколски, Спасъ Гиновъ, Гочо Кръстенъ, Стоянъ Каневъ, Калоферъ Спасовъ, Дим. Малинчовъ, Калоферъ Лозенъ и Насьо х. Тилевъ.

На другия день Тодоръ дойде у дома и ми съобщи, че снощи тѣ решили селото да възстане, но трѣбвало да се избератъ лица, които да подготвятъ бунта и всѣки отъ които да снабди поне 4—5 души свои близки и познати съ орѫжие. Избрали и мене за такъвъ, като ми възложили да намѣря двама други подготовители, което и направихъ. Поискахъ отъ Тодора пари да купимъ орѫжие, и той ми врѫчи 300 гроша ужъ „селски пари“ (той бѣше кабзималъ — селски бирникъ).

На другия день нѣколцина, между които бѣха Р. Айвазовъ и Р. Витановъ, заминахме за Пловдивъ и слѣзохме на Астарджиския ханъ, дето знаехме, че се навъртатъ турци отъ Мадемъ, които продаваха пушки. Намѣрихме ги, и тѣ ни заведоха въ Джамбазъ-ханъ на Джумаята, кѫдето сварихме още двама нашинци, дошли за сѫщото — Динчо Мандаловъ и Тодоръ Тасковъ. Заедно съ тѣхъ купихме всички пушки, що имаше (бѣха 12). Увихме ги въ рогожи и ги занесохме на хана, като ги натоварихме на единъ конь и ги пратихме въ Перущица до Тодоръ Велчевъ. Попитахме турцитѣ дали не би могли да ни намѣрятъ още пушки, но тѣ ни казаха, че тукъ нѣматъ, а имали въ Станимака. Т. Тасковъ и Р. Айвазовъ веднага заминаха за тамъ, но се върнаха празни — пушкитѣ били продадени вече. Купихме тогава барутъ, сачми и нѣколко ножа и се върнахме въ Перущица, кѫдето раздадохме пушкитѣ и ножоветѣ на довѣрени свои махленци.

Баба Чубра, тогава млада жена на Ранго Витановъ (сестра на Костадина х. Танковъ), си спомня, че единъ турчинъ отъ с. Сотиръ, по име Мехмедъ, докарвалъ у тѣхъ товари барутъ, който му плащали между друго и съ тютюнъ: две оки тютюнъ срещу една ока барутъ.

Великдень. Между това наближавалъ 4 априлъ — Великдень. Ала никой не мислѣлъ за голѣмия празникъ — всѣки се готвѣлъ и очаквалъ другъ, по-великъ день, и приготовленията вървятъ трѣскаво. Хаджи попъ Тилевъ е дошелъ отъ Пазарджикъ тукъ да прекара Пасхата. На 1 и 2 априлъ комитетътъ заседава въ пълненъ съставъ подъ негово председателство въ тѣхната кѫща*. Обсѫждано е навѣрно натегнатото положение и мѣркитѣ да се засилятъ приготовленията. Но отъ своя страна не дреме и властьта. Пловдивскиятъ кърагасѫ (жандармерийски офицеръ, изпълняващъ служба на о-

* Писмо на о. Тилевъ до братята му Иванъ и Тодоръ.

кол. началникъ) Неджибъ-ага грижливо следи и отдавна подозира, че тукъ се върши нѣщо, та взелъ по-често да навестява Перущица съ своитѣ суварии (конни стражари). Той души, дебне да долови и узнае нѣщо, но първенцитѣ на селото, които го обикаляли, решително отричатъ неговитѣ подозрения и сѣ го успокояватъ.

На Великдень Неджибъ-ага пакъ пристигналъ въ селото съ 8 д. суварии и слѣзлъ у хаджи Тодора. Обиколилъ изъ село и спрѣлъ при хорото на мегдана, кѫдето внимателно се взиралъ въ игращитѣ момци и насядалитѣ наоколо мѫже, но и сега не забележилъ нищо подозрително, та заминалъ да нощува въ съседна Устина. На Великдень перущени и околнитѣ селяни отъ незапомнени времена имали обичай да се събиратъ при Червената черква. Тукъ свещеницитѣ правѣли служба, следъ което народътъ се разотивалъ. Тая година надошли извънредно много селяни и следъ службата П. Боневъ имъ държалъ речь. Каква е била тая речь, може да се досетимъ. По обичая, всѣко село тукъ канѣло друго на гости. Редъ било перущени да поканятъ брѣстовичани, които тръгнали дружно за Перущица. Но шило въ торба не стои: на тръгване всички млади се наредили, предъ тѣхъ излѣзли ония, които били съ пушки, и колоната тръгнала, а следъ нея и мнѫжеството, подъ такта на „Вѣтъръ ечи, Балканъ стени".

Между това, подъ предлогъ да разгледа нѣкаква болесть по лозята, Неджибъ-ага пожелалъ да слѣзе на долу и да види въ нѣкои лозя каква е тая болесть, безъ да иска да знае, че днесъ е Великдень и всички селяни празнуватъ. Шествието минало по пѫтя, и Неджибъ-ага видѣлъ съ очитѣ си онова, що му трѣбвало, и отдавнашнитѣ му подозрения станали вече увѣреность: той видѣлъ маршируващата колона подъ звуковетѣ на бунтовна пѣсень. Обаче ловко се преструвалъ, че не забелязва нищо: цѣлъ день той спокойно седѣлъ на балкона надъ портата на Рангелъ Гичевата кѫща, обиколенъ отъ стареитѣ, които високо се смѣели и говорѣли съ него. Подиръ обѣдъ къмъ 4 часа заръсило, и той си прибралъ у Хаджи Тодорови. Но още съ влизането си въ двора заповѣдалъ на своитѣ суварии да му приготвятъ нѣколко вѫжа. Домакинътъ веднага се досѣтилъ за намѣренията на кърагасѫ и незабелязано изпратилъ да съобщатъ на зета му Спасъ Гиновъ. Неджибъ-ага дължелъ своя постъ на влиятелния Рангелъ Гичевъ, та отъ уважение къмъ него не искалъ да постѫпи много сурово въ собственото му село, толкова повече дето между набелязанитѣ жертви имало и негови близки роднини. Поржчалъ да повикатъ нѣкои отъ стареитѣ да ги уведоми, че тая нощь той ще излови и закара вързани въ Пловдивъ Боневъ, Гиновъ, Соколски, Дим. Малинчовъ и Ат. х. Тилевъ—за да спаси по тоя начинъ селото отъ по-голѣма беда, която могли да причинятъ тия хора, ако

се оставятъ на свобода. Всички останали като попарени и дълбоко се замислили.

— Е, чорбаджиларъ, какво мислите, що има да кажете?

— Не бива и нѣма да позволимъ да направишъ това, Неджибъ-ага,—отговорили старцитѣ.

Агата останалъ недоволенъ и учуденъ отъ тоя решителенъ отговоръ, и докато сумтялъ и мислѣлъ що да имъ отвърне, единъ отъ суваритѣ влѣзълъ нѣкакъ уплашенъ въ стаята, пришепналъ нѣщо на ухото на своя началникъ и пакъ излѣзълъ.

— Добре, — казалъ следъ малко Неджибъ-ага: — но ставате ли кефилъ (поржчители), че тия хора ще мируватъ и нѣма да извършватъ нѣкаква лудория въ селото?

— Разбира се! Съ главитѣ си отговаряме, побързали да заявятъ чорбаджиитѣ, макаръ всѣкой отъ тѣхъ да билъ далъ вече по нѣколко лири за тия кроежи и приготовления: тѣхнитѣ собствени синове, братя и други роднини били безвъзвратно забъркани въ „тая каша" и ще бѫдатъ въ първитѣ редове на утрешната „лудория".

Ив. х. Тодоровъ.

— Е. щомъ е тъй, идете си вече и кажете на момчетата да бѫдатъ спокойни.

Това неочаквано отстѫпление на Неджибъ-ага имало своитѣ сериозни причини. Когато срѣдниятъ х. Тодоровъ синъ (Ваньо)* уведомилъ нѣкои отъ членоветѣ на комитета за намѣренията на кърагасѫ, тѣ веднага се събрали въ аптеката на Соколски и решили: нѣколцина въоржжени съзаклятници да обкржжатъ кѫщата на х. Тодора, при пръвъ знакъ да влѣзатъ вѫтре и да извържатъ суваритѣ, па и самиятъ имъ началникъ, съ сѫщитѣ онія вѫжа, които били приготвени за тѣхъ. Но движението на комитетскитѣ хора не останало незабелязано отъ суваритѣ, и единъ отъ тѣхъ, както видѣхме, бѣ подшъпналъ на кърагасѫ. Поради това, а може би

* Ив. х. Тодоровъ билъ мѫжественъ и якъ младежъ, който билъ пръвъ при надхвърляне съ камъкъ; освенъ това той билъ и невѣроятенъ бързоходъ, когото никой не могълъ да надбѣга, та го наричали „Перущенскиятъ Ахилесъ".

и отъ страхъ да не би съ такава прибързана мѣрка да предизвика по-голѣми усложнения. той се отказалъ отъ намѣрението си и рано зараньта отпѫтувалъ за Пловдивъ, а следъ нѣколко дена билъ изпратенъ къмъ Копривщица, кѫдето, както знаятъ четцитѣ отъ историята на Копривщенското възстание, го постигнала безславна и зла участь.

„Линия на поведение“ на пловдивскитѣ български първенци. Между това въ Пловдивъ почнали да се пръскатъ тревожни слухове, често пѫти твърде много преувеличени, и тъй непредпазливо, че властитѣ почнали да следятъ повнимателно. Тия слухове се пускали отъ самитѣ бунтовници, съ цель да се държатъ нащрекъ българитѣ и да се готвятъ. Така, владишкиятъ намѣстникъ въ Пазарджикъ попъ Георги Тилевъ често говорилъ въ митрополията за нѣкакви вълнения въ Пазарджишко, за нѣкакви въоръжени люде, които сновѣли изъ селата, движели се дори хора съ развѣни нѣкакви знамена. „Една вечерь Т.-Пазарджишкия намѣстникъ хаджи попъ Георги Тилевъ дохожда въ Пловдивъ и докладва на владиката, че се готви възстание и иска инструкции. Митрополитъ Панаретъ свика съветницитѣ да съразмислятъ какво да правятъ: противъ възстанието ли да се държатъ, или съ него. Раздѣлиха се на две: еднитѣ казваха, че трѣбва да се съобщи на властьта, а другитѣ—че властьта е длъжна да следи що става въ окръга, а не митрополията. Въ резултатъ докладътъ на хаджи попа се взе само за сведение.“* На 9 априлъ въ митрополията се явили двама перущени (навѣрно по решение на комитета въ заседанията му отъ 1—2 априлъ) и почнали да приказватъ на дѣдо Панарета и на намиращия се при него Якимъ Груева, че помаци отъ околнитѣ села се хвалѣли и готвѣли да обератъ селото и да изколятъ жителитѣ, та селянитѣ се приготвили и решили да се бранятъ, дори и сами да нападнатъ помацитѣ. Затова дошли да се допитатъ какво да правятъ. Отъ държането и думитѣ имъ владиката и Груевъ схванали, че перущени „искали да взематъ мнението, па може би и съгласието, на владиката, и да опитатъ дали и той и гражданитѣ съчувствуватъ на готвеното движение.“ Но тѣ посъветвали двамата перущени да съобщатъ на властьта, ако има закани отъ помацитѣ, и да „внимаватъ да не би съ нѣкои необмислени и прибързани постѫпки да изложатъ и себе си и други на непредвидени опасности. Недоволни отъ такива съвети, тѣ си излѣзоха сърдити, като ни казаха, че тѣ знаятъ какво да рабогятъ, защото не могло вече да се търпи. Отъ тия смѣли думи на двамата перущени се разбра, че работата е сериозна и наскоро ще бѫдемъ зрители на печални приключения. До такова заключение дойдохме, когато и Рангелъ Гичевъ дойде та ни разказа въ митрополията, че тѣхни селяни се били приготвили и решили да възстанатъ, щомъ се даде знакъ отъ другаде.“

* †Пловдивски Максимъ. Автобиография и спомени, София 1930 стр. 17—18.

Дѣдо Пенаретъ, Якимъ Груевъ и другитѣ „нѣколцина“ първенци въ Пловдивъ зато не могли да дадатъ по-други съвети. Защото тъкмо въ тия тревожни дни тѣ мислѣли за съвсемъ друго — за своята съвесть и за потомството, както Якимъ Груевъ ни повествува: „Предъ видъ на неизвестностьта отъ тъй явно готвенитѣ събития ние нѣколцина, които се събрахме въ митрополията съ дѣдо Панарета начело, за да се упазимъ отъ отговорность предъ съвестьта си и потомството, бѣхме си начертали линия на поведение да игнорираме вършеното и готвеното, като избѣгваме и отъ сношения съ дейцитѣ.“ *

Просто и ясно. Българскиятъ народъ се угъва подъ ударитѣ на единъ безпримѣренъ по своята жестокость режимъ и заявява, че „не може вече да търпи“, а висшитѣ негови представители малодушно и страхливо отбѣгватъ да му дадатъ какъвто и да било съветъ и си чертаятъ нѣкаква „линия на поведение да игнорираятъ вършеното и готвеното“ отъ тоя изгубилъ вече всѣко търпение народъ. Тѣ не искатъ да видятъ, нито да схванатъ това положение, което единъ чужденецъ (Макгаханъ) още съ стѫпването си въ българска земя вижда и схваща и ни го навира въ очитѣ: „Нито единъ народъ въ свѣта, освенъ българския, не би търпѣлъ нито единъ день оная тирания, звѣрства и всѣкакви тегоби, които той е теглилъ въ течение на цѣли вѣкове“. Тѣ дори нѣматъ смѣлостьта да изпълнятъ своя най-първиченъ дългъ: да защитятъ и се застѫпятъ за своя народъ предъ ония турски власти и учреждения, въ които ги е поставилъ закона. Самъ единъ отъ тѣхъ казва: „Наскоро почна да се шушне за нѣкакво събрание, държано въ гората на Мечка отъ представители на комитета отъ разни мѣста, съ цель да размислятъ и решатъ за времето на възстанието. Владиката Панаретъ се направи на боленъ, за да не ходи на заседанията въ мезлиша.“*

По тоя начинъ, вмѣсто ясно и почтено да заявятъ, че искатъ до край да си останатъ вѣрни и смирени поданици на султана, каквито сѫ били и презъ цѣлия си животъ, и да ги не безпокоятъ, да не нарушаватъ тѣхното мирно живуване — тия наши първенци хитруватъ и шиятъ съ бѣли конци: искатъ да избѣгнатъ „отговорность предъ съвестьта си и предъ потомството“. Сякашъ само тѣ сѫ надарени съ съвесть, сякашъ само тѣ еднички мислятъ за потомството. Тѣ, бедните, не подозиратъ, че тъкмо тая съвесть и грижи за иднитѣ поколѣния подтикваха и насочваха действията на хилядитѣ

* Якимъ Груевъ. Моитѣ спомени, Пловдивъ, 1906, стр. 32—33.

ония борци, съ които тѣ не искатъ да иматъ никакво земанедаване и които въ името на тая съвесть и на тая отговорность предъ потомството беззаветно отиваха на мѫченишка гибель.

Но задъ тая „отговорность предъ съвесть и потомство“ се крие нѣщо по-страшно и по-долно. Крие се клеветата, която не само турцитѣ, но и известна часть отъ българскитѣ чорбаджии и всички почти българи-султански чиновници така лекомислено и недостойно и съ такова усърдие хвърляха противъ всички дейци на нашето политическо възраждане. Между тѣхъ е и Панаретъ. Той самъ свидетелствува за това. На 4 май въ своя докладъ до Екзархията по възстанието въ Перущица дѣдо Панаретъ ни казва: „И пѡ прѣды бѣхмы съобщили на Ваше Блаженство, че надиганіето на единѫ чясть населеніето отъ нашѫтѫ Епархіѫ, трѣбвѫ да е станѫло по измамѫ отъ нѣкой отчяяны и безумни человѣци, които трьсѫть счястіето си въ подобны работи (к. н.), и наистинѫ измамата бѣше чюдесна и затова ни направи да ся смаемъ при еднѫ таквѫзъ ненадѣйна, * и толкозъ рѣшителна постѫпкѫ на хора, каквито сѫ нашыты селяны“ . . .

Колко по-добре щѣше да бѫде за самитѣ тѣхъ: ако Я. Груевъ не бѣше направилъ тая може би случайно изтървала се изповѣдь и ако владиката Панаретъ се задоволѣше само съ изложение на фактитѣ, безъ да говори на своето началство за нѣкаква „чюдесна измама“ и да търси подбудителитѣ на „ненадейната и решителна постѫпка“. Защото и безъ тая тѣхна философия имаме толкова други данни за толкова други падѐния на толкова други български първенци презъ ония усилни и страшни години . . .

Подготовката се засилва. Както и да е, Великдень въ Перущица миналъ безъ каквито и да било усложнения. Още презъ м. мартъ Спасъ Гиновъ отива два пѫти въ Брацигово за размѣна на мисли по предстоящия бунтъ.** Но за всички станало ясно, че властьта вече знае всичко, що става тамъ, та трѣбва да се бърза. А наскоро пристигналъ и куриеръ отъ Панагюрище съ покана да се избере представитель за Нар. събрание въ Оборище.

На 5 априлъ „апостолътъ на Западнотракийския районъ Георги Бенковски“ разпраща до всички мѣстни комитети писмо, съ което, „съгласно получената заповѣдь отъ Българ-

* А малко по-горе Груевъ ни разказва, че и за него и за самаго Панарета това съвсемъ не е било „ненадейно“, както последниятъ представя работата на Екзарха.

** Той носи на сапата на коня и голѣмото си момче Рангелъ, което ужъ е болно, та го „води на доктуръ“ въ Пещера, както казвалъ на турцитѣ, които го срѣщали и питали кѫде отива.

ското Централно Привременно Правителство“, кани „всѣки градъ и село да си избере по единъ народенъ представитель“. „Общото събрание ще се събере на 13 априлъ и казанитѣ представители ще решаватъ сѫдбата на цѣла Тракия“. Затова „ще внимавате, щото човѣкътъ, когото ще изберете, да е способенъ и интелигентенъ“.* Комитетътъ билъ свиканъ вѣроятно къмъ 10 априлъ да избере свои представители и за такива били избрани Василъ Соколски Докторътъ и Спасъ Гиновъ. Решено било да събератъ и малко пари да занесатъ, но понеже такава не могли да се събератъ, Спасъ Гиновъ взелъ 3000 гр. свои пари и тръгнали (по всѣка вѣроятность на 11 априлъ) заедно съ Соколски. Но, както видѣхме, Спасъ се върналъ обратно отъ Панагюрище, безъ да отива на Оборище.

Като се завърналъ въ село, Спасъ съобщилъ на другаритѣ си, което видѣлъ и научилъ, и се почнала най-трѣскава дейность. Полскитѣ работи спрѣли и изъ полето живъ човѣкъ не се виждалъ. Само изоставениятъ на произвола добитъкъ свободно се движелъ по ниви, ливади, лозя и гори. А за чудо на всички, отъ Пловдивъ не се вестява нито чиновникъ, нито дори заптие. Само устинскитѣ турци слухтятъ. Барутъ има въ изобилие, но фишецитѣ и куршумитѣ не сѫ достатъчно. Кипва трѣскава работа. Едни копаятъ изби, въ които да скѫтатъ своята покѫщнина и въ случай на нужда сами да се скриятъ; други пъкъ обикалятъ височинитѣ около селото да следятъ що става наоколо. На всѣкѫде се реже и препича хлѣбъ за сухари. Въ кѫщата на Петко Долевъ и въ яханата на Спасъ Гиновъ, въ Цачеви, Витанови и по други кѫщи моми и невести въ великденска премѣна пълнятъ фишеци подъ рѫководството на Никола Гичевъ: английскиятъ барутъ, купуванъ отъ Пловдивъ, е добъръ, но тоя отъ първобитната сотирска работилница отъ день на день излиза сѐ по-долнокачественъ, та трѣбва грижливо да се бди при пълненето на фишецитѣ. Па и готови коршуми сѫ въ оскѫдица, а липсва и олово, та мѫже и жени обиратъ оловото отъ рибенитѣ мрежи и лѣятъ коршуми, за което разполагатъ съ два вида калѫпи: едни само за единъ коршумъ, а други за по петь.

* Това писмо, паднало съ други книжя на Бенковски въ рѫцетѣ на турцитѣ, се намира като приложение къмъ знаменития „Важенъ рапортъ, съставенъ отъ едно лице, членъ на Извънредната комисия, натоварена да изследва въ Пловдивъ избухналото въ Пловдивско възстаническо движение“. Тоя рапортъ съ други документи е преведенъ отъ Д. Г. Гаджановъ и е обнародванъ въ кн. III отъ Сборникъ на Бълг. ак. на наукитѣ (1914), заедно съ редица приложения къмъ него. Онова, що се отнася само до Перущица, четецътъ ще намѣри въ приложенията (VIII) на тая книга. По всѣка вѣроятность неговиятъ авторъ е самиятъ председатель на тая Извънредна комисия Саадулахъ-бей (вижъ приложение VI).

По наредба на комитета, на 18 априлъ се почва и укрепяването на селото. Въ течение на 6-7 дена то цѣло е опасано съ редъ „табии“: зидове, огради, по нѣкжде и окопи — споредъ мѣстото. А пъкъ при св. Петка въ южния и при долния мостъ въ северния край на селото били издигнати нѣщо като барикади: коля, напълнени съ камъни, кантари, греди, дървета. Сжщевременно се привършило и изкопаването на избитѣ и скриването на покжщнината и скжпоценноститѣ. Имало планъ да натрупатъ въ манастира храна за нѣколко месеца; тукъ ще бждатъ прибрани женитѣ и децата, а мжжетѣ заедно съ брѣстовичани ще образуватъ голѣма чета, ще се разправятъ съ устинскитѣ и кричимски турци и после съ помацитѣ въ Тъмръшъ, а следъ това ще слѣзатъ въ полето, кждето ще се съединятъ съ дружинитѣ отъ Срѣдна-гора и ще нападнатъ Пловдивъ.* Приготовленията се вършели открито и веднага станали известни на турцитѣ, та пловдивскиятъ мютесарифъ Азисъ-паша наредилъ да се въоржжатъ помацитѣ, които почнали отъ всѣкжде да се събиратъ въ чифлицитѣ на Тъмръшлията и да бдятъ надъ Перущица и полето.

„Презъ тия дни, казва Г. Натевъ, очитѣ на всички ни бѣха насочени на западъ и на северъ, откждето се очакваше да пристигне четата на Бенковски, та, като се присъединимъ къмъ нея, бързо да изколемъ всички турци. Но не би“ . . .

Между това Соколски го още нѣма да се върне отъ Оборище, и всички сж смутени отъ тая неизвестность. Затова на 20 априлъ самъ Боневъ тръгва за Брацигово, да види дали не се е върналъ тамошния представитель В. Петлешковъ, та отъ него да научи какво се е решило на Оборище и що е станало съ Соколски. Обаче и Петлешковъ още не се билъ завърналъ, и Боневъ се се упжтилъ обратно за Перущица. Първата му грижа сега била да се наредятъ стражи около селото, които да пазятъ и да следятъ що става наоколо; и за него и за останалитѣ перущени било вече известно настроението и на помацитѣ и на устинскитѣ турци, както и тѣхнитѣ приготовления. Скоро се получило и писмо отъ Соколски, съ което имъ съобщавалъ оборищкитѣ решения и че самъ той нѣма да се върне, понеже остава въ че-

* Г. Димитровъ, II, 470. Сжщиятъ авторъ пише: „Тодораки Власаковъ казва, че докторъ Андрей (Хенрихъ) съобщилъ на мютесарифа за тия приготовления на перущени. Тоя докторъ билъ полякъ, служилъ въ казашкия полкъ (на Чайковски) и живѣлъ въ Перушица въ кжщата на Рангелъ Арачиевъ (зетъ на Бонева), отъ когото узналъ всичко“. Това обаче не може да бжде вѣрно: всичко било открито и не е имало какво да се издава. Вънъ отъ това, ако тоя докторъ бѣше извършилъ нѣкакво предателство, то щеше да се узнае, и той нѣмаше да остане въ Перущица дълго време и следъ Освобождението, кждето се и поминалъ.

тата на Бенковски въ качество на лѣкарь. Въ това писмо, както се каза вече, между другото Соколски писалъ и следното: „Работата е вече свършена: сждбата на оручето (Турция) е решена.“* Както ще видимъ по-нататъкъ, това именно писмо и решило участьта на Соколски.

2. Бунтътъ е обявенъ.

„Да живѣе България!“ Следнитѣ два дена минали въ трѣскава подготовка, а на 23 априлъ зараньта пристигналъ пратеникъ съ „кървавата прокламация“ за прогласяване на възстанието**. Тая вѣсть бързо станала общо достояние. Членоветѣ на комитета и съзаклятницитѣ почнали да се пригръщатъ и цѣлуватъ, да се поздравяватъ и мнозина, трогнати до сълзи, почнали да викатъ: „Да живѣе България!

Бунтътъ билъ обявенъ.

Всички били увлѣчени, и бързо редоветѣ на възстаницитѣ почнали да се сгжстяватъ: и онѣзи, които до сега не били заклети или се държели нѣкакъ настрана, се присъединили къмъ бунтовницитѣ. Не останало възрастенъ човѣкъ вече да не се въоржжи и да заеме мѣстото си на надлежната позиция. Комитетътъ почналъ да прави своитѣ бързи разпореждания: да разпредѣля и настанява борцитѣ, да дава наставления и упжтвания на началствуващитѣ лица, да се грижи за складиране на храна въ черквата (главно брашно, сухари и сланина), да обикаля и преглежда позициитѣ.

Въ сжщия день въ Перущица пристигналъ отъ Пловдивъ и Кочо. Апостолитѣ въ Панагюрище решили Пловдивъ да бжде запаленъ, съ което билъ натоваренъ началникътъ на тайната революционна полиция въ Пазарджикъ Отонъ Ивановъ. Обаче работата не била добре подготвена, на опредѣления срокъ настжпило колебание, и само Свѣщаровъ и Кочо се опитали да запалятъ своитѣ дюкяни. Но турцитѣ скоро подушили всичко и òвреме предотвратили пожаритѣ. Свѣщаровъ и Турчевъ били арестувани, Отонъ избѣгалъ къмъ Станимашко, а Кочо съ жена си, детето си и една мома (негова

* З. Стояновъ. Записки III, 246.

** Отонъ Ивановъ (вижъ приложение X) твърди, че той получилъ отъ Панагюрище тая прокламация въ Пловдивъ и отъ тамъ изпратилъ единъ екземпляръ до Бонева въ Перущица, като споменава дори и името на човѣка, по когото направилъ това. Въ кой день, не казва, но сигурно е било най-късно на 22 априлъ преди опита за запалването на града. Въ „Историята на Брациговското възстание“ (стр. 74) пъкъ се твърди, че тая прокламация е била изпратена въ Перущица отъ Брацигово на 22 априлъ по брациговци, братя Иванъ и Ангелъ Каракъневи. Нѣма защо да се съмняваме, че тя е могла да бжде получена и отъ двѣтѣ мѣста. Знае се, че Петлешковъ е пристигналъ отъ Оборище въ Брацигово въ срѣда на 21 априлъ къмъ обѣдъ и веднага или на другия день зараньта е изпратилъ Каракъневи въ Перущица.

роднина) презъ нощьта успѣлъ да се измъкне изъ града и да хване пѫтя за Перущица, кѫдето пристигналъ рано зараньта на 23 априлъ; тукъ той оставилъ на улицата талигата съ своитѣ спѫтници и побързалъ да намѣри Бонева и да му съобщи за станалото въ Пловдивъ. Следъ това Кочо заелъ мѣстото си като началникъ на една отъ табиитѣ; децата му били прибрани въ семейството Гашарови, а после въ черквата. Между това властьта знае вече всичко, що става въ Перущица и о̀ време взела своитѣ мѣрки. Не може да има никакво съмнение, че враждебното настроение и подигането на помацитѣ отъ югъ и на устинскитѣ и кричимски турци отъ западъ е ставало съ нейно пълно съгласие и по неинъ потикъ, толкова повече дето презъ онова време въ Пловдивъ нѣмало никаква войска.* Тъмръшлията Ахмедъ и братята му рано почнали да свикватъ помацитѣ, и на Гергьовдень се събрали около 1000 д. въ тѣхния чифликъ на Среднекъ — нѣколко км. само надъ Перущица. Цельта била ясна: да наблюдаватъ отъ височинитѣ българскитѣ села долу, главно Перущица, и при първа заповѣдь да ги нападнатъ.

Пратеницитѣ на Тъмръшлията. Обаче тия намѣрения трѣбвало нѣкакъ да се прикриятъ и да се узнае какво става и какво се върши въ Перущица. Тъмръшлията ужъ отива нататъкъ къмъ Срѣдногорието, дето ставалъ нѣкакъвъ „карашмалъкъ“, та на другия день (24 априлъ) праща хора въ селото да му дадатъ два товара хлѣбъ и нѣколко оки ракия и тютюнъ. А пъкъ жената на арменеца-кафеджия Аведикъ съобщила отпосле на Макгахана, че когато пратеницитѣ били обезоржжени и доведени въ кафенето, тѣ заявили, че били изпратени отъ Ахмедаа да съобщатъ на селянитѣ: той щѣлъ да дойде съ 200—300 души свои хора да пази Перушица, съгласно молбата на нейнитѣ жители. Селянитѣ не се зарадвали на такава помощь и заявили, че не се нуждаятъ отъ покровителство. Но башибозуцитѣ настоявали на своето и се отказали да занесатъ такъвъ отговоръ на Ахмедъ-ага“**

---

* Бѣхме написали това, когато перущенецътъ Н. Гашаровъ ни разказа следното. Билъ учитель въ Перущица и случайно се запозналь и сближилъ съ Адиловия синъ Едхемъ, който единъ день го поканилъ да му гостува въ Тъмръшъ. Тукъ при разположение Адилъ-ага изповѣдалъ, че братъ му Ахмедъ-ага получилъ нареждане отъ Азисъ-паша да бжде готовъ съ 300 човѣка, понеже щѣлъ да бжде изпратенъ къмъ Панагюрище. Но тъкмо когато тия хора били събрани и се готвѣли да тръгнатъ, въ Тъмръшъ пристигатъ отъ Пловдивъ Гюмушъ-Герданъ, хаджи Шабанъ-ефенди и още двама турски първенци на съвещание и отъ името на пашата му съобщили да чака, защото може да стане нужда да нападнатъ Перущица.

** Макгаханъ. Турскитѣ звѣрства въ България. Прев. Ст. Стамболовъ, 1880. Стр. 67—68. Впрочемъ сжщинскитѣ намѣрения на помацитѣ ясно сж изтъкнати въ турската пѣсень, която дълги години се е пѣяла и следъ 1876 г. и която четецътъ ще срѣщне въ приложенията (XIV) на тая книга.

Пратеницитѣ били трима: прочутиятъ нехранимайко Дели-Асанъ, Сулиманъ Героглу и Бичо Пехливановъ Байманолу — и тримата добре познати на перущени. Когато слѣзли на Власевица, тѣ били спрѣни отъ постовата стража — Никола Дардовъ, Стоименъ Дардовъ и Стоянъ Йовчевъ. Като ги изслушали защо идатъ, тѣ имъ поискали да си предадатъ оржжието—дълги пушки, пищови и голѣми ножове, но пратеницитѣ решително отказали да сторятъ това. Завели ги при поста на табията, кѫдето скоро се озовали дядо Демиръ, добре познатъ на Дели-Асана, Никола Колакманъ, Ив. Латевъ и др., които ги надумали да слѣзатъ въ селото при стареитѣ, съ увѣрение, че нищо нѣма да имъ се направи. Но щомъ стигнали до Гашаровата кѫща, тѣ били спрѣни отъ нѣколцина млади възстанници (Никола Дардовъ, Гочо Демировъ, Ив. Гашаровъ и др.), които насочили пушкитѣ въ гърдитѣ имъ, почнали да ги псуватъ и насила ги обезоржжили. Пратеницитѣ се изплашили твърде много, почнали да апелиратъ на старо приятелство и да се молятъ, но никой не искалъ и да чуе, а ги закарали въ Тиловото кафене, кѫдето били събрани нѣкои отъ стареитѣ.

Ранго Д. Витановъ (Каишакъ).

Навикнали да вършатъ всичко на своя глава и да пренебрегватъ комитета, стареитѣ и сега постжпили по своему: изгубили и ума и дума, тѣ наредили бързо да се приготвятъ исканитѣ провизии, да се натоварятъ и веднага да се изпратятъ на Среднекъ. Но когато натоварenитѣ два коня съ дѣдо Къто Гърнаковъ стигнали до Шиковата кѫща въ горната махала, дошла заповѣдь отъ Бонева—конетѣ съ нѣщата да се спратъ и разтоварятъ, а пратеницитѣ да се задържатъ. Петъръ Геновъ и Гочо Демировъ бързо настигатъ конетѣ и ги спиратъ. Натрупватъ се жени и момчурлаци, разрѣзватъ вжжята, и чувалитѣ съ провизиитѣ изпопадватъ наземи. Дѣдо Къто, посраменъ отъ своя кириджийски неуспѣхъ, почналъ да ругае цѣлъ свѣтъ и си отишелъ съ празни коне.

Въ това време пратеницитѣ били вързани и турени подъ стража въ Тиловото кафене. Ранго Витановъ предла-

галъ да задържатъ и очистятъ подозрителния арменецъ кафеджия, който се застѫпвалъ за Дели-Асана и другаритѣ му, но не го послушали. Аведикъ хвърля ключоветѣ на кафенето, взема жена си и избѣгва отъ Перущица, като оставилъ дъщеря си Сюрпия отъ страхъ да не падне нѣкакъ въ рѫцетѣ на башибозука, който се движелъ наоколо. Отпосле тоя Аведикъ люто си отмъстилъ на Р. Витановъ: наклеветилъ го като главенъ бунтовникъ, та отъ пловдивския затворъ билъ подложенъ на нечути мѫки и щѣлъ да бѫде обѣсенъ, ако не била последвала амнистията.

Между това Боневъ обикаля работящитѣ по табиитѣ селяни, съобщава имъ случката и пита:

— Нима не стига, че сме ги хранили 500 години, та трѣбва още да ги хранимъ? Кажете и вие: да пуснемъ ли Дели Асана или да го убиемъ?

— Стига сме ги хранили вече! Нека се избиятъ!—билъ отговора отъ всѣкѫде.

Дели-Асанъ и Дели-Гьорги. Дели-Асанъ билъ известенъ и на децата въ Перущица по своята невъздържаность и станалъ причина перущени да не приематъ турскитѣ длъжностни лица, когато идватъ на служба въ селото, въ своитѣ жилища, като за нощуване имъ опредѣлили Хаджи-Трендафиловия ханъ въ края на селото. Това решение било взето по настояването на х. Георги х. Тилевъ, когото турцитѣ нарекли „Дели-Гьорги". Разбира се, тѣ научили чия работа е това и се озлобили още повече противъ него.

Единъ день въ селото пристига по нѣкаква царска работа Дели-Асанъ, който, както ще се разкаже по-нататъкъ, изигралъ злокобна роль за Перущенското възстание. Както всѣкога, негова милость накаралъ общинския кехая да го заведе въ опредѣлената му чорбаджийска кѫща. Но вмѣсто въ такава кехаята го завелъ въ хана, като му съобщилъ, че тукъ е опредѣленъ конакъ за всички външни лица. Кипва Дели-Асанъ и тръгва къмъ кръчмитѣ. Спира въ тая на Никола Гичевъ, поржчва си ракия и изпраща кехаята да му извикатъ кмета и азитѣ (общ. съветници). Хаджи Георги научава за гнѣвнитѣ псувни на Дели-Асана и събира нѣколцина свои другари. Въ тъмното тѣ наближаватъ кръчмата, и х. Георги влиза вѫтре ужъ да си купи цигареви книжки; но вмѣсто това той приближава свѣщьта, що горѣла предъ пияния вече помакъ, и я угасва. Взема следъ това камшика му, извежда го навънъ и го закарва съ бой въ хана.

— Тукъ е твоя конакъ, никаквико такъвъ, а не чорбаджийска кѫща, — му казалъ хаджи Георги и се изгубилъ въ тъмнината.

Мѫжествениятъ и силенъ Дели-Асанъ трѣбвало да преглътне тоя суровъ урокъ отъ още по-мѫжествения и по-силенъ Дели-Гьорги. Преглътналъ, но не забравилъ. Следи — да си отмъсти. Минали години, но още не пада случай. Хаджи Георги е вече свещеникъ. Единъ день е въ Пловдивъ по работа. Дели-Асанъ знае, та на връщане го пречаква подъ с. Брѣстовица: ужъ и той се връща отъ града и се радва, че ще пѫтуватъ нагоре заедно. Попъ Георги изтръпва, но въ мигъ се съвзема, слиза отъ коня, здрависва се и сѫщо се радва, че ще има спѫтникъ. Води той коня и приказва. Но хвърля оглавника на коня, вади дългъ ножъ изъ подъ расото и гърми: „Горе рѫцетѣ! Хвърляй пищовъ и ятаганъ!" И дига ножъ.

Слисаниятъ Дели-Асанъ се изплашва, та неволно изпълнява тая заповѣдь на своя ловъкъ противникъ.

— Хайде сега предъ мене! Така е по-хубаво, хемъ ще си приказваме чакъ до Перущица.

Дели-Асанъ тръгва, а Дели-Гьорги прибира пищова и ножа въ дисагитѣ, качва се на коня и подкарва своя „спѫтникъ". Въ Перущица се раздѣлили, и Дели-Асанъ не се опитвалъ вече да си отвърне и да възстанови доброто си име на „неустрашимъ юнакъ".

Убийството на Кофчо Гинчовъ и на тримата помаци. Когато ставало всичко това, стражата, що наблюдавала отъ висинитѣ на „Кутела" пловдивския пѫть, известила, че Кофчо Гинчовъ, братъ на х. Танко и на х. Тодора, е убитъ отъ арнаутина-пѫдарь на оризищата. Цѣлъ день тѣ не видѣли ни жива душа никѫде изъ полето, но по едно време късно следъ обѣдъ, съзрѣли какъ единъ турчинъ се появилъ изъ брѣстоветѣ на Вѫча съ пушка въ рѫце, тръгналъ по пѫтя изъ „Герена" и, щомъ стигналъ Велчовъ мостъ, шмугналъ се въ храсталацитѣ край чалтишката вада. Отначало го смѣтнали за Абди-ага, който служелъ за връзка между Пловдивъ и Устина, но после се увѣрили, че това е арнаутина-пѫдарь. Следъ малко отъ долу изъ пѫтя се задалъ конникъ, въ лицето на когото стражитѣ познали Кофчо Гинчовъ (48—50 годишенъ човѣкъ), който държалъ кръчма въ с. Кадиево и сега се прибиралъ въ село. Отъ Кадиево тръгналъ съ сина си Мито, който хваналъ пѣша направо презъ полето, а самъ той съ коня си поелъ пѫтя. Кѫде Каратаиръ циганка нѣкаква го съгледала и отприпкала въ селото да съобщи, че минава единъ голѣмъ комита. Тогава каратаирския първенецъ Хаджи-Решидъ се качва на коня и настига Кофча, който още като усетилъ, че подире му иде човѣкъ, хвърлилъ пищова си въ нивитѣ. Решидъ го връща въ селото, дето го обиратъ, страшно го измѫчватъ и му нанасятъ жестокъ побой, а после полумъртавъ го качватъ и пускатъ коня да го занесе въ Перущица. Пѫдарьтъ-арнаутинъималъ зѫбъ на Кофча, който нѣкога го билъ, и отдавна го дебнѣлъ да си отмъсти. Сега той го забелязалъ отъ далечъ и тръгналъ да го причака. Щомъ наближилъ моста, скритиятъ арнаутинъ изкочилъ на пѫтя, уловилъ юздата на коня и го спрѣлъ. Следъ малко обаче го пусналъ и, когато Кофчо изминалъ моста, арнаутинътъ го застрелялъ въ гърба и после се спусналъ да го сѣче. Мѫченикътъ падналъ на пѫтя, а изплашениятъ конь хукналъ изъ нивитѣ и далечъ нагоре се спрѣлъ да пасе. Стражата бързо се спуснала къмъ мѣстото, но намѣрили само мъртавъ трупъ, а коварниятъ убиецъ избѣгалъ неизвестно на кѫде. Самарътъ на коня цѣлъ билъ облянъ въ кръвь.

Страшната новина се пръснала по цѣло село и заставила комитетътъ да ускори решението си, съзрѣло вече отъ допитването на Бонева до самитѣ възстанници. Веднага било решено кръвьта на Кофчо Гинчовъ да бѫде изплатена съ

кръвь. Това било възложено на Стойко Мандаловъ, който заедно съ Ив. Дардовъ, Апостолъ Христевъ, Спасъ Демировъ, Кольо Делевъ, Мито Кофчовъ, Начко Шопчето, Кольо Доневъ, Ат. Гилевъ и др. — всичко около 15 души; късно презъ нощьта тѣ се явили въ Тилевото кафене, вързали пленницитѣ и ги извели вънъ отъ селото, на манастирската нива при св. Тройца, кѫдето ги изклали и труповетѣ заровили подъ голѣмия орѣхъ, а следъ това разорали цѣлата нива, та да прикриятъ следитѣ. Това решение на комитета и неговото бързо изпълнение било отъ сѫдбоносно значение и безвъзвратно опредѣлило по-нататъшния развой на събитията. Отъ една страна, то дало удовлетворение на възмутената обществена съвесть отъ убийството на Кофчо Гинчовъ, отъ друга — увлѣкло въ редоветѣ на борцитѣ и ония, които сѐ още се колебаели и съмнявали.

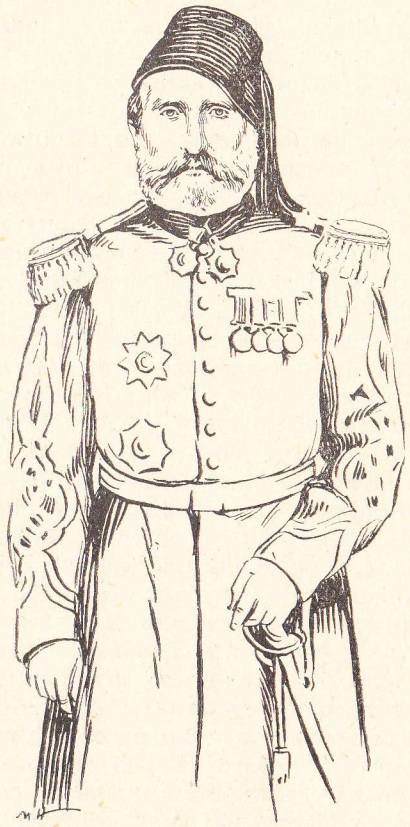

Азисъ-паша.

Обещанията на Азисъ-паша. Но всички били изненадани отъ неочакваната постѫпка на чорбаджиитѣ. Наистина, тѣ виждали и знаяли всичко, що става въ селото, но сѐ още си мислѣли, че работата нѣма да стигне до явенъ бунтъ. Изненадани отъ виковетѣ „да живѣе България“ и отъ радостьта на младитѣ, тѣ се изплашили твърде много за участьта на селото и се обявили решително противъ всѣко възстание, въ успѣха на което не вѣрвали. Мухтаръть и стареитѣ набързо се събиратъ въ двора на новата черква и решаватъ да се иска отъ Пловдивъ войска да брани селото отъ възможно нападане. Дѣдо Рангелъ Гичевъ и Георги Стояновъ веднага се качватъ на конетѣ и бързо отпѫтували за Пловдивь, мимо знанието и съгласието на комитета.

„На 24 априлъ чорбаджията Рангелъ се явилъ предъ пловдивскитѣ власти и ги помолилъ да изпратятъ заптиета,

за да пазятъ Перущица, понеже се страхували отъ съседното мусюлманско село Устина“. * Но преди това пратеницитѣ на перущенскитѣ чорбаджии отишли въ митрополията, кѫдето били събрани мнозина отъ българскитѣ първенци. Изложили имъ всичко и завършили: „помогнете да ни избавите, че селото загинва“. Но тия първенци, начело съ владиката, имали, както знаемъ, „своя линия на поведение“, та не пожелали да ги посъветватъ нищо, а ги упѫтили къмъ руския консулъ Н. Геровъ; този отъ своя страна ги препроводилъ при мютесарифа, като имъ порѫчалъ следъ завръщането си въ селото да му изпратятъ учителя Боневъ. Най-после пратеницитѣ на перущенскитѣ чорбаджии се озовали при Азисъ-паша, когото помолили да изпрати войска да запази селото. Пашата имъ отговорилъ, че не разполага съ такава и имъ казалъ сами да се бранятъ: „Ако дойде нѣкой и поиска хлѣбъ, дайте му, ако ви нападне и удари, и вие удрете. Пазете се както знаете“. Далъ имъ и писмо въ тоя смисълъ. Когато му възразили, че селото не е въ състояние да се брани и че тѣ лично се боятъ да си отидатъ, той имъ отпусналъ две заптиета хемъ да ги придружатъ, хемъ да останатъ тамъ и да пазятъ селото. **

Поведението на чорбаджиитѣ. Мислимъ, че тукъ е мѣсто да се каже нѣщо за държането и на чорбаджиитѣ презъ време на възстанието. Както знаемъ, съ засилването на общото благосъстояние отъ началото на втората половина на миналия вѣкъ, въ Перущица се създали доста много чорбаджийски родове. Всѣки такъвъ родъ ималъ свои привърженици отъ роднини и махленци, а споредъ това и своето влияние въ селото. Както на всѣкѫде, така и тукъ между тѣхъ се водѣла борба и надваряне за надмощие, първенство и влияние въ общината, черквата и училището—едничкитѣ мѣста, въ които могла да се прояви обществената инициатива и дейность на българитѣ презъ епохата на робството. Но всички се събирали главно въ две групи, съставяли две страни или партии, както бихме се изразили днесъ. По-старитѣ чорбаджии били въ близко познанство съ пловдивскитѣ властници и влиятелни голѣмци, къмъ чиято услуга не единъ пѫть прибѣгвали; други се намирали въ търговски връзи и лично приятелство съ търговцитѣ турци въ Устина, а всички почти имали известни стопански връзки съ рупчоскитѣ помаци и грижливо се пазели да не изгубятъ благоволението и приятелството на тѣхния първенецъ Ахмедаа, подъ чиято административна власть по едно време била и Перущица, както и на неговитѣ братя Адилъ и Смаилъ.

* Приложение VIII.

** Г. Димитровъ. Кн. България, II, 472.

А всичко това ги карало да държатъ здраво за властьта и да избѣгватъ каквито и да било стълкновения съ нея. Тая именно власть и това приятелство и благоволение имъ давали възможность да пазятъ своитѣ лични интереси, своето спокойствие и своя охоленъ животъ и дори своето обществено положение. Съ други думи, перущенскитѣ чорбаджии си живѣли добре подъ сѣнката на турската власть, увеличавали своитѣ богатства и не чувствували нужда отъ каквато и да било промѣна. Чувството на робство и подчиненость у тѣхъ било дълбоко вкоренено. Но до предателство на бунта тѣ не отишли. И не защото желаели и съчувствували на тоя бунтъ, а пакъ по лични побуждения. Главнитѣ дейци на бунта, най-разпаленитѣ глави били тѣхнитѣ най-близки хора: синове, братя, братанци, шуреи, внуци. П. Боневъ е шурей на Арачиевъ и Гичевъ и близъкъ роднина на Тилеви и на Х. Танкови. Соколски по жена е сѫщо близъкъ чорбаджиски роднина. Спасъ Гиновъ е първия чорбаджиски синъ. Братя х. Тодорови, х. Танкови и други сѫ сѫщо синове на видни чорбаджии. Да предадатъ бунта, значело би да предадатъ своитѣ си, себе си. Но и да го предотвратятъ не могатъ: защото на тѣхнитѣ съвети и нахоквания младитѣ съвсемъ не даватъ ухо. Поради всичко това тѣ си служатъ съ една своеобразна тактика: да бавятъ и спъватъ работата, да взематъ решения на своя глава, да молятъ защитата на властьта, да влизатъ въ помирителни комисии, да приематъ наложени имъ условия, безъ знание и съгласие на комитета. И всичко това подъ благовидния предлогъ, че се грижатъ за селото и за населението. Но при наближаване на опасностьта повечето отъ тѣхъ първи бързатъ да поставятъ себе си и своитѣ подъ закрилата на устинскитѣ си приятели, които, тѣ не може да не знаятъ, отдавна търсятъ случай да опленятъ Перущица и да се разправятъ по своему съ омразнитѣ перущени. И съ своето двусмислено поведение чорбаджиитѣ причиняватъ клането на 27 априлъ и внасятъ смутъ и колебание въ душата на борцитѣ. Въ своята наивность тѣ дълбоко вѣрватъ на своитѣ приятели-турци и не сѫ въ състояние, не могатъ да схванатъ нито политиката на Азисъ-паша, който ги залъгва съ обещания само да печели време, нито злитѣ намѣрения на помашкитѣ водачи и на устинскитѣ турци-първенци. Общо, тѣ не могатъ да разбератъ, че „турския дослукъ е на колѣно,“ и затова отричатъ всѣки бунтъ, и съ своитѣ неумѣстни постѫпки докарватъ само беди. Съ своята чисто турска психика, тѣ не могатъ да разбератъ душата на собственитѣ си деца, нито разумно да ги подкрепятъ, или поне да не имъ прѣчатъ, да не ги смущаватъ, да не ги разколебаватъ. И напусто единъ отъ тия младежи (Никола Кѫневъ) на 27 априлъ упрѣква и моли баща си да престане съ своята разрушителна агитация за предаване на турцитѣ. Тѣ си оставатъ съ

тая робска душа и следъ Освобождението и умиратъ непоправими.

Куртово-Конаре гори. Сѫщия день (24 априлъ) вечерьта стражитѣ забележили, че далече на западъ, нѣкѫде по посока на Бабата къмъ Ново-село, се издигатъ пламъци отъ голѣмъ пожаръ. Скоро се натрупали мнозина и едни смѣтнали, че гори Ново-село, а други — съседното Куртово-Конаре. „Безъ друго това е сторила нѣкоя възстаническа чета, която иде къмъ насъ, и дружно ще се биемъ съ турцитѣ. Така бѣхме настроени, казва Г. Натевъ, и така ни се искаше да вѣрваме“. Апостолъ Христевъ потеглилъ нататъкъ, а следъ него и други (Ив. Тилевъ, Петко Стояновъ и Спасъ Демировъ) да видятъ кѫде гори и какъвъ може да бѫде тоя огънь. Следъ единъ часть тѣ се върнали и съобщили, че Куртово е запалено отъ четири страни. Чувалъ се пукотъ и на пушки, гърмежитѣ на които впрочемъ се слушали и въ Перущица. Но тѣ чули и човѣшки писъци. А „това уби надеждата, че ни идатъ на помощь и бѣ първата студена струя върху нашитѣ пламнали възстаннически глави“ . . .

На другия день въ село пристигналъ нѣкой си Георги Динкчията съ жена си и разправилъ, че мѣстнитѣ черкези, които били заселени до Куртово, дето образували с. Черкезко (Дагистанъ), запалили селото и почнали да стрелятъ. Изплашенитѣ конарци се прибрали съ жени и деца въ черквата, откѫдето и тѣ почнали да гърмятъ. Черкезитѣ, които кръстосвали цѣла нощь изъ селото, на разсъмване обкрѫжили черквата и поканили българитѣ да се предадатъ, като имъ обещали, че нѣма да ги избиятъ и ще запазятъ селото имъ. Конарци почнали да се предаватъ. Но Георги, който билъ пришелецъ въ селото, се побоялъ отъ измама и рано заранта забралъ жена си, и презъ плетища, дворове, градини се скрили въ храсталацитѣ край р. Вѫча, денували тамъ и надвечерь се озовали въ Перущица, кѫдето разказали всичко. Георги следъ това заелъ мѣстото си между възстаналитѣ перущени, като Кочо*.

3. Недѣля, 25 априлъ.

Покана до брѣстовичани. Комитетътъ изпратилъ по Д. Кофчовъ писмо до брѣстовичани, съ което ги канѣлъ за обща отбрана и ги викалъ за споразумение. Подъ началството на Диньо Ушевъ (който дълги години билъ въ четата на войводата Петко Киряковъ, която вѣрлувала по Бѣломорието), още презъ нощьта срещу недѣля тръгнали за Перущица въоружени въ разсипанъ строй попъ Стоянъ Семеновъ (то-

* Г. Динкчията билъ пловдивски терзия, който отивалъ да шие по селата.

гава свещеникъ въ съседното с. Дермен-дере), Ганьо Т. Буковъ (ученикъ въ Пловдивската семинария), Петъръ Ташевъ, Ат. Андреевъ, Митьо Власевъ, Дим. Ат. Шиковъ, Никола Пърчевъ и Кръсто Стойчевъ (учитель). Преди съмване още комитетътъ се събралъ и заедно съ тѣхъ взелъ решение, щото още днесъ цѣла Брѣстовица да се пренесе въ Перущица, и тукъ, като по-удобно, да се бранятъ съ общи сили. Изпълнението на това решение било възложено на споменатитѣ брѣстовичани, които и веднага се завърнали въ селото си. Тукъ тѣ съобщили за убийството на пратеницитѣ и за запалването на К. Конаре отъ черкезитѣ, както и това, че на връщане забележили, какво била запалена и махалата Пастуша, чиито жители бѣгали въ Перущица. Съобщили още, че въ Перущица нѣма никакви външни възстанници и че перущени сж сами. Това като взели предъ видъ и като видѣли, че вчера перущенски чорбаджии отиватъ въ Пловдивъ да търсятъ защита отъ властьта, брѣстовишкитѣ първенци решили да последватъ тѣхния примѣръ: изпратили въ Пловдивъ Георги Пенковъ (мухтаръ) и хаджи Ранджо (приятель на влиятелния гъркоманинъ Ахланлията) до Гюмушъ-Герданъ и Исмаилъ-бей (Марковски бей, комуто брѣстовичани обработвали лозята) съ молба да ги защитятъ отъ башибозука.

Като изпратилъ брѣстовичани, комитетътъ се сили да успокои населението, което било разтревожено и изплашено отъ запалването на К. Конаре и на Пастуша, и веднага разпратилъ съгледвачи по високитѣ канари надъ манастира, съ наставления да следятъ, що става въ турскитѣ села Кричимъ и главно Устина. Скоро тѣзи пратили известие, че забележили между тия две села силно движение на конници и пешаци и, както имъ се сторило, въоржжени турци идѣли къмъ тѣхъ да заематъ сжщитѣ височини.

Посланничеството на дѣдо Ангелия. Между това рано въ недѣля на 25 априлъ въ Перущица пристигналъ особенъ пратеникъ отъ страна на Ахмедаа. Това билъ известниятъ на цѣла Перущица дѣдо Ангелия Василовъ Кацарьтъ, родомъ отъ с. Чуренъ. Дѣдо Ангелия билъ извънредно уменъ и разсждливъ човѣкъ и поради това се ползувалъ почти съ пълно довѣрие и съ почитъ предъ Рупчоския феодалъ: въ всичкитѣ му стопански предприятия и нововъведения дѣдо Ангелия билъ неговъ главенъ съветникъ. Него именно той сега избралъ да прати въ Перущица — да види и узнае що е станало съ Дели-Асана и другаритѣ му. Макаръ и гърчавъ нагледъ, но 60-годишниятъ старецъ билъ доста здравъ и пъргавъ и слѣзълъ изъ планинитѣ пеша съ тояшка въ ржка. Стражата на Власевица го пропуснала, и дѣдо Ангелия влѣзълъ въ селото. Тукъ той намѣрилъ стареитѣ Гочо Кьневъ, Гаго Ивановъ и Цвѣтко Насевъ, които се отдалечили съ посланника и насядали на камънитѣ при горния мостъ. Споредъ

показанията на стареитѣ, дѣдо Ангелия се обърналъ къмъ тѣхъ съ тия думи:

— Пратенъ съмъ отъ Ахмедаа да ми кажете що е станало съ неговитѣ хора? Той ги очаква отъ часъ на часъ и се надѣва, че въ името на съседството и на добринитѣ, които ви билъ правилъ, вие нѣма да имъ сторите нищо лошо.

Тримата перущенски стареи се спогледали и отговорили, че такива лица въ село не сж идвали. Посланникътъ схваналь работата и тжжно имъ казалъ:

— Стига. Не ща друго да ми казвате. Разбрахъ вече. Но лошо има да пати селото ви. Пратено е хаберъ по цѣла Рупчоска нахия, па и въ Кърджалъка, да се събератъ и да ви нападнатъ утре или въ срѣда. Знаете, че иматъ давия за гората съ Брѣстовица, та затова отъ васъ пратили да искатъ хлѣбъ.

Перущенскитѣ старци рекли да узнаятъ като до колко башибозуци може да има вече събрани, но самъ дѣдо Ангелия не знаялъ, та имъ отговорилъ:

— Много сж, ще ги видите скоро.

Стареитѣ още единъ пжть го увѣрили, че никакви хора на Ахмедаа не сж идвали въ селото, и дѣдо Ангелия станалъ. Той поелъ възъ Власавица съ тояшката си, спрѣлъ при табията да си отдъхне и се обърналъ къмъ въоржженитѣ перущени:

— Ехъ, момчета, дано това, що сте намислили, да излѣзе на добро. Богъ да ви е на помощь!—Прекръстилъ се и после продължилъ: — И азъ съмъ българинъ, момчета. Питате ли ме какъ се връщамъ горе? — Заплакалъ, казалъ имъ задавено „сбогомъ“ и отново запълзѣлъ съ тояшката нагоре къмъ чифлика на Среднекъ, навѣрно потъналъ въ мжчителна мисъль какъ ще докладва на жестокия Ахмедаа, който го очаквалъ съ нетърпение.

Отъ членоветѣ на комитета никой не видѣлъ посланника отъ Среднекъ, па и стареитѣ навѣрно смѣтнали, че сж постжпили както трѣбва, та и не го уведомили за разговора.

Брѣстовичани подъ покровителството на Гюмушъ-Герданъ. Между това времето лети. Станало вече голѣмъ ручокъ, а отъ Брѣстовица още никой не идва, нито пращатъ нѣкакво известие. Комитетътъ се безспокои и изпраща Ив. Муровъ и Стойко Мандаловъ — да видятъ що става тамъ и защо още не идватъ. Пратеницитѣ бързо изпълнили своята задача и се върнали съ известие: вмѣсто да изпълнятъ взетото решение, брѣстовишкитѣ първенци намѣрили за по-добре да не се бъркатъ въ тая каша и да потърсятъ защитата на влиятелния пловдивски първенецъ—гъркоманътъ Гюмушъ-Герданъ, който наистина се застжпилъ предъ Азисъ-паша и спасилъ Брѣстовица: както се знае, тя се запази и никакъ не пострада.

Нѣма защо да се казва, че това неочаквано въздържане на най-близкото българско село, което едничко могло да подкрепи перущенскитѣ бунтовници, внесло смутъ въ душитѣ на последнитѣ и известно колебание въ тѣхнитѣ редове, понеже сега тѣ се видѣли съвсемъ сами. Но жребиятъ билъ хвърленъ, и за тѣхъ нѣмало вече връщане: ще се борятъ и защищаватъ макаръ и сами.

Азисъ-паша праща „помощь“. Пловдивскиятъ мютесарифъ устоялъ на обещанието, що бѣ далъ вчера на Рангелъ Гичева: на 25 априлъ този последниятъ пристигналъ отъ Пловдивъ съ две заптиета, които да пазятъ перущени отъ помаци и устинци. Обаче, като видѣли приготовленията въ селото, двамата заптии благополучно се озовали на по-безопасно мѣсто — отишли въ Устина, може би съ нѣкакви нареждания отъ пашата. Дѣдо Рангелъ сѫщо намѣрилъ, че въ Перущица не е за живѣне, та взелъ паритѣ си и неженената си дъщеря (Стоянка) и веднага се върналъ обратно въ Пловдивъ, кѫдето оставилъ и пари и дъщеря въ руското консулство. На минаване презъ Брѣстовица къмъ тѣхъ се присъединили и две заптиета, които ги и запазили отъ башибозука, що идѣлъ отъ Пловдивъ за Перущица. Като излѣзълъ отъ консулството, Р. Гичевъ вече не се видѣлъ: веднага билъ хвърленъ въ затвора и подложенъ на жестоко измѫчване.

Душевната борба на Бонева. Презъ цѣлия тоя день се работѣло не само на позициитѣ, но и въ самото село: всѣки гледалъ да привърши избита си и да прибере въ нея покѫщнина, дрехи и всичко по-ценно. А Бонева го нѣма никакъвъ. Рано зарань той забралъ съ себе си Гого Лачковъ и Ив. Анчовъ и заминалъ нагоре изъ пролома къмъ манастира. Никой не знаялъ защо е излѣзълъ. Едни допускали, че е отишелъ въ Брацигово да се споразумѣе съ тамошнитѣ бунтовници; други предполагали, че е тръгналъ да дири сгодни мѣста за отбрана, понеже виждалъ, че въ селото между жени и деца мѫчно може да се води защитата; а имало и злоезичници, които говорѣли, че ужъ избѣгалъ. Но надвечерь Боневъ се върналъ въ село — сѐ тъй веселъ и сърцатъ. Въ тоя излѣтъ той прегледалъ една пещера и я намѣрилъ удобна за складъ на приготвения пексиметъ. Прегледалъ стражитѣ около манастира, обѣдвалъ тамъ и тръгналъ за село. При чешмата той седналъ на единъ камъкъ подъ орѣха, подпрѣлъ глава съ ржце и заплакалъ. Обилно се търкаляли сълзитѣ по лицето му, и не станалъ и не продумалъ близо половинъ часъ. Другаритѣ му го гледали изправени край него, но не смѣяли да го потревожатъ. Когато най-после станалъ, Боневъ изтрилъ очи и лице, измилъ се на чешмата, обърналъ се на изтокъ, прекръстилъ се и весело казалъ на Гого и Ивана: „Хайде, другари, да вървимъ. Всичко вече се свърши“.

За Петра Боневъ е било всичко ясно. Не вѣрващъ вече въ никаква помощь отвънъ, за него е ясенъ изхода на предприетото дѣло. Той дълбоко страда, и въ душата му става страшна борба: капитулация предъ невѣрни турци или страшна, макаръ и юнашка гибель на цѣло родно село. Но работитѣ вече били стигнали до тамъ, че не могло и да се мисли за пощада отъ свирепитѣ помаци и отъ побѣснялитѣ устинци. И Боневъ решилъ. Въ ония тежки минути подъ орѣха той се прощава съ тоя свѣтъ и се обрича. Затова и презъ всички дни на защитата го виждаме тъй спокоенъ, тъй хладнокръвенъ. И тъй решителенъ и безстрашенъ.

Бойково и Дѣдово горятъ. Привечерь небето откъмъ изтокъ се затъмнило. Огроменъ стълбъ димъ се показалъ. Следъ малко по-насамъ се явилъ и другъ. Съгледвачитѣ отъ Черни-връхъ съобщаватъ, че Бойково и Дѣдово сѫ запалени и горятъ. Следъ залѣзъ-слънце димъть се обърналъ на пламъкъ, и небето нататъкъ цѣло почервеняло. Башибозуци нападнали селата и ги запалили, а населението хукнало да бѣга кой кѫде види.

Настѫпила нощь. Всички сѫ въ табиитѣ и около селото. Отъ всѣкѫде съгледвачитѣ съобщаватъ неприятни новини. И никой не може да спи. Цѣла нощь разговори, предположения. Единъ говори какъ ще се бие съ читацитѣ, другъ — какъ ще влѣзатъ въ Пловдивъ да превзематъ конака. Но трети ги облива съ студена вода:

— Ами я ми кажете вие на кѫде и какъ ще бѣгаме и кѫде ли има да ни ръфатъ псетата. . .

А околнитѣ села продължаватъ да горятъ и въ нощната тишина огромнитѣ пламъци представяватъ и величава и страховита гледка.

Табии и борци. Между това още отъ 18-и насамъ, а главно следъ завръщането на Бонева отъ Брацигово, кипи жива работа по отбраната на селото. Всички селски фурни усилено пекатъ сухари: всѣка кѫща нарязва хлѣба на тънки филии и го дава за второ препичане на фурнитѣ. По тоя начинъ имало вече приготвени въ голѣмо количество сухари, които заедно съ брашно, сланина и други храни се внасяли и подреждали въ черквата. На табиитѣ сѫщо кипи работа: на другия день тѣ сѫ окончателно привършени, и всѣки вече знае своето мѣсто. Табии наричали перущени ония жалки укрепления, съ които набързо опасали селото и отъ които смѣтали да устоятъ на хилядна неприятелска сила, която скоро ги обкрѫжила отъ всѣкѫде. Табиитѣ били работени отъ жителитѣ на всѣка отдѣлна махала и тъй, както знаели и разбирали, защото между тѣхъ нѣмало хора, които да разбиратъ и да ржководятъ укрепяването.

Обикновено всѣки е билъ опредѣленъ въ своята махленска табия подъ началството на особенъ десетникъ и стот-

никъ. Точно кой и на коя табия е билъ назначенъ, както и кои сѫ били десетницитѣ, днесъ не може да се установи: защото всички планове и списъци сѫ изгоряли презъ време на бунта, избити сѫ всички главни дейци, а малцината още живи старци мѫчно могатъ да си спомнятъ кои имъ сѫ били другари по табия. Покойниятъ Г. Натевъ и живиятъ още Ап. Н. Накевъ сѫ се опитали, по лична паметь и по сведения на живи участници, да съставятъ списъкъ на борцитѣ по табии. Вѣрно е, че и двата списъка не се отличаватъ по точность и пълнота и не навсѣкѫде се схождатъ въ предаването на имената, но сѐ пакъ тѣ сѫ едничкото указание, по което щогоде задоволително може да се опредѣлятъ защитницитѣ на всѣка една табия. Знае се, че главната команда е била възложена на Петъръ Боневъ, като за първи негови помощници били опредѣлени Спасъ Гиновъ и Кочо Чистеменски. Укрепленията опасвали цѣлото село и вървяли както слѣдва:

I. На първо време главната опасность идѣла откъмъ югъ, отъ помацитѣ, та въ политѣ на Власевица на пѫтя за Тъмръшъ било издигнато едно отъ първостепеннитѣ укрепления. Понеже мѣстото е низко и лесно могло да бѫде обстрелвано и отъ върха на Власевица и отъ тоя на Вълковище, били употрѣбени и по-голѣми грижи да се направи укреплението колкото се може по-неуязвимо: построено било отъ камъни, а отгоре покрито върху дебели греди съ пръсть. По стенитѣ оставили отвори за пушкитѣ и при всѣки отворъ били отредени по нѣколцина избрани стрелци. То било доста дълго, „приличало на казарма“ и могло да побере около 120 човѣка. Квмандата на защитницитѣ била повѣрена на Кочо Чистеменски, като му опредѣлили за помощникъ Спасъ Демиревъ. На тая позиция се помни да сѫ били опредѣлени следнитѣ бунтовници:

1. Гочо Величковъ
2. Иличо Гашаровъ
3. Димитъръ Н. Гашаровъ
4. Рангелъ „ „
5. Иванъ Л. „
6. Миньо Георгиевъ
7. Стоименъ Дардовъ
8. Гочо Демировъ
9. Дино „
10. Стоянъ Ил. Джингаровъ
11. Тодоръ „ „
12. Спасъ Ив. Икимчето
13. Апостолъ Ив. Йовчевъ
14. Георги „ „
15. Стоянъ „ „
16. Атанасъ Косевъ
17. Дино „
18. Дино Кътевъ
19. Андреа Лалевъ
20. Атанасъ Ликовъ
21. Тодоръ Николовъ
22. Саво Ив. Папазовъ
23. Стоянъ „ „
24. Костадинъ Г. Пеновъ
25. Стоянъ Сертовъ
26. Атанасъ Ив. Сертовъ
27. Андреа Симоновъ
28. Гого „
29. Ранго „
30. Динчо Табовъ
31. Тодоръ „
32. Христо „
33. Иличо Тиловъ
34. Мито „
35. Иванъ Тонковъ
36. Петъръ „
37. Ранджо Ат. Тотовъ
38. Петъръ „ „
39. Спасъ „ „
40. Дафо Боневъ Тошевъ
41. Димитъръ „
42. Никола Ив. Тошковъ
43. Лало Цачевъ
44. Костадинъ Ат. Чолаковъ
45. Тодоръ „ „
46. Стоянъ „ „
47. Иванъ Шиковъ
48. Цвѣтко „

II. Отъ тукъ окопътъ вървялъ на югъ и се е спускалъ задъ харманитѣ до оброчището св. Петка върху дѣсния брѣгъ на рѣката тъкмо срещу манастирския метохъ. При самото оброчище била издигната барикада, която имала за цель да пази южния проломъ, изъ който могли незабелязано да се появятъ помацитѣ. Като важна наблюдателна позиция тукъ билъ самъ П. Боневъ съ помощникъ Тоно Савовъ. Защитницитѣ били малко, всичко около 20 души, защото въ случай на нужда бързо би могли да се притекатъ на помощь борцитѣ отъ съседнитѣ I и III позиция. Нейнитѣ защитници били следнитѣ:

1. Атанасъ Андреевъ
2. Дино Р. Арачиевъ
3. Коста „ „
4. Апостолъ Бошковъ
5. Божо „
6. Личо Величковъ
7. Дино Б. Влаевъ
8. Атанасъ Р. Гашаровъ
9. Никола Дардовъ
10. Мито Мандажиевъ
11. Гочо С. Пеновъ
12. Ранджо Сендовъ
13. Апостолъ Славчевъ
14. Костадинъ Г. Теновъ
15. Димитъръ Тонковъ
16. Петъръ „
17. Иванъ Тошевъ
18. Никола Ив. Тошковъ
19. Хр. Ат. Чолаковъ
20. Стоянъ Шиковъ

III. По-нататъкъ, вече върху лѣвия брѣгъ на рѣката, подъ самия връхъ на Вълковище, на Лачковото мѣсто, била направена друга табия, обърната къмъ сѫщия тоя връхъ, на който после се и явили не само помаци, но и устинскитѣ турци. Обаче и това укрепление било изложено тъй, че могло да бѫде обстрелвано и отъ Вълковище и отъ Власевица. Командували Никола Ивановъ (наричанъ отъ турцитѣ Колакманъ) и Атанасъ хаджи Тилевъ. Между защитницитѣ се помнятъ следнитѣ:

1. Апостолъ Андреевъ
2. Гочо „
3. Димитъръ „
4. Иванъ „
5. Христо „
6. Динчо Анчевъ
7. Иванъ „
8. Насьо „
9. Киро Бошковъ
10. Никола „
11. Тодоръ Галовъ
12. Иванъ Делчевъ
13. Костадинъ „
14. Стоянъ Д. Добренъ
15. Личо Киревъ
16. Петьо „
17. Димитъръ Латевъ
18. Иванъ „
19. Гочо Лачковъ
20. Димитъръ „
21. Спасъ „
22. Димитъръ Марчевъ

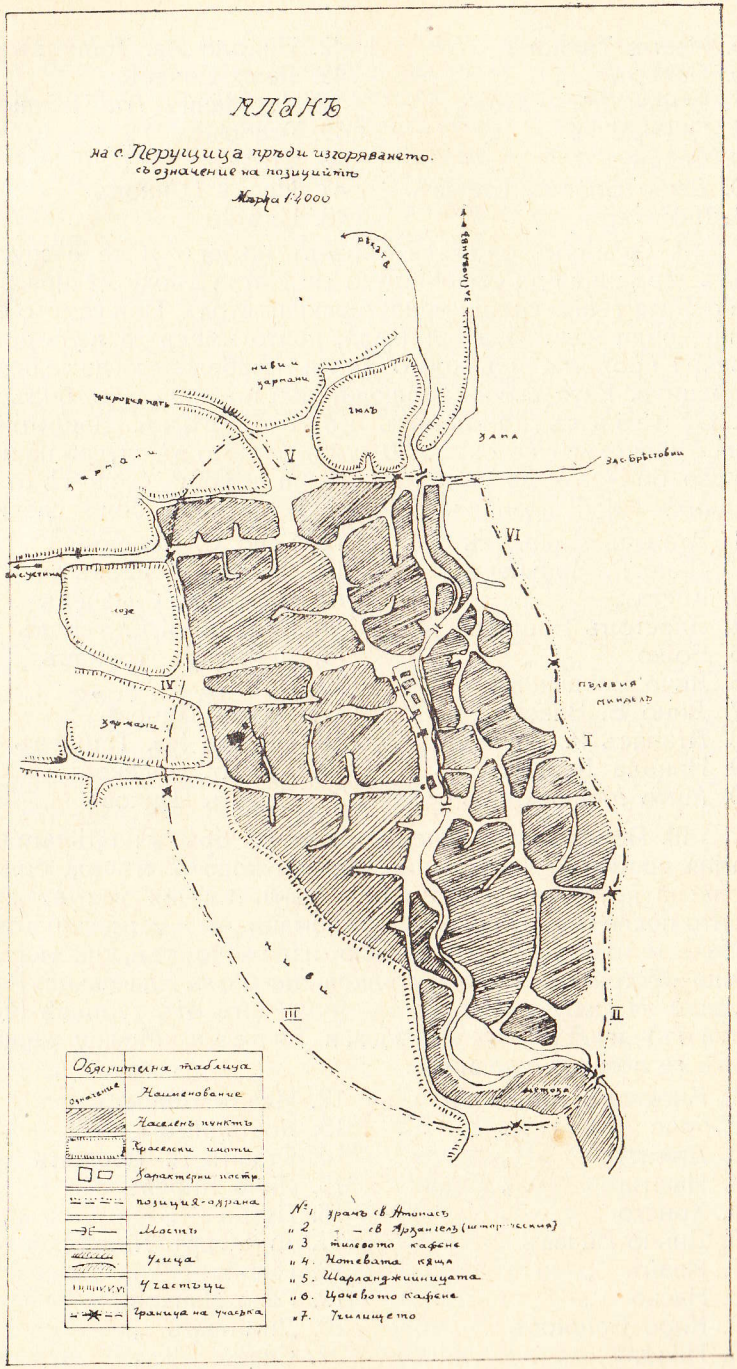

23. Илия Марчевъ
24. Георги Мелевъ
25. Атанасъ Митковъ
26. Павльо Насевъ
27. Миньо Пановъ
28. Стоянъ Патевъ
29. Мито Д. Поповъ Йовчевъ
30. Андреа Раевъ
31. Павльо „
32. Костадинъ Райковъ
33. Апостолъ Л. Рупчевъ
34. Георги Л. Рупчевъ
35. Дафо „
36. Иванъ „
37. Костадинъ „
38. Калоферъ Спасовъ
39. Георги Табовъ
40. Гочо „
41. Стойменъ Т. Тотовъ
42. Цвѣтко Тотовъ
43. Тено „
44. Тодоръ Цачевъ

IV. На северъ окопътъ продължавалъ презъ мѣстността „Мавроги“, край самата черква св. Атанасъ, пресичалъ

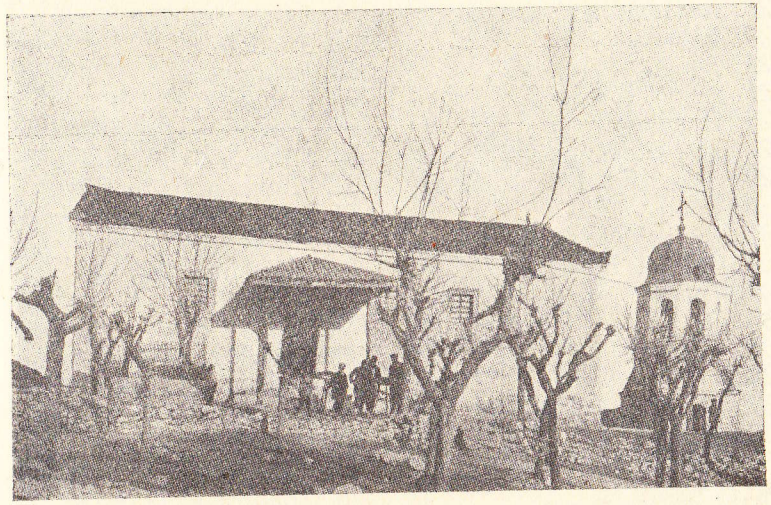

Черквата св. Атанасъ.

мѣстността „Чомпола“ и край Лозанчевото лозе стигалъ до „Беглишкия харманъ“. Тая позиция пазела пѫтищата откъмъ Устина. Тукъ, на най-високото мѣсто въ селото, се издигала старата черква св. Атанасъ, чиято каменна ограда служела за надежно прикритие откъмъ западъ, а дворътъ и самата тя—за станъ и прибѣжище на жени и деца. Изложена е отъ всѣкжде на вѣрно обстрелване, а особно отъ близката Мишева могила на ю.-западъ. Тая позиция била командувана отъ Спасъ Гиновъ и Ив. х. Тодоровъ и, като най-голѣма, имала и най-много защитници, между които се помнятъ следнитѣ:

1. Иванъ Анастасовъ
2. Иванъ Аризановъ
3. Георги Баковъ
4. Димитъръ „
5. Стоянъ Н. Бошковъ
6. Динко Бошковъ
7. Тодоръ „
8. Ранго Бояджиевъ

9. Насьо Гилевъ (Църкаловъ)
10. Дафо „
11. Апостолъ Гроздановъ
12. Никола „
13. Христо „
14. Георги Груицовъ
15. Рангелъ „
16. Атанасъ Гьошевъ
17. Гочо „
18. Стоянъ „
19. Иванъ Ст. „
20. Георги Голдуповъ
21. Иванъ Даяновъ
22. Никола Делевъ
23. Костадинъ Р. Доденъ
24. Стоянъ „ „
25. Атанасъ Долевъ
26. Коста Р. „
27. Павльо „
28. Хр. Жлебинковъ
29. Апостолъ Каймакановъ
30. Стоянъ Р. „
31. Динко Калайджиевъ
32. Стоянъ Каневъ
33. Рангелъ П. Кираченъ
34. Петъръ „
35. Иванъ „
36. Стойко „
37. Апостолъ Кофчевъ
38. Димитъръ „
39. Гочо Кръстенъ
40. Стоянъ „
41. Тодоръ „
42. Гочо Ив. Къбенъ
43. Цвѣтко Т. „
44. Динко Кътевъ
45. Гочо Малинчевъ
46. Димитъръ „
47. Иванъ Малинчевъ
48. Тодоръ „
49. Стойко Манастирски
50. Георги Мишевъ
51. Таньо Мишевъ
52. Тодоръ „
53. Иванъ Мочевъ
54. Гочо Насковъ
55. Ранджо „
56. Иванъ Натевъ
57. Георги „
58. Гочо Андр. Пановъ
59. Ранго „ „
60. Стоянъ Н. „
61. Гочо Пейчевъ
62. Никола „
63. Рангелъ „
64. Тодоръ „
65. Тодоръ Папазовъ
66. Стоянъ Петковъ
67. Димитъръ Раевъ
68. Иванъ Разановъ
69. Стоянъ „
70. Апостолъ Райковъ
71. Павльо „
72. Стоянъ „
73. Гого Ставревъ
74. Стоянъ Сърнаковъ
75. Никола Табовъ
76. Иванъ х. Тилевъ
77. Павльо х. „
78. Тодоръ х. „
79. Гого Ив. Теновъ
80. Цв. „ „
81. Никола х. Тодоровъ
82. Петъръ х. „
83. Начко Шопчето

V. Отъ Беглишкия харманъ окопътъ свивалъ на истокъ, пресичалъ Широкия пѫть при оброчището св. Недѣля и вървѣлъ право на долу къмъ рѣката. Тукъ на дѣсния брѣгъ се издигала Къневата воденица, около която растѣли върби и високи тополи; отдѣсно пъкъ срещу нея се намиралъ голѣмия хаджи-Трендафиловъ ханъ. Пѫтьтъ между воденицата и хана, туку предъ самия мостъ, билъ барикадиранъ съ коля и натрупанъ съ камъни. Отъ тая своеобразна барикада се пазелъ Пловдивския пѫть и задъ нея човѣкъ лесно могълъ да се укрие отъ вражески коршумъ. Тукъ било поставено

и черешовото топче. Цѣлата тая позиция се намирала подъ заповѣдьта на Тодоръ Велчевъ и Рангелъ Д. Витановъ, по прѣкоръ Каишакътъ, и между многото й защитници се помнятъ следнитѣ:

1. Рангелъ Айвазовъ
2. Стоянъ „
3. Георги Б. „
4. Димитъръ Аргиловъ
5. Стоименъ „
6. Гого Богоевъ
7. Рангелъ „
8. Спасъ „
9. Иванъ Бояджиевъ
10. Петъръ „
11. Рангелъ Н. „
12. Динко Витановъ
13. Тодоръ „
14. Георги Велчевъ
15. Димитъръ „
16. Спасъ Галовъ
17. Ранго Гиневъ
18. Стойо Дамбовъ
19. Георги Динкчията
20. Стоянъ Кр. Доденъ
21. Никола Г. Долевъ
22. Кольо Доневъ (Рабаджи)
23. Апостолъ Н. Кардаковъ
24. Петъръ „ „
25. Кузма Ковачътъ
26. Ст. Костадиновъ
27. Гутьо Б. Куртовъ
28. Рашко „ „
29. Иличо „ „
30. Петъръ Кърмовъ
31. Дино Лакенъ
32. Павльо „
33. Апостолъ Лозановъ
34. Игнатъ „
35. Стоянъ „
36. Донко Лозанчевъ
37. Мито „
38. Андреа Мандаловъ
39. Динчо „
40. Спасъ „
41. Стойко „
42. Геогри Маринчевъ
43. Георги Милошевъ
44. Еньо „
45. Ранго „
46. Стоянъ Митевъ
47. Ранджо Мряновъ
48. Павльо Насевъ
49. Гочо Насковъ
50. Атанасъ Андр. Пановъ
51. Атанасъ Пановъ
52. Дончо Пеновъ
53. Тено Пълевъ
54. Дино Стояновъ
55. Мих. Д. „
56. Георги „
57. Танчо „
58. Стоянъ х. Танковъ
59. Апостолъ Христевъ
60. Спасъ „
61. Иванъ Шабана
62. Петъръ Шоповъ
63. Тодоръ Янколовъ

VI. Отъ Хаджи-Трендафиловия ханъ на юго-истокъ окопътъ вървѣлъ презъ мѣстността „Оградитѣ“ и „Пълевитѣ миндали“ и се съединявалъ съ позицията на Власевица. Тоя окопъ ималъ за задача да следи и пази пѫтя откъмъ Брѣстовица и да служи за връзка между I и V позиция. Тукъ командата била повѣрена на Стойко Гължбовъ съ помощникъ Тодоръ Владиковъ и имала нѣколко десетки защитници, между които се помнятъ следнитѣ:

1. Павльо Д. Боневъ
2. Тено „ „
3. Илия Буковъ
4. Петъръ Гължбовъ
5. Димитъръ Гърнаковъ
6. Личо Даневъ

7. Гого Димовъ
8. Илия „
9. Никола „
10. Стоянъ Динковъ
11. Павльо Доневъ
12. Никола Еневъ
13. Никола Кръстевъ
14. Рангелъ „
15. Никола Кушевъ
16. Атанасъ Ив. Къневъ
17. Динчо Г. „
18. Никола „ „
19. Тодоръ „ „
20. Никола Кърпачевъ
21. Тодоръ „
22. Апостолъ Ламбатовъ
23. Стоянъ „
24. Гочо Лозенъ
25. Апостолъ Мановъ
26. Иванъ „
27. Тодоръ Милошевъ
28. Петъръ Минковъ
29. Иванъ Муровъ
30. Димитъръ Наджевъ
31. Ранджо Памповъ
32. Стоименъ „
33. Павльо Пълевъ
34. Янколъ Силямовъ
35. Димитъръ Стаменовъ
36. Кирчо „
37. Георги Стоилковъ
38. Никола „
39. Стоянъ „
40. Тодоръ „
41. Стоянъ Сърнаковъ
42. Цвѣтко „
43. Рангелъ Тасковъ
44. Стоянъ „
45. Тодоръ „
46. Апостолъ Тодорчовъ
47. Петъръ „
48. Апостолъ Тошковъ
49. Георги „
50. Като „
51. Тасчо „
52. Начко х. Трендафиловъ
53. Рангелъ х. „

Освенъ защитницитѣ на табиитѣ, била образувана и една резервна дружина отъ около 40 човѣка, която имала за задача да патрулира изъ селото, да обикаля позициитѣ, да служи за връзка между тѣхъ и да се явява на помощь тамъ дето станѣло нужда. Между тѣхъ се помнятъ Димитъръ Бъчваровъ, Петъръ Бъчваровъ, Личко Долевъ, Тодоръ Долевъ, Н. Ив. Латевъ, Дино Мияловъ, Гого Тенчовъ, Калоферъ Тенчовъ.

Всички отбележени до тукъ възстанници сѫ сѐ мѫже между 20 и 46 години, но предъ видъ на общата опасность, па и при въодушевението, що настѫпило следъ обявяване на възстанието, въ надлежнитѣ табии взели мѣстото си и всички ония, които не били посветени въ дѣлото и поради това не били заклети, както и онѣзи, които не могли да избѣгатъ до 27 априлъ или които до тогава още се колебаели. Трѣбва да отбележимъ още и това, че младежитѣ отъ 15 до 20 години сѫщо не останали назадъ: и тѣ се притекли да бѫдатъ посилна помощь на общото дѣло и въ своята младежка разпаленость и усърдие дали доста жертви. По тоя начинъ почти всичкото дееспособно мѫжко население на Перущица, безъ надумвания и увещания, въ последния часъ доброволно се наредило подъ общото знаме на бунта, и числото му, споредъ Натева, възлизало надъ 600 души. Жално е само, че не могатъ вече да се спомнятъ имената на всички и кой къмъ коя табия е билъ опредѣленъ.

Въоръжението на възстанницитѣ обаче било съвсемъ недостатъчно и при това най-разнообразно: пушки (повечето кремичарки), тукъ-таме пищови, ятагани, касапски ножове, сатъри, тояги, сопи. То се знае, че въ това отношение възстанницитѣ далечъ отстѫпвали предъ добре и напълно въоръжените помаци, черкези и устински турци, безъ да говоримъ за редовната войска, която, както ще видимъ, си служила и съ артилерия.* Впрочемъ и бунтовницитѣ предварително се снабдили съ такава. Коларьтъ Павльо Доневъ изрѣзалъ и приготвилъ отъ дива череша едно топче, а ковачътъ Кузманъ Лангерата, преселникъ отъ Станимака, здраво го обковалъ съ желѣзни обръчи. Направенъ билъ да се пълни съ коршуми и кантарени топки и да се подпалва съ барутъ.

Участието на женитѣ. То било важно и значително. Цѣлата домакинска работа на възстанието паднала върху тѣхъ: месене, готвене, пране. Бабитѣ бавѣли и залисвали малкитѣ, а децата принасяли дърва, носѣли вода. Моми и невести хвърлили забрадки, отрѣзали си коситѣ, облѣкли се въ доломи, въ панталони и палта и се явили на позициитѣ да помагатъ, главно да разнасятъ фишеци, вода и храна. По едно време Никола Гичевъ събралъ тия преоблѣчени жени, наредилъ ги съ тояги вмѣсто пушки и почналъ да марширува съ тѣхъ и да ги учи „на талимъ“, за да покаже на противника колко много сѫ тѣ — защитницитѣ на Перущица. . .

До колкото се помни, тия жени сѫ били следнитѣ:

1. Моми: Митра Аргилова, Богданка Витанова, Божура Генова, Екатерина Гичева, Митра Б. Делчева, Стойка П. Долева, Стоянка Злачева, Гайтана Крѣстена, Анка Мрянова, Гюрга Наскова, Велика Натева, Магделена Николакова, Митра Н. Пълева, Галина Попова, Митра Сандова, Божия Симонова, Анка Стоянова, Анка Тонева, Мария х. Тодорова, Неделя Г. Ташова и др., имената на които не можаха да се издирятъ и отбележатъ тукъ.

2. Невести, броятъ на които е възлизалъ на 36, но се знаятъ само следнитѣ: Гюрга Гьошева, Мита Димова, Ванка Каймаканова, Цвѣта Калайджиева, Чубра Канева, Митра Кузмова, Елена Лозанова, Гюрга Малинчова, Спаса Малинчова, Гюрга Мочева, Пауна Насева, Петра Селямова, Мароша Симонова, Божия Тилева и Митра Тилева.

Както вижда четецътъ, въ надвечерието на страшната катастрофа всичко живо въ Перущица било на нога, готово да се хвърли въ огъня, да се бори и защищава. Това единодушие и пълно сцепление, които рѣдко се наблюдаватъ въ

* Поради долнокачественостьта на Сотирския барутъ, коршумитѣ на възстанницитѣ често не отивали по-далечъ отъ нѣколко крачки, когато черкезитѣ били въоръжени съ леки винчестерки, а башибозуцитѣ съ шнайдерови игленки и белгийски евзалии. (З. Стояновъ, Записки III, 283).

другитѣ възстанали селища, се дължело главно на обстоятелството, че Перущица била отвредъ обиколена съ врагове. Ней само Куртово-Конаре, Полатово и Брѣстовица могли да се притекатъ на помощь. Но първото черкезитѣ о̀ време заставили да се предаде, второто било далечъ отъ всѣка бунтарска мисъль, а третото било принудено да се подслони подъ закрилата на всесилния гъркоманинъ. По тоя начинъ отначало още, па и до самия край, перущени били предоставени на собствената си участь.*

4. Понедѣлникъ, 26 априлъ.

Прегледъ на позициитѣ и орѫжието. Зараньта на 26 априлъ всички съ небивало усърдие се заловили окончателно да довършатъ и колкото се може повече да заздравятъ табиитѣ и окопитѣ. Всѣки се грижелъ да приготви подобре и да направи по-удобно мѣстото предъ себе си било за стрелба, било за защита отъ неприятелскитѣ коршуми, скорошното запищяване на които всѣки очаква. Комитетътъ, начело съ Бонева, обикаля отъ табия на табия и отъ окопъ на окопъ, преглежда орѫжието и дава своитѣ последни упѫтвания, съвети, нареждания. Презъ време на тоя прегледъ се видѣло, че защитата разполагала съ 648 пушки, отъ които 4 шишанета, а останалитѣ всички кремичарки.

Гори и Срѣдна-гора. Времето бързо върви. Обѣдъ минава, а отвънъ никой не идва въ село. До колкото се вижда на долу изъ полето, всички пѫтища сѫ пусти: никѫде се не мѣрка ни жива душа. А между това димътъ отъ запаленитѣ села се издига сѐ по-нависоко, развява се отъ вѣтъра и чезне въ необятното ширине. Подъ освѣтлението на априлското слънце политѣ на Срѣдна-гора изглеждатъ препасани отъ голѣмъ пластъ димъ, който сѐ по-високо се издига къмъ небесата. Явно е, че горятъ българскитѣ села по южнитѣ пазви на Срѣдна-гора, но слънцето прѣчи да се видятъ пламъцитѣ отъ пожарищата. Радость обхваща всички: срѣдногорскитѣ възстанници палятъ турскитѣ села, слизатъ къмъ полето и идатъ на помощь . . .

Отъ Пловдивъ пристигатъ две заптиета. Цѣлиятъ день минава въ тревожни очаквания. Едва къмъ 4 часа следъ обѣдъ пристигатъ две заптиета съ коня на Рангелъ Гичевъ

* Богатата библиотека на Бонева изгоряла, а заедно съ това и цѣлата преписка по възстанието, която той водѣлъ и държелъ, та не знаемъ какви сѫ били връзкитѣ на перущенския комитетъ съ околнитѣ села. Обаче К. Г. Пейчевъ въ бележката си по възстанието твърди, че баща му Георги К. Пейчевъ на Врѣбница (28 мартъ 1876) подъ предлогъ, че отива да купува свине, занесълъ 10 пушки въ Цалапица — отсрѣща въ полето. Това е станало навѣрно по искане на цалапичани и по нареждане на комитета.

и съ тоя на Георги Стояновъ. На стражитѣ тѣ обяснили: „Изпратени сме отъ пашата да занесемъ тия писма въ Устина и Тъмръшъ, за да ви не нападнатъ и причинятъ нѣкаква пакость". На въпроса за конетѣ, тѣ отговорили, че, когато се готвѣли да тръгнатъ отъ Пловдивъ, дѣдо Рангелъ ги помолилъ да взематъ тѣхнитѣ коне, да минатъ презъ село и да имъ кажатъ да се не боятъ, защото пашата щѣлъ да изпрати войска да ги пази.

Въ сѫщность работата станала по-другояче. Още зараньта за Пловдивъ заминали нѣкои и други отъ чорбаджиитѣ, които уведомили владиката Панаретъ, че селото е вече обиколено отъ помаци и турци и се чака отъ часъ на часъ да нападнатъ. Сега Рангелъ Гичевъ и Гаго Ивановъ отново се явяватъ при мютесарифа да молятъ помощь и защита, но поведението имъ и за самия него станало съмнително, та заповѣдалъ да бѫдатъ задържани, а конетѣ имъ да бѫдатъ реквизирани и дадени на двамата заптии. Било взето и писмото, което вчера бѣ далъ пашата на дѣдо Рангела.*

Още съ влизането си въ селото заптиитѣ се натъкнали на барикадата при моста и били принудени да слѣзатъ отъ конетѣ, като ги дали на двама перущени да ги водятъ, а тѣ тръгнали пешкомъ. Трѣбвало да минатъ за Устина презъ позицията на Широкия пѫть. Тукъ конетѣ прескочили окопа, а следъ тѣхъ минали и заптиетата, придружени отъ селския мухтаръ, който имъ говорѣлъ нѣщо. Следъ това отново възседнали конетѣ и бавно поели пѫтя за Устина; но, щомъ се отдалечили малко, така смушили конетѣ, че искри почнали да изкачатъ отъ камънитѣ. Едва сега защититѣ на позицията се усѣтили, че сѫ измамени; но било вече късно.

Необяснимо. Перущени оня день убиха безъ колебание пратеницитѣ на Ахмедъа, а сега даватъ свободенъ пропускъ на две заптиета и то при такива съмнителни обяснения отъ тѣхна страна. Защо тѣ не сѫ били задържани? Защо за тѣхното пристигане не е билъ уведоменъ комитета? Тия въпроси си задава и покойниятъ Г. Натевъ, но днешнитѣ живи дейци отъ оная епоха, като не знаятъ истината, както и никой я не знае, сѫ наклонни да обяснятъ всичко това съ несъобразителность и не допускатъ да е имало нѣкаква умишленость. Нека приемемъ това обяснение и да туримъ було на тоя подозрителенъ фактъ въ историята на Перущенското възстание.

Туку-що се изгубили двамата заптии къмъ Устина, по пѫтя отъ Пловдивъ се задалъ керванъ отъ талиги съ червени байрачета, придружени отъ нѣколко конници. Като мина-

* По-късно Макгаханъ искалъ да види това писмо на мютесарифа, но турцитѣ отричали да има такова. Обаче всички перущени „единогласно твърдѣли" предъ него, че наистина такова писмо е имало.

ли Герена при Пастуша, отбили се отъ пѫтя и поели тоя за Устина. По-старитѣ, които презъ време на Севастополската война били взети да каратъ военни припаси, увѣрявали, че червенитѣ байрачета означаватъ, какво тия талиги каратъ джепане. Комитетътъ ясно схваналъ, че борбата вече наближава, та бързо далъ нареждане да се занесатъ повече патрони на позициитѣ: около 30 моми съ торба на рамо тръгнали отъ табия на табия да раздаватъ фишецитѣ, които сами бѣха готвили. Въ окопитѣ при черквата св. Атанасъ това вършелъ дѣдо Куньо Пейчевъ и други старци, жени и деца.

Между това съ настѫпване на вечерния сумракъ огньоветѣ на запаленитѣ села почнали ясно да освѣтяватъ тъмната нощь. Кърваво-златенъ вѣнецъ показвалъ течението на ленива Марица. Хубавитѣ български села оттатъкъ Марица—отъ Синджирли на истокъ до Вѣтренъ на западъ, както и отсамъ — отъ Бѣльово до надъ Пловдивъ, горятъ. Всичкото поле е освѣтено като денемъ. Цѣлата нощь срещу 27 априлъ всичко живо въ Перущица е будно и нанога и погледитѣ на всички сѫ втренчени въ необятния кървавъ хоризонтъ. Зловещъ предвестникъ на тѣхната утрешна участь . . .

5. Вторникъ, 27 априлъ.

Поява на помацитѣ. Щомъ се увѣрилъ, че неговитѣ пратеници сѫ загинали, Ахмедаа нѣмало защо да щади вече Перущица. Още вчера той наредилъ да събератъ колкото се може въоръжени хора, които бавно и предпазливо почнали да се спускатъ надолу. Кричимскитѣ и устински турци сѫщо се бѣха раздвижили и наближили отъ западъ къмъ Перущица. Днесъ зараньта е мъглива и ръси дребенъ дъждецъ. Урвитѣ, проломътъ и голитѣ ридища около селото сѫ потънали въ мъгла. Но скоро слънцето изгрява, и мъглата почва бавно да се разнася и чезне. Отъ западнитѣ позиции, особено отъ двора на черквата св. Атанасъ, се открива обширенъ хоризонтъ и всички погледи сѫ насочени на западъ къмъ Бяга, на северъ къмъ полето и Срѣдногорието и на истокъ къмъ Пловдивъ. Следятъ дали ще се зададе отъ нѣкѫде помощь, за каквато толкова жадуватъ, или врагъ, който е тъй близо. Но по едно време всички се обръщатъ къмъ отсрещна Власевица, кѫдето надъ табията женскиятъ отердъ на Никола Гичевъ марширува съ тояги нарамо. Обаче демонстрацията е внезапно прекѫсната. Защото отгоре, откъмъ Червения камъкъ се задава вече огромно множество помаци, въоръжени до зѫби. Тѣ стигатъ на върха св. Власъ, побиватъ байракъ и насядатъ около него. Води ги Адилъ-ага, най-жестокиятъ отъ тримата братя. Следъ малко друга пъплачь, начело съ Смаилъ-ага, минава задъ малкия ридъ Чуковецъ и се озовава на срещния връхъ Вълковище, високо надъ

табиитѣ, кѫдето се бѣха вече разположили устинскитѣ турци.* Откъмъ Мишова могила, както и откъмъ устинстия пѫть сѫщо се появяватъ турци, а отъ северъ се показватъ конарскитѣ черкези, които и запалватъ вече нѣколко плѣвни по края.

По тоя начинъ днесъ, на 27 априлъ, Перущица е обкръжена почти отвсѣкѫде. Всички погледи трепетно следятъ това движение и разположението на врага. И всички виждатъ ясно наближаващата опасность. Перущица е обиколена напълно вече, и отъ всички страни. Дава се нареждане, и бързо всички жени, деца и старци се прибиратъ въ двора на дветѣ черкви, главно на долната.

По едно време богато облѣченъ устинецъ, съ бѣло знаме въ ръка, избикаля селото откъмъ западъ, бърза къмъ Власевица и вика:

— Не бойте се! Миръ ще имаме.

Изненадани и стреснати отъ неочакваната поява на толкова много неприятели и виждайки вече всичката сериозность на положението и своята малочисленость и слаба подготовка — въ редоветѣ на защитницитѣ настѫпва смутъ и нѣкакво тѫпо разочарование; повѣрвали на тоя викъ за миръ и свободно пропуснали турчина да мине и отиде на Власевица съ нѣкакви разпореждания до водача на помацитѣ Адилъ-ага.

Преговори за миръ. Вчера, когато дѣдо Рангелъ Гичевъ се явилъ при мютесарифа, съобщилъ му между другото, че селото е обкръжено отъ башибозуци и черкези, които се готвятъ да го нападнатъ. Азисъ-паша, който нѣмалъ ясна представа за положението въ Перущица, поискалъ отъ дѣдо Рангела да му съобщи какви и колко чужди комити има въ селото. „Идете и ако намѣрите само единъ външенъ човѣкъ, вземете ми главата“,—смѣло отвърналъ дѣдо Рангелъ. Тогава пашата обѣщалъ да изпрати комисия за помирение, а него както се каза, задържалъ, понеже устинскитѣ турци го клеветѣли, че изпращалъ орѫжие въ Перущица. Сега пашата извикалъ бълг. митрополитъ и му предложилъ да отиде лично въ Перущица и да накара селянитѣ да сложатъ орѫжие, иначе—ще бѫдатъ избити отъ башибозука и отъ войската. Владиката Панаретъ ловко се отървалъ отъ такова опасно посланничество, като заявилъ на пашата: „Боя се да отида, защото може би селянитѣ силомъ ще ми втрапятъ кръстъ въ ръце и ще ме поставятъ начело. А това би значило да се подигнатъ всички българи въ Пловдивско и по тоя начинъ, вмѣсто добро, ще причинимъ още по-голѣмо зло.“ *

Азисъ-паша не разполага съ никакви войски—тѣ сѫ заняти съ потушването на бунта въ Срѣдна-гора, та прибѣгва

* Самиятъ Ахмедъ-ага не се явилъ: останалъ горе да дава наредби за събиране на нови пълчища.

* Г. Димитровъ, Кн. България, II, 274.

до всички срѣдства да залъгва и обещава, отнася се меко и се старае по всѣкакъвъ начинъ да удържи положението, докато му пристигне каквато и да било военна сила, защото не довѣрява твърде много на башибозука. Затова той успокоява и представителитѣ на перущинскитѣ чорбаджии, затова прибѣгва до съдействие и на митрополита. Затова на 27 априлъ назначава и изпраща въ Перущица една комисия, която да помири перущени съ устинци и съ помацитѣ.

До сега разнитѣ автори сѫ предавали различно състава на тая комисия. Така, З. Стояновъ пръвъ съобщава, че комисията състояла отъ трима турци, между които споменава името само на хаджи Решидъ, и трима българи — Атанасаки Каратопраклията, Т. Власаковъ „и още едно непознато лице.[1] Следъ него Г. Димитровъ изкарва членоветѣ да сѫ били трима: х. Решидъ-ефенди, ходжа Зааде х. Ахмедъ-ефенди и Тодораки Власаковъ, който „поканилъ и Иванча п. Черневъ да го придружи.“[2] По-късно Г. Натевъ казва, че били сѫщо трима: „Тодораки Власаковъ, дѣдо Черню и ходжа Зааде х. Мехмедъ-ефенди.“[3] Най-после Д. Страшимировъ ги опредѣля на четирма: „Хаждаръ Зааде, х. Ахмедъ, Тодораки Власаковъ и Ив. Черневъ“[4]

И четирмата автори не се схождатъ нито въ броя на членоветѣ, нито въ предаването на имената. Само съ името на българина-членъ Тод. Власаковъ всички сѫ съгласни. Имената на другитѣ сѫ преданени различно. Това е и понятно, защото никой отъ тѣхъ не е ималъ възможность да се ползува отъ вѣренъ източникъ. Днесъ ние вече имаме такъвъ, който установява и точния брой и точнитѣ имена на комисаритѣ и съ това окончателно решава тоя въпросъ. Споредъ „Важенъ рапортъ“, комисаритѣ сѫ били трима, а именно: „първенцитѣ турци (отъ Пловдивъ) Мехмедъ-ефенди и Решидъ-фенди и българина чорбаджия Тодораки-ага“.[5] Владиката Панаретъ въ писмото си до Екзарха ги изкарва трима турци и единъ българинъ, безъ да ги именува.[6]

Тая комисия пристигнала въ Перущица къмъ пладне и спрѣла право на Беглишкия харманъ, северо-западно отъ селото. Тъкмо въ това време на югъ подъ дивитѣ канари се издигатъ страшни пламъци: помаци и устинци сѫ запалили черквата и всички стопански постройки на манастира св. Тодоръ. Но комисията ще помирява: тя извиква селскитѣ първенци Дино Гичевъ, Гаго Ивановъ, Гочо Къневъ, Динчо Минчовъ и Цв. Насевъ.* Отъ устинскитѣ турци извикали Асанъ чаушъ Насѫфъ, хаджи Ахмедъ Кърмаджи, Арифъ Пехливанъ, Зъртъ Хюсеинъ и хаджи Сулиманъ. Така съставена, помирителната комисия продължила своитѣ разисквания повече отъ два часа.

На 150 крачки, до пѫтнитѣ врата на св. Атанасъ заседаватъ и членоветѣ на комитета: П. Боневъ, Спасъ Гиновъ, Насьо Тилевъ, Тодоръ Велчевъ, Дим. Малинчовъ, Калоферъ Спасовъ и Димитъръ Гичевъ. Всички турци въ комисията сѫ насядали, а българитѣ стоятъ прави. Членоветѣ на комитета засѣдаватъ стоешкомъ, облегнати на пушкитѣ си, и се съвещаватъ на ухо, когато въ комисията се говори на високо и отдѣлни думи долитатъ до членоветѣ на комитета

Устинци били непримирими. Тѣ били, казва владиката Панаретъ въ писмото до Екзарха, твърде зле настроени и съ твърдо намѣрение да нападнатъ Перущица и да я съсипятъ „единъ пѫть за всегда“, та по тоя начинъ да се обезпечатъ отъ нея. Но, за да бѫдатъ сигурни, че перущени нѣма да ги нападнатъ и да имъ причинятъ „нѣщо пакость“, тѣ се съгласили да имъ пратятъ въ Устина всички по-видни семейства като залогъ, а заедно съ това да имъ предадатъ и оръжието си. Перущинскитѣ делегати приели тия предложения съ оговорка само, че оръжието си ще предадатъ не тѣмъ, а на властьта, щомъ тя го поиска. Съ това комисията привършила работата си, като въ изпълнение на взетото решение изпраща трима отъ перущинскитѣ представители въ Устина като залогъ, а двама (Гаго Ивановъ и Цв. Насевъ) да се върнатъ въ Перущица съ заптиетата, за да изпълнятъ условието, т. е. да прибератъ семействата.

Двамата членове минаватъ край Лозанчевото лозе, окопитѣ около което сѫ пълни съ въоръжени възстанници, и се упѫтватъ къмъ комитета въ двора на черквата. Когато стигнали тамъ и имъ предали решението на комисията, Боневъ се обърналъ къмъ тѣхъ и имъ казалъ:

— Бае и Гаго и бае Цвѣтко! Върнете се и кажете на комисията, че ние нѣма да дадемъ нито единъ човѣкъ въ Устина. Нека първо тѣ изпратятъ заложници, па тогава и ние ще имъ дадемъ нашитѣ. Идете си, нѣма да пуснемъ никого, нито единъ човѣкъ.

---

[1] Записки III, 475—6. 1892.
[2] Княж. България II, 475. 1896.
[3] Защитата на Перущица, 38. 1901.
[4] Априлското възстание III, 215. 1907.
[5] Приложение VIII.
[6] Приложение VII.

* Д. Страшимировъ (III, 216) приема тия имена, както ги съобщава Г. Натевъ (Защитата Перущица, 38), като поставя и хаджи Танко. Но живи перущени се съмняватъ и дори отричатъ участието на последния въ тая комисия, който билъ престарѣлъ вече; тѣ допускатъ, че погрѣшно е поставено неговото име вмѣсто друго. Но трѣбва да приемемъ за правдоподобно, че и перущени и устинци сѫ били по равно число, така щото шести човѣкъ отъ Перущица не е могълъ да участвува. Иначе, трѣбваше да има шестима и отъ Устина. Впрочемъ това сега се изрично потвърждава и отъ писмото на дѣдо Панарета.

Тоя отговоръ едногласно билъ одобренъ, и едно гръмливо „да живѣе България!“ огласило цѣлата околность.

— Леле мале! — извикалъ ужасенъ Цвѣтко Насевъ. — Какво правите? Това за казване ли е на турцитѣ!? Та тѣ веднага ще запалятъ селото и ще ни изколятъ.

Вайка се чорбаджи Цвѣтко, но кой ти слуша.

Устинци, нѣкои отъ които били съдружници съ Гичеви, предварително знаяли, че спогодба не може да има, та казали на Дино: „То се види, че нѣма да я бѫде, но поне вие идете и вземете да избавете децата си“.

„Който иска да се турчи, нека иде на теслимъ“. Като чува викътъ „Да живѣе Българи“, Кочо не могълъ да се стърпи, напуска позицията си и тръгва да научи що става. Когато му разказали за условията на турцитѣ и за дадения отговоръ, той съ своя тихъ и мекъ гласъ развълнувано одобрилъ: „Много добре сте сторили, бае Петре! Азъ мисля, че е време да започнемъ. Отивамъ си на табията да съобщата новина и да почнемъ свадбата.“ А между това върховетѣ наоколо сѫ почерняли отъ башибозукъ. Всички заематъ мѣстата си.

Сѫщевременно членоветѣ на комисията, като чули оглушителното „Да живѣе България“, зарѣзали и преговори и помирение: комисаритѣ и турцитѣ хукнали да бѣгатъ по пѫтя къмъ Устина. Отъ тукъ комисаритѣ се върнали въ Пловдивъ и се явили предъ мютесарифа да му съобщатъ за станалото, както и за това, че башибозуци нападнали Перущица, а хаджи Ахмедъ прибавилъ: „Така имъ се пада, понеже псуватъ и султанъ, и Мохамедъ, и турска вѣра“. Когато Т. Власаковъ казалъ: „Такова нѣщо азъ не чухъ“, Азисъ-паша рѣзко му отговорилъ: „Това не е твоя работа!“

Перущенскитѣ старейшини се изплашили още повече отъ бѣгството на комисията и решили да действуватъ бързо, за да изпълнятъ условията. Въ своята наивность тѣ били дълбоко увѣрени, че съ това ще умилостивятъ разгнѣвенитѣ комисари и главатаритѣ на помаци и турци и ще спасятъ селото отъ пленъ и пожаръ, а жителитѣ, главно своитѣ, отъ сѣчь. И ние нѣмаме основание да подлагаме на съмнение тѣхната добросъвестность въ по-нататъшнитѣ имъ действия. Комисаритѣ Гаго Ивановъ и Цв. Насевъ се озовали въ долната черква, препълнена съ жени и деца, чийто съпрузи и бащи били по мѣстата си на позициитѣ. На тѣхнитѣ плачливи молби за изпълнение на условието се озовали най-напредъ тѣхнитѣ собствени семейства и тия на братя Гичеви и на Д. Къневъ. Като видѣли, че това правятъ женитѣ и децата на комисаритѣ и на самитѣ комитетски членове, (каквито били, както знаемъ, Димитъръ Гичевъ и Никола Гичевъ), къмъ тѣхъ почнали да се присъединяватъ и много други. Цѣла върволица отъ жени, деца и мѫже тръгнали навънъ отъ селото, предали си и били заведени и настанени въ Устина. Между другитѣ тукъ били семействата на Дафо, Дино и Никола Гичеви, Динчо Минчевъ, Мито Боневъ съ синоветѣ си, Гочо Къневъ, Д. Къневъ, Цв. Насевъ, Анастасъ Василевъ съ снаха си и др.

Но понеже уговореното число не стигало, комисаритѣ Г. Ивановъ и Цв. Насевъ подбрали втора група, въ която влѣзли семействата на попъ Петъръ Велчевъ (сѫщо членъ въ комитета), на попъ Ст. Атанасовъ и на много други. Всички, повече отъ 200 души, начело съ двамата свещеници, тръгнали къмъ горната черква, пълна сѫщо съ жени и деца, да забератъ и други. Но тукъ се чуватъ заплашителни гласове: „Който иска да се турчи, нека върви на теслимъ!“ И не пуснали нито една жена, нито едно дете. Почнала се разправия, която още малко и щѣла да се свърши съ проливане на братска кръвь. Възстанницитѣ отъ окопитѣ и край черковния зидъ били страшно възмутени и разгнѣвени отъ поведението на комисаритѣ. Хр. Андреевъ, Ап. Христевъ и др. нѣкои извадили ножове и се впуснали да съсѣкатъ малодушнитѣ стареи и по тоя начинъ да спратъ женитѣ и децата. Но благоразумието надделяло: дѣдо Демиръ и други бързо се намѣсили и предотвратили кървавата разправа.

Подкаранитѣ жени и деца отъ долната черква бавно и тѫжно вървятъ къмъ Беглишкия харманъ, освѣтявани отъ кървавитѣ лѫчи на залязващето слънце. А отъ черквата св. Атанасъ и отъ окопитѣ непрекѫснато се вика: „назадъ!“ и всѣки маха съ рѫце дано да се спратъ и повърнатъ. Но печалното шествие не чува и продължава, начело съ двамата свещеници. А отсреща, отъ Циганската могила, главатаритѣ на устинскитѣ турци го мамятъ:

— Не бойте се, вървете!

Първото клане. Стигатъ тѣ на сѫщото онова мѣсто, кѫдето преди малко заседаваше помирителната комисия, да се предадатъ. Но турцитѣ не искатъ вече никакъвъ теслимъ. Тѣ отдѣлятъ семействата на комисаритѣ и на първенцитѣ и ги изпращатъ къмъ Устина, а всички други задържатъ. Въ това време презъ селото миналъ на конь единъ човѣкъ съ капела и въ пълно европейско облекло. Като стигналъ до задържаната група отъ мѫже, жени и деца, пѫтникътъ почналъ да ги успокоява: „не бойте се, войска иде“ и имъ съобщилъ, че близо до с. Кадиево той настигналъ два табура аскеръ, които идѣли да запазятъ населението отъ башибозука и черкезитѣ. Разговорътъ ставалъ на турски и, като дочули думитѣ: „аскеръ гелиоръ“ (войска иде), турцитѣ разбрали, че комити идатъ на помощь на възбунтувалитѣ се

перущени и че тоя човѣкъ е тѣхенъ шпионинъ, та го свалили отъ коня и го съсѣкли.*

Сега перущени били обградени и никой не могълъ да избѣга. Пристига, запретналъ ржкави до рамена, и устинскиятъ първенецъ х. Ахмедъ Кърмаджи и извиква на турцитѣ:

— Какво още чакате? Удрете, сѣчете—сега му е времето!

Настава писъкъ и олелия. Пленницитѣ три пжти били суркани отъ пжтя до нивитѣ долу и отново повръщани, били стреляни и клани немилостиво. Цѣлата урва скоро била послана съ трупове на мжже, жени и деца. Единъ турчинъ съгледалъ попъ Стоимена и му поискалъ пари. Свещеникътъ извадилъ кисията си и му я далъ, но другитѣ видѣли и се спуснали кой да я грабне. Въ тоя мигъ на бездействие мнозина отъ злочеститѣ перущени успѣли да побѣгнатъ кой на кждe види и нѣкои се спасили изъ нивитѣ и лозята, а други се върнали назадъ въ черквата св. Атанасъ. Между другитѣ знае се, че въ полето се спасили Андрейко Малиновъ съ синоветѣ си Атанасъ, Димитъръ и Петко, Илийко Гашаровъ, Ив. Муровъ, Гочо Димовъ, Илия Димовъ и Ив. Дардовъ, които избѣгали въ Пловдивъ, дето били хвърлени въ затвора. А пъкъ Зоичка К. Бошкова съ момченцето си Атанасъ Насевъ, Катерина Ташкова и Божана Личева се озовали чакъ въ Брацигово, кждето съобщили за онова, което става въ Перущица. Успѣлъ да се спаси съ бѣгство и раненият попъ Петъръ, но попъ Стоименъ съ дете (Владо) въ ржце билъ настигнатъ и немилостиво съсѣченъ. Детенцето пренощувало върху трупа на баща си, цѣло обляно въ бащини кърви, и едва следъ обѣдъ на другия день единъ войникъ го чулъ да плаче, прибралъ го и го предали на майка му, която била въ Устина. Въ тая кланица паднали около 75 д. мжже, жени и деца.

Въ Устина се спасили около 150 души: мжжетѣ били наблъскани и затворени въ една плѣвна, а женитѣ и децата — въ българската кжща на Аргилови. На другия день Решитъ-паша лично се явилъ въ Устина, наредилъ да имъ съставятъ списъкъ и да ги изпратятъ въ с. Куртово-Конаре.**

---

* Тоя пжтникъ билъ единъ отъ двамата братя френци, които били известни на българското население подъ име Дюзоновцитѣ. Презъ 1876 г. тѣ били закупили да сѣкатъ орѣховитѣ дървета по рѣка Вжча, та туку преди възстанието тръгнали отъ Пловдивъ да прегледатъ извършената работа и да раздадатъ пари на стопанитѣ турци и помаци. Мнозина отъ тѣхъ добре ги познавали, но фанатизмътъ и ненавистьта противъ всичко не мусюлманско били тъй разпалени, че тѣ не се подвоумили да го убиятъ, както убили и братъ му нѣкжде между Устина и Кричимъ. Когато се разкрила работата и френското правителство се намѣсило, обвиняемитѣ кричимски и устински турци се помжчили да стоварятъ тия две убийства върху перущени, но това не имъ се удало, и турското правителство трѣбвало да заплати нѣколко десетки хиляди лири обезщетение за убититѣ френци.

** З. Стояновъ твърди, че броятъ на всички предали се възлизалъ на 300 — 400 души, отъ които на Пазлака били избити 70 — 80 д.

Подозренията къмъ попъ Стоимена. Намъ се струва, че тукъ е мѣсто да се каже нѣщо за ония подозрения, подъ които тоя свещеникъ останалъ до самия день на бунта. Като говори въ своята книжка (стр. 67) за смъртьта на Кост. х. Танковъ, Г. Натевъ казва, че сжщиятъ три дни преди възстанието въ черковниятъ дворъ при чешмата казалъ на своя зетъ попъ Стоимена: „Попе, попе, каквото има да вършишъ, върши го по-скоро“. Както тия думи, ако наистина сж били казани, така и други нѣкои загадки Г. Натевъ е оставилъ, неизвестно защо, безъ всѣко обяснение. А тѣ хвърлятъ мрачна сѣнка върху паметьта на тоя перущенски свещеникъ, защото ясно говорятъ за нѣкакви негови предателски намѣрения. Но отъ кжде идатъ тия подозрения ?Тѣ си водятъ началото още отъ 1867 г., когато Стоименъ Атанасовъ е изпратенъ да бжде ржкоположенъ за свещеникъ и когато противната партия изпраща свои кандидати за свещеници—х. Г. Тилевъ и Петъръ Велчевъ. Тогава още настжпилъ смутъ въ селото; по-голѣма часть отъ населението гледа съ недовѣрие на новия свещеникъ, той не се ползува съ обща обичь и се гледа нѣкакъ подозрително на него; а когато пристигатъ другитѣ двама свещеници отъ Цариградъ, кждето сж ржкоположени отъ българинъ владика, това настроение противъ попъ Стоимена се засилва още повече, макаръ да не се проявява демонстративно. Навѣрно, това озлобява младия свещеникъ, и той се държи нѣкакъ на страна. По-късно, когато негови другари и роднини се предаватъ безвъзвратно на революционното дѣло и попъ Петъръ заклева съзаклятницитѣ и дори влиза като членъ въ комитета, попъ Стоименъ окончателно се дръпва на страна и често мъмри бунтовно настроената младежь, а особено своитѣ шуреи — братя хаджи Танкови. Вънъ отъ това: възпитаникъ на протестантско и после на турско училище въ Пловдивъ, попъ Стоименъ не може да се помири съ най-малката нелоялность къмъ властьта и установения редъ, недъханъ е съ консервативни възгледи и гледа практичната страна на живота. Поради това той се държи настрана отъ бунтовницитѣ — свои врѣстници, смѣта всѣка проява на бунтарство за опасна и не вѣрва, както повечето и отъ чорбаджиитѣ, въ успѣха на каквото и да било възстание, та и не иска да има нищо общо съ ония „луди глави“, нито да се бърка въ нѣкаква „бунтовна каша“. Несмѣйки да се противопостави решително и явно противъ идеята на бунта, която била вече дълбоко вкоренена въ душитѣ на всички по-видни младежи,

Свещ. Стоименъ Атанасовъ.

Но Саадулахъ-бей въ своя „Важенъ рапортъ“ опредѣля точно числото на ония, които се предали: тѣ били 480 човѣка, цифра, която трѣбва да приемемъ за най-вѣрна.

нито противъ Бонева, авторитетенъ носитель на тая идея — попъ Стоименъ намира за най-удобно и благоразумно да се държи на страна, безъ обаче да е обладанъ отъ нѣкакви лоши замисли. Ако сж го смущавали такива, той е ималъ и възможность о̀ време да ги прояви, като донесе на гръцкия владика или на властитѣ въ близкия Пловдивъ, подъ чиято закрила предварително е могълъ да се спаси, а не да остане въ Перущица, кждето още въ първия день на бунта е немилостиво съсѣченъ отъ устинскитѣ турци. Па и кого би предалъ той?—Най-близкитѣ си роднини—своитѣ шуреи, които сж въ първитѣ редове на бунтовницитѣ, а Костадинъ е дори и членъ на комитета.

Не! това е съвсемъ невъзможно, и ние смѣтаме, че всѣко подозрение къмъ п Стоимена въ каквито и да било зли намѣрения и помисли трѣбва решително да се отхвърли и паметьта му да се тачи наравно съ тая на другитѣ перущенски мжченици.

Боятъ започва. Въ селото и на позициитѣ никой не знае що става съ закаранитѣ на теслимъ, но всички чуватъ писъцитѣ и стрелбата. Обаче наскоро всичко станало известно: Като научилъ, че и неговата любовница* била заведена на теслимъ, Илия Марчевъ, 20-годишенъ юнакъ, се спусналъ къмъ устинския пжть да я намѣри и си я върне, но не я видѣлъ, и никой не могълъ да му каже що е станало съ нея. Въ това време се чули първитѣ гърмежи — боятъ се започналъ. Поогледалъ се Илия наоколо и се затърчалъ къмъ горната черква. Но, когато да прескочи окопа при Каймакановото лозе, нѣколко коршума го пронизватъ презъ гърба, и едва успѣлъ да се добере до черквата, кждето и разказалъ за станалото долу на П а з л а к а, както наричатъ перущени лобното мѣсто на толкова свои мжченици.**

Между това Кочо бързо се завърналъ въ своята табия на Власевица и тъкмо когато поповетѣ и благоразумнитѣ стареи се озовали съ женитѣ и децата предъ устинскитѣ главатари, той „почва свадбата“: изправя се върху покрива на табията, извиква що го гласъ държи „Да живѣе България!“ и изгърмява 5-тѣ патрона на револвера си. Това означавало, че борбата се почва. Отъ всички табии и окопи загърмяватъ пушки и запищяватъ коршуми. Помаци, черкези и турци, които сж обиколили отвредъ селото, сжщо почватъ ожесточена стрелба. Тѣ налитатъ върху III табия, но енергична стрелба ги повърща. Никола Колакманъ се изкачва на табията и предизвикателно имъ вика: „Дойдохте и ще видите коршумитѣ на комититѣ“. Срещу табия IV неочаквано се появява върху Мишова могила единъ турчинъ и забива червенъ байракъ. Но Ив. Анастасовъ и Ив. Тилевъ още съ първитѣ коршуми повалятъ и знаменосецъ и знаме. Следъ малко черкезинъ единъ дига знамето и отново го забучва, а самъ се слогва

* Въ Перущица, па и на други мѣста въ Тракия, „любовница“, („либовница“) казватъ въ смисълъ на либе, на изгора. Думата „либе“ се употрѣбя само за невеста следъ вѣнчавката.

** Пазлакъ впрочемъ наричатъ и всички околни урви и ридища, обрасли съ неджгава трева.

задъ могилата. Пускатъ се много коршуми, и пакъ събарятъ знамето; но черкезина не улучватъ, и той сякашъ напукъ трети пжть го забива. Въ сжщото време всички плѣвни въ северната часть на селото сж запалени отъ черкезитѣ, и огнената стихия се носи въ висинето, люшкана отъ вѣтъра.

Младъ възстанникъ
(напомнящъ Ив. Анастасовъ).

Участьта на топчето. Когато забележили червенитѣ турски знамена на Мишова могила и Власевица и чули първитѣ гърмежи, защищитѣ на табията при пловдив. пжть, кждето още не се показватъ неприятели, решили да отидатъ въ помощь на табията на Власевица. Тѣ смѣтали, че сега е време да пуснатъ въ действие перущенската артилерия, та, безъ всѣка заповѣдь, нѣкои отъ тѣхъ напускатъ своята позиция и се залавятъ за черешовото топче: качватъ го върху преднището на колата на неговия създатель Павльо Доневъ, превръзватъ го съ вжжя и го изкарватъ на Геновия харманъ при табия I, като го насочватъ срещу турцитѣ по Вълковище. Напълнили го съ барутъ и коршуми, а вмѣсто гранати турнали две кантарски топки. Но тъкмо когато се готвѣли да подпалятъ запалката, при тѣхъ се изпрѣчва Гочо Кьневъ, който се връщалъ отъ заседанието на „мирната конференция“ и билъ поелъ задължението за теслима на женитѣ и децата. Щомъ вижда какво се готвятъ да правятъ младитѣ, дѣдо Гочо почналъ да се тръшка наземи, да се тюхка и вайка и да моли да не се върши поне тая лудория; ако гръмнѣлъ топа, турцитѣ щѣли да се ядосатъ още повече и щѣли да изгорятъ селото. Той, клетиятъ, още не знаялъ що става на устинския пжть и сякашъ не виждалъ, че и безъ това тѣ почнали вече да запалватъ крайселскитѣ плѣвни. Синъ му

Никола напусто го придумва и моли да не обезсърчава народа съ своето поведение. Увещаватъ го и други. Но загрижениятъ за участьта на селото старецъ, настоява на своето, и най-после артилериститѣ се отказватъ отъ удоволствието да чуятъ гърмежа на своето орѫдие и да видятъ ефекта му. Колата съ орѫдието били снесени долу въ реката, кѫдето то било заровено и покрито съ слама.* Следъ това нашитѣ артилеристи се върнали пакъ на табията си.

Пълно разстройство на отбраната. Поведението на комисаритѣ и тѣхната агитация се отразили най-гибелно върху отбраната на селото: новината за предаването и за страшното клане на Пазлака бързо се пръснала по всички позиции и причинила необикновенъ смутъ и бъркотница. Всички се изплашили за своитѣ жени и деца, напуснали мѣстата си и се втурнали въ селото да видятъ що е станало съ тѣхъ. Отчаяни за тѣхната неизвестна участь, мнозина не знаяли що да правятъ, зарязали окончателно позициитѣ и гледали сами да се спасятъ. Но въ бѣгството си били изсѣчени отъ черкезитѣ още въ края на селото или въ полето, което гъмжело отъ башибозуци. Всички били забъркани, настѫпила обща неразбория, и отбраната вече не могла да се възстанови. Никой сега не мисли за позиция и всѣки гледа да се прибере при своитѣ въ една отъ черквитѣ, кѫдето мислѣли да се защищаватъ. Положението на комитета станало едно отъ най-труднитѣ, и той употрѣбилъ всички усилия да възстанови реда и да направи всичко за защитата поне на дветѣ черкви, въ които сега почнало да се прибира всичкото останало население.

Щомъ видѣлъ, че първоначалната отбрана не може вече по никой начинъ да бѫде възстановена, комитетътъ наредилъ да се обезпечи връзката между дветѣ черкви. Отъ горната черква за долната водѣла улица, гѫсто застроена — повечето съ двуетажни кѫщи, които напълно прикриватъ тази последната и я запазватъ отъ неприятелския огънь. Но при изхода на св. Атанасъ имало празно мѣсто, опасно за навлизане въ улицата. За избѣгване на тая опасность пробили стенитѣ на най-близката кѫща (Долевата) и по тоя начинъ съединили черковния дворъ съ улицата, която вода до самитѣ врата на долната черква и на училището при нея.

Друга грижа на комитета била прехраната и водата за борцитѣ и населението. Въ двора на училището имало, както и днесъ, чешма съ обилна вода, а въ двора на горната били пренесени голѣми каци съ вмѣстимость по 200 — 300 оки; старци и моми, жени и деца носѣли вода отъ Тилевата

* Тоя паметникъ на балг. орѫжейно изкуство отпосле, при възстановяването на селото, билъ унищоженъ: селяни прибрали желѣзарията му, а черешовия трупъ билъ съсѣченъ и изгоренъ вмѣсто дърва.

чешма и ги пълнѣли. Уредени били и кухни за топла храна — долу задъ училището, горе — въ единъ отъ кѫтоветѣ на черковния дворъ. Долу имало въ изобилие всичко, между другото и месо отъ овци и кози, изостанали по кѫщята. А надвечерь занесли въ горната черква огроменъ казанъ, оризъ, хлѣбъ, соль, масло. Но за лъжици и сѫдове никой не се сѣтилъ. Петь овци на Андрейко Пановъ, които черкезитѣ не успѣли да подкаратъ, веднага били заклани и нахвърляни въ казана, заедно съ оризъ и соль. За готвачъ се явилъ доброволецъ—Рангелъ Груицовъ, който още преди съмване успѣлъ да нахрани всички: „изсипваше гозбата наземи, на кърпа или дреха—както се случи“. Още при уреждането на кухнитѣ децата почнали да носятъ за огнищата поваленитѣ и изпочупени надгробни кръстове, каквито имало и въ дветѣ черкви. „По тоя начинъ мрътвитѣ услужиха на живитѣ“ . . .

Първата нощь. Нѣкои, които, изглежда, още милѣели за своя робски животъ или пъкъ не можели да надвиятъ своето малодушие и страхъ, се възползували отъ първата пукотевица, захвърлили пушкитѣ си и избѣгали къмъ Пловдивъ. А между това черкезитѣ и башибозукътъ продължавали да палятъ плѣвнитѣ около селото, и на сумракъ цѣлиятъ небосклонъ билъ освѣтенъ отъ буйни пламъци. Настѫпила нощьта, и всичко утихнало. Стрелбата и отъ дветѣ страни се прекратила. Всички жени, деца и старци сѫ въ черквитѣ, а повечето отъ мѫжетѣ се прибиратъ отново по табиитѣ. Патрули, начело съ Бонева, Спаса, Коча, Колакмана, Насьо Тилевъ, Кост. х. Танковъ и др., сноватъ отъ позиция на позиция—да не би стражитѣ да заспятъ, та неприятелтъ да се промъкне въ селото.

Известно е, че въ началото на боя цѣлото човѣшко сѫщество се разтърсва и го обхваща нѣкакво болезнено, неприятно и мѫчително чувство. Дори най-безстрашнитѣ иначе и най-храбри люде не могатъ да избѣгнатъ това състояние. Но то трае само до първата пушка. Следъ това напрегнатостьта минава, сърцето почва правилно да бие, страхътъ изчезва и човѣкъ става бодъръ, веселъ, наклоненъ дори къмъ хуморъ и шега. Натевъ говори, че и въ случая било сѫщото, и описва тия закачки и шеги на перущенскитѣ бунтовници презъ нощьта: — Е, вашитѣ жени отишли въ Устина, а? Какви ли хубави ханъмки ще станатъ . . . Ами оня пъкъ какъвъ едъръ читакъ ще стане! И какъ ще му прилича голѣмата чалма . . . А пъкъ оня . . . а пъкъ оная . . . Когато на Ив. Анастасовъ съобщили, че баща му завелъ жена му въ Устина, той шеговито отвърналъ: „нека, тя има тънки пръсти да бере череши на турцитѣ и да имъ налива ракия“. И т. н. — цѣла нощь. Но имало и такива, които спѣли като невинни младенци.

А пламъцитѣ отъ плѣвнитѣ ту изгасватъ, ту отново избухватъ и още по-силно и злокобно освѣтяватъ злочеста Пе-

рущица, откѫсната отъ цѣлъ свѣтъ и оставена сама на своята страховита участь. Остъръ, лютѝвъ димъ се носи и мириади искри летятъ и съскатъ и бързо чезнатъ въ въздуха. Турцитѣ сѫ наклали по всички върхове буйни огньове, а долу въ селото е пъленъ мракъ. Нощьта е страховита, и само отъ време на време злокобната тишина се нарушава отъ тѫжния възгласъ: „Аллахъ, Аллахъ!“

Значи, и тамъ горе се бодърствува . . .

6. Срѣда, 28 априлъ.

Неприятелтъ настѫпва. Нѣкои отъ избѣгалитѣ вчера днесъ рано се явили въ българската митрополия съ женитѣ и децата си и разказали, какъ следъ заминаването на помирителната комисия множеството помаци, турци и черкези постепенно почнали да наближаватъ селото, нападнали го и се открила стрелба отъ дветѣ страни; съобщили и за клането на Пазлака. Презъ това време въ Перущица събитията бързо развиватъ.

Още предъ изгрѣвъ на югъ въ пролома откъмъ напуснатата вече позиция св. Петка, високо се издигатъ огнени езици: помацитѣ сѫ запалили манастирския метохъ. На северъ, откъмъ долния мостъ се виждатъ сѫщо пламъци: тукъ черкезитѣ сѫ успѣли да подпалятъ Къневата воденица. Ясно е вече, че неприятелтъ се готви да настѫпи. Боневъ обикаля табиитѣ, съвѣтва, упѫтва, насърчава. На табията при горната черква Д. Аргиловъ го запитва:

— Бае Петре, кѫде ще излѣзе края на тая работа?

— На мене ми стига това,—отговорилъ Боневъ и добавилъ:—който остане живъ, той ще приказва.

Слънцето било вече огряло, и неприятелитѣ почнали да настѫпватъ съ викове „Аллахъ! Аллахъ!“ Подъ командата на Адилаа, тъмръшкитѣ помаци взели да се спущатъ отъ Власевица надолу къмъ селото. До тоя мигъ отъ страна на защитницитѣ днесъ още не бѣ гръмнала пушка. Тия на табия I, срещу която настѫпвалъ Адилала, не можели да видятъ врага, защото, както се каза, тя била прилѣпена долу въ политѣ на Власевица. Но отъ западнитѣ табии всичко се виждало, а най-удобно за стрелба било отъ табия III. Щомъ видѣли слизането на помацитѣ, защитницитѣ на тая табия, безъ да чакатъ особна заповѣдь, почнали да стрелятъ. Къмъ сѫщата страна обърнали пушкитѣ и ония отъ позицията при старата черква; но, поради лошото качество на барута и далечината, коршумитѣ не стигали до цельта. Помацитѣ спиратъ за мигъ, и се готвятъ съ едно още пребягване да се хвърлятъ върху табията на Кочо. Тогава Лачковци даватъ общъ залпъ, и 22 трупа се прострѣли туку подъ самата табия. Но следъ малко единъ по единъ шестима се надигатъ и побѣгватъ да се за-

тулятъ задъ канаритѣ на св. Петка. Следъ първата пушка отъ Лачковата табия, почнали да гърмятъ отъ всички страни —и защитници и нападатели. Надъ цѣло село съскали и пищяли коршуми.

Задъ единъ камъкъ до Пълевитѣ миндали, между табия II и VI, се е закъртилъ единъ помакъ, свободно стреля съ своята винчестерка къмъ горната черква и пробива главата на Димитъръ Раевъ, който стоелъ до западния черковенъ зидъ, тъкмо срещу входа на днешното ново училище. Открили огънь по него, но не могли да го улучатъ, понеже билъ скритъ здраво задъ камъка.

Отстѫпване на позициитѣ. Когато това ставало въ източния и западния край на селото, черкезитѣ се промъкнали отъ северъ по рѣката, и защитницитѣ на барикадата при моста били принудени да отстѫпятъ презъ селото къмъ западнитѣ позиции. При отстѫплението тѣ поканили да ги последва и бае Стоянъ (родомъ отъ с. Момина Клисура), наематель на хаджи-Трендафиловия ханъ.

— И тъзъ хубава!—отвърналъ той: — да съмъ си билъ оставилъ хана! Че азъ имамъ вѫтре за три хиляди гроша сермия! Нѣма да го остава, вървете . . .

Но клетиятъ не могалъ да запази ни сермията си, ни себе си: следъ малко черкезитѣ запалили хана, който изгорѣлъ до основи заедно съ неговия наематель. Черкезитѣ оставили барикадата непокѫтната, опленили крайнитѣ кѫщи отъ дветѣ страни на рѣката, и спрѣли на малката площь, наричана „Кардаковъ мегданлъкъ“; друга група черкези се промъкнали къмъ гумната въ края (при днешната прогимназия) и подкарали всичкия добитъкъ, що намѣрили тамъ — коне, волове, крави, овци. Непрекѫснатитѣ гърмежи отъ двора на св. Атанасъ не стрѣснали черкезитѣ, и тѣ закарали добитъка. А трима отъ тѣхъ взели позиция задъ дънера на вѣковния брѣстъ, що се издигалъ въ „Малиновия харманъ“, и почнали да отговарятъ. Следъ малко единъ отъ тѣхъ се покачилъ на самия брѣстъ, настанилъ се между бухлатитѣ клонове и почналъ да стреля по възстанницитѣ на позицията при черквата св. Атанасъ. Той убилъ 6—7 човѣка и наранилъ въ устата готвача Рангелъ Груицовъ. Движението изъ двора станало опасно, а изъ пробититѣ мазгали на черквата не могло да се стреля, защото тѣ били насочени на северъ, а не на с.-изтокъ, отъ кѫдето черкезинътъ пращалъ своитѣ коршуми. Тоя черкезинъ спъвалъ извънредно много действията на защитницитѣ, та трѣбвало на всѣка цена да се обезвреди. Това се наелъ да извърши Стойко Манастирски.* Облѣкълъ едно арна-

* Както бащиното име, така и произхода на тоя перущенски юнакъ никой не знае. Говори се, че преди хайдутувалъ нейде изъ планинитѣ на днешна югозападна България и по едно време се озовалъ слуга въ манастира св. Тодоръ. Въ Перущица го познавали всички и билъ известенъ само подъ името Стойко Манастирски.

утско кепе, нахлузилъ кожена гугла, да заприлича ужъ и той на черкезинъ, взелъ най-доброто шишане, що се намирало на позицията, тръгналъ смѣло къмъ брѣста и незабелязано се озовалъ наблизо. Примѣрилъ се и гръмналъ. Черкезинътъ разперилъ рѫце и грохналъ нàземи. Другаритѣ му като стрела избѣгали нататъкъ въ низкото, а Стойко прибралъ пушката му, що овиснала на клонитѣ, съблѣкълъ го и се върналъ при черквата, кѫдето облѣкълъ дрехитѣ му, и сега вече заприличалъ на сѫщински черкезинъ . . .

Борбата продължава. Отъ дветѣ страни има убити доста много, но сравнително загубитѣ отъ страна на възстанницитѣ още не сѫ тъй чувствителни. Многоброенъ врагъ настѫпва отъ всѣкѫде. Откъмъ Вълковище слиза съ своята орда Смаилъ-ага, а откъмъ Власевица настѫпва неговиятъ братъ Адилъ-ага. Отъ северъ черкезитѣ се трупатъ около Кардаковия мегданлъкъ и по гумната и напредватъ. Крайнитѣ кѫщи горятъ, и пожарътъ бързо обхваща всички съседни кѫщя, които лесно пламватъ, защото всички сѫ леки дървени постройки.

Положението е неудържимо. Пожаритѣ и страшниятъ димъ не даватъ да се диша. Пѫтьтъ за отстѫпление на защитницитѣ при V позиция е пресѣченъ, и тѣ се пръскатъ по ниви и лозя, а малка часть успѣва да се прибере въ черквата св. Атанасъ. Защитата и на останалитѣ позиции става невъзможна. И що могатъ да сторятъ едва нѣколко стотици мирни земедѣлци противъ 3000—3500 побѣсняли отъ фанатизъмъ, отъ жажда за гяурска кръвь и за плячка помаци, турци и черкези? Всички тѣ виждатъ надмощието на озвѣрялия врагъ, но сѫ рѣшили до край да се бранятъ и скѫпо да продадатъ своя и тъй робски животъ.

Обръчътъ се стѣснява. Съзнавайки ясно всичко това, водачитѣ даватъ нареждане: всички борци да се прибератъ въ срѣдата на селото—въ четирижгълника, източната страна на който образува рѣката отъ срѣдния до горния мостъ, кѫдето е Цачевото кафене и Гиновата сапунджийница; южната страна обхваща улицата, която води отъ тукъ на западъ къмъ черквата св. Атанасъ; откъмъ северъ четирижгълника се обгръща отъ крайната улица, що минава край Гичевитѣ кѫщи, излиза на селския площадъ и завива къмъ срѣдния мостъ. На западъ това пространство включва черквата св. Атанасъ и се загражда отъ линията, която съединява дветѣ посочени улици. Всички кѫщи вънъ отъ тоя четирижгълникъ било решено при нужда да се подпалватъ.

Въ това ограничено пространство се прибиратъ всички, и тукъ ще се води по-нататъшната отбрана, докато пристигне отвънъ помощь . . . Всички знаятъ, че селото здраво е обкрѫжено и че отвънъ никой не може да влѣзе и да донесе каквато и да било новина, но сѐ пакъ всички вѣрватъ на слуховетѣ, що се носятъ по между имъ. Ту откъмъ Брацигово пристигнала наша конница въ съседна Устина и бърза на помощь; ту самъ Бенковски и тѣхниятъ делегатъ въ Оборище Соколски идѣли съ голѣма чета и дори били вече при Бàбата къмъ Ново-село. А тая чета е страшна и непобедима. Бенковски, па и нашиятъ Соколски сѫ голѣми военачалници и нѣма да ни оставятъ. И какви ли не още нови, на които българинътъ е такъвъ майсторъ, че въ края на крайщата и самъ почва да имъ вѣрва . . .

Позицията при горната черква, която се смѣтала за най-важна, понеже владѣе цѣлото село и пази четирижгълника, безъ да се обръща внимание, че е и най-изложена, била запазена, а останалитѣ защитници отъ другитѣ се прибрали вѫтре и били настанени на нови отбранителни мѣста. Въ южния жгълъ отъ изтокъ били поставени 130 души, а въ северния (въ Бояджиевата кѫща) до селската площь още толкова, начело съ Ап. Христевъ, Д. Малинчовъ, Т. Велчовъ и др. П. Боневъ, Сп. Гиновъ и Кочо съ много възстанници се прибрали въ и около Цачевото кафене до горния мостъ.

Решидъ паша пристига. Било вече късно следъ обѣдъ, а борбата ставала сѐ по-ожесточена. Но неочаквано се чулъ гласъ на буриа (военна сигнална тржба). Мнозина се озовали при горната черква и съгледали, че иде аскеръ откъмъ Брѣстовица по тогавашния пѫть за Пловдивъ. Това билъ Решидъ-паша, начело съ два ескадрона кавалерия и две роти пехота отъ новопристигналата войска въ Пловдивъ.* Съобщили веднага на Бонева и другаритѣ му. Всички бързо се озовали при горната черква и устремили погледи на изтокъ. Войскитѣ спрѣли при „Пànови бресте“ и тржбитѣ засвирили. До колко може да се вѣрва на Г. Натева, Боневъ ужъ казалъ буквално следното: „Не бойте се! това сѫ Дермендеренскитѣ цигани, които сѫ направили вървбови гайдуници** и свирятъ — да ни изплашатъ, че сѫ редовенъ аскеръ“. Следъ това заедно съ Спаса и Кочо слѣзли надолу по запазената улица къмъ училището, кѫдето билъ установенъ щаба на възстаницитѣ.

Войската минала рѣката, избиколила селото отъ северъ и презъ Пазлака, дето вчера били изклани толкова мѫже, жени и деца, свила на югозападъ и се установила задъ Мишова могила високо надъ устинския пѫть, а щабътъ на пашата се разположилъ долу подъ пѫтя въ една валта (низина). Тукъ му се представили главатаритѣ на башибозука, докладвали му за положението, като го увѣрили, че вѫтре е пълно съ московци, черногорци и сърби, че укрепленията сѫ яки и че съ толкова малко войска селото не може да се превземе.

* Приложение VIII.

** Гайдуница—вървбова свирка, която издава остъръ, писклизъ гласъ.

Отъ писмото на владиката Панарета узнаваме, че още съ пристигането си въ Перущица Решидъ-паша далъ заповѣдь и на дветѣ страни да спратъ стрелбата и предложилъ на възстаницитѣ да се предадатъ и да допуснатъ войската въ неизгорѣлата още часть на селото, за да ги пази. Но перущени не се съгласили: тѣ не вѣрвали, че и сега нѣма да бѫдатъ подложени на сѣчь, както вчера. Решидъ-паша съобщилъ тоя отговоръ въ Пловдивъ, като заявявалъ, че ще трѣбва да ги нападне.

Втората нощь. Стрелбата продължила и селото отъ всѣкѫде пламнало: отъ една страна помаци, черкези и турци, отъ друга, самитѣ възстаници подпалвали изпразненитѣ кѫщи. Първитѣ били вече господари на по-голѣмата часть отъ селото, плячкосвали всичко що намирали по кѫщята и следъ това ги подпалвали. Лютъ димъ покрилъ цѣло село. Но следъ малко кипналъ пороенъ дъждъ и всичко млъкнало. Настѫпила тъмна дъждовна нощь, която не могла да угаси пламъцитѣ на горящитѣ кѫщи; пожаръть проникналъ вече до зимницитѣ, почналъ да се чува страшенъ пукотъ и трѣсъкъ и огромни кълба димъ да избухватъ въ небето: бъчвитѣ съ ракия пламвали една по друга въ разнитѣ части на селото. Това внесло още по-голѣмъ ужасъ въ душитѣ на защитницитѣ, особно на женитѣ и децата, които като подплашено стадо се гушели въ черквата.

Възползувани отъ мрака и дъжда, нѣкои прибрали женитѣ и децата си и рекли да се скриятъ въ избитѣ на опожаренитѣ си кѫщи, а други успѣли да минатъ презъ турскитѣ стражи и да търсятъ животъ или гробъ вънъ на полето. Презъ тая нощь врагътъ не нападналъ селото. Както се видѣло зарания, всички неприятели се били дръпнали на първитѣ си позиции вънъ отъ селото и, да се запазятъ отъ дъжда, били издигнали множество колиби.

7. Четвъртъкъ, 29 априлъ.

Нови турски подкрепления. Съмнало се. Дъждътъ престаналъ. Небето се изяснило. Никакъвъ гръмъ отъ никѫде. Но Власевица, Вълковище и цѣлата околность на Перущица сѫ почернѣли и гъмжатъ отъ башибозукъ. Всѣки день приидватъ сѐ нови и нови тълпи, дори отъ най-далечни крайща. А късно следъ обѣдъ пристигнали и нови военни подкрепления. Като не знаялъ сѫщинското положение, Решидъ паша напълно повѣрвалъ башибозушкитѣ главатари и още снощи бѣ изпратилъ въ Пловдивъ за такива. Но до пристигането имъ самъ той се въздържа да действува, а предоставя това на башибозуцитѣ. Рано зарания тѣ открили избитѣ въ изгорѣлитѣ махали и нахлули вѫтре за плячка, но намѣрили ония, които снощи бѣха решили тукъ да търсятъ прибѣжище отъ дъжда. Избили ги, и само нѣколцина успѣли да избѣгатъ и да се спасятъ въ черквата. Между другитѣ тукъ били изклани отъ черкези Дим. Г. Гинчевъ и дветѣ му деца Ванчо (8 г.) и Любомиръ (6 г.). Майка му баба Недѣля, като видѣла това, добила ударъ, грохнала на вратата и моментално издъхнала.

Членоветѣ на комитета обикалятъ черкви и кѫщя, даватъ нужнитѣ нареждания и сѐ ободряватъ и насърчаватъ. Сега по-настойчиво се говори, че може скоро да пристигне четата на Бенковски откъмъ Брацигово, презъ кѫдето ужъ му билъ пѫтя . . .

Стрелбата отъ дветѣ страни се подновява, и въ нея взематъ участие презъ цѣлия день и войницитѣ на Решидъ-паша.

Намѣсата на Панарета. Азисъ-паша продължавалъ да лукавствува. Вмѣсто да заповѣда на войскитѣ да разгонятъ башибозука и да освободятъ селото отъ обсада, той праща нови подкрепления и сѫщевременно продължава да играе на помирение. По негова заповѣдь, владиката Панаретъ определилъ трима перущени да идатъ въ селото и да убедятъ бунтовницитѣ „да не се боятъ отъ аскеръть, защото той не отишѫлъ да ги бie, а да ги брани“. „На комиссарыты, продължава дѣдо Панаретъ, дадохъ едно свое писмо, съ което увѣрявахъ селяныты, че трѣбува непременно да излѣзѫть изъ црьквыты, и да си захване всѣкой работѫтѫ си — въ противенъ случяй ще пострадатъ“. Но било вече късно, та пратеницитѣ не могли да заминатъ сѫщия день. Това тѣ сторили зарания въ четвъртъкъ.

Придружени отъ владишкия гавазинъ Мустафа и отъ нѣколко заптиета, пратеницитѣ на владиката тръгнали за Перущица. Но когато стигнали до Пастуша, тѣ видѣли, че полето нагоре гъмжи отъ башибозукъ, че цѣлото село е въ димъ и пламъци и чули чести гърмежи. Какви сѫ били нарежданията на Мустафа и заптиетата отъ властьта, не знаемъ, но можемъ да се досетимъ: ужъ се изплашили, та намѣрили за по-благоразумно да се върнатъ назадъ, а заедно съ тѣхъ и пратеницитѣ-перущени, които дори не успѣли да препратятъ нѣкакъ писмото до назначението му.

Мисъль за предаване. Съ настѫпването на вечерния мракъ военнитѣ действия се прекратили: презъ всички дни на борбата турцитѣ никога не се решили нощемъ да атакуватъ селото и да го превзематъ, а веднага следъ залѣзъ се оттегляли на позициитѣ си да почиватъ. Възстанницитѣ отъ своя страна прекратявали стрелбата, а нощемъ, които могли, се опитвали да се измъкнатъ изъ обръча и да дирятъ спасение вънъ отъ селото.

Защитницитѣ добре знаятъ всичката сила и превъзходство на противника, съзнаватъ и своето безизходно положение, та още презъ вечерьта почнало да се шушне между нѣ-

кои да сложатъ оржжие и да се предадатъ. По-главнитѣ възстанници, като Боневъ, Спасъ, Кочо, Тилевци, Колакманъ, Костадинъ, Малинчовъ, Ив. Натевъ, Витановъ, Т. Велчевъ, Стойко и др., се обявили решително противъ всѣка мисъль за предаване: тѣ предпочитатъ да умратъ съ оржжие въ ржка, отколкото да паднатъ живи въ турски ржце. Между защитницитѣ настжпило разногласие, но мнението и съветитѣ на старитѣ надделяли, та решили зараньта да изпратятъ хора при Решидъ-паша.

8. Петъкъ, 30 априлъ.

Парламентьорката убита. Както до сега, така и днесъ боятъ почналъ доста късно — следъ изгрѣвъ. До тогава защитата искала да влѣзе въ сношение съ Решидъ-паша, обаче никой не се наималъ да стиде при него, защото всички улици наоколо гъмжели отъ башибозуци. Наели се две стари жени: баба хаджийка Господина хаджи Танкова и нейната етърва баба хаджийка Йордана хаджи Тодорова. Преди да тръгнатъ, тѣ се облѣкли въ нова премяна, понагодили, до колкото било възможно, своитѣ накити и си поставили всички оскждни драгоценности, които тогава се намирали при тѣхъ, съ надежда да поразятъ башибозуцитѣ съ своето богатство. Може би тѣхната смѣтка била вѣрна, защото тѣ наистина стигнали до турския генералъ. Той имъ обещалъ, че нѣма да бутне никого съ пръстъ, ако защитницитѣ на църквата се предадатъ, като изпратилъ съ тѣхъ и единъ старецъ, който билъ падналъ въ пленъ.* Тѣ пристигнали въ черквата. Ясно виждайки своето безнадежно положение и ужаса на женитѣ и децата, защитницитѣ решили да се отговори на пашата, че сж съгласни да се предадатъ. Двете жени взели писмото и тръгнали обратно, но още не били напуснали двора, и баба Господина била застреляна отъ башибозука; тя паднала предъ училището, дето отпосле трупътъ й изгорѣлъ. По тоя начинъ първиятъ опитъ за предаване отъ страна на възстанницитѣ не сполучилъ. Наистина, това внесло смутъ и тревога въ тѣхнитѣ редове, но сжщевременно ги накарало здраво да отстояватъ завзетитѣ позиции и да се не предаватъ: всички смѣтали, че това е просто измама отъ страна на пашата.

Решидъ-паша действува. Като почакалъ и видѣлъ, че дветѣ жени не се връщатъ, Решидъ-паша основателно смѣтналъ, че въ черквата не мислятъ за предаване, та решилъ да действува и на всѣка цена да потуши бунта. Боятъ подкачили башибозуцитѣ. Насърчена отъ присжтствието на толкова много войска, многобройната мохамеданска пъплачь станала още по-дръзка, почнала да налита отъ всички страни

* Макгаханъ, стр. 74.

съ диви викове, да стреля и да запалва. Но около 10 ч. нечуванъ гърмежъ разтърсилъ всички уцѣлѣли сгради и страховито ехо огласило цѣлия проломъ. Ужасъ обхваналъ всички. Женитѣ плачатъ, децата пищятъ. А следъ малко втори гърмежъ увеличилъ ужаса още повече. Раздалъ се трети, и артиката на горната черква се съборила. Това било оржднето на Решидъ-паша, което стреляло откъмъ Мишова могила. Чули се още нѣколко гърмежи, които направили голѣмъ проломъ въ черковната ограда. Ефектътъ на топовнитѣ гърмежи билъ неописуемъ за обсаденитѣ. Настжпила страшна олелия. Защитницитѣ по западнитѣ позиции се изплашили, смутили се и не знаяли що да предприематъ.

— Да издигнемъ бѣло знаме! — извикалъ нѣкой отъ множеството.

— Мълчи! Заповѣдь нѣма! — отговорили други.

Отстжпване отъ горната черква. Водачитѣ бързо схващатъ тежкото положение и даватъ нареждане: всички жени, деца и старци, които се намиратъ въ черквата св. Атанасъ, веднага да се изпратятъ долу въ училището и въ новата черква. Но източниятъ дворъ се обстрелва отъ всѣкжде, черковниятъ зидъ е високъ и не може да се мине, та набързо пробиватъ голѣма дупка въ него. Обаче тя се оказала доста високо, та трѣбвало всѣки да скача на улицата, що води на долу къмъ училището и черковата св. Арахангелъ. При това нѣкой случайно разпилялъ торбата си съ орѣхи туку подъ самата дупка на двора, та всѣки. който скачалъ, се подплъзвалъ отъ тѣхъ и падалъ. А това случайно и незначително обстоятелство станало причина да бждатъ простреляни две жени, имената на които не могатъ да се спомнятъ; освенъ тѣхъ тукъ падналъ и Цв. Т. Кѣбенъ. И тримата станали жертва на помашки коршуми, които идвали отъ откъмъ Пълевитѣ миндали, що се намиратъ отсреща надъ самото село: щомъ забележили провирането на хората, тѣ насочили своята стрелба право къмъ дупката. Но позицията тукъ се обстрелва и отъ другитѣ страни и станало ясно, че не може да се удържи. Поради това следъ изтеглянето на женитѣ, децата и старцитѣ, почнали да отстжпватъ и възстанницитѣ, които единъ по другъ взели да се източватъ по улицата между дветѣ черкви.

Мнозина отъ тѣхъ нахълтали въ кжщитѣ на тая улица и се укрепили въ горнитѣ етажи. Понеже тукъ кжщитѣ сж обърнати на истокъ, тѣ набързо пробили западнитѣ имъ стени и насочили пушки назадъ къмъ отстжпената черква, а тамъ дворътъ е вече изпълненъ съ редовна войска, която почнала залпово да стреля къмъ долната черква и къмъ училището. При черквата е премѣстено и оржднето, което съ първата граната пробива долната черква надъ западната врата. Но коршумитѣ на укрепенитѣ по кжщята възстанници

скоро ги заставили да прекратятъ честата стрелба и да се слогнатъ задъ черковната източна ограда. Ала сѣ пакъ войската се оказала пъленъ господарь на черквата св. Атанасъ и двора ѝ — най-високото мѣсто, което напълно владѣе цѣлото село и отъ което сега неприятелтъ безопасно може да стреля по всички посоки. Обаче отъ това нѣмало нужда, защото и възстанници и население се намирали въ най-низката часть на селото, отъ кѫдето мѫчно може да се стреля по околнитѣ височини. При това тукъ и черквата и училището откъмъ изтокъ сѫ напълно открити и изложени на вѣрна стрелба, а откъмъ западъ сѫ заградени съ висока камена ограда, която имъ пречи да стрелятъ нагоре, откѫдето настѫпва войската. Възстаницитѣ не се досетили на време да приспособятъ тая черква и училището за отбрана, не пробили дупки, нито направили скели до прозорцитѣ, отъ кѫдето да стрелятъ. По тоя начинъ тѣ се озовали като въ дупка, обстрелвана съ успѣхъ отъ всички страни, безъ да могатъ сами да стрелятъ по която и да било посока.

Отбрана на долната черква. Но колкото и ненадежни да били тия убежища, не оставало друго освенъ да се бранятъ както може: защото сега въ тѣхъ било събрано всичкото останало население на Перущица. И било взето бързо решение: Никола Ив. Колакманъ да завземе съ нуждното число възстанници по-високитѣ кѫщи (х. Тодоровата, х. Тилевата и Гичевата) по северната улица, презъ която се влиза отъ Устина. Други да се настанятъ въ Бояджиевата кѫща подъ площада и да бранятъ черквата отъ северъ. Откъмъ югъ да се задържи Цачевото кафене и нѣкои кѫщи (Куртовата и Гиновата), за да се пази Горния мостъ и улицата отъ дѣсно, що води на югъ по дѣсния брѣгъ на рѣката въ пролома. Източната часть на селото е вече опожарена, тамъ сѫ господари помаци и башибозуци и отъ тамъ черквата и училището не могатъ да бѫдатъ защитени. Отъ триетажната камбанария, що се издига до с.-западния жгълъ на черквата, ще се обстрелва селската площь между Гичевата и Бояджиевата кѫща.

Никола Ив. Колакманъ

Всички тия нареждания сѫ бързо изпълнени, и всѣки защитникъ е на мѣстото си. Войска и башибозуци усилено

обстрелватъ отъ всѣкѫде и на всѣкѫде. Орѫдието е настанено вече въ северната часть на селото, отъ кѫдето насочва гранатитѣ си по посока на долната черква. Врагътъ превзема кѫща по кѫща, запалва ги една по една, и обръчътъ постепено се стѣснява. Но и сѣ намаляващитѣ защитници здраво се държатъ и се биятъ на смъртъ и животъ: тѣ юнашки отстояватъ черквата, въ която е събрано всичко мило и скѫпо, що имъ е още останало — отстояватъ своитѣ жени, деца и престарѣли родители. А три четвърти отъ селото е вече изгорено и сѣ още продължава да гори. Кои и колко отъ жителитѣ сѫ избити или сѫ избѣгали, никой не знае. Па и никой въ тоя страшенъ день не мисли за това. Една само мисъль гори мозъка на всѣкиго: да се запазятъ съ последни усилия ония, които сѫ въ черквата, безъ огледъ кои сѫ и чии сѫ. . .

Следъ завземането на горната черква, орѫдието, както казахме, било пренесено въ северната часть на селото при опожарените плевни, отъ кѫдето почнало да праща своитѣ гранати по всички посоки. Сега една граната пада въ Бояджиевата кѫща, и защитницитѣ били принудени да я напуснатъ, като предварително я запалили, и да се прибератъ на югъ къмъ черквата. Войската забележила защитницитѣ на северната улица и почнала залпово да стреля по кѫщитѣ, въ които тѣ бѣха взели позиция и стреляха.* Но подъ градъ отъ коршуми и тѣ сѫ заставени да отстѫпятъ на югъ и да заематъ нови позиции въ кѫщитѣ на Натеви, Каймаканови и въ Гиновата яхана. Тѣ не успѣли да запалятъ напустнатитѣ сгради, та сега въ тѣхъ се настанили войници. Сѫщото станало и съ кѫщитѣ по улицата, що съединява дветѣ черкви. По тоя начинъ долната черква била изложена и откъмъ северъ и откъмъ западъ, та всички защитници се събрали въ кѫщята и дюкянитѣ отъ черквата до Цачевото кафене, наредени едно до друго на разстояние само отъ 150 метра. Настѫпващитѣ войници и устинци отъ западъ, както и помацитѣ отъ югъ и изтокъ, отъ своя страна, насочили всичкия си огънь къмъ Цачевото кафене, кѫдето се намиралъ и Кочо. Улицата отъ черквата до тукъ била застрашена и човѣкъ не могълъ да се покаже безъ да бѫде убитъ, особно отъ ония, които превзели и се настанили въ южната улица, която водѣла отъ горната въ долната черква.

Боневъ убитъ. Той се намиралъ въ училището и, когато му съобщили това, бързо се озовалъ въ Разановия дюкянъ до кафенето, слогналъ се задъ тезгяха и почналъ да мѣри на западъ въ улицата, отъ кѫдето изъ високитѣ кѫщи стреляли войници и башибозукъ. Открита му била само гла-

* Въ Гичевата кѫща падналъ убитъ и Павльо х. Тилевъ, чиито трупъ отпосле билъ намѣренъ съвсемъ разложенъ въ избата.

вата. Но туку що да гръмне, и вражи коршумъ го улучилъ тъкмо въ челото. Боневъ е вече бездиханенъ трупъ, който сѫщия день изгаря въ запалениия дюкянъ. Другари прибрали пушката и чантата му и ги занесли въ черквата, кѫдето и съобщили за неговата смърть. Всѣки казалъ „Богъ да го прости“ и проронилъ сълза за своя водачъ, който се ползувалъ не само съ почить и довѣрие между всички, но и съ голѣмо революционно обаяние срѣдъ защитницитѣ на родно огнище. Но неговата смърть не отчайва никого и —

Борбата продължава. Цачевото кафене усилено се обстрелва не само изъ кѫщитѣ отъ западъ, но и отъ изтокъ презъ рѣката, кѫдето задъ обгорялитѣ зидове сѫ взели позиция множество тъмръшки помаци и другм башибозуци. Стенитѣ на кафенето сѫ станали вече на решето, но и Кочо и другаритѣ му мѫжки се държатъ и още не отстѫпватъ. Други сѫ се укрепили въ Гиновата яхана, кѫдето е и нейниятъ собственикъ — единъ отъ най-безстрашнитѣ и заклети врагове на турцитѣ. И яханата обстрелватъ сѫщо отъ изтокъ помаци и башибозуци, взели безопасни позиции въ Димовата кѫща. Сѣ отъ тамъ стрелятъ и въ училището и въ черквата. А пъкъ защитницитѣ отъ Гиновата кѫща надъ улицата сѫ насочили пушки на западъ, по посока на старата черква, кѫдето е Решидъ-паша, който лично ржководи боя. Но скоро и тая кѫща е обградена, и защитницитѣ единъ по другъ падатъ въ неравна борба. Тукъ загиватъ и други сѣ отборъ революционери и сѫщо членове на комитета: Никола Ив. Колакманъ, Насьо Тилевъ и др. Сѣ така съ скѫпи жертви отстѫпватъ борцитѣ и отъ Цачевото кафене. Главнитѣ водачи падатъ единъ по единъ. Обръчътъ се стѣснява сѣ повече и повече. На защитницитѣ оставатъ само Гиновата яхана, до нея Натевата кѫща, до нея училището и черквата съ камбанарията и до нея Тилевото кафене. Нищо повече. Селото отъ начало е броило заедно съ плѣвнитѣ надъ 700 всѣкакви сгради, но всички сѫ изгоряли, догарятъ или горятъ. И повече отъ 1000 д. възстанници, жени, деца и старци сѫ събрани само въ тия шесть сгради! . .

Гитме, айол, гитме! И сѣ пакъ съпротивата и борбата продължаватъ. Всички здрави и годни още мѫже сѫ надлежно заели своитѣ мѣста. Въ тритѣ етажа на високата камбанария, съединени съ дървена стълба, сѫ пробити отвори къмъ всички посоки. Тукъ сѫ заели позиция най-добритѣ стрелци: Ив. Натевъ, Р. Витановъ, Ап. Христевъ, Ив. Латевъ, Стойко Манастирски и др. А Решидъ-паша е решилъ още днесъ да превземе черквата и да свърши съ бунта въ Перущица. Но преди него се опитва да стори това нѣкой си Фезула-бей отъ Пловдивъ, едничъкъ синъ на майка. Въпреки нейнитѣ молби и предупреждения, нашиятъ Фезула събира голѣма чета башибозукъ и съ голѣмъ шумъ тръгва за Перущица съ една-едничка цель: да се прослави съ превземането на перущинската черква, която задавала такива грижи на турскитѣ властници и турското население въ Пловдивъ. Пристигналъ Фезула-бей сѣ тъй тържествено и шумно въ селото, посрѣщнатъ съ радостни викове отъ своитѣ едновѣрци, които и безъ него били тъй много. Наредилъ той своята вѣрна дружина, наближилъ на 200 крачки до страшната черква и изкомандувалъ: „Напредъ, братя едновѣрци! Да превземемъ тая гяурска черква!“

И съ диви викове се втурнала къмъ черквата дружината на смѣлия Фезула-бей, но стрелцитѣ отъ камбанарията пускатъ залпъ и повалятъ мъртавъ както самаго Фезула, така и нѣколцина отъ дружината му, а останалитѣ се разбягали сякашъ ято подплашени врабци. Така безславно свършилъ походътъ на пловдивския башибозушки полководецъ. Но при сѣ това турцитѣ не оставили да заглъхне неговата паметь и неговия подвигъ, а ги увѣковѣчили съ особна пѣсень.*

Бомбардиране на черквата. Сега вече Решидъ-паша далъ заповѣдь да се бие черквата. Първата граната ударила между покрива и вратата на женското отдѣление и се забила въ каменната стена. Наистина, тя не причинила никакви жертви, но увеличила ужаса на женитѣ и децата, които безпомощно и обезумяли се гушели въ черквата. Ала отъ камбанарията бдятъ. Тамъ знаятъ мѣстото на орждието. Ив. Натевъ и Ап. Христевъ се примѣрватъ и повалятъ двама отъ прислугата и единъ отъ конетѣ на топа, който веднага следъ това билъ дръпнатъ и прикритъ задъ брѣстоветѣ на Минчовата плѣвна. Обаче стрелцитѣ били забелязани, и орждието

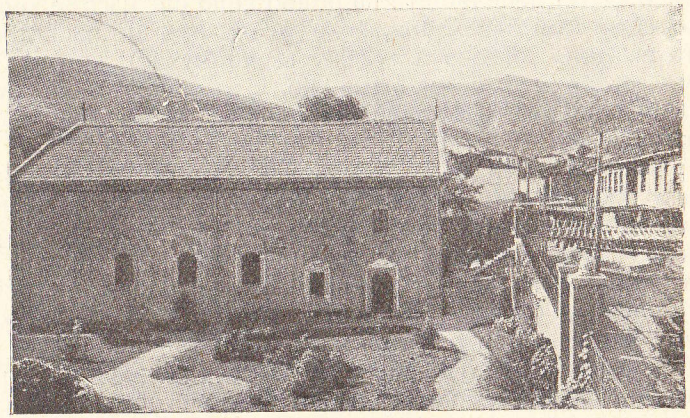

Черквата св. Арахангель Михаилъ.

* Приложение XIV.

веднага било насочено срещу камбанарията. Още първата граната улучили Ив. Натева и го разкѫсала надве, а другитѣ били затрупани съ мазилка, дървета, прахъ, и, леко контузени и ранени, едва излѣзли живи изподъ развалинитѣ на камбанарията. Трета граната пронизала Гиновата яхана, забъркала защитницитѣ, които били тамъ, и ги накарала да я напуснатъ и да се прибератъ по-насамъ—въ Натевата кѫща, въ училището и въ черквата.

А запаленитѣ наоколо кѫщи се разгарятъ сѐ повече и пламъцитѣ имъ се издигатъ високо въ небесата. Остъръ, лютъ димъ се стеле наоколо и задушва всичко. Всѣка отбрана става вече невъзможна. Защитницитѣ сѫ толкова малко и тъй изнурени отъ 4-дневна борба, отъ гладъ и жажда, отъ тревоги и безсъние. А врагътъ е безброенъ, дивъ и жестокъ. Напрѣгнатостьта е стигнала последни предѣли и дълбоко отчаяние е засѣнило всички лица. Но сѐ пакъ нито дума на ропотъ и укоръ. Боневъ не е проклинянъ. Другаритѣ му, останали живи, не се упрѣкватъ. А тѣ сѫ само нѣколцина, отъ които Спасъ и Кочо сѫ поели по-нататъшната отбрана. Нѣкои отъ защитницитѣ ясно съзнаватъ, че тѣхниятъ подвигъ и мѫченичеството на цѣло село не е „лудешка работа“, както се изразявали чорбаджиитѣ. Тѣ сѫ чували отъ Бонева или пъкъ сами нѣкакъ смѫтно съзнаватъ, че върху тѣхнитѣ кости и върху пепелището на родно село ще изгрѣе оня новъ животъ, за който мечтали, и за уцѣлялитѣ ще настѫпятъ поблагатки дни. За това и тукъ-таме се чува: „каквото пожелахме, сторихме го—забихме колъ въ сърцето на султана. Нека ние да биемъ тѫпана, па ония следъ насъ да събиратъ парсата.“

Бѣгство. Мръква. Неравната борба стихва. Замлъкватъ и писъцитѣ въ черквата. Юнацитѣ си отдъхватъ и сѫщо мълчатъ. Всички сѫ изнемощяли и повечето приличатъ на сѣнки. И ясно виждатъ ужасната неизбѣжна гибель. И тая на всички, които сѫ въ черквата. А тъй очакваната помощь отъ нийде не идва. Приидватъ само шайки башибозуци и табури редифи, които е поискалъ Решидъ-паша: нему сѫ потрѣбни сѐ нови и нови сили, за да се разправи съ укрилитѣ се въ черквата московци, сърби и черногорци. Той сѐ още вѣрва на своитѣ едновѣрци и сѐ още е убеденъ, че такъвъ отпоръ, дори противъ редовна войска, не могатъ да даватъ презренитѣ гяури, довчера тъй мирна и всепокорна рая.

Всѣки е унесенъ въ своитѣ нерадостни размисли. Ясно е за всички, че утре не ще уцѣлѣятъ. Но инстинктътъ за животъ е тъй мощенъ, и смѫтна нѣкаква надежда не напуска душата. И вечерьта, когато настѫпва ранна нощь, тая надежда се изразява въ нѣкакво лудо, страстно желание да избѣгатъ нѣкакъ отъ тоя неописуемъ адъ. И почва тукъ-тамъ да се шъпне: „Да избѣгаме тая нощь“. Тая мисъль сама се

натрапва на всички. И единъ по единъ се събиратъ въ полуразрушената яхана, дето кроятъ планъ: всички годни още за борба, нощесъ да пробиятъ турскитѣ стражи и, които уцѣлѣятъ, да се събератъ на Пановъ-връхъ. Отъ тамъ тѣ вкупомъ ще потеглятъ насреща къмъ Срѣдна-гора да се присъединятъ къмъ тамошнитѣ чети: вѣрата, че тамъ се води борбата успѣшно отъ многобройни чети, начело съ Бенковски и тѣхния Соколски, е още тъй крепка. Женитѣ, децата и старцитѣ ще бѫдатъ изоставени да не имъ прѣчатъ по пѫтя: може-би, турцитѣ не ще да ги изколятъ, па и каквото Богъ имъ даде. Опредѣлена била и думата „бѣла“, съ която да се узнаватъ и свикватъ въ тъмнината. Спасъ, Кочо, Тоно Савовъ, Стоянъ Каневъ, Тодоръ Велевъ и други не одобряватъ тоя планъ, но и никого не спиратъ: тѣ сами виждатъ, че при това положение всички сѫ изложени на гибель: и да останатъ, нѣма где вече да развърнатъ своитѣ сили за защита, а черквата и училището сѫ претѫпкани и отъ задуха ще се издушатъ. Та нека, които могатъ, да избѣгатъ. А тѣ ще останатъ.

И почнали да излизатъ. Една група отъ яханата, друга презъ вратичката на черковната ограда до рѣката. Но въ последния моментъ на нѣкои отъ заговорницитѣ домиляли жени и деца, та повели и тѣхъ, въпрѣки взетото решение. Жени и деца се усетили, настѫпила олелия и страшна бърканица. По тоя начинъ планътъ да се изоставятъ женитѣ и децата билъ осуетенъ, и всѣки се приготвилъ да бѣга съ семейството си; но имало и такива, които тръгнали сами. Коритото на рѣката се напълнило съ народъ: въоръжени мѫже, по тѣхъ моми и жени съ деца на ръце и въ ръце, невръстни момчета и момичета, дори старци и баби.* Едни хванали на северъ изъ рѣката, а нѣкои — на югъ изъ пролома съ надежда да се скриятъ въ горитѣ. Последнитѣ почти всички изгинали, а първитѣ безшумно и тихо стигнали до изгорѣлата Кънева воденица. Но тукъ турскитѣ стражи ги усетили и почнали да стрелятъ. Стрелятъ и възстанницитѣ. Нощната тишина се оглашава отъ писъкъ и олелия. Настѫпва пълна бърканица. Нѣкои отъ бѣжанцитѣ сѫ убити, други се връщатъ обратно къмъ черквата. Останалитѣ като видѣли, че тукъ не могатъ да си пробиятъ пѫть, свили налѣво презъ плетищата на градинитѣ и нѣкои успѣли да преминатъ и се озоватъ на открито поле. Гърмежи, писъкъ, викъ, олелия. Майки изоставятъ деца, мѫже напускатъ жени — всѣки

* Жената на Тоно Савовъ прибрала по-възрастнитѣ и малкото, а едно (днешниятъ перущенски първенецъ и членъ на комитетътъ „27 априлъ“ Насьо Тоновъ), което не могло по своята възрасть ни да се носи, ни да ходи, оставила заспало въ черквата. Но въ рѣката ги срѣща Тоно и ги връща. „Де ти е Насето?“ — пита жена си. — Оставихъ го въ черквата“. — „Назадъ! Ако ще мремъ, да мремъ всички наедно“, — нахокалъ Тоно жена си и я върналъ обратно въ черквата, кѫдето и останали всички живи до утрешния день, когато се и предали.

гледа самъ душа да спаси. Учителтъ Мимидичковъ билъ въ сѫщата група, но и той не могълъ да си пробие пѫть, та се върналъ и се скрилъ въ избата на Кардакови на малката площь до моста, кѫдето били намѣрили прибѣжище и други преди него. По плача на пеленачетата турцитѣ ги открили и почнали да стрелятъ. Мимидичковъ сѫщо стреля, успѣлъ да избѣга и да се спаси*.

Следъ малко тукъ се озовала и втора група, но и съ нея станало сѫщото: нѣкои паднали, нѣкои се разбѣгали изъ тъмнината, нѣкои се върнали отново въ черквата, а значителна часть сполучили да си пробиятъ пѫть и да се озоватъ сѫщо въ полето. Колко народъ е загиналъ презъ тая страховита нощь, не може да се знае. Споредъ Натева, въ черквата останали само 136 души отъ борцитѣ, между които Спасъ Гиновъ, Кочо Чистеменски, Тоно Савовъ, Тодоръ Велчевъ, Ив. Тилевъ, Гочо Мишевъ, Ст. Каневъ, Д. Малинчовъ и др., които не искали да напуснатъ черквата и да изоставятъ на турския произволъ множеството жени, деца и старци. Всичкитѣ устояли до края на своя мѫченишки, но славенъ постъ.

Участь на избѣгалитѣ. Като се озовали на полето, не всички бѣжанци решили да гонятъ Пановъ-връхъ: тѣ ударили по разни страни — едни къмъ Брѣстовица, други направо къмъ Пловдивъ; много отъ женитѣ се заблудили въ тъмнината; други, поради слабость или защото били съ деца, не могли да следватъ мѫжетѣ и осъмнали по крайщата на селото или по разни мѣста въ полето. На зараньта тѣ били намѣрени отъ башибозуцитѣ, изнасилени, изклани или заведени богъ знае кѫде. Сѫщата участь постигнала и децата. Дълги години следъ това се пръскали слухове, че въ родопскитѣ помашки села имало потурчени моми, жени и деца, но освенъ две-три другитѣ не могли да се откриятъ кои сѫ и кѫде сѫ. И на всички се ще да вѣрватъ, че сѫ избити и загинали нейде изъ околноститѣ на Перущица.

Поради това късно следъ дълбока полунощь на Пановъ-връхъ се събрали всичко 156 д. мѫже, невръстни момчета и само 8 жени, между които две отъ преоблеченитѣ моми — Лика Тотова и Стойка П. Долева. Върхътъ билъ тъй освѣтенъ отъ пламъцитѣ на Перущица, че бѣжанцитѣ ясно могли да се разпознаватъ. Насядали да си починатъ и да решаватъ на кѫде да вървятъ. Стойко Гълѫбовъ предложилъ да си отпочинатъ и на разсъмване да удрятъ турцитѣ въ гръбъ, та да освободятъ останалитѣ въ черквата. Разбира се, много смѣло и напълно революционно, но абсолютно неизпълнимо, та и не било прието. Други предлагали веднага да продължатъ за Пловдивъ и тамъ да се предадатъ. Но най-после

* Следъ Освобождението се установилъ книжарь въ Станимака, кѫдето отпосле и починалъ.

надделяло решението, взето още въ селото: да минатъ Марица и да уловятъ полето къмъ Срѣдна-гора, кѫдето ще се присъединятъ къмъ нѣкоя чета. Тръгнали, прегазили голѣмата тракийска рѣка подъ с. Полатово, минали шосето Пловдивъ—Пазарджикъ и потънали въ буйнитѣ класили вече жита на Цалапишко поле, кѫдето и ги огряло слънцето. Тѣ не се решили презъ деня да вървятъ по-нататъкъ, толкова повече дето голѣмитѣ полски села, като Цалапица, Голѣмо-Конаре и др. не били възстанали. Па и били капнали отъ умора, та решили да денуватъ въ нивята: пръснали се на малки групи по разни посоки, като забравили вече и планъ, и решение, и всичко. За бунтъ вече малцина мислѣли. Повечето смѣтали, че най-добре ще бѫде да се добератъ до Пловдивъ и да се предадатъ. Другъ изходъ не виждали.*

Нѣкои се промъкнали до самата Цалапица и съобщили за своята горка участь. Цалапишкиятъ свещеникъ х. Костадинъ натоварилъ коня си съ хлѣбъ и бъкли съ вода и, ужъ отива по работа, тръгналъ изъ нивята, хвърлялъ хлѣбъ и оставалъ бъкелъ съ вода. Друга група се добрала до самото село и намѣрила подслонъ въ една кѫща, кѫдето имъ поднесли въ изобилие храна, но никой не укусилъ, а всички веднага заспали като мъртви. На другия день тѣ решили да вървятъ къмъ Срѣдна-гора, но, щомъ излѣзли изъ селото, видѣли, че поради децата и момчетата не могатъ да се движатъ свободно, та искали да ги изоставятъ. Обаче мнозинството не се съгласило, и отъ цѣлата група само нѣколцина (Атанасъ Гилевъ, Гочо Кръстенъ, Апостолъ Христевъ и др.) поели къмъ Пищигово за Срѣдна-гора.** Но по пѫтя научили, че и тамъ

* Петъръ Машевъ разказва, че когато на 23 априлъ избѣгалъ отъ Пловдивъ и стигналъ въ Цалапица съ единъ свой другарь, въ края на селото ги пречакали 40—50 д. въоржжени селяни, като ги смѣтнали, че тѣ сѫ именно обещанитѣ имъ отъ Пловдивъ войводи, които ще ги поведатъ. Сѫщото се случило и въ Пищигово. А това говори, че и полскитѣ села сѫ били готови да възстанатъ, като чакали да имъ изпратятъ само войводи, както това имъ било обещано отъ Пловдивъ.

** Апостолъ Христевъ билъ синъ на бедни родители, та израсълъ като ратай-овчарь и не могълъ да добие никакво образование. Случайно попадналъ въ вечерното училище на П. Бонева, Апостолъ бързо се увлѣкълъ въ революционното дѣло и станалъ съзаклятникъ. Бѣденъ човѣкъ, но безукорно честенъ и съ възвишени понятия за личенъ моралъ, той се предалъ всецѣло на дѣлото и му служилъ до край съ всичката простота и чистота на своята душа. Той е единъ отъ малцината, които следъ избѣгването имъ отъ Перущица се упѫтилъ къмъ Срѣдна-гора да се присъедини къмъ четитѣ, но, научилъ въ полето, че и тамъ всичко е свършено, не тръгналъ къмъ Пловдивъ да се предаде, а се добралъ до гористия Черни връхъ надъ с. Брѣстовица, отъ кѫдето по-късно се прибралъ въ селото. Настѫпилитѣ безсмислени борби презъ 1886 г. тласнали Апостола въ редоветѣ на русофилитѣ, та отново билъ принуденъ да бѣга и се крие чакъ въ Етрополе и, когато въ 1887 г. се явилъ да се предаде на властьта, Пловд. окол. началникъ му поставилъ засада на мѣстото, дето искалъ да се предаде, и подло билъ убитъ отъ български коршумъ.

било вече всичко изгубено, та се върнали назадъ изъ полето. Трета група се озовала къмъ с. Карнофоля, кѫдето се скрили въ нивята; тукъ мухтаръть тайно имъ донесълъ хлѣбъ и вода, но ги предупредилъ, че въ селото пристигнали заптии, та скоро се отдалечили и почнали отново да скитатъ изъ буйнитѣ нивя. Сѫщото станало и въ с. Костиево. Общо, навсѣкѫде населението изъ полето се грижело, съ каквото може, да услужи на разпилянитѣ перущени, но не могло да имъ даде здраво прибѣжище, защото по селата почнали да идватъ заптиета, а пѫтищата да гъмжатъ отъ черкези, башибозуци, войска. Навсѣкѫде изъ полскитѣ села селянитѣ имъ разказвали, че тѣ ясно виждали пламъцитѣ на Перущица, които заедно съ тия на другитѣ запалени села тъй ясно освѣтявали нощемъ цѣлото поле, че вечеряли на двора безъ свѣтило.

При това безнадежно положение всички намирали само единъ изходъ: да поематъ пѫтя къмъ Пловдивъ и да се предадатъ на властьта. Почнали да се прибиратъ отново къмъ шосето. Голѣма една група се чернѣяла далечъ напредъ и безпрѣчно стигнала Пловдивъ, кѫдето се предали и били хвърлени въ затвора. Последвала ги друга група, а следъ нея и трета. Но когато втората група наближила шосето между Костиево и днешната захарна фабрика, откъмъ Пловдивъ се задали башибозуци, които ги накарали да насядатъ въ окопа на шосето, обрали ги и следъ това почнали да ги колятъ отъ двата края. Бѣжанцитѣ наскачали и почнали да бѣгатъ кой кѫде види, но били настигани и избивани. Тукъ били уловени и закарани неизвестно на кѫде и момитѣ Стойка и Лика. Като видѣла това, и третата група се пръснала като изплашено ято изъ оризища, ниви, храсталаци. Едни ударили обратно къмъ Цалапица, Гол.-Конаре, Костиево, Карнофоля — кой кѫде види. А нѣкои сполучили да се добератъ на дѣсно до Марица, да се подслонятъ между храсталацитѣ, кѫдето престояли цѣлъ день до гуша въ водата, и чакъ надвечерь, когато се смрачило, минали отсреща. Презъ нощьта едни отъ тѣхъ се промъкнали до Пловдивъ, други се добрали до Черни-връхъ надъ Брѣстовица, кѫдето се крияли дълго време, като слизали надолу да се хранятъ съ череши; нѣкои пъкъ намѣрили прибѣжище при приятели и роднини въ самата Брѣстовица, между които билъ и Доневъ Рабаджи Кольо. Мнозина отъ бѣжанцитѣ изгинали незнайно кѫде и какъ изъ полето.

По тоя случай на 8 май нашата митрополия въ Пловдивъ пише (писмо №·74) до Екзарха следното:

„Отъ изложението на единъ само примѣръ можете, В. Блаженство, да си съставите понятие и да заключите въ какво ужасно и безизходно положение се намира християнското население на богоспасаемата наша епархия. Споредъ както ни разправятъ свещеницитѣ отъ махалата Каршияка, на 3 текущаго около 10 ч. следъ пладне 30—40 души мѫже, жени и деца слизали въ Пловдивъ. Тѣ били перущени и, като

избѣгали отъ пожара и смъртьта, и дошли презнощь въ с. Цалапица, слизали въ Пловдивъ да търсятъ тукъ спасение. Като минавали край чифлика на Месроблу (1/4 часъ на западъ отъ Пловдивъ), съгледали ги кехаитѣ на първенцитѣ ни турци и като повикали на помошь всичкитѣ турци, които се намирали по тия страни по работа на чалтицитѣ, хванали ги и кои съ пушки, кои съ ножове и кои съ кюрецитѣ си изпотрепали сѫ ги — мѫжетѣ, женитѣ и децата, а по-хубавитѣ моми сѫ отвели по нивитѣ. Зрители на тая ужасна и кървава сцена сѫ били и нѣколкото българчета честимени (работници по чалтика), на които било строго запретено, съ заплашване на живота, да не обадятъ никому онова, що сѫ видѣли. Единъ отъ тия перущени сполучилъ да избѣгне, но сѫдбата го преследвала и като дошелъ въ крайната градска махала Каршияка, близо до мандритѣ, пристигнали сѫ го турци и цигани и тамъ го направили на парчета*. Това е станало близо при Пловдивъ. То показва до каква степень сѫ разпалени страститѣ“ **.

Между това потокътъ изъ черквата не престаналъ цѣла нощь. Източили се повече отъ 150 д. само мѫже, и броятъ на защитницитѣ намалялъ твърде много. Нѣкои невидено, нѣкои явно съ жени и деца или сами напускали черквата и гледали да си пробиятъ пѫть презъ гѫститѣ стражи и да се спасятъ. Но това, както видѣхме, не било тъй лесно и мнозина падали избити; рѣдко нѣкои успѣвали да се озоватъ вънъ отъ селото, но и тукъ били намирани отъ башибозуци, измѫчвани и избивани. Така загинали между другитѣ дядо Куньо Пейчовъ и баба Митра Куньова, х. Тодоръ Гинчевъ и синъ му Кольо, Петко Долевъ, Гильо Р. Църкаловъ, жена му Сеферина и синоветѣ му Иванъ и Насьо. Както ще се види по-нататъкъ, Кольо х. Тодоровъ билъ уловенъ живъ, измѫчванъ по най-жестокъ начинъ да посочи де сѫ скрити паритѣ на баща му и най-после билъ живъ изпеченъ на ръженъ.

Участьта на децата. Мнозина отъ ония, които успѣли да се измъкнатъ изъ селото, изгубили или пъкъ изоставили своитѣ деца, чиято участь била една отъ най-трогателнитѣ. Нѣкои отъ тѣхъ, безпомощно залутани изъ полето, загинали отъ гладъ или отъ башибозушки ножъ. Нѣкои пъкъ били намѣрени отъ състрадателни турци или помаци изъ нивитѣ и лозята; такивато били прибирани и заведени въ селата, кѫдето ги усиновили и потурчили. Такава била горката участь, напримѣръ, на 9-годишния Костадинъ Сл. Боневъ, който се изгубилъ въ края на селото, кѫдето го намѣрилъ единъ турчинъ отъ с. Марково, завелъ го въ селото си и го усиновилъ, безъ обаче да успѣе да го потурчи. Бездетенъ богатъ помакъ намѣрилъ и прибралъ 7-годишния Петъръ Пълевъ, когото и завелъ въ селото си Лѣсково, кѫдето го усиновилъ, обрязалъ го и го заобиколилъ съ раскошъ и богатство. И дветѣ тия деца скоро свикнали съ новото си положение, но, когато по-късно излѣзле заповѣдь да се повърнатъ на роди-

* Отъ направената справка се оказа, че това е билъ Ранджо Насковъ — Ив. П. К.

** Вижъ бележката къмъ приложение VII.

телитѣ имъ всички заграбени деца, родителитѣ на Костадина и Петра се научили кѫде сѫ и почти силомъ ги изтръгнали изъ обятията на новитѣ имъ родители, които по никой начинъ не искали да ги отстѫпятъ. Днесъ и Костадинъ и Петъръ сѫ живи и здрави и служатъ въ перущенското общинско управление.

Скръбна е участьта и на малката Стойка, втора рожба на Павльо х. Тилевъ. Изгубила майка, баща, сестриче и братче (на 3 месеца), Стойка останала едничка отъ Павльовото семейство. Но тя е тежко ранена: вражески коршумъ я пронизалъ въ шията отстрани и миналъ презъ челюстьта. Тя лежи между труповетѣ въ черквата до сѫщо тежко ранения си чичо Тодоръ. На другия день я намиратъ вече съ червясала рана и я занасятъ на Пазлака, дето я взема леля ѝ Ванка — вдовицата на Д. Лачкова, сега жена на Соколски. Стойка пищи отъ болки и леля ѝ се решава на безумна постѫпка: това дете и тъй ще умре, та го занася долу въ нивитѣ и го оставя въ единъ трапъ. Баба Гюрга нищо не знае, защото тя е изцѣло залисана съ 5-годишната Деяна — чудно хубаво дете, на което хвърлилъ око единъ устински турчинъ и искалъ да си го присвои. Но лелята е неспокойна, та тръгва да види, що е станало съ Стойка, която отдавна престанала да плаче. Но вижда: двама черкези правятъ съ кърпа сѣнка на Стойка и чистятъ раната ѝ. После я вематъ и занасятъ въ своето село Черкезко (Дагистанъ). „Боже, що направихъ?! Тия, които убиха баща ѝ, се грижатъ за нея, а азъ я захвърлихъ!“ — Чупи ръце леля Ванка, и цѣлъ животъ се усѣщала гузна и виновна. Дѣдо Мито и баба Гюрга, раненитѣ Иванъ и Тодоръ знаятъ где се намира тѣхната сиротка внучка и братаница, но и дума не може да става да отидатъ въ Черкезко и да си я поискатъ и прибератъ. Обаче руско-турската война е отворена, руситѣ сѫ минали вече Марица и настѫпватъ къмъ Родопитѣ. Дагистанскитѣ черкези бѣгатъ презъ Тъмръшъ на югъ. Оня, който бѣ прибралъ и усиновилъ Стойка, сѫщо бѣга, но не може да я вземе съ себе си, та я предава на Илия Транчевъ отъ Куртово-Конаре да я гледа. Тогава дѣдо Мито отива да прибере своята сиротка. Но Стойка е здрава вече, свикнала е съ новото положение; тя не познава дѣда си и не иска да иде съ него; па и сѫ я наплашили, че ще я заколятъ. А бае Илия иска и възнаграждение, че я е гледалъ. Дѣдо Мито нѣма нищо, но обещава една нива на сина си попъ Георги, която се намирала въ Конарско землище. Най-после той взема детето си и тръгва, като го пренася на салъ презъ Вѫча. То сѐ още пищи и се дърпа, дѣдо Мито го притиска въ пригръдкитѣ си, милва го и сѫщо плаче като дете: чедо на рожденъ синъ не го признава. А той тъй ги е обичалъ всичкитѣ . . . Пристига най-после и хаджи попъ Георги. Той одобрява решението на баща си за нивата, прибира Стойка въ Пловдивъ и я отгледва наравно съ своитѣ деца, като най-после я и задомява. Днесъ Стойка е вдовица съ четири възрастни и настанени деца и прекарва старинитѣ си въ София.

Баба Гюрга е въ Пловдивъ съ своята Деяна, но оня проклетъ устинецъ съ конь обикаля цѣлъ градъ и пита за нея— дано я съзре или намѣри нѣкѫде и да ѝ земе последна утѣха. Баба Гюрга се крие и най-после спасява внучката си отъ турски ръце, но не могла да я спаси отъ тифа, който я занелъ въ гроба. Останала самичка, обезумѣла отъ скръбь, баба Гюрга тайно се упѫтва за Перущица да види общата гробница и свѣщь да запали, а после отново крета къмъ Пловдивъ, докато най-после и тѣ съ дѣдо Мито се прибрали въ пепелището. Тукъ баба Гюрга намѣрила разложения трупъ на синъ си Павльо въ Гичевата изба, събрала всичко въ престилката си и го заровила въ двора на черквата св. Атанасъ.

Семейството на Калоферъ Спасовъ сѫщо тръгнало съ втората група, която на 27-и отишла да се теслими. Но когато турцитѣ почнали да ги суркатъ по Пазлака и да ги колятъ, то се пръснало: въ своя ужасъ майката оставила тригодишния Димитъръ и туку що кръстено пеленаче Йорданка и обезумяла хукнала надолу изъ полето. Голѣмитѣ ѝ момчета Стоянъ (15 г.) и Георги (13 г.) побѣгнали къмъ Вѫча, минали между К. Конаре и Ново-село и тръгнали къмъ Марица, скитали дълго време изъ полето и най-после се озовали въ Пловдивъ, кѫдето ги хвърлили въ затвора при майка имъ и малкиятъ имъ братъ Недко (11-годишенъ). Недко сѫщо се изгубилъ, но надвечерь намѣрилъ майка си и заедно съ други жени и деца преспали подъ единъ орѣхъ на полето. На другия день тръгнали за Пловдивъ, но ги пресрѣщатъ цигани-работници по оризищата и, като нѣмали куражъ да ги избиятъ, заставили ги нѣколко пѫти да прегазватъ една дълбока вада, за да се издавятъ. Но случайно минаватъ войници, спасяватъ ги и ги отпращатъ за Пловдивъ.

По-страшна е участьта на Спаска Д. Добрена, която била пленена и потурчена отъ едного помака въ с. Лѣсково. Презъ войната на 1912 г. перущени войници я намѣрили тамъ, вече стара жена, и ѝ спомнили родно село. Но тя била вече помирена съ положението си: имала синове въ турската войска и цѣли 36 години я раздѣляли отъ страшнитѣ ония спомени, които тя се мѫчела да забрави, та заявила на своитѣ съселяни, че е късно вече за новъ животъ и ново щастие, па макаръ и въ мила, родна Перущица . . . Заробена била и 18-годишната Велика Т. Тотова (сестреница на Спасъ Гиновъ), чиито дири не могли да се узнаятъ. Нейната дружка Стойка П. Долева, съ която били въ групата бѣжанци, сѫщо била пленена и заведена богъ знае кѫде. Но по едно време, следъ Освобождението, избѣгала и се озо-

вала съ единъ параходъ въ Варна, кѫдето намѣрила подслонъ въ семейството на единъ нашъ офицеръ, а после се явила въ Перущица; тукъ обаче повечето отъ своитѣ не искали да я признаятъ и приематъ, и тя се омѫжила въ съседната Брѣстовица.

Гочо Р. х. Трендафиловъ се озовалъ незнайно какъ чакъ въ с. Еникьой (Ксантийско), и тепърва презъ 1891 година си дошелъ въ Перущица и се задомилъ. Презъ 1908 г. тукъ се явилъ и Иванчо Г. Стояновъ нейде изъ М. Азия, туку-речи погърченъ, и отново заминалъ за новото си отечество, кѫдето израсълъ, възмѫжалъ и наредилъ свой животъ.

Други две деца-братовчеди (Апостолъ Т. Кръстенъ и Ив. Г. Кръстенъ) се изгубили въ време на сѣчьта и разпиляването на шосето за Пловдивъ. Тукъ нейде неизвестно какъ и кѫде загиналъ бащата на Апостола (Тодоръ Кръстенъ), а тоя на Ивана билъ вече въ Пловдивския затворъ. Дветѣ деца дълго време се слутѣвали сами изъ оризищата и нивитѣ; най-после случайно ги намѣрилъ единъ костиевецъ и ги прибралъ въ селото, кѫдето ги преоблѣкли въ мѣстна носия и ги настанили: Ивана, като по-голѣмъ, дали воловарче, а 9-годишниятъ Апостолъ се въртѣлъ въ кѫщи да бави децата. Тепърва късно майкитѣ имъ се научили и отишли, та си ги прибрали. Апостолъ е и днесъ живъ, радва се на пълно здраве и прекарва старинитѣ си въ родна Перущица.

Тодоръ Кръстенъ.

Въ клането при чифлика на Месробооглу зле пострадалъ Никола Долевъ, братъ на пленената Стойка, деца на Петко Долевъ. Никола билъ ученикъ отъ Пловдивската семинария и бунта го заварилъ въ родно село. Той билъ ударенъ съ ножъ въ ногата, по рамото и въ шията дълбоко до самитѣ прешлени; отгоре му нападали други съсѣчени. Падналъ и Тено Матовъ, който се преторилъ на мъртавъ. Надвечерь, когато видѣлъ, че нѣма никой наоколо, Тено станалъ, като дигналъ и Никола, който още билъ живъ. Повелъ го той презъ Марица и стигнали отсреща до ж.-пѫтния кантонъ, кѫдето видѣли да се търкалятъ труповетѣ и на други перущени. Тукъ войницитѣ искали да ги убиятъ, но кантонерътъ Кольо Милошевъ (бившъ слуга у Петко Долевъ) се примолилъ и срещу обещано агне ги пуснали да вървятъ къмъ Пловдивъ, кѫдето ги и хвърлили въ затвора „Генчаа“. По нѣкакво чудо Никола Долевъ оздравѣлъ и следъ Освобождението свършилъ ветеринарство въ Тулуза, а после медицина въ Швейцария, кѫдето се и установилъ на практика. За войнитѣ се върналъ въ България, и днесъ прекарва старинитѣ си въ Павлово при София. Но дълбокиятъ белегъ на врата и днесъ му спомня за страшния оня день и за необяснимото спасяване на живота, което напомня това на Стойка П. х. Тилева.

Нѣкои деца изчезнали безследно, и родителитѣ имъ отпосле напусто разпитвали и ги дирѣли. Нѣма съмнение, че едни отъ тѣхъ сѫ изгинали въ околноститѣ на Перущица и изъ полето, други пъкъ, може би, злата участь хвърлила незнайно кѫде и имъ се изгубила всѣка дира въ огромното мохамеданско море. Има съмнение, напримѣръ, че третото дете (Димитъръ) на Спасъ Гиновъ не било убито отъ баща си, а било пленено и потурчено.

9. Сѫбота, 1 май.

Решидъ-паша освѣтленъ върху положението. Между бѣжанцитѣ презъ миналата нощь билъ и Стоянъ х. Танковъ, братъ на Костадина, който случайно се спасилъ. Като напусналъ черквата, Стоянъ не могълъ да си пробие пѫть и се луталъ ту тукъ—ту тамъ до съмване. Като наближило да се развидѣлява, той се хвърлилъ срѣдъ храсталацитѣ въ подножието на Вълковище и се притулилъ. Когато по едно време забележилъ, че стрелбата на пушкитѣ и рева на орѫдието престанали, Стоянъ вече не могълъ да се стърпи: става, нарамва пушка и тръгва направо къмъ св. Атанасъ, отъ кѫдето пашата командува боя. Забелязватъ го нѣколцина башибозуци и се спуснали върху него. Стоянъ захвърля кисия съ пари, тѣ се спускатъ кой да я грабне, а той хуква да бѣга, стига невредимъ при пашата и му предава пушката си. Решидъ-паша го приелъ добре и го разпиталъ най-подробно за всичко; сега едва той почналъ да се убеждава, че турци и помаци го лъжатъ и че възстанницитѣ сѫ готови да се предадатъ, но нему, на войската. При все това той още се съмнява дали въ черквата нѣма преоблѣчени московци и сърби и задържалъ пленника, като наредилъ да го закаратъ по-нататъкъ къмъ Пазлака и да го държатъ подъ стража.*

Последнитѣ защитници. Колко души сѫ били тѣ, мѫчно може да се опредѣли съ точность, защото цифритѣ, които сѫ посочвани до сега, сѫ най-различни. Така, армен-

* Сестра му баба Чубра твърди, че, когато въ недѣля надвечерь се предали и ги подкарали къмъ устинския пѫть, видѣла брата си вързанъ за едно дебело черничово дърво, заровено въ земята.

ката-девойка (Сюрпия), която останала до край въ черквата, разказвала на Макгахана (стр. 75—6), че „по-голѣмата часть отъ селянитѣ побѣгнали, като прескачали презъ нощьта оградата и съ женитѣ и децата останали само 60 души“. Но въпрѣки това по-надолу, на сѫщата страница, Макгаханъ отъ своя страна твърди, че „останалитѣ защитници били само 100 души, а жени и деца имало до 500“. Много по-късно З. Стояновъ отбелязва, че отъ черквата извадили 105 мѫже и около 600 жени и деца, които откарали подъ конвой въ Пловдивъ“ (III, 294). Следъ него Г. Димитровъ казва: „на 1 май сѫбота имало въ цръквата 640 д. мѫже, жени и деца“ (II, 479). Още по-късно иде единъ отъ съучастницитѣ и свидетелитѣ, Г. Натевъ, да заяви: „на зараньта 2 май* осъмнахме благополучно всички здрави. Преброиха се, въоржжени хора бѣха всичко 116 душъ“. Сѫщото число приема и Д. Страшимировъ (III, 224). По-нататъкъ сѫщиятъ Натевъ пише: „мѫжетѣ, навързани единъ за другъ 106 души, подкараха за Пловдивъ“. Ап. Накевъ пъкъ на въпроса на Решидъ-паша за числото на възстанницитѣ въ черквата отговорилъ, че „ги оставилъ около 80 души съ множество деца, жени и старци“.

Ние приемаме за най-близка до истината цифрата 80, която се установи и отъ последнитѣ справки и разпитвания, що се направиха презъ миналото лѣто. Що се отнася до женитѣ и децата, ние смѣтаме, че тѣхното число въ никой случай не е могло да бѫде повече отъ 340. Ето списъка на борцитѣ, съ означение и възрастьта имъ, които сѫ били на 1 май зараньта въ черквата, въ която сѫ останали до край:

1. Рангелъ Айвазовъ	26	17. Тодоръ Велчевъ	30
2. Стоянъ „	30	18. Ранго Витановъ	35
3. Апостолъ Андреевъ	40	19. Иванъ Гиновъ	70
4. Насьо „	40	20. Спасъ Ив. „	30
5. Динчо Анчевъ	25	21. Апостолъ Гроздановъ	30
6. Рангелъ Арачиевъ	60	22. Андреа Делевъ	25
7. Коста Р. „	18	23. Димитъръ „	22
8. Дим. Аргиловъ	35	24. Кольо „	42
9. Димитъръ Баковъ	22	25. Петъръ Делчевъ	50
10. Рангелъ Богоевъ	25	26. Георги Динкчията	36
11. Спасъ „	30	27. Атанасъ Долевъ	26
12. Делчо Бошковъ	30	28. Павльо „	30
13. Георги Бояджиевъ	25	29. Спасъ Ив. Икимчето	26
14. Нако „	45	30. Ст. Р. Каймакановъ	30
15. Рангелъ „	22	31. Стоянъ Каневъ	30
16. Гочо Величковъ	30	32. Спасъ Криошиевъ	55

* Както Захари Стояновъ, така и Г. Натевъ, а по тѣхъ и Д. Страшимировъ смѣтатъ последния день на възстанието 2 май недѣля, а всички живи единодушно и съ пълна положителность твърдятъ, че тоя день е сѫбота 1 май, който е отбелязалъ току $2^1/_2$ месеца следъ възстанието и Макгаханъ.

33. Бичо Куртевъ	55	57. Димитъръ Папазовъ	25
34. Павльо Б. „	35	58. Никола Пейчевъ	30
35. Стаменъ Кърмовъ	65	59. Мито Даневъ Поповъ	65
36. Коста Кътевъ	60	60. Мито Даковъ Поповъ	20
37. Андреа Лалевъ	25	61. Райо Ристевъ	55
38. Димитъръ Лачковъ	35	62. Ранго „	40
39. Димитъръ Малинчовъ	40	63. Апостолъ Рупчевъ	23
40. Стойко Манастирски	30	64. Тоно Савовъ	40
41. Димитъръ Марчевъ	30	65. Петъръ Сендовъ	18
42. Апостолъ Милошевъ	30	66. Георги Симоновъ	30
43. Никола Минчевъ	26	67. Стоянъ Славчовъ	25
44. Гочо Мишевъ	30	68. Калоферъ Спасовъ	42
45. Тодоръ „	25	69. Георги Ставревъ	32
46. Кътьо Мияловъ	40	70. Кост. х. Танковъ	40
47. Саво Мрънковъ	40	71. Цачко Теновъ	40
48. Ранджо Мряновъ	40	72. Мито х. Тилевъ	60
49. Гочо Насковъ	60	73. Иванъ М. х. Тилевъ	24
50. Георги Натевъ	22	74. Тодоръ „ „ „	20
51. Тако Никифоровъ	30	75. Ранджо Тотовъ	40
52. Андреа Паздеревъ	25	76. Георги Цачевъ	30
53. Димитъръ „	55	77. Кочо Чистеменски	36
54. Стоименъ Памповъ	35	78. Иванъ Шиковъ	26
55. Атанасъ Пановъ	40	79. Цвѣтко „	30
56. Миньо Пановъ	42		

Отъ всички днесъ сѫ живи само трима: Рангелъ Бояджиевъ, Андреа Паздеревъ и Атанасъ Пановъ.

Разколебание. На 1 май Перущица е изцѣло изгорѣла и, както се каза, срѣдъ огромното пепелище стърчатъ като жалъкъ островъ само черквата, училището, Натевата кѫща, Гиновата яхана и Тиловото кафене. Тукъ е събрано всичкото останало население на Перущица и нейнитѣ последни защитници. По улицата тия здания не могатъ да се съобщаватъ, та единъ отъ прозорцитѣ на Натевата кѫща, що опира до училището, е издъненъ, и съобщението между дветѣ крайни сгради — черквата и яханата става презъ него. А задъ всѣки зидъ на изгорѣлитѣ наоколо кѫщи се таятъ множество врагове, числото на които не престава да расте. „Понеже черквата се оказала много здрава и гранатитѣ никакъ не подействували, Решидъ-паша писалъ въ Одринъ да му се изпрати другъ топъ отъ по-голѣмъ калибъръ“.*

Всѣка надежда да пристагне помощь отвънъ е окончателно изоставена. Всички сѫ смутени и не знаятъ що да предприематъ. И почватъ да се чуватъ гласове, че се биятъ вече толкова дни, а помощь не идва отъ нийде; други изтъкватъ факта, че сѫ останали толкова малко; трети говорятъ, че поради тоя дяволски топъ не ще може да се задържатъ и въ черквата, макаръ да е каменна; па и хлѣбъ,

* Приложение VIII.

сланина и всѣка друга храна е съвсемъ на привършване. Утре ще ги разбиятъ окончателно, и всички ще бѫдатъ изклани. И т. н. Нѣма нужда да се говори, че духътъ е поколебанъ: всички виждатъ по-нататъшната невъзможность за отбрана и защита и пълната безизходность на положението. Спасъ, Кочо, Тоно, Ив. Тилевъ, К. х. Танковъ, Р. Витановъ, Д. Малинчовъ, Гочо Мишевъ, Тодоръ Велчевъ и др., мълчатъ. И тѣ не знаятъ какво да посъветватъ и не могатъ да взематъ на душата си толкова свѣтъ, макаръ лично да сѫ готови, както и всички останали другари, да измратъ.

Тогава се надигатъ старцитѣ Мито х. Тилевъ, Райо Христевъ, Стаменъ Кърмовъ и други, заявяватъ и настояватъ, че е необходимо да се съобщи нѣкакъ, какво всички сѫ готови да се предадатъ, та да може да се спре бомбардирането на черквата. Тѣ сѫ и противъ всѣки опитъ за бѣгство, защото

— Земята е царска, — казва дѣдо Мито х. Тилевъ,—та кѫдето и да избѣгаме, царьтъ има сила да ни улови и накаже, ако сме виновни. Отъ царска рѫка не се избѣгва.

Черквата се бомбардира и отъ изтокъ. Въ не единъ пѫть споменавания „Важенъ рапортъ“ се казва: „Тогава турцитѣ направили писмено предложение на български за предаване и записката била хвърлена въ черквата . . . Повечето отъ възстанницитѣ били готови да се предадатъ“, но въ тоя мигъ

Една жена викна: „чуйте! срамъ!“ и пушна
къмъ войската царска и падна бездушна,*
и гърмътъ разклати смаяний народъ.
Трепна всѣко сърце и всѣкой животъ.
Огъньтъ обхвана тия души горди:
— Да се не даваме на турскитѣ орди!
И гърмежътъ почна и боятъ съ гнѣвъ
подзе своя страшенъ и гробенъ напѣвъ,
но още по-страшно и още по-гробно.
Отвънъ срещу храма зяпнали пушкала
забълваха пламъкъ, и бомби, и хала.

* За тая жена се говори и въ рапорта на Саадулахъ-бей: „но въ туй време излѣзла една жена, изпразнила пушката си и извикала: „който е българинъ, не трѣбва да се предава!“ Но живитѣ днесъ отъ онова време перущени не могатъ да си спомнятъ за такъвъ фактъ, а нѣкой дори се съмняватъ въ неговото сѫществуване. Па и никой освенъ Вазовъ, не споменава за него. Но какъвъ интересъ е могълъ да има авторътъ на Важния рапортъ да отбелязва такъвъ фактъ? Или сѫ го измислили и сѫ му го предали башибозуцитѣ, за да оправдаятъ клането надъ женитѣ преди това? Не вѣрваме. Що се отнася до подхвърлена записка за предаване и за появилото се по тоя въпросъ разногласие между възстанницитѣ въ черквата, та се нахвърляли едни върху други и се избили — всичко това е плитка измислица на турския дипломатъ, който съ това искалъ да прикрие сѫщинското положение въ Перущица, каквато впрочемъ е тенденцията и на цѣлия му рапортъ.

Сега орѫдието загърмяло откъмъ изтокъ. Първата граната минала презъ олтарния прозорецъ и ударила желѣзния пръстъ, що свързвалъ дветѣ каменни колони въ олтара. Тя прерязала пръста и го свила на дъга. Втората скѫсала синджира на голѣмия полилей, който се спускалъ отъ пояса на Богъ-Саваота, изобразенъ върху свода на срѣдното кубе. Полилеятъ падналъ съ шумъ и трѣсъкъ и се разбилъ о̀ каменния подъ. Ужасътъ, писъкътъ, олелията сѫ неописуеми. Много жени, деца и мѫже сѫ ранени отъ изпадали камъни, тухли, мазилка. А мъничкитѣ събиратъ лъскавитѣ мъниста отъ разбития полилей и се забавяватъ . . .

Презъ това време Ранджо Тотовъ минавалъ отъ яханата въ училището, но тъкмо да премине презъ пробития прозорецъ на Натевата кѫща, билъ улученъ и падналъ съ изтърбушени черва. Пъшка и лелека клетиятъ въ предсмъртни мѫки, но всички го прескачатъ и тъпкатъ: нито време има, нито има кой да се погрижи за него. Всички възстанници бързатъ да напуснатъ яханата и Натевата кѫща, които сѫ обърнати на сѫщинско решето и вече се разрушаватъ, та станало невъзможно по-нататъкъ да се стои въ тѣхъ. Но, преди да ги напуснатъ, тѣ ги запалватъ, за да спратъ поне за малко приближаването на неприятеля до черквата.

Тъкмо тогава отъ прозореца на женското отдѣление се подало навънъ нѣщо като знаме отъ черна материя, неизвестно отъ кого. Когато съобщили за това на пашата, той заповѣдалъ веднага да се спре стрелбата. И скоро млъкнали и пушки и орѫдие.

Убиване на парламентьоритѣ. Щомъ спрѣли гърмежитѣ, решено било отново да се опитатъ да влѣзатъ въ сношение съ пашата. И тримата 60—70-годишни старци Рангелъ Арачиевъ, Мито Даневъ Поповъ и Стаменъ Кърмовъ взели черното знаме, безъ да разбиратъ значението на цвѣтоветѣ, и излѣзли откъмъ горящата Натева кѫща, защото вратата на черковния дворъ била здраво залостена отвѫтре. Тѣ се озовали предъ развалинитѣ на Цачевото кафене. Но тукъ вмѣсто да поематъ надѣсно къмъ горната черква, кѫдѣто се намиралъ Решидъ-паша, тѣ свили налѣво презъ моста и се упѫтили къмъ Власевица, кѫдето билъ главатарьтъ на помацитѣ Адилъ-ага.

Всѣки ще се запита, па и ние се питаме: защо парламентьоритѣ се упѫтватъ къмъ помашкия щабъ тамъ горе, чакъ на върхъ св. Власъ, а не при Решидъ-паша, който се намира само на 175 метра отъ черквата и който е върховенъ началникъ не само на войската, но и на всичката останала пъплачь? На тоя въпросъ не се спира никой отъ повествователитѣ на Перущенското възстание. А той, споредъ насъ, е отъ първостепенна важность и заслужава да се спремъ на него.

Преди всичко трѣбва да отбележимъ, че перущени не сѫ могли да не знаятъ, какво още съ пристигането си Решидъ-паша поема общата команда и че отъ него вече зависи тѣхната участь, а не отъ който и да било помашки главатарь. А въпросъ за деня, въ който сѫ били изпратени тримата парламентьори, не може да става: всички сѫ съгласни, па и живи още перущени здраво помнятъ, че това е станало предъ обѣдъ въ последния день, въ сѫбота. На въпроса: защо тогава парламентьоритѣ се упѫтватъ къмъ Власевица, а не къмъ двора на св. Атанасъ — никой не може нищо да каже и да даде що-годе задоволителенъ отговоръ. Саадулахъ-бей, по понятни причини, премълчава тоя фактъ, а никой не се сетилъ да разпита преди време живитѣ още дейци, нѣкои отъ които сѐ биха могли да дадатъ известни обяснения. Може би, тримата старци не сѫ получили нареждане по тоя въпросъ и смѣтайки, че Тъмръшлията и сега още е сѐ тъй всесиленъ, както и въ миналото, че всички турски голѣмци още му се плашатъ, та и тѣхната участь зависи отъ него, поради което именно се и упѫтили на тамъ. Но това надали може да се допусне. Защото за всички е ясно, че бомбардировката на черквата зависи изключително отъ пашата, а не отъ Адилъ-ага.

Остава едно само предположение, което и трѣбва да приемемъ за най-близко до истината. А то е следното. И устинскитѣ турци и родопскитѣ помаци отдавна гледали съ завистливо око на благосъстоянието и богатствата на перущени. Освенъ това тѣ отдавна имали свада съ тѣхъ по разни случаи, и главно помацитѣ заради горитѣ, кѫдето не единъ пѫть добре ги пердашели при сѣчене на дърва и дървенъ материалъ, или за паша на добитъка; а имало случаи и на убийство на помаци сѐ поради сѫщитѣ причини. Поради това и турци и помаци отдавна точели зѫбъ на перущени, и сега имъ падналъ случай да си отмъстятъ: тия „сербезъ гяури“ трѣбва да бѫдатъ изклани до единъ, та да имъ ограбятъ всички ценности и богатство, което и сторили презъ тия четири дни, и да си присвоятъ имотитѣ имъ, което и направили следъ запустяването на селото. Разбира се, и религиозниятъ фанатизъмъималъ голѣмъ дѣлъ въ това настроение на муслюманскитѣ сбирища. Така само може да си обяснимъ систематичното заблуждаване и прѣчене на Решидъ-паша отъ помашкитѣ и отъ устинскитѣ главатари: тѣ не преставатъ да му втълпяватъ въ ума, че вѫтре въ Перущица има скрити хиляди московци, сърби и черногорци; тѣ му разказватъ небивалици за измѫчвания на пленени ужъ муслюмани отъ комититѣ: тѣ убиватъ пратеницата баба хаджийка Господина и ревниво пазятъ никой отъ перущени да не доближи до пашата. Нѣщо повече: тѣ незабелязано пускатъ коршуми къмъ неговия щабъ долу подъ Устинския

пѫть, увѣряватъ го, че това вършатъ комититѣ и систематично го настройватъ да действува енергично и свирепо къмъ тѣхъ.

Тримата старци на пѫть.

Ето защо тѣ и сега посрѣщатъ тримата парламентьори и ги упѫтватъ къмъ Власевица, като ги увѣряватъ, може би, че тѣ трѣбва да молятъ милость и пощада не отъ пашата, а отъ башибозушкитѣ главатари, които могатъ да се застѫпятъ предъ него.

Както и да е, но тримата наши старци минали моста и поели върлото къмъ Власевица, кѫдето туку надъ пустата и полуразрушена Табия около забито знаме се били събрали и почивали множество помаци. Тукъ тѣ били спряни за малко и пуснати нататъкъ къмъ върха, дето се намиралъ щаба на страшния Тъмръшлия Адилъ-ага. Както знаемъ, всички кѫщи сѫ опожарени, и всичко се вижда: всички очи отъ черковния дворъ съ трепетъ съпроваждатъ тримата старци, които кре-

татъ нагоре, сякашъ носятъ своя тежъкъ кръстъ къмъ лобното мѣсто . . . Ето ги, стигатъ. И се бавятъ въ палатката на Адилъ-ага вече половинъ часъ. Какво сѫ говорили — това не може никой да знае. Най-после тѣ тръгватъ обратно и се спускатъ изъ върлото надолу, къмъ село, дето всички ги очакватъ съ такова нетърпение: защото тѣ носятъ весть за животъ или смъртъ.

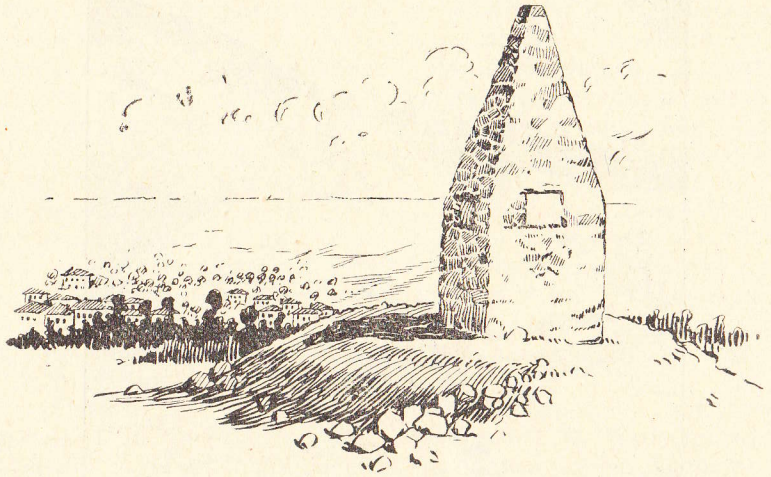

Паметникъ на тримата.

Но всѣка надежда е окончателно убита: не изминали 50—60 крачки, и се чуватъ гърмежи — тримата старци сѫ пронизани въ гърба и се тракулватъ на стръмната поляна, кѫдето отпосле тѣхни близки издигнали каменна пирамида, която се бѣлѣе отъ далечъ изъ полето и показва лобното мѣсто на тия мѫченици.

Тукъ е мѣсто да предадемъ разказа на Ахмедъ Пехливанъ отъ с. Орѣхово (Станимашко), който се явилъ съ своята помашка дружина въ помощь на Тъмръшлиитѣ. Щомъ забелязали, че идатъ съ знаме тримата старци, главатаритѣ се събиратъ въ палатката на Адилъ-ага и решаватъ: да приематъ молбата за предаване, но следъ това да изколятъ всичко живо въ Перущица. Ахмедъ Пехливанъ, чиито родъ не отдавна приелъ мохамеданството и споменитѣ и роднинскитѣ му връзки съ българитѣ били още живи, енергично се възпротивилъ на това решение, скаралъ се съ Адилъ-ага и демонстративно напусналъ палатката съ дружината си още преди пристигането на парламентьоритѣ. Той решилъ да спаси перущени и далъ заповѣдь на своитѣ да застрелятъ тримата старци, когато се упѫтили за село. До колко е истиненъ тоя разказъ на Ахмедъ Пехливанъ, не може, разбира се, да се установи.

Защита на водата. Това помашко коварство всички видѣли. Черквата заехтяла отъ вайканията и нареждания на женитѣ, отъ писъцитѣ на децата. Ясно станало за всички, че горчивата чаша трѣбва да се изпие до дъно. Защото всички сѫ вече обречени. И следъ това отдихъ и вѣковѣчна почивка. И следъ това край на всички робски страдания и тегла и на всичко земно и бренно . . . И Спасъ, и Кочо, и всички — всички тѣхни другари се съвзематъ отъ първата изненада и влизатъ въ своята страшна стихия. Тѣ скѫпо ще отмъстятъ и скѫпо ще продадатъ своя животъ. Сега вече никой никого не успокоява, нито насърдчава. Нито пъкъ нѣкой обнадеждва нѣкого. Защото бие последенъ часъ и за тѣхъ и за тѣхнитѣ мили жени и скѫпи рожби, за тѣхнитѣ братчета и сестри, за тѣхнитѣ убити отъ горесть родители.

Чуватъ се само ясни, отсѣчени заповѣди. И първата е: да се внесе колкото се може повече вода въ черквата.* Турцитѣ знаяли, че до вратата на черковния дворъ отъ западъ имало чешма и решили да лишатъ и възстанници и население отъ вода, та почнали да сѣкатъ и разбиватъ воднитѣ дървени тръби, що минавали презъ горния мостъ. Но тѣ не знаяли, че водата за тая чешма идѣла по други тръби. Обсаденитѣ събрали всички сждове, съ които разполагали въ черквата, и почнали да пренасятъ вода подъ прикритието на мѫжетѣ, които сѫ вече въ училището, пробили сѫ на всѣкѫде дупки и сѫ насочили пушки къмъ всички страни. Както училището, така и черквата сѫ открити откъмъ изтокъ, но орѫдието не може да ги бие, защото позицията не е сполучено избрана: то не може да стреля ниско, та гранатитѣ летятъ високо и улучватъ само покрива и високия прозорецъ на черквата. Поради това и ония вѫтре се намиратъ сравнително въ безопасность, освенъ ако бѫде срутенъ самия покривъ, което по щастие не станало. Но между чешмата и най-близката черковна врата има нѣколко крачки свободно пространство, което било изложено на обстрелване. Като забележили, че се пренася вода, башибозуцитѣ отъ всѣкѫде насочили пушки къмъ чешмата и къмъ онова свободно пространство. И тукъ при претръчването отъ черквата до чешмата и обратно паднали отъ вражи куршумъ 11 души жени, по-голѣмшки деца и мѫже. Тукъ загинали и дветѣ голѣми

* До тогава населението се снабдявало съ вода отъ осъмь чешми: 1) Ковачова чешма въ Нарлийска махала; 2) на площада при долния мостъ до Чолакови К. Кръстева чешма; 3) х. Тилева чешма; 4) чешмата на главната селска площь била направена отъ Ив. Гиновъ и чорбаджи Стоянъ Илиевъ; 5) Айвазова чешма, направена отъ Айвазови и махленци; 6) Кънева чешма при хана, направена отъ Н. Къневъ; 7) Владикова чешма, направена отъ махленци до портата на Владикови; 8) Делчева чешма въ Попова махала, направена отъ Делчеви и махленци. Водата идѣла изъ южния проломъ, и изворитѣ, макаръ и намалѣли, и днесъ текатъ.

чада на Перущица — бившиятъ учитель и смѣлъ революционеръ Димитъръ Малинчовъ и стария още отъ времето на Левски Костантинъ х. Танковъ, който при всѣко влизане въ черквата насърдчавалъ женитѣ и децата: „не бойте се вече . . . изтрепахме ги, разгонихме ги тия читаци“ . . . Съ такива скжпи жертви, обсаденитѣ едва успѣли да пренесатъ въ черквата нѣколко ведра вода.

Димитъръ Малинчовъ

Гуша за гуша. Между това още отъ зараньта се слушатъ помашки и турски гласове туку задъ самата ограда на черквата и училището, а по едно време ясно се чува: „запалете училището!“ Следъ малко залостената пжтна врата е разсѣчена и разбита, и въ двора нахлуватъ помаци, турци, черкези, а отгоре слизатъ и войници. Защитницитѣ бързо напускатъ училището и всички се прибиратъ въ черквата — последно убежище. Нѣкои се добиратъ до високитѣ прозорци и стрелятъ въ тълпата. Двама черкези падатъ пронизани на училищната стълба, а трети е раненъ въ гърдитѣ отъ Ив. Шиковъ. Но сѐ пакъ врагътъ успѣва да подпали училището, и то бързо пламва. Въ него изгарятъ труповетѣ на двамата черкези. Тукъ ставатъ жертва на пламъцитѣ и две моми — Пауна Миткова и друга, чието име не се помни: отдавна примирени съ смъртьта, дветѣ моми не последвали защитницитѣ въ черквата, а предпочели да загинатъ тукъ. Мигъ по-рано или по-късно — нѣма вече значение. Изгоряла тукъ и тригодишната Анка Кръстена, която въ общата боркотия никой не се сетилъ да изнесе.

Но отъ високитѣ прозорци на черквата е неудобно да се стреля на долу въ двора, та бързо подъ всѣки прозорецъ били натрупани чували брашно, складирани отъ по-рано. И закрити задъ чувалитѣ, защитницитѣ почватъ усилна стрелба,

успѣли да прогонятъ врага и да го заставятъ да дири подслонъ подъ черковнитѣ стрѣхи, кждето отъ прозорцитѣ не може да се стреля. Но откъмъ улицата нахлуватъ сѐ нови и нови врагове. Навлизатъ вече и войници.

А вжтре въ черквата е задухъ, тѣснота. И писъкъ и вопли. И невъобразима боркотия. Но шъпата перущенски юнаци не губятъ съзнание на дългъ и въ тоя страшенъ часъ. Тѣ нѣматъ време да си размѣнятъ ни дума, а единъ по другъ напускатъ черквата и излизатъ на двора — да опитатъ последни сили въ ржченъ бой съ врагътъ. Не важи неговата огромна численость. Последватъ ги и жени, между които и две моми — Анка Райкова и Лика Стоянова. И —

Борбата кипѣше отвжтре, отвънъ.
Въ всичкитѣ очи пламтѣше огънь.
Болнави и здрави, богати, сюрмаси,
руситѣ главички и бѣлитѣ власи —
зимаха участие въ последния бой.
Майката мълвѣше: чедо, не бой се!
И даваше сину напълнена пушка;
и старата баба, що едвамъ се люшка,
носѣше патрони въ свойта пола.
И мжжътъ учуденъ имаше крила:
отзади до него жена му любима
гледаше азлъкътъ пупалъ дали има.

Рангелъ Айвазовъ се готви да стреля, но въ тоя мигъ е ударенъ въ челото и грохва мъртавъ до стената. Падатъ край него и две жени. Сега мнозина захвърлятъ пушки и пищови — и лъсватъ ятагани и ножове. Тодоръ Велчевъ и Стоянъ Каневъ, — тия доблестни синове на юнашка Перущица — изгърмяватъ своитѣ пушки, захвърлятъ ги на двора, халовито се втурватъ съ голи ножове върху повилнѣлия башибозукъ и го заставятъ да отстжпи. Последватъ ги и други. Стжписватъ се и редоветѣ на войницитѣ. Махатъ всички налѣво и надѣсно, назадъ и напредъ. Но врагътъ отново се съвзема. И щикове промушватъ двамата тия титани: Стоянъ Каневъ моментално издъхва, а Тодоръ Велчевъ е още живъ и едно само моли: „убийте ме, братя! Не ме оставяйте живъ въ ржцетѣ на проклети поганци!“ Но никой не се решава да до-

Тодоръ Велчевъ.

убие тоя чутовенъ юнакъ. Последенъ дългъ и услуга къмъ своя другарь и приятель прави Тоно Савовъ — съ свито сърце той го застрелва.

Сега

. . . . смъртьта не бѣше
ни грозна, ни страшна. И кръвьта шуртѣше
изъ женскитѣ гърди намѣсто млѣко.
Лудость бѣ пламнала въ всѣко око:
димътъ и гърмежътъ опиваха всички.
Старцитѣ търчеха съ ярость на лице
и търсѣха пушки съ трепетни ржце.
Отвънъ враговетѣ диви, побѣсняли,
като черни врани храма налетяли,
фучеха, гърмѣха, надаваха ревъ
и падаха мъртви въ немощенъ гнѣвъ.

Най-после черкези и башибозуци сж изпждени изъ двора, и защитницитѣ се прибиратъ единъ по единъ въ черквата и отново заематъ своитѣ мѣста по прозорцитѣ и на вратитѣ. Но дветѣ моми забелязватъ, че единъ ужъ убитъ черкезинъ се надигналъ и седналъ; но, като видѣлъ, че въ двора има още възстанници, отново легналъ и се престорилъ на умрѣлъ. Тѣ съобщаватъ това на Ив. Тилевъ и Ив. Шишковъ, които излизатъ отново съ голи ножове. Но Анка Райкова не може да чака, та грабва ножа изъ ржцетѣ на Тилева, припва и въ мигъ отрязва главата на черкезина.

Тоно Савовъ (Пеновъ).

Цѣлиятъ дворъ е посланъ съ трупове на свои и чужди. Освенъ Айвазовъ, Каневъ и Велчевъ, въ тая титанична борба паднали Георги Цачевъ и др. А тежко и леко били ранени братята Ив. и Тодоръ Тилевъ, Дим. Баковъ, Андреа Паздеревъ, Георги Натевъ и мнозина други.

Всички се прибрали въ черквата. Само Тоно Савовъ не успѣлъ да стори това. Останалъ самъ навънъ, той намѣрилъ слабо прикритие при малкитѣ вглжбнатини на олтарната стена срещу вратичката, що води къмъ рѣката. Тукъ той билъ обстрелванъ отъ две страни отсреща и билъ раненъ на нѣколко мѣста. Но, сгушенъ до вглжбнатинитѣ на

стената, Тоно продължавалъ сжщо да стреля. Тукъ следъ обедъ го сварило и предаването, когато сложилъ пушката и ножа си наземи до стената и цѣлъ облянъ въ кърви незабелязано се присъединилъ къмъ излизащитѣ отъ черквата.*

Положение на обсаденитѣ. Башибозукъ отново нахълтва въ двора и се опитва да проникне въ самата черква. Но джбовитѣ черковни врати сж здраво залостени отвжтре и не се поддаватъ на лесно разбиване. Тогава ги поливатъ съ газь и ги подпалватъ. А коршуми и гранати се сипятъ отъ всѣкжде, но следъ преживянитѣ ужаси никой вече нехае: всички сж се помирили и всѣки чака своя край. Западната врата рухва и храмътъ се изпълня съ смрадъ и димъ. Отвжтре на зиналата врата заставатъ по двама съ ятагани въ ржце. Въ черквата не може да се стои. Жени и деца се втурватъ къмъ вратитѣ — въздухъ да поематъ. Баба Спаса Наскова потегля къмъ северната врата съ котелъ въ ржка, а по нея и други. Но отвънъ блѣсва ятаганъ, и главата на баба Спаса отлита на двора, а трупътъ ѝ рухва на прага. Кольо Делевъ бързо замахва съ голъ ножъ на вънъ, но неизвестниятъ злодеецъ се дръпналъ и спасилъ. Другъ отъ башибозуцитѣ успѣлъ да разпоре съ ятагана си корема на Янина, съпруга на героя Стоянъ Каневъ, която следъ страшни мжки издъхнала. Предъ вратата падналъ пронизанъ отъ вражески коршумъ и 12-годишниятъ Дим. Ст. Каймакановъ.

Между това:

Храмътъ бѣше пъленъ съ деца и невести,
съ възстанници бодри и бащи злочести,
които борбата въ тѣзъ зидове сбра.
Участьта си всѣкой вече я разбра.
Врагътъ отъ три дена наоколо храма
гърмеше отчаянъ. Ни страхъ, ни измама,
ни бой, ни омраза нѣмаха успѣхъ.
Борцитѣ държеха и никой отъ тѣхъ
за сдаване срамно уста не отвори
и лицето първи да си опозори.
Оградата бѣше прилична на пещь —
задушена, тѣсна и съ въздухъ горещъ.
Въздухътъ бѣ пъленъ отъ дъхове сбрани,
отъ миязми люти и вони отъ рани,

* Спасенъ по тоя начинъ, Тоно останалъ живъ и следъ нечутитѣ измжчвания, на които билъ подложенъ въ пловдивския затворъ. Неговото желѣзно здраве надвило надъ всичко, и той дочакалъ да види осжществени своитѣ бунтовни блѣнове. Заради неговата честность и справедливость, отпосле селянитѣ го избрали за кметъ, макаръ и да билъ неграмотенъ и не толкова заможенъ. Отличавалъ се съ упоритъ характеръ, но чувството на справедливость у него било силно развито, и въ качеството си на кметъ се държалъ строго, но справедливо къмъ всички. Починалъ презъ 1911 г. на 78-годишна възрасть.

отъ димъ мъгловиденъ. Свирепиятъ гладъ
издаваше вече своя викъ познатъ.
Децата пищяха уплашени, бледни
предъ майки убити и трупове ледни.

Последенъ подвигъ. По тоя начинъ станало съвсемъ невъзможно да се стои по-нататъкъ вѫтре въ черквата. Иначе, значило би всички да се издушатъ. Но да се излѣзе и навънъ, значило би — мѫжетѣ да бѫдатъ подложени на сѣчь, а децата и женитѣ — на пленъ и безчестие. Тѣ не се боятъ отъ смъртъ и ще съумѣятъ прескѫпо да дадатъ своя животъ. Но женитѣ и децата — съ тѣхъ какво ще стане?

Ей тая мисъль гори мозъка и на Спаса, и на Кочо, и на Ив. Тилевъ, и на Гочо Мишевъ. И на останалата шъпа юнаци. Дори и на невеститѣ и момитѣ.

И настѫпва нѣщо небивало. Наистина, тия последни титани сѫ изгубили вече сили отъ петдневна страшна борб. Но сѐ още иматъ достатъчно мощь да извършатъ последенъ подвигъ. Тѣхниятъ духъ е сѐ още мощенъ и имъ заповѣдва до край да останатъ вѣрни на своята революционна клетва, която сѫ дали съ пълно съзнание. И посѣгатъ да извършатъ нѣщо колкото страховито, толкова и величаво, въ което ние, днешнитѣ малки люде, още не сме въ състояние дълбоко да вникнемъ и напълно да го разберемъ. И доказватъ тѣ на свои и на чужди какъ се изпълнява клетва за свобода на свой народъ. И съ своя подвигъ разтръсватъ дори закоравялата отъ най-дивъ фанатизъмъ душа на своитѣ врагове.

Не! Последнитѣ защитници на Перущица наистина не сѫ отъ нашия свѣтъ. Това сѫ нѣкакви титани на духа и на волята, каквито не тъй често се срѣщатъ по пѫтя на човѣшката история и на човѣшкитѣ страдания. . .

Тѣхното решение се явило като неизбѣженъ, злокобенъ край на досегашнитѣ събития и е бързо съзряло. Качватъ се тѣ горе, въ женското отдѣление, дето сѫ тѣхнитѣ жени и деца. И съ убийствено спокойствие пристѫпватъ къмъ последенъ дългъ въ живота. Дългъ страшенъ и чудовищенъ. Но неибѣженъ, както е злокобно предопредѣлена и неизбѣжна развръзката въ класичната трагедия. А всички тѣ сѫ млади — едвамъ 28-35-годишни. Тъкмо въ разцвѣта на мѫжка сила и жизнена енергия. Та тѣ ли не ламтятъ за животъ, та тѣ ли не блѣнуватъ за бѫдно щастие на себе и на свои? Та тѣ ли не любятъ своитѣ млади жени и не милѣятъ свои невръстни рожби? Но мощниятъ духъ надделява надъ всичко бренно и земно.

И почватъ.

Спасъ Гиновъ застрелва петь отъ шестѣ си невръстни деца — Георги, Димитъръ, Иванъ, Йорданка и Галина. Най-голѣмото, 12-годишниятъ Ранго, е затулено отъ Кольо Де-

левъ между чувалитѣ съ брашно и сухаръ и е спасено.* Млада, 32-годишна жена Гюрга, която била въ положение, подава гърди и пада да смѣси своята кръвь съ тая на своитѣ рожби. Женените сестри на Спаса (Люляна и Николина) го молятъ и тѣхъ да не оставя. А сѫщо и Люлянината дъщеря, вече девойка, Ягода. Туря край най-после и на свой мѫченишки животъ. Николинината дъщеря пъкъ Велика предполага се, че е била застреляна по нейна молба отъ Спаса Икимчето.

Ив. Тилевъ, женень едва преди година, убива млада хубавица-жена Божия и балдъза си Велика Натева (по нейна молба). Посѣгналъ и върху тримесечно пеленаче Марийка, но му грабнали орѫжие и не го допуснали да погуби това малко ангелче. Обезумѣлъ отъ гнѣвъ и ярость, че не може да тури край и на свой животъ, Иванъ хуква по стълбитѣ надолу, излиза презъ черковната врата да намѣри смърть на двора; тукъ той наистина е пронизанъ отъ коршуми, но пакъ остава живъ и отива като пленникъ съ останалитѣ живи въ пловдивскитѣ затвори.

Гочо Мишевъ, сѫщо наскоро задоменъ, застрелва жена Велика, първа рожба Атнанасъ и най-после себе си. Но не могълъ да се самоубие: въ трѣскавата бързина, вмѣсто да откѫсне съ зѫбитѣ си хартията на фишека отъ върха, за да освободи барута, той захапалъ и изплюлъ на пода коршума, та, когато се гръмналъ въ гърдитѣ, само слабо се наранилъ, опърлилъ се и си запалилъ дрехитѣ. Умрялъ следъ Освобождението.

Кочо Чистеменски. Но за него нека оставимъ да говори нашиятъ Вазовъ, който едничъкъ е увѣковѣчилъ въ грантни стихове юнацитѣ на ония и страшни и величави дни.

Въвъ тоя мигъ Кочо — простиятъ чизмарь,
нараненъ, ослабналъ и бунтовникъ старъ,
повика жена си — млада хубавица —
на гърди съ детенце съсъ златна косица.
И рече: „Невѣсто, виждъ — настая сѣчь,
и по-лошо нѣщо. . . ти разбирашъ вечъ. . .
Искашъ ли да умрѣшъ?“ — И клетата майка,
бледна, луда, нѣма и, безъ да завайка,
сложи си детето съ трептящи рѫце
и, катъ го цѣлуна въ бѣлото челце,
застана и рече: „То да е отзади.
Удряй!“. . . И Кочо ножътъ си извади
кървавъ изъ гърдитѣ й; и чучуръ червенъ

* По тоя начинъ отъ всичката челядь на Спасъ Гиновъ останало само това злочесто дете, което прибралъ, отгледалъ, изучилъ и задомилъ неговиятъ роднина Рангелъ Гичевъ. Ранго Сп. Гиневъ свършилъ земедѣлско училище, специализиралъ се по копринарство въ Тифлисъ (Русия) и дълго време служилъ като агрономъ, а презъ 1908 г. станалъ градоначалникъ на Пловдивъ. Днесъ прекарва старинитѣ си въ София.

бликна и затече. И Кочо смутенъ
погледна детето: то плачеше клето! —
„Майка ти не ще е сама на небето“,
рече и замахна като въ нѣкой сънь
и зави главата си пламнала въ огънь.
Главицата падна, трупътъ се затресе
и кръвьта детинска съ майчината се смѣсе.
И Кочо пакъ рече: „Не остана мощь,
но за единъ ударъ имамъ сила йощъ!“
И ножътъ димящи опрѣ съсъ две рѫце
право дето тупа неговото сърце.
И падна обагренъ, грозенъ, страховитъ,
съ отворени очи и съсъ ножъ забитъ.

Освенъ детето си Райна и жена си Теохана, Кочо застрелялъ и онова момиче-роднина, което бѣ довелъ съ себе си отъ Пловдивъ и името на което живитѣ днесъ баби и старци не могатъ да си спомнятъ.

Митра Павльова сега научила, че и нейниятъ мѫжъ (Павльо х. Тилевъ) е падналъ въ бой. Тя обезумява още повече и отива отъ човѣкъ на човѣкъ и моли да я застрелятъ. Всички ѝ отказали, до като най-после нѣкой се решилъ и я застрелялъ.

Калоферъ Спасовъ.

Учителката Бота и майка ѝ сѫщо желаятъ да загинатъ и молятъ последна милость. Предполага се, че ги е застрелялъ Стойко Манастирски. По тоя начинъ сѫ загинали още десетина души, но кои сѫ тѣ и кой ги е убилъ — не се знае.

Цѣлиятъ подъ на женското отдѣление тъне въ кръвь, която скоро пробива презъ междинитѣ на дъскитѣ и почва да шурти долу по каменнитѣ плочи. Ужасътъ е невъобразимъ, но кръвьта заразява лудо, и самоизбиванията продължаватъ. Застрелва се и старията изпитанъ революционеръ Калоферъ Спасовъ, едничъкъ уцѣлѣлъ до сега отъ членоветѣ на комитета.*

Юношата ученикъ отъ Пловдивската гимназия Коста Р. Арачиевъ сѫщо не желае да падне живъ въ рѫцетѣ на

* Отъ членоветѣ се спасили само Димитъръ и Никола Гичевъ, които малодушно се бѣха предали още въ вторникъ.

ония, които само преди нѣколко часа бѣха тъй подло убили баща му на Власевица, и самъ туря край на туку-що разпѫпилъ животъ.

Апостолъ Рупчевъ е младъ юнакъ, едва покаралъ 23-а си година. Не, и Апостолъ не допуска мисъль да падне живъ въ рѫцетѣ на презрения врагъ. Нека се гаври той надъ бездиханенъ трупъ. И тъкмо когато Решидъ-паша се показва на прага на изгорѣлата врата, той се самозастрелва. „Не бойте се, синко, нищо нѣма вече“! — извикалъ слисаниятъ паша. Но и Коста Арачиевъ, и Ап. Рупчевъ, и никой — никой не искалъ вече неговата закѫснѣла милость, и били мъртви. А такива щѣли да бѫдатъ и мнозина други, ако той бѣ още закѫснѣлъ. Защото всички бѣха молепсани отъ жажда сами да измратъ.

Жени, невести и моми молятъ Спаса Икимчето да имъ даде нѣкаква отрова,* молятъ да ги убиятъ. Но, когато никому не дава сърце да посѣгне върху тѣхъ, тѣ почватъ сами. Гюрга, жената на юнашки загиналия преди малко Димитъръ Малинчовъ, се опитва да се удуши съ вървитѣ на престилката си; но не успѣла, защото я видѣли и я спиратъ. Аршия Гашарова посѣга сѫщо върху себе си, но само се ранила, паднала въ безсъзнание отъ изтеклата кръвь и я свѣстили, чакъ когато ги извели и закарали вънъ отъ селото. Нѣкой се смилява надъ Грозда Бонева, стреля я три пѫти, но сѐ несполучливо; останала жива и отпосле се омѫжила; тепърва на старини, когато единъ пѫть се навела да откѫсне нѣкаква билка, съ каквато се лѣкувала, единъ отъ коршумитѣ изпадналъ изъ гърдитѣ ѝ, и едва тогава „се усѣтахъ здрава“, казвала тя. Други удряли глави о каменната стена и бронзовитѣ свѣщници да се самоубиятъ, но само се ранявали и увеличавали душевнитѣ си страдания съ физически болки.

Една бабичка, тогава мома и лична свидетелка, ни разказваше, че когато били закарани въ Устина, всички трепереяли и чакали кой часъ ще ги изколятъ. Велика Патева постоянно острила своето хлѣбно ножче, та предварително да изколе децата си, а после и себе си. Единъ отъ мѫжетѣ научилъ това и силомъ ѝ взелъ ножчето.

По тоя начинъ въ черквата се самоубили и по тѣхна молба били избити 23 човѣка, безъ дветѣ моми, които доброволно изгорѣли въ училището. Но навѣрно, това число е било по-голѣмо, защото въ протокола на Решидъ-паша броятъ имъ е посоченъ 32; въ точностьта на това число не бива да се съмняваме, понеже то е дадено отъ ония, които сѫ били въ черквата и сѫ имали възможность добре да знаятъ.

* Мнозина отъ възстаницитѣ имали у себе си отрова, но никой не си послужилъ съ нея: всички предпочели да загинатъ отъ вражески или отъ собственъ коршумъ.

Пратеникътъ на Решидъ-паша. Тъкмо когато ставали тия кървави приношения върху жертвеника на българската свобода, въ черквата пристигналъ съ писмо пратеникъ отъ Решидъ-паша, а веднага следъ него и самия той. Това билъ 18-годишниятъ младежъ Апостолъ Накевъ, днесъ председатель на комитета „27 априлъ“. Какъ Апостолъ се е озовалъ въ ролята на пашовъ пратеникъ се вижда отъ неговитѣ спомени, въ които четемъ:

Въ сѫбота, на 1 май къмъ 7 ч. зараньта двама младежи, Апостолъ Р. Каймакановъ и Апостолъ Тодорчовъ, излѣзоха отъ църквата — да избѣгатъ. Последвахъ ги и азъ съ своя другаръ Малинъ Георгиевъ.* Провряхме се презъ малката вратичка и нагазихме въ рѣката. Тръгнахме надолу, стигнахме Къневата кѫща, минахме презъ пепелището и се отбихме въ Тошковата, на която стенитѣ още стърчеха. Минахме нагорещения дворъ и се скрихме въ зимника, който отъ всѣкѫде лъхаше съ горещина, а по пода виждахме още неизстинала пепель и живи вѫглени. Парѣше като въ пещь, но не смѣехме да излѣземъ, защото на всѣкѫде изъ пепелището и по улицитѣ се движагъ башибозуци. Пристигатъ сѐ нови и нови войски, и боятъ става още по-ожесточенъ: гърмежитѣ отъ дветѣ страни тъй много зачестиха, че напомняха царевични пуканки въ долапъ: следватъ единъ следъ другъ, единъ презъ другъ. Слушаме непрекѫснатиятъ ревъ и на топа. А турцитѣ наоколо високо говорятъ: „Днесъ църквата ще се превземе“.

Апостолъ Н. Накевъ.
(следъ Освобождението)

Стояхме дълго време, страшно измѫчвани и отъ нетърпимото пекло въ зимника и отъ непоносима жажда. Малинъ не можа да изтрае и тръгна къмъ рѣката да пие вода. Но следъ малко нададе страшенъ викъ. Излѣзохъ и търтихъ да бѣгамъ нагоре, къмъ пѫтната врата. Но отвънъ имало турци, които, като чули страшния викъ, тръгнали да видятъ що става. Виждамъ, че само единъ отъ тѣхъ има пушка. Повече нищо не забелязахъ, защото търтихъ веднага обратно къмъ вратичката надъ рѣката, презъ която

* М. Георгиевъ, 18-годишенъ момъкъ, билъ отъ с. Цалапица, но следвалъ училище въ Перущица, дето го и заварилъ бунта.

туку що бѣ излѣзълъ Малинъ. Спрѣхъ се и се обърнахъ. И азъ бѣхъ много изплашенъ, но и турцитѣ се бѣха смутили. А оня съ пушката гледамъ — мѣри къмъ мене. Мигомъ тръгнахъ, пушката гръмна, но случайно не ме улучи. А ужасниятъ викъ откъмъ рѣката продължава.

Щомъ се намѣрихъ долу, обзе ме още по-голѣмъ ужасъ. На нѣколко крачки отъ мене десетина турци удрятъ и сѣкатъ съ своитѣ ятагани злочестия мой другарь. Замръзнахъ. Други турци припкатъ отъ долу изъ рѣката и като ме видѣха спуснаха се къмъ мене; а другъ единъ, застаналъ отсрѣща на улицата до Минчовата кѫща, мѣри право у мене. Сега на кѫде? Но бързо решихъ и хукнахъ насреща право къмъ тоя съ пушката. Той не успѣ да гръмне и, когато се намѣрихъ при него, улови ме за рѫка и ме поведе на долу къмъ Кардаковия мегданлъкъ.* Мислѣхъ, че ме води да ме коле. Но излѣзе нѣщо съвсемъ неочаквано. Скоро около насъ се струпаха множество турци — пожелали да видятъ единъ московецъ, сърбинъ или черногорецъ. Защото и тѣ и самата власть искрено бѣха убедени, че въ Перущица имало много такива, които въ сѫщность сѫ и дигнали бунта и тъй юнашки се бранятъ, ето вече пети день. Нѣкои поискаха да ме убиятъ, но моятъ неочакванъ покровитель не допусна това, а ме поведе нагоре къмъ черквата Св. Атанасъ. Спрѣхме на Мочевия харманъ, дето имаше доста войници. Извика юзбашията и ме предаде нему. Сега войницитѣ ме накараха да седна на сѣнка и ми пододоха да пия вода отъ една мешинена матора.

Минаха 5—10 минути и пристигна единъ войникъ, който говорѣше български. Каза ми да стана и да го последвамъ. Минахме Каймакановия харманъ, дѣто бѣше поставенъ топа, между дветѣ круши и стреляше въ прозорцитѣ на св. Архангелъ. Заведе ме до северната стена на църквата св. Атанасъ срещу камбанарията. Тукъ на сѣнката, що пускаше вече стената, на посланъ килимъ седѣше самъ Решидъ-паша. Съ бинокълъ въ рѫка, той рѫководѣше стрелбата на орѫдието, което въ това време отсреща биеше долната църква. Наредени войници задъ оградата стрѣляха сѫщо на тамъ.

Пашата ми каза да седна и взе да ме разпитва. За преводачъ служеше сѫщия оня войникъ. Първитѣ му въпроси бѣха за свещеницитѣ и за по-старитѣ хора. Не скрихъ нищо. Отговорихъ му, че още преди четири дена тѣ излѣзоха да се предадатъ, но устинци ги изклали. Следъ това ме попита има ли въ селото външни комити—московци, сърби или черногорци. Казахъ му, че такива нѣма и че едничкитѣ външни лица — това сѫ Кочо Чистеменски отъ Пловдивъ и Георги Динкчията, чието родно мѣсто ми бѣше неизвестно. Пашата

* Това билъ устиницътъ Сали Дервишъ Юметовъ, който не знаялъ чие момче е Апостолъ.

знаялъ за тѣхъ, та после ме запита: „Още колко възстанници има въ църквата и съ какво сѫ въоръжени“. Отговорихъ му, че ги оставихъ само около 80 души съ множество деца, жени и старци и че сѫ въоръжени съ кремичарки.

— А има ли много млади хора? — попита.

— Имаше, но миналата нощь избѣгаха и всички били избити долу край селото.

— Ами топътъ убива ли много хора?

— Убива, ама понѣкога гюлетата не се пръскатъ.

— Е, щомъ убива, защо не искатъ да се предадатъ?

Пакъ му повторихъ за избиването на ония, които се предадоха преди четири дена, като му разказахъ какъ бѣха застреляни и тримата старци, които отидоха тая зарань при Адилаа да преговарятъ за предаване. Посочихъ му и мѣстото, дето бѣха избити. Сега пашата ме попита, защо не сме се предали вчера, когато ни изпратилъ писмо за това по една стара жена. Казахъ му, че сме отговорили по сѫщата съ писмо, въ което му съобщавахме, че сме съгласни да се предадемъ, но че башибозуци я убиха още преди да излѣзе отъ църковния дворъ. Изглеждаше, че Решидъ-паша напълно ми вѣрваше и разбра, че башибозукътъ хитрува съ него. Най-после той се обърна къмъ мене:

— Ще отидешъ ли да имъ кажешъ да се предадатъ?

— Ще отида, — рекохъ му.

Даде заповѣдь, и стрелбата спрѣ. Написа и ми подаде писмо. Тръгнахъ, съпроводенъ отъ единъ юзбашия. Когато стигнахме долу до касапницата и Тилевото кафене, които бѣха малко по̀ на северъ отъ черквата, наобикалиха ни башибозушкитѣ главатари и започнаха да разпитватъ нѣщо моя спѫтникъ. Тъмръшлиятъ Смаилъ-ага излѣзе отъ касапницата и ни поведе обратно къмъ пашата. Тукъ той поговори нѣщо съ него и ни върна отново при долната черква.

Тукъ на улицата, предъ вратата на църковната ограда, видяхъ да стоятъ две редици аскеръ. Пуснаха ме да влѣза въ двора, но азъ казахъ на Смаилъ-ага, че отсреща, откъмъ рѣката стрелятъ башибозуци и ще ме убиятъ. Той имъ извика да спратъ. Сега азъ прескочихъ оградата и се намѣрихъ въ двора. Тръгнахъ къмъ черквата; на с.-източния жгълъ до олтара видѣхъ да стои на позиция бае Тоно Савовъ. Щомъ ме съзря, той рече да стреля, но азъ тутакси му извикахъ: „Ей, не стреляй! Азъ съмъ отъ нашитѣ“.—„Минавай де!“ — заповѣда ми той. Прескочихъ зида и се озовахъ при него. Бае Тоно ме разпита отъ кѫде ида и, като чу всичко, пусна ме да мина нататъкъ, а той остана на поста си, макаръ и раненъ вече на нѣколко мѣста.

Избиколихъ отъ югъ и се озовахъ при западната черковна врата, която бѣше изгорѣла вече. Отъ дветѣ ѝ страни видѣхъ да стоятъ съ дигнати ятагани дѣдо Спасъ Криошиевъ и дѣдо Райо Христевъ. Извикахъ да не стрелятъ, понеже има миръ. Всички се зарадваха и веднага бѣхъ обиколенъ отъ дѣдо Мито х. Тилевъ, Кольо Делевъ, Никола Минчевъ. Ат. Андревъ и др. Разправихъ имъ всичко и имъ предадохъ писмото. После се качихъ горе въ женското отдѣление.

Въ черквата билъ и Коста Рангеловъ, синъ на убития пратеникъ Рангелъ Арачиевъ, ученикъ отъ последния класъ на Пловдивската семинария. Той знаялъ турски, та го извикали да имъ прочете писмото. Точно не се помни съдържанието му, но пашата имъ предлагалъ да се предадатъ, като обѣщавалъ на всички да запази живота и да имъ обезпечи пълна безопасность. Писмото било захвърлено на пангара. Никой вече не вѣрва на пашовитѣ обещания, защото участьта на баба Господина и на тримата старци била тъй красноречива. И наистина това недовѣрие щѣло напълно да се оправдае, защото:

Щомъ нашитѣ,—продължава Ап. Накевъ, — прекратиха стрелбата и напуснаха прозорцитѣ, черкезитѣ отново нахълтаха въ двора и въ тоя именно моментъ единъ отъ тѣхъ бѣше отсѣкълъ главата на баба Спаса Наскова. Но изеднажъ се чу силенъ гласъ: „Не бойте се!“ Това бѣше моятъ юзбашия, който бързо влѣзе въ двора, разпѫди черкезитѣ и се изпречи на изгорялата врата. Показа се и самъ пашата. При мене дойде Стойко Манастирски и ме попита кой е пашата. Азъ му го посочихъ. Стойко взе единъ револверъ отъ самоубититѣ, тръгна къмъ стълбата надолу съ намѣрение да застреля пашата. Но друго нѣщо му дошло на ума, та се спрѣ малко, върна се и пакъ остави револвера при труповетѣ. Въ това време тукъ се изкачи и юзбашията. Когато му се каза, че всички тия хора сами сѫ се избили, той извика: „Язъкъ за толкова млади хора!

Слѣзохме пакъ долу.*

---

* **Апостолъ Накевъ** е синъ на стария съзаклятникъ и преданъ бунтовникъ Никола Ив. Колакманъ, който, както видѣхме, загиналъ предния день въ юнашка отбрана на родно огнище. Спасенъ така случайно, Апостолъ преживѣлъ страшнитѣ събития и следъ Освобождението се задомилъ, като за благодарность и признателность поканилъ за побащимъ на свадбата си своя случаенъ спаситель Сали Юметовъ. Предалъ се на селско стопанство, а по-късно почналъ да борави и съ търговия. Днесъ той е единъ отъ най-почитанитѣ и уважавани граждани на Перущица, кѫдето спокойно прекарва старинитѣ си, обиколенъ отъ синове, дъщери, внуци. Макаръ вече и 72-годишенъ, дѣдо Апостолъ е извънредно бодъръ и тѣломъ и духомъ. Отъ дълги години насамъ неговото едничко желание е да види издигнатъ паметникъ на загиналитѣ негови съселяни въ 1876 г. и написването на тая книга. Това е неговата заветна цель и години вече откато се е заловилъ за нейното осѫществяване съ такава любовь, усърдие и постоянство, на които младитѣ има да позавидятъ. Той и други нѣколцина негови другари отъ комитета не жалятъ ни трудъ, ни време, нито пъкъ лични срѣдства — да видятъ часъ по-скоро издигнатъ и паметника, излѣзла и книгата. „Следъ това,—казва често дѣдо Апостолъ,—спокойно мога да умра“.

Предаване. Когато войници съ щикове завзели вратитѣ на черквата, чуло се нѣкой да вика отвънъ на български:

— Излизайте бре! Нѣма нищо, не бойте се — това е царски аскеръ.

Дѣдо Мито х. Тилевъ позналъ тоя гласъ. Това билъ гласътъ на Смаилъ Пехливанъ отъ с. Тъмръшъ. Така че, тъмръшани почнали боя съ перущени, тѣ го и свършили. Пръвъ дѣдо Мито потеглилъ, а следъ него се навървили всички, докато се изпразни черквата. Когато да излизатъ, заставяли ги да стжпватъ върху трупа на баба Спаса Наскова и да минаватъ презъ него, а отвънъ помаци ги прихващали съ ржка. Въ черквата останали само труповетѣ и нѣкои ранени между тѣхъ. Всички минали между две редици аскеръ. Натрупалитѣ се отзадъ башибозуци гледатъ своитѣ противници и се учудватъ какъ сж могли да се биятъ цѣли петь дена. Сега и самъ Решидъ-паша се увѣрилъ, че между възстаницитѣ нѣма никакви московци и сърби, та се обърналъ къмъ устинскитѣ първенци и помашкитѣ главатари съ укоръ: „Кжде ви сж московцитѣ? Напразно само отиде селото."

Пленницитѣ повели къмъ горната църква и после ги спрѣли на Каймакановия харманъ, за да се събератъ всички, следъ което ги подкарали нататъкъ къмъ устинския пжть. Като минали край Циганска могила, видѣли още незаровени труповетѣ на избититѣ при първия теслимъ, които почнали вече да се разлагатъ. Спрѣли ги въ търнитѣ надъ Бошковото лозе и ги обградили съ войници. Било вече на мръкване. Сега всички мжже били отдѣлени и заведени на друго мѣсто. Какво ли ще ги правятъ? Никой не може да заспи. Женитѣ цѣла нощь хълцатъ, а мжжетѣ сякашъ сж обхванати отъ пълно равнодушие. По-грозно и по-страшно нѣщо вече не ги плаши: толкова пжти тѣ се бѣха срѣщали съ смъртьта.

Оживяване на Георги Натевъ. Самъ той въ своята книжка ни разказва, що се било случило съ него. Когато решили да излѣзатъ на ржченъ бой въ двора, още на вратата го ударилъ коршумъ.

Усетихъ, че ухото ме бръзна и мозъкътъ ми писна. Тутакси главата ми се замая, паднахъ отвънъ до вратата и по-нататъкъ не помня що е станало съ мене. На излизане изъ цръквата нѣкой ме привлѣкълъ и оставилъ при другитѣ трупове. Ив. Тилевъ дошелъ надъ мене, погледналъ ме, простилъ се като съ мрътвецъ и откуцалъ съ другитѣ, понеже бѣше раненъ. Колко време съмъ билъ въ безсъзнание, не зная. Презъ нощьта тънъкъ студенъ вѣтрецъ прониза кръста ми. Това ме свѣсти и се пробудихъ. Въ черквата бѣше тихо. Не чувамъ вече гърмежи, нито писъци на жени и деца. Вслушахъ се. Откъмъ олтара нѣщо трака и се носи нѣкакъвъ подземенъ шумъ. Спомнихъ си всичко, що бѣ станало презъ деня; схванахъ положението си и тръпки ме побиха. Едва сега усѣтихъ, че лежа върху човѣшки трупове. Не знамъ какъ и защо, но това ми подействува нѣкакъ успокоително. Стори ми се, че

Освенъ срѣщата си съ Решидъ-паша, Апостолъ Накевъ е написалъ за назидание на своето потомство кжсо изложение на самото възстание въ една тетрадка отъ 65 страници, което той ми даде да използувамъ при написването на тая книга, както намѣря за добре.

всички сж живи и спятъ. Това ме малко поободри. На отстрещния прозорецъ наднича, зора поразвиделява се. Гледамъ се — босъ и само по риза и гащи. Спомнихъ се, че бѣхъ облѣченъ въ шаечни дрехи и обутъ въ калцуни и царвули. Но сега ни поменъ отъ това. Погледнахъ наоколо : всички бѣха оголени като мене. А-а, това е работа на башибозуцитѣ. Тѣ сж съблѣкли труповетѣ и сж ги нахвърляли единъ на другъ. Азъ съмъ билъ, види се, последниятъ.

Между това студениятъ вѣтъръ откъмъ прозореца сѐ повече се усилва и азъ почвамъ да зъзна. А зората расте, та виждамъ, че скоро ще съмне. Но тъй ми е студено! Протягамъ ржка и привличамъ нѣщо като дреха или черга. Криво-лѣво се покривамъ, а отдолу ми е сжщо топло, защото труповетѣ още не сж изстинали. Последна и не малка услуга, която мрътвитѣ могатъ да поднесатъ на единъ още живъ между тѣхъ. . . Заспалъ съмъ. Едната ми нога била прострѣна на каменния подъ. По едно време сѣщамъ силна болка въ колѣното. Свихъ го. Но пакъ боли. Стори ми се, че нѣщо тежко ме налѣга тъкмо тамъ, а отдолу студената плоча притиска и усилва още повече болката. Трепвамъ и съ нѣкаква мжка отварямъ натежели клепачи. Гледамъ — турски офицеръ ме настжпилъ съ ботуша. Щомъ видѣ, че гледамъ, зажумя да ме не гледа и отмѣсти чизмата отъ ногата ми. Азъ пакъ замижахъ. Но следъ малко той ме улови за ржце и се опита да ме придигне, като ми говори много кротко да се не боя, а да стана и да ме заведатъ при другитѣ, които всички били живи.

Отворихъ очи и виждамъ: наоколо стоятъ десетина офицери и войници и двама наши брѣстовичани. Щомъ видѣхъ тия последнитѣ, азъ се поободрихъ и вече не затворихъ очи. Помжчихъ се да стана, но не можахъ. Свѣтъ ми се вие и паднахъ. Донесоха ми копанка вода. Пийнахъ на два пжти. Сега нашитѣ брѣстовичани ме уловиха подъ мишници и станахъ. Изведоха ме отъ черквата. Тилевото кафене бѣше още здраво и предъ него седѣше на столъ Решидъ-паша. Около му стоятъ прави нѣколцина офицери. Тъмръшлията Адилаа и двамата брѣстовички-свещеници — попъ Павльо и попъ Тодоръ. Поздравихъ ги мълкомъ и спрѣхъ. Водачитѣ ме пуснаха, но азъ не можахъ самъ да се държа на нозе и залетѣхъ да падна. Двама войници ме прихванаха и ме поведоха нататъкъ при останалитѣ живи нашинци.

Перущица падна съ честь и слава. Така, следъ петдневна величава борба падна Перущица. „Това е почти едничкото село, дето жителитѣ сж показали истинска съпротива на башибозука и, безъ да се гледа на тѣхната неподготвеность, тукъ народътъ се е защищавалъ съ много по голѣма енергия, отколкото жителитѣ на Панагюрище, които сж имали и окопи".* А пъкъ въ единъ официаленъ турски документъ се говори: „Ако се прегледатъ и проучатъ внимателно всички документи и следствени протоколи по перущинското възстание, ще се види, че най-жестокитѣ и най-буйни революционери сж били въ това село. Макаръ и да сж срѣщали най-много мжчнотии да подигнатъ населението, тѣ употрѣбили за тая цель такива хитри срѣдства, съ каквито нийде на друго мѣсто не сж си послужили".** За жалость, документитѣ и следственитѣ протоколи, за които се говори въ тоя рапортъ, стоятъ и днесъ необнародвани въ цариградски-

* Макгаханъ. Турскитѣ звѣрства въ България, стр. 65.
** Приложение VIII.

тѣ архиви, и ние много малко знаемъ за подготовката на възстанието въ Перущица. Но самиятъ вървежъ на защитата и борбата ни говорятъ едно: Перущица паднала съ такава честь и слава, съ каквато не могатъ да се похвалятъ другитѣ възстанали селища.

Като вземемъ подъ внимание кѫсото време, слабитѣ срѣдства, лошото и недостатъчно въоръжение, липсата на всѣка техническа подготовка, както и пълната изоставеность на селото, насъ ни учудва упоритостьта и беззаветната храбрость, съ които тая шъпа антични герои отстояватъ своето родно огнище и бдятъ за старцитѣ, женитѣ и децата. И то срещу многохиляденъ врагъ—и жестокъ и неумолимъ. Цѣли петъ дена повече отъ 10 хиляди башибозукъ и редовна войска трѣбва съ голѣми жертви да превзематъ всѣка кѫща, всѣка улица на малкото селище. И събрани най-после само въ своята нова, любима църква, притиснати вече отъ всички страни на изгоряло свое село, тѣ пакъ не молятъ милость, а гинатъ съ смъртьта на нѣкакви легендарни юнаци. Тѣ не отблъскватъ поканитѣ да се предадатъ и сами правятъ опити за това, но не на милостьта на побѣсняли помаци, черкези и другъ башибозукъ. Дори жени, моми и млади момци не желаятъ да паднатъ въ тѣхни ржце, а предпочитатъ да изгорятъ въ пламъцитѣ на училището, въ неравна борба около двора на своята черква или да бѫдатъ избити отъ съпружеска, бащина или братова ржка въ божия храмъ. Тѣ ще се предадатъ само началнику на „царския аскеръ“. И то не да бѫдатъ изклани, както на 27 априлъ, а да бѫдатъ гарантирани живота и честьта на всички. И нека кажемъ: Решидъ-паша честно изпълнилъ своето обещание.

Възстанницитѣ, тѣхнитѣ бащи и майки, тѣхнитѣ братя и сестри, тѣхнитѣ съпрузи и деца—всички сѫ изпитали невъобразимитѣ ужаси на неравната борба. Тѣхнитѣ страдания сѫ стигнали послѣдния човѣшки предѣлъ. Но сѐ пакъ: нито отъ една уста не се чу клетва къмъ виновницитѣ на бунта. И нито най-малъкъ укоръ. Тѣхниятъ общолюбимъ и общопризнатъ водачъ П. Боневъ е падналъ рано въ борбата. А падналъ е и Никола Колакманъ, паднали сѫ и други водачи Но всички пренасятъ своята обичь, послушность и изпълнителность къмъ тѣхнитѣ достойни другари Спасъ, Кочо и другитѣ. Всички се разбиратъ. Защото сѫ едно тѣло и единъ духъ.

Помисълъ за измѣна или предателство на общото дѣло въ Перущица е нѣщо непознато. Тукъ и страхливитѣ и малодушнитѣ, и богатитѣ и сиромаситѣ сѫ сѐ тъй честни въ своята мисъль и въ своитѣ действия, както и първитѣ юнаци. Въ туй отношение разлика нѣма. Ония, които отдавна сѫ дали клетва надъ евангелието и кръста, надъ револвера и ножа, че ще умратъ, кога дойде день, за свободата на свой народъ и отечество, честно устояватъ на своя обетъ. Но тѣ нито

насилватъ незаклетитѣ, нито спиратъ малодушнитѣ да ги напуснатъ и да се спасяватъ както могатъ. Напротивъ: упѫтватъ ги и имъ даватъ наставления кѫде да се чакатъ и да се събиратъ и какъ да се добератъ до политѣ на Срѣдна-гора.

Малодушието, самопризнанията и дори предателството ще настѫпятъ въ затвора—когато турската власть ги подлага на нечовѣшки измѫчвания и когато настѫпва реакцията отъ преживяното; когато мнозина схващатъ колко е хубаво да се живѣе следъ оная физическа и нравствена напрегнатость. Тогава тѣ се ловятъ за тоя животъ съ всичката необяснима сила на инстинкта, тъй свойственъ на всички живи сѫщества. А сега тоя инстинктъ е напълно сподавенъ.

Естествено, не могло да става и дума за предаване орѫжието си на противника. Като изключимъ Стоянъ х. Танковъ, нито единъ перущенинъ не е предалъ орѫжието си на турцитѣ. Ония, които избѣгали отъ селото, паднали съ него въ ржка или го изпокрили по ниви, шубръци, храсталаци, а нѣкои още при напускането си отъ черквата го предали на останалитѣ. Тия пъкъ, които се предали на 1 май въ черквата, оставили пушки и ножове по прозорцитѣ и по чувалитѣ.

И всичко това, отъ начало и до край, сѐ тъй просто, сѐ тъй естествено. Въ Перущица никѫде не виждаме нито дребнави честолюбия, нито просташки боричкания за слава и първенство. Нито нѣкакви декорации и ефекти. Дори знаме нѣматъ. Тукъ всичко е тъй просто, тъй естествено. Поради това и тъй славно и величаво.

И затова то тъй развълнувало чувствата на поета, тъй пленило неговата мисъль и тъй настроило неговата душа, че следъ четири години той изпѣлъ вѣчния химнъ на Перущица и на нейнитѣ чада.

Перущице бледна, гнѣздо на герои!
Слава! Вѣчна слава на чадата твои!
На твоята пепель и на твоя гробъ,
дето храбро падна възстаналий робъ!
Слава тебъ, че ти се удържа до крайность,
и бори се въ пушъкъ и падна съсъ сяйность.
Ти въ борбата черна и предъ турский гнѣвъ
издигна високо своя свиленъ левъ,
и глава не клюмна, и ножътъ не даде,
и свойта светиня мирно не предаде.
И нашта свобода ти я освети
и за толкозъ жертви гордо отмъсти!
Поклонъ на тебе, граде, пепелище прашно,
на борба юнашка свидетелство страшно!
Твойтѣ чада бѣха силни въ трудний часъ,
твойта гибель бѣше тържество за насъ.

Защото ти падна съсъ паданье ново
и въ нашата история тури свѣтло слово.
Защото ти блѣсна въ синиятъ просторъ
срѣдъ многото подлость, срѣдъ общий позоръ!
. . . . . .
Защото ти сетня примѣръ даде пръвъ
какъ да мре народа и не моли Бога,
и не рече: „милость!“ въ общата тревога.
. . . . . .
Ти, съ твойта смърть страшна и храбри моми,
Картагенъ надмина, Спарта засрами.

Падането на Перущица струвало на турцитѣ петдневенъ жестокъ бой и множество човѣшки жертви — повече отъ башибозука, по-малко отъ редовната войска. Тя имъ създала много трудъ, но и тѣ скѫпо си отмъстили. Отъ 359 кѫщи, безъ другитѣ сгради и плѣвни, не останало нищо, освенъ кафенето до черквата. Отъ горната черква останали само стенитѣ, а долната била надупчена отвънъ и разрушена отвѫтре. Тѣ избили въ сражения, при пръвото предаване и изъ полето 347 човѣка. И до колко за турцитѣ и за правителството било важно да се превземе и унищожи това„ „гнѣздо на герои,“ се вижда отъ обстоятелството, че веднага следъ предаването Решидъ-паша изпратилъ особенъ човѣкъ въ Пловдивъ съ тая радостна весть. Тутакси тя била разгласена по цѣлия градъ отъ нароченъ глашатай съ думитѣ:

— Не бойте се, всѣки да бѫде спокоенъ на работата си, понеже долната черква въ Перущица е прѣвзета.

Но напусто. Защото Априлското възстание съ неговитѣ кървави жертви и съ турскитѣ жестокости, главно въ Перущица и Батакъ, разтърсиха свѣтовната съвесть и приготвиха великата война, която донесе онова, за което се биха и гинаха перущени.

III

СЛЕДЪ БУНТА

1. Жертвитѣ.

Заравяне и брой на загиналитѣ. Брѣстовишкитѣ свещеници попъ Павльо и попъ Тодоръ били докарани да опѣятъ и погребатъ труповетѣ на изгиналитѣ перущени, които отъ петь дена насамъ постоянно се увеличавали и почнали да се разлагатъ. Други брѣстовичани били реквизирани да прекарватъ хлѣбъ и припаси за войската въ Перущица. Тѣхъ задържали турцитѣ и ги накарали да изкопаятъ дълги ями въ лозето на Н. Айвазовъ и х. Танко, намиращи се налѣво отъ пловдивския пѫть, кѫдето сега се издига нова хубава махала. Следъ това почнали да прибиратъ труповетѣ отъ черквата и Пазлака въ колитѣ си, да ги закарватъ вънъ отъ селото и да ги хвърлятъ безредно въ изкопанитѣ ровове. А попъ Павльо и попъ Тодоръ на бързо извършили надлежния християнски обредъ надъ тая обща гробница на толкова мѫченици и герои.

Следъ прибирането и заравянето на труповетѣ Решидъ-паша наредилъ да се състави протоколъ за станалото, който билъ подписанъ и отъ двамата брѣстовишки свещеници. При хвърлянето въ ямитѣ труповетѣ били броени и числото имъ възлѣзло на 253, отбележени въ протокола както следва:

1. Избили се единъ другъ	32
2. Изклани при предаването на Пазлака	64
3. Изклани и избити по избитѣ	41
4. Паднали отъ коршумъ въ селото	116
всичко	253

Тия цифри съобщилъ отпосле на Г. Натева свещеникъ Тодоръ, който, както се каза, подписалъ протокола: тѣ се врѣзали въ ума му или пъкъ веднага следъ това си ги е отбелязалъ. Къмъ тѣхъ сѫщия Натевъ прибавя още:

5. Намѣрени отпосле изъ къра	18
6. Избити при мѣстностьта „Разкопаница“*	14
7. Безследно изчезнали	37
та общо	322

Споредъ Г. Димитрова (II, 481), общиятъ брой на загиналитѣ възлизалъ на 316; З. Стояновъ (III, 294) ги изчислява на 298 — 203 м., 55 ж., 16 деца и други 24, които „измрѣли малко по-после отъ болесть и други причини, но сѐ послед-

* Намира се 3 км. на истокъ отъ селото — на границата между Брѣстовишката и Перущенската мера.

ствие на възстанието". Споредъ сѫщия авторъ, 90 д. отъ тѣхъ паднали въ черквата Св. Архангелъ, 70 били изклани на Пазлака, а останалитѣ загинали на разни мѣста въ селото и изъ полето.

Историкътъ на Априлското възстание Д. Страшимировъ (III, 413—416) пръвъ се опиталъ да състави списъкъ на изгиналитѣ и ни дава имената на 208 човѣка, като бележи, че тоя списъкъ е „твърде непъленъ". Освенъ това, отъ съпоставяне на имената се оказа, че нему сѫ били дадени непровѣрени и неточни сведения: срѣщатъ се имена на лица умрѣли презъ зимата на 1876 г. отъ тифуса, а има и такива, които тогава па нѣкои и сега сѫ още живи.

Други сведения по тоя въпросъ намираме въ оня „Важенъ рапортъ" на Саадулахъ-бей, който не единъ пѫть се отбелязва въ тая книга. Отъ таблицитѣ, които срѣщаме въ тоя рапортъ, узнаваме, че броятъ на „избититѣ и безвестно изчезнали българи въ време на възстанието, споредъ сведения на самитѣ селяни", възлизалъ на „197 мѫже и 79 жени" или всичко 275 човѣка, т. е. съ 22 повече отъ посоченитѣ въ протокола на Решидъ-паша и съ 47 по-малко отъ общия брой, който показва Натевъ.

Нѣма защо да се съмняваме, че намѣренитѣ въ селото и заровени трупове сѫ били наистина 253, къмъ които Натевъ прибавя още 69, загинали вънъ отъ селото. Така щото посочената отъ него обща цифра 322, къмъ която приближава и тая на Димитрова, до сега се приемаше за най-вѣрна. Останалитѣ не могатъ да бѫдатъ вземани подъ внимание, като съвсемъ неточни. Натевото число почива не само върху това на протокола, но, както той твърди, съвпада и съ сведенията на свещ. Петъръ Велчевъ, който още презъ септември 1876 г. тръгналъ отъ колиба на колиба въ новозаселена Перущица да разпитва всѣко семейство за загиналитѣ му членове. Па и поменика въ черквата споменава 318 души. Но трѣбва да забележимъ, че посоченото число отъ Натева сѫщо не ще да бѫде вѣрно, защото не виждаме той да говори за измрѣлитѣ въ Пловдивъ и наскоро въ колибитѣ. А пъкъ поменикътъ въ черквата съдържа само личнитѣ имена безъ бащинитѣ или родовитѣ, та по него е невъзможно да се установятъ точнитѣ имена, нито да се покажатъ загиналитѣ по семейства.*

* Когато презъ м. юли Макгаханъ посетилъ Перущица, тамъ имало, „споредъ разказа на туземцитѣ, на лице следъ клането само 1000 д.; следов. (заключава той, като смѣта населението до тогава 2500 д.) има убити около 1500 души. Но струва ми се, че споредъ смѣтката на Скайлера и Беринга, цифрата на убититѣ не надминава 1000". Явно е, че и тримата сѫ смѣтнали за изгинали и ония живи перущени, които още не сѫ се били прибрали въ селото. Иначе съ своята известна добросъвестность тѣ никога не би посочили такива фантастични цифри.

При това положение една отъ пръвитѣ наши грижи бѣше да се състави по възможность най-точенъ и вѣренъ списъкъ и единъ пѫть за всѣкого да се приключи въпроса съ броя и имената на загиналитѣ. За тая цель се даде единъ формуляръ съ означение име, презиме и прѣкоръ, възрасть, кѫде е загиналъ и по възможность въ кой день. Следъ това по махали да се разпита всѣко семейство за попълването на надлежнитѣ графи. И, благодарение усърдието на членове отъ Комитета, на други перущени, както и на сведенията въ разнитѣ спомени, тоя списъкъ се състави. Но преди да го помѣстимъ въ тая книга, ние го предоставихме отново на перущени, направиха се последни поправки и чакъ следъ това го помѣстихме въ тая книга (вижъ приложение XV). Съ това и перущени и ние смѣтаме, че тоя въпросъ е вече изчерпанъ и окончателно решенъ.

Отъ така събранитѣ сведения и съгласно даннитѣ на протокола и сведенията на Натева, ние установяваме, че сѫ —

1.	Заклани на Пазлака (27 априлъ)	67
2.	Избити въ черквата (29—30 априлъ)	59
3.	Изклани по избитѣ (29 априлъ)	41
4.	Паднали по други мѣста въ селото (27—30 априлъ)	53
5.	Заклани въ гората (29—30 априлъ)	14
6.	Застреляни на Власевица (30 априлъ)	3
7.	Заклани изъ полето (30 априлъ и 1 май) . . .	71
8.	Избити въ Пловдивъ (1 май)	1
9.	Обесени „ „ (3 августъ)	1
10.	Умрѣли „ „ (следъ 3 май)	4
11.	Самоизбили се и избити по тѣхна молба въ черквата (30 априлъ)	32
	всичко	345
12.	Заробени	7
	общо	352

Но понеже петима отъ плененитѣ се върнали и само една мома безследно изчезнала, а друга била потурчена, то се установява, че Перущица презъ 1876 г. е дала за българската свобода 347 човѣшки жертви, отъ които 14 д. не сѫ перущени, както е показано въ самия списъкъ.

По полъ и възрасть изгиналитѣ се разпредѣлятъ както следва:

Полъ	до 5 год.	6—10	11—15	16—20	21—25	26—30	31—40	41—50	51—60	Повече	Всичко
Мѫже	8	12	11	23	22	45	46	21	30	31	249
Жени	10	8	7	13*	7	9	12	4	18	10	98
Общо	18	20	18	36	29	54	58	25	48	41	347

Както е и трѣбвало да се очаква, броятъ на загиналото мѫжко население е много по-голѣмъ отъ тоя на женското: първото съставя 71·80%, второто — 28·20%. Разпредѣлено по приблизително установена възрасть, загиналото перущенско население дава:

1. Деца до 10 години . . . . . 38 — 11%
2. Юноши отъ 11 до 15 години . . . . 18 — 5%
3. Моми и момци отъ 16 до 20 години . . 36 — 10%
4. Мѫже и жени отъ 21 до 50 години . . 166 — 48%
5. Старци надъ 50 години . . . . . 89 — 26%

всичко . . 347 — 100

Мѫжетѣ сѫ дали най-голѣмъ процентъ на загинали отъ 31 до 40 години (18·4%), женитѣ — отъ 51 до 60 (18·2%). Общо, загинали сѫ най-много най-дееспособнитѣ мѫже—тия отъ 21 до 50 години, чиито брой възлиза на 134 д. и съставя 53·6% отъ избитото мѫжко население и повече отъ третината отъ общия брой на всички избити мѫже и жени (38·5%). Ако смѣтнемъ, че населението на Перущица до възстанието е възлизало надъ 2000 д., то ще излѣзе, че е изгубило 17% отъ цѣлия си съставъ само презъ време на възстанието. Сѐ като прѣка последица отъ възстанието тукъ сѫ измрѣли презъ зимата отъ лишения и болести около 300 човѣка, та по тоя начинъ Перущица е изгубила почти 1/3 часть (31·6%) отъ населението си за свободата на нашия народъ.

Споредъ списъцитѣ, които дава Д. Страшимировъ (т. III, стр. 406—460), общо въ IV револ. окржгъ сѫ загинали въ всички възстанали селища 2877 д.; отъ тѣхъ перущени съставятъ 12% и по брой заематъ второ мѣсто следъ Батакъ.

Пляката. Освенъ толкова много човѣшки жертви и всичкитѣ си жилищни и стопански постройки, както и своя манастиръ, перущени изгубили и всичкото си движимо богатство. Още отъ вторникъ следъ обѣдъ пѫтищата изъ полето и къмъ Устина, както и планинскитѣ пѫтеки нагоре изъ Родопитѣ гъмжели отъ турци, помаци, черкези, които на коне и на гръбъ мъкнѣли и карали плячка отъ Перущица: постилки, завивки, възглавници, сандъци съ дрехи, чували съ храни, сѫдове, сѣчива, орѫдия, добитъкъ — всичко, що намѣрили и що могли да задигнатъ отъ кѫщитѣ и избитѣ преди да ги запалятъ. Което пъкъ не могли да намѣрятъ или да задигнатъ, дали го жертва на пламъцитѣ. Ограбени били и двѣтѣ църкви, както и тая въ манастира. Останали само двата голѣми бронзови свещници въ св. Арахангелъ. Отковани и занесени били и голѣмитѣ икони отъ олтарния иконостасъ. Отпосле три отъ тия икони — Христосъ Вседържатель, св. Богородица и св. св. Моди и Хараламли, били намѣрени въ устинскитѣ турци и прибрани въ олтара на възобновената църква св. Атанасъ и тепърва тая есень пренесени и поставени въ св. Арахангелъ, като нейна собственость и остатки отъ нейното минало благолепие.

Турскитѣ загуби. Що се отнася до тѣхъ, то броятъ имъ мѫчно може да бѫде опредѣленъ, макаръ и съ приблизителна точность. Едничкиятъ турски документъ, който за сега ни е известенъ по тоя въпросъ, е сѫшиятъ оня „Важенъ рапортъ“. Въ единъ приложенъ къмъ него „Списъкъ на звѣрски убититѣ муслюмани при избухване на възстанието“ (въ сѫщность това е само цифрена таблица) сѫ посочени трима-та помаци и други 36 башибозуци, „убити въ време на сраженията“. Та всичко 39 човѣка. Нито единъ повече, нито единъ по-малко. Разбира се, отоманската гордость на Сааду-лахъ-бей не му позволила да съобщи точния брой на падналитѣ турци отъ коршума на нищо и никакви гяури-селяци; той крие и падналитѣ башибозуци и черкези въ църковния дворъ. Може би точни данни, поне що се отнася до редовната войска, трѣбва да съдържа рапорта на Решидъ паша до неговото началство, но, за жалость, тоя рапортъ още не ни е известенъ.

Пръвъ и едничъкъ отъ нашитѣ автори, който се е заинтересувалъ отъ тоя въпросъ, е Захари Стояновъ. Той е събиралъ материалитѣ за своитѣ „Записки“ още презъ 1881-83 г. и въ III т. стр. 295 казва: „Числото на убититѣ турци е невъзможно да се опредѣли точно, при всичкитѣ ми старания, защото турцитѣ сѫ горѣли и отнасяли на страна своитѣ убити, за да не обезсърдчаватъ нападателитѣ. Споредъ показанията обаче на мнозина очевидци, които ни най-малко не могатъ да се заподозрятъ въ патриотическо пристрастие, отъ турцитѣ сѫ паднали въ Перущенското нападение около 180-200 души“. Не ще и дума, че тая цифра авторътъ е взелъ отъ самитѣ перущени, много отъ които тогава сѫ били живи

* Тукъ поставяме и потурчената Спаска Добрена, която сѐ едно била изгубена за Перущица.

и сѫ имали възможность да направятъ, ако не точни, то приблизителни пресмѣтания на турскитѣ загуби, и ние нѣма защо да се съмняваме, че тия загуби сѫ били най-малко 180 човѣка. Па и самъ председательтъ на Извънредната комисия Саадулахъ-бей въ своя рапортъ само за последния моментъ на боя въ черквата казва: „Следъ дълга престрелка, въ която паднали доста жертви и отъ двете страни“, безъ да споменава за ржчния бой.

2. Затворитѣ.

На пѫть за Пловдивъ. Предалитѣ се перущени на 1 и 2 май пренощували подъ открито небе, обградени, както се каза, отъ войници. Палатката на Решидъ-паша била разпъната наблизо, при Геровъ-кладенецъ. На втората вечерь, по негова наредба, войници донесли отъ черквата дрехи и черги, съ които се завили женитѣ и децата. Той не допусналъ и никакво претръсване или друго насилие надъ пленницитѣ.* „Навѣрно по тая причина, казва Макгаханъ, турцитѣ изискали махването на Азисъ-паша, като български приятель, което сетне и сполучиха“, и може би още заради това, че не допусналъ пленницитѣ да бѫдатъ изклани, както се искало на башибозука. На друго мѣсто сѫщиятъ Макгаханъ добавя, че „Азисъ-паша билъ уволненъ и затова, че не позволилъ на Барутанлията следъ звѣрскитѣ му изстѫпления въ Батакъ да дойде въ Пловдивъ и тукъ да извърши сѫщото надъ българското население.**

Зараньта на 3 май всички възрастни мѫже, на брой 40—45 души, навързани единъ за другъ съ вѫжа, били подкарани за Пловдивъ. А пъкъ женитѣ и децата били натоварени на талиги и волски коля, събрани отъ околнитѣ български селяни, и закарани въ Куртово-Конаре, кѫдето се намирали, както знаемъ, и спасилитѣ се въ Устина на 27 априлъ. Отъ тукъ всички заедно били отведени въ Пловдивъ, кѫдето ги оставили на произвола. Едни отъ болнитѣ и раненитѣ били оставени въ Куртово, а други въ Кадиево.***

* Споредъ Натева, само 18-годишната девойка-арменка Сюрпия, дъщеря на избѣгалия кафеджия, била извикана и прекарала дветѣ нощи въ палатката на пашата.

** А, споредъ Я. Груева, както видѣхме, Азисъ-паша билъ отстраненъ отъ своя постъ преди това — на 27 априлъ, което навѣрно Макгаханъ смѣталъ, че е станало по-късно и че Барутанлията е изявилъ подобно желание.

*** Като свършилъ по тоя начинъ своята задача, Решидъ-паша на 4 май зараньта заминалъ за Брацигово, на кѫдето се упѫтили и повечето отъ башибозуцитѣ. Тѣ не посѣгнали върху българитѣ въ Устина (около 15 кѫщи) и Кричимъ (около 40 кѫщи), защото не имъ позволили мѣстнитѣ турци. Въ последното село ги взелъ подъ свое покровителство Топчи-ходжа, като наредилъ да се прибератъ по турскитѣ кѫщи отамъ Вѫча. Тукъ загиналъ само единъ човѣкъ—първенецътъ Стоянчо Стоименовъ.

За пѫтуването на вързанитѣ мѫже до Пловдивъ Ив. Тилевъ отпосле разказвалъ на Г. Натева:

Като слѣзохме отъ поляната долу въ равнището, дѣдо Коста Кътевъ почна ни въ клинъ ни въ ржкавъ да се оплаква на войницитѣ, които ни караха, че тѣ, старитѣ, теглѣли отъ ума на младитѣ. Разбира се, това толкова трогна султановитѣ храбри войници, че въ отговоръ единъ отъ тѣхъ стовари приклада на пушката си върху му, и мѫдруващиятъ дѣдо Коста полетѣ наземи и се задави. Но навѣрно войникътъ се сепна, та свали матората си, подаде ми я и на чистъ български езикъ ми заповѣда:

— Полей му лицето бре — да не би да умре.

Следъ малко старецътъ се окопити, стана и пакъ закрета. Офицерътъ, началникъ на конвоя, не можа да забележи тая случка. Отъ дълго гладуване и безсъние всички едва кретахме и молѣхме за почивка, каквато ни и бѣше дадена едва при с. Кадиево, което е на срѣдата на пѫтя до Пловдивъ. Донесоха и ни раздадоха хлѣбъ и сирене. Похапнахме и почивахме близо два часа. Понеже деньтъ вече наваляше, подкараха ни много бързо. Когато влѣзохме въ града, изневидѣлица бѣхме заобиколени отъ тълпи турци и цигани (жени и мѫже), които почнаха да ни плюятъ, да ни ругаятъ и псуватъ и да ни замѣрятъ съ камъни. Войницитѣ ужъ се стараеха да ни запазятъ, но всички се озовахме на Орта-мезаръ (западната часть на града) съ пукнати глави и окървавени лица. Закараха ни право на конака, кѫдето ни съставиха списъкъ.

Въ Хамама. Сега ни подбраха други войници, прекараха ни презъ чаршията и ни наблъскаха въ запустѣлата турска баня на Тахта-кале,* отсамъ Маричиния мостъ. Тукъ намѣрихме 7—8 души нашинци, докарани и затворени презъ миналия день. Но всѣки день почнаха да пристигатъ сѐ нови и нови затворници отъ срѣдногорскитѣ възстанали села (Старо-Ново-село, Елешница, Клисура, Стрелча и др.) и следъ 3—4 дена нашиятъ затворъ се препълни и не остана мѣсто човѣкъ да легне. Поради това, когато едни лѣгаха да подремнатъ, другитѣ трѣбваше да стоятъ прави. Въздухътъ не можеше вече да се диша. По нужда отивахме въ бившитѣ кѫпални на банята. Но скоро тия мѣста се препълниха, и мнозина трѣбваше да избиратъ мѣсто да стоятъ прави или колѣничели между нечистотиитѣ, които сѐ повече и повече заливаха наоколо.

Но съ насъ се вършеше и нѣщо друго. Когато зарань ни нареждаха да ни раздаватъ хлѣбъ, отъ дветѣ страни заставаха по двама турци съ тояги, които съ всичка сила

* Отпосле тоя хамамъ, както знаятъ четцитѣ, билъ приспособенъ за заседателна зала на Областното румелийско събрание.

стоваряха върху всѣки, който при извикване на името му отиваше да получи хлѣбъ. По глава, по гръбъ, по ржце, по нозе — кому какъ имъ се падне. Отъ тоя побой мнозина се разболѣха и не можеха да се помръднатъ отъ мѣсто. А едного клетника отъ с. Елешница бѣха ударили тъй зле по главата, че още сжщата нощь издъхна, и никой не се погрижи да го изнесе поне навънъ.

Гладна стачка. По едно време мжчителитѣ проявиха особна милость: окачиха надъ вратата отвжтре едно газениче. Неговата трептяща свѣтлинка ни оживяваше малко нощемъ, и почнаха да се носятъ тихи разговори тукъ-тамъ. Нощьта отдавна преваля, но никому сънъ не идва. Па и може ли да се спи тамъ, дето нѣма кжде да сложишъ глава и дето едва се диша? По срѣдъ полунощна тишина една глава се подаде надъ другитѣ. И чухме дрезгавъ гласъ, приличенъ повече на стенание:

„Братя българи!“ Настжпи гробна тишина. За пръвъ пжть между плесенясалитѣ стени и изъ вонящия въздухъ на тоя затворъ се разнесе нависоко човѣшка речь. Оня незнаенъ гласъ продължи: „Всички видѣхме хала си. По-лошо не може да ни сполети. Видѣхте какъ днесъ пребиха едного отъ насъ? И ето го проснатъ тукъ, безъ да има кой да го прибере и среди. Утре е редъ на другиго, докато ни свършатъ всички. Азъ ви моля, братя, да ме чуете що ще ви кажа. Когато утре ни извикатъ за хлѣбъ, никой да не мръдне отъ мѣсто. Ние сме научени на гладъ, та нека изтърпимъ още единъ день и да видимъ що ще сторятъ тия кучета“. Млъкна. И после добави: „Чухте ли?“ — „Чухме, чухме! И ще го сторимъ“ — обадиха се нѣкакъ клетвено всички.

Когато зараньта ни повикаха за хлѣбъ, всички глави се извиха къмъ отворената врата, но никой не мръдна. И на повторната покана никой не се озова. Надникнаха да видятъ що става вжтре, но срѣщнаха само мълчание и остри погледи. Последваха купища ругатни и псувни, съ каквито тъй изобилва турския езикъ. И закани: пакъ сме се противѣли на Падишаха и не сме щѣли неговия хлѣбъ.

Не мина много и на вратата се показаха двама офицери и други двама, навѣрно нѣкакви чиновници. Разпитватъ защо не желаемъ да получимъ хлѣбъ. Обясняваме имъ и сочимъ мртвеца. Тѣ, султановитѣ слуги, не можеха, макаръ и временно, да понесатъ страшния смрадъ, срѣдъ който ние бѣхме поставени ето вече толкова дни и нощи, та запушиха носъ и престояха, докато ни се раздаде хлѣба безъ бой и псувни. Сжщиятъ день надвечерь ни извадиха отъ тая смрадна гробница и ни поведоха. Мнозина отъ насъ не можаха да устоятъ на дневната свѣтлина, та почнаха да падатъ по калдърма на улицата и бѣха дигнати и носени отъ по-

здравитѣ другари. Разпредѣлиха ни и ни пръснаха по ханищата, които бѣха обърнати сжщо на затвори: едни въ Панаиръ-ханъ, други въ Караулъ-ханъ, а „важнитѣ престжпници“ бѣха прибрани въ затвора Ташъ-капия.

Рапортъ на Д-ръ Владосъ. Женитѣ и децата били оставени на произвола; властьта просто нѣмала възможность да се грижи за тѣхъ: всичкото нейно внимание било събрано върху хилядитѣ комити. За настаняването на женитѣ и децата тя прибѣгнала до услугитѣ на двамата перущенски първенци, които ѝ били добре познати: Гаго Ивановъ и Динчо Минчевъ. Тѣ били назначени за мухтари на несжществуваща Перущица и имъ се възложило настаняването на децата и женитѣ по българскитѣ обществени сгради: Рилскиятъ метохъ, училищата и черквитѣ. Като настанили тѣхъ, мухтаритѣ се погрижили и за затворницитѣ въ Хамама. Тѣ се явили въ българската митрополия да се допитатъ какъ може да се помогне на тия злочестници. Владиката Панаретъ, по заповѣдь на правителството, билъ изпратенъ въ Цариградъ и го замѣствалъ протосингелътъ Герваси. „Нашата митрополия е поставена въ невъзможность да ви помогне, та идете да си биете главитѣ о нѣкой по-голѣмъ камъкъ“, — далъ „съветъ“ преосвещениятъ Герваси.

Михалаки-бей Гюмюшъ-Герданъ.

Гаго и Динчо смѣтнали, че тоя „по-голѣмъ камъкъ“ е гръцката митрополия и се упжтили на тамъ. Митрополитътъ ги приелъ много благосклонно и, като ги изслушалъ, станалъ и казалъ: „Елате следъ мене!“ Завелъ ги при всесилния Михалаки-бей Гюмюшъ-Герданъ, гърчеящъ се българинъ, чиито прадѣдо билъ отъ с. Бойково. Вмѣсто съветъ, Михалаки-бей, веднага пратилъ да повикатъ градския лѣкарь Д-ръ Михаилъ Владосъ, сжщо гърчеящъ се цинцаринъ отъ Велесъ, комуто била възложена и санитарната грижа за затворницитѣ. Въ тѣхно присжтствие Михалаки-бей му поржчалъ да направи

рапортъ до пашата-мютесарифъ въ смисълъ: ако затворенитѣ въ Хамама престоятъ още единъ день тамъ, ще се появи болесть, която ще се разнесе по цѣлия градъ и отъ която не ще може никой да се спаси, дори самъ той — пашата. „Подай му такъвъ рапортъ, а следъ малко и азъ ще отида лично при него“, — завършилъ Михалаки-бей и изпратилъ посетителитѣ си.

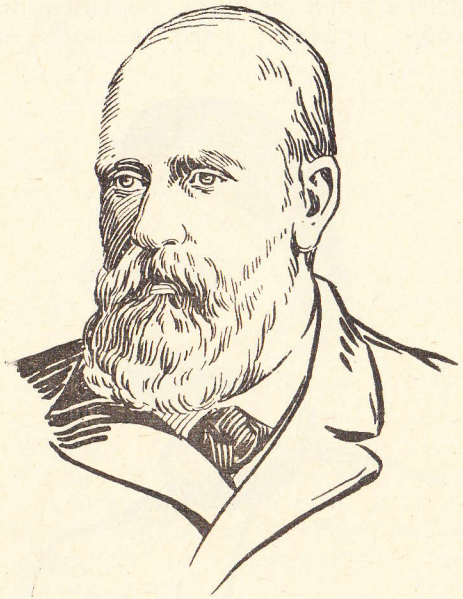

Д-ръ Михаилъ Владосъ.

Тоя рапортъ билъ подаденъ тъкмо въ момента, когато пашата се научилъ за гладната стачка и когато при него се явилъ всемощният бей. И следъ това веднага наредилъ да извадятъ затворницитѣ отъ тамъ.*

Единъ перущенинъ въ услуга на властьта. Всички свободни помѣщения били претѫпкани съ затворници: защото турцитѣ хвърляли въ тѣхъ всѣки българинъ, дори тия, които заварвали на полето да вършатъ своята мирна работа. Почнало се изследването — да се докаже, че за всичко онова, което бѣ възмутило съвестьта и възбудило общественото мнение на всѣкѫде, виновни сѫ единствено българитѣ, и че тѣ, турцитѣ, сѫ напълно невинни. Разбира се, да постигнатъ това, тѣ не се спрѣли нито предъ насилието, нито предъ скроени показания на самитѣ българи. Най-напредъ властьта намѣрила особени лица, които да обиколятъ затворитѣ, да видятъ задържанитѣ и да посочатъ нѣкои отъ тѣхъ като виновници. Споредъ Г. Натева, съ такава задача се нагърбилъ между другитѣ и перущенецътъ Никола Минчевъ, братъ на новоназначения мухтаръ Динчо. Нѣколко дена наредъ тоя доброволецъ обикаля по затворитѣ, засмяно поздравява затворницитѣ, слухти, гледа, следи и ги придумва да се съгласятъ да му покажатъ нѣколцина, които да посочи на властьта като виновници, та всички останали да бѫдатъ освободени по-скоро.

Сѫщиятъ Н. Минчевъ придружилъ потеритѣ, които били изпратени по българскитѣ села да залавятъ криящитѣ се тамъ перущени. Въ Брѣстовица, по негово указание, били уловени нѣколцина, които се криели по домоветѣ на приятели и роднини. Тукъ единъ отъ екзекуторитѣ на Дели-Асанъ и другаритѣ му, именно Никола Доневъ, известенъ между своитѣ съселяни повече подъ името Рабаджи-Кольо, билъ подложенъ на нечовѣшки мѫки да каже какъ и кой е убилъ тримата помаци и дѣ сѫ заровени труповетѣ имъ. Клетиятъ Кольо, иначе преданъ революционеръ, не могълъ да издържи страшнитѣ мѫки, та издалъ всичко. Тая важна новина се пръснала веднага на всѣкѫде. Отъ Пловдивъ потеглила една тълпа турци подъ началството на Афъсъ Ахмедъ.* По пѫтя и изъ полето всѣки срещнатъ българинъ билъ руганъ, гоненъ, битъ. Подъ голѣмиятъ орѣхъ на манастирската нива, дето били изровени труповетѣ на тримата помаци, се стекли отъ всѣкѫде множество турци. Съ най-голѣми церемонии и религиозни обреди труповетѣ били дигнати и занесени въ Устина, кѫдето ги погребали въ турскитѣ гробища. Били държани патриотични речи, пропити съ фанатизъмъ и омраза противъ всичко българско. И тукъ, следъ погребалната церемония, многохилядната възбудена тълпа тържествено дала клетва въ никой случай да не допусне отново да се заселятъ българи върху пожарището на Перущица, защото: „Дето е билъ топъ, село не става; това е царска проклетия“. Следъ това разпредѣлили перущинското землище между съседнитѣ турски и помашки села, като на Устина оставили най-голѣмъ дѣлъ. Навѣрно, като отплата за най-живото имъ участие въ разорението на Перущица и избиването на населението ѝ. . .

Уловенитѣ въ Брѣстовица перущени били закарани въ Пловдивъ и хвърлени въ главния затворъ при Конака заедно съ злочестия Кольо Доневъ. Тукъ били премѣстени и всички посочени отъ него и отъ Н. Минчевъ перущени.

* И защото д-ръ Владосъ, голѣмото българоненавистничество до тогава на когото е много добре известно, само единъ-единственъ пѫть въ живота си изпълнилъ своя човѣшки и професионаленъ дългъ къмъ „варваритѣ българи“, и то само защото му било заповѣдано отъ всесиленъ гъркоманъ, отъ когото зависѣло положението му — отпосле сѫщитѣ тия варвари му дадоха пенсия и кръстиха една отъ пловдивскитѣ улици на негово име. Нѣма да човъркаме кървави още рани, но не можемъ да не отбележимъ, че въ сѫщото време хиляди отъ дейцитѣ, между които и перущени, отъ 1876 г. изнемогваха отъ гладъ и страшна сиромашия. Наистина, благодарностьта и търпимостьта на ония, които сѫ управявали тая България, изникнала изъ пепелищата и израсла върху коститѣ на жертвитѣ отъ оная страшна година, не единъ пѫть се е изразявала и въ смѣшни, и въ жалки, уродливи форми, които ни излагатъ не само въ собственитѣ наши очи, но и въ тия на всички чужденци, които знаятъ що е национална гордость и себеуважение.

* Сѫщиятъ тоя Афъзъ Ахмедъ отпосле, въ Румелийско време, билъ избранъ за п. кметъ на Пловдивъ! Сѐ отъ глама за българска толерантность. . .

Между това новината за намирането на труповетѣ стигнала и до затворницитѣ, които почнали да укоряватъ и проклинатъ предателя, който свободно се разхождалъ изъ затвора. Но този билъ вече окончателно съкрушенъ отъ своята съвесть, почналъ да отговаря несвързано и изглеждалъ умопобърканъ. Въ такова състояние Рабаджи Кольо се заканвалъ, че ще предаде всичкитѣ си другари — да бѫдетъ избѣсени. Тия закани чулъ и надзирателя Лятифъ-чаушъ, който ги и съобщилъ на затворницитѣ въ двора, като ги предупредилъ: „Момчета, тоя човѣкъ ще ви навлече голѣма беля, та му дирете начина“. Стреснати отъ тия думи и изплашени отъ изтезания и бѣсило, затворницитѣ събрали по между си 40 гроша и ги предали на чауша. На другата заранъ трупътъ на Кольо Доневъ билъ изнесенъ отъ затвора и погребенъ нейде: вечерьта въ яденето му била поставена отрова, споредъ Г. Димитрова, отъ нѣкой си павликянинъ на име Йозо. Сѫщинскиятъ предатель, обаче, останалъ ненаказанъ.

Дѣлото на тримата убити помаци. Посоченитѣ като по-главни бунтовници последователно били прибрани въ главния затворъ при конака, въ отдѣлението, известно подъ името „Ташъ-капия“. Най-напредъ тукъ били затворени Рангелъ Гичевъ*, Атанасъ Митковъ, Никола Димовъ, а после Рангелъ Витановъ, Гочо Демиревъ, Спасъ Демиревъ, Рашко Куртовъ, Кольо Делевъ, Ив. Дардовъ, Тоно Савовъ, Илийчо Джингаровъ, Дим. Кр. Гърнаковъ и други — всичко 28 човѣка. При тѣхъ били затворени още около 60 души отъ другитѣ възстаннически селища — Брацигово, Клисура, Копривщица, Стрелча, Панагюрище и др. Нито единъ отъ тѣхъ не останалъ не измѫчванъ поне една нощь въ „карцера“, а по-твърдитѣ и по нѣколко нощи, за да дадатъ исканитѣ показания. Главнитѣ въпроси на следователя Али-бей били:

— Кой уби Дели-Асана и другаритѣ му и защо ги убихте? Кои вашинци ви накараха да ги убиете?

Които се държели здраво и отричали всичко, Али-бей ги повръщалъ обратно съ записка до главния тъмниченъ надзиратель Асанъ-чаушъ да ги направи „тербие“, т. е. да ги подложи на измѫчвания, както си той знае, докато не се вразумятъ и признаятъ. По тоя начинъ Али-бей постигналъ цельта си: следъ нѣколко нощни измѫчвания предаденитѣ вече убийци на помашкитѣ пратеници Спасъ Демиревъ, Кольо Делевъ и Ив. Дардовъ и сами се признали. Следъ нѣколко дни и тримата заедно съ тогавашния мухтаръ на се-

* Рангелъ Гичевъ, който тъй много вѣрвалъ на турцитѣ и се надѣвалъ на тѣхната помощь до последния моментъ на възстанието, между другото билъ измѫчванъ да каже дали и българскиятъ владика и други пловдивски първенци сѫ замѣсени въ бунта. За неговитѣ изтезания вижъ приложение XI.

лото Гочо Митовъ Кръстенъ били осѫдени, пратени на заточение и хвърлени въ затвора на Левкомия, столица на о. Кипъръ, отъ кѫдето се завърнали тепърва следъ Освобождението всички живи и здрави.

Гочо Кръстенъ следъ Освобождението.

Трагедията на попъ Петра. Постепенно предъ следователя била разкрита подготовката на възстанието: кои кога пренасяли пушки или барутъ, кои лѣяли коршуми, кои правѣли фишеци и т. н. Но на следствието било важно да се добере до главнитѣ организатори на възстанието. Али-бей и въ случая прибѣгналъ до услугитѣ на сѫщия оня злочестникъ Никола Минчевъ, комуто далъ наставления да каже на затворницитѣ да си признаятъ истината, та да бѫдатъ освободени. Минчевъ повѣрилъ това на двама, които мислили цѣла нощь какво да правятъ. Неискайки да предателствуватъ, тѣ най-после решили: тайно да се съобщи на всички перущени, щото при разследването да посочватъ като организатори и виновници на възстанието нѣкои отъ избититѣ. Така и станало. Но между другитѣ билъ посоченъ и попъ Петъръ Велчевъ, когото смѣтали, че е погиналъ въ клането на 27 априлъ, безъ да подозиратъ, че сѫщиятъ е живъ и е тука, въ Пловдивъ, задържанъ въ отдѣленъ затворъ. Около 40 души посочили попъ Петра, който отричалъ всѣко свое участие въ бунта. Тогава Али-бей решилъ да направи очна ставка и заповѣдалъ да въведатъ и него. Но перущени, които до вчера тъй храбро и беззаветно се биеха, бранѣха селото си и не ценѣха своя животъ — сега зле измѣнили на сами себе си. И 40-тѣ тия перущени даватъ клетва, въ присѫтствието на самаго попъ Петра, че наистина той е единъ отъ причинителитѣ на тѣхнитѣ бедствия, че той сѫщиятъ ги е надумвалъ и клелъ да дигнатъ бунтъ и да изколятъ мирното население въ околнитѣ турски села.

Попъ Петъръ билъ окончателно съкрушенъ. Въ своята безпредѣлна мѫка той не могълъ и не искалъ нищо да отговори. Защото клетвата на тия негови съселяни била права. Той само заплакалъ и се върналъ обратно въ затвора. Обвини-

телният актъ билъ изпратенъ и се чакало само решението на сѫда. А то не могло да бѫде друго, освенъ бѣсилка.

Свещеникъ Петъръ Велчевъ (следъ Освобождението).

Новината за предстоящето обѣсване на попъ Петра бързо се пръснала между всички затворници. А стигнала и до женитѣ и децата въ града. И покъртила всички. Тогава нѣколко жени заедно съ попадията се явили при мухтаритѣ и поискали да употрѣбятъ всичкото си влияние и връзки съ турцитѣ (а тѣ били голѣми, особено на Гаго Ивановъ) — дано спасятъ попа отъ бѣсило. Когато единъ подиръ обѣдъ Али-бей се готвѣлъ да напусне вече канцеларията, при него се явилъ Гаго Ивановъ и го попиталъ: дали има отъ оная мастика, която едно време му приготвилъ и изпратилъ отъ село.

— Намира се, — отговорилъ следователътъ.

— Щомъ е тъй, моля те, Али-бей, покани у себе си нѣкои отъ сѫдиитѣ, та ще дойда и азъ — хемъ да си пийнемъ, хемъ има нѣщо да ви разправя.

— Бива, Гаго-чорбаджии. На драго сърце. Заповѣдай!

Казалъ това Али-бей, влѣзълъ при сѫдиитѣ, поканилъ и тримата и тръгнали. Гаго ги последвалъ, безъ тѣ да го забележатъ. Влѣзли въ кѫщата на следователя, а той спрѣлъ до пѫтната врата. Почакалъ така около половинъ часъ, до като, по неговитѣ пресмятания, му хвърлятъ повече мастика. После влѣзълъ при тѣхъ, направилъ нужнитѣ поклони, поздравилъ ги най-учтиво и застаналъ правъ. Но Али-бей станалъ, представилъ го на сѫдиитѣ и го поставилъ да седне. Хвърлили му още по една въ негова честь и се разприказвали. Нашиятъ мухтаръ улучилъ момента и казалъ:

— Господа, знаете, че всѣкога съмъ билъ вѣренъ на Падишаха и правителството. Всѣкога съмъ казвалъ истината и съмъ билъ полезенъ. Та и сега предъ васъ, като предъ царски човѣци, пакъ не смѣя да говоря, освенъ истината. Имамъ къмъ васъ една молба.

— Добре, добре, Гаго-чорбаджи. Кажи до видимъ.

— Както знаете, нашето село изгоря, и населението се пръсна: всички мѫже сѫ въ затвора, а женитѣ и децата сѫ разпиляни по селата и тукъ въ града. Чувамъ, че Н. И. В. Султанътъ искалъ да се прибератъ хората и отново да се заселятъ на старитѣ си мѣста. Но знаете, че безъ попъ нашинци мѫчно ще се прибератъ и застоятъ. Нашето село имаше трима свещеници, но е останалъ само единъ, па и той сега лежи въ Таш-капия; 40 души перущени се заклели вчера, че едничъкъ той билъ виновенъ за всичко станало. Господа, това е лѫжа! Тия хора сѫ се заклели не че знаятъ нѣщо вѣрно, но защото се съгласили и надумали да хвърлятъ вината другиму, та сами тѣ по-скоро да се освободятъ.

— Тъй ли?! — извикали събеседницитѣ и дали дума, че попъ Петъръ нѣма да бѫде осѫденъ на обѣсване, а ще го оправдаятъ и освободятъ, преди да бѫдатъ пуснати отъ затвора неговитѣ клеветници.

Така разказвали мухтаритѣ. Но дъщерята на попъ Петра Анка (по мѫжъ Миленковичъ), която е още жива, разказва по-друго нѣщо. А именно:

Когато съ майка си и дветѣ й братчета се озовали на улицата въ Пловдивъ, прибралъ ги Хр. Г. Дановъ, въ семейството на когото проживѣли чакъ до есеньта. Тукъ Чалъковци видѣли майка имъ, която познавали още като мома, понеже много лѣта прекарвали на гости у бащини й въ Перущица. Посредствомъ Чалъковци попадията се запознала съ доста свѣтъ въ Пловдивъ и могла да следи за участьта на затворницитѣ. Щомъ се пръсналъ слухъ за обѣсването на мѫжа й, тя приготвила ядене и го дала на Анка, като я изпратила съ дветѣ й братчета (по-малкото се казвало Георги) къмъ затвора дано нѣкакъ го предадатъ на баща си. Дълго време децата се въртѣли насамъ-натамъ, но напусто. Най-после край конака миналъ турски офицеръ, съгледалъ децата и, като разбралъ какво дирятъ (чрезъ близкостоящия българинъ-симитчия), изтропалъ силно на решетката на вратата. Вратарьтъ веднага отворилъ и офицерътъ въвелъ децата вѫтре, като заповѣдалъ да ги пуснатъ да видятъ баща си.

Попъ Петъръ билъ затворенъ въ тѣсна дъсчена барака подъ самия омивалникъ, който постоянно я мокрѣлъ, та и той билъ цѣлъ измокренъ. Като видѣлъ и позналъ децата си, попъ Петъръ впилъ погледъ у тѣхъ, безъ да може да продума. Но скоро се съвзелъ, извикалъ ги при себе си, пригърналъ ги и се разплакалъ. Следъ нѣколко минути обаче децата трѣбвало да си отидатъ. Бащата имъ предалъ две круши, останали отъ вчера, когато на връщане отъ следователя ги купилъ, и имъ поржчалъ добре да ги пазятъ и предадатъ на майка си. Попадията приела крушитѣ, почнала да ги разрѣзва и да ги даде на децата, но една отъ тѣхъ се оказала празна. Вѫтрешностьта й била изчовъркана и напълнена съ смачкана хартия, а въ нея едно писъмце, съ което й съобщавалъ, че е осѫденъ вече, та да му приготви последни, погре-

бални дрехи. Това разтревожило и Дановци и Чалъковци. Предъ кого и какви постѫпки сѫ правѣли тѣзи, не се знае, но за попъ Петра се застѫпили английскиятъ и френскиятъ консулъ и най-после билъ освободенъ. Въ сѫщность обаче попь Петъръ дължи своя животъ на амнистията, която последвала на 30 юли.

Самопожертвуване на Соколски. Между ония, върху които 40-тѣ души перущени хвърляли вината за възстанието, билъ и Василъ Соколски, когото тѣ сѫщо смѣтали за убитъ. Но, както знаемъ, той билъ уловенъ, закаранъ въ София и отъ тамъ доведенъ въ Пловдивъ.

Отначало Соколски отричалъ всичко. Но когато му показали писмото отъ Оборище до Бонева, което турцитѣ намѣрили въ дрехитѣ на Спасъ Гиновъ, както и подписа му върху оборищкитѣ решения — той билъ принуденъ да признае всичко и да внесе между затворницитѣ бодрость и успокоение. „Не бойте се, другари, думалъ имъ той, — азъ ще оправдая всички ви". И наистина, не само предъ следователя, но и предъ сѫда Соколски призналъ всичко, въ което го обвинили 40-тѣ, както и писмото и решенията отъ Оборище, като приписалъ само на себе си и на Бонева всичката подготовка на възстанието. Но той никого не издалъ и решително отрекълъ всѣко участие на попъ Петра въ подготовката на буанта. Предъ сѫда Соколски се държалъ не като обвиняемъ, а като обвинитель и завършилъ съ тия думи:

— Ние иначе не можехме да действуваме. Защото и българитѣ сѫ народъ, който иска да живѣе сѫщо единъ свободенъ животъ.

Това смѣло изявление на „дрѣзкия комита" и решило неговата участь: той билъ осѫденъ на бѣсилка, каквато и била отпорано приготвена — въ Мараша при черквата св. Георги, подъ зданието на Стайкооглу. Тукъ на тая бѣсилка издъхналъ голѣмиятъ български революционеръ Василъ Соколски Докторътъ — зараньта на 3 августъ 1876 г.

Сѫщата зарань попъ Петъръ билъ пуснатъ на свобода. И веднага отишелъ въ черквата св. Богородица да благодари Богу за избавлението си. Като го видѣли другитѣ свещеници (енорийскитѣ), останали удивени и му изказали своитѣ сърдечни съчувствия, а протоиерей попъ Петко, който заедно съ всички вѣрвалъ, че причината на това спасение сѫ мухтаритѣ, пришъпналъ: „Въ днешнитѣ времена такова чудо могатъ да извършатъ само перущенскитѣ чорбаджии".

Затворници и сѫдене. Не само перущени, но „комити" и отъ другитѣ възстанали села въ пловдивския санджакъ почнали да пълнятъ затворитѣ въ Пловдивъ. Всички, разбира се, обвинени въ бунтъ противъ държавата или най-малко като съучастници. Мнозина, оковани въ тежки желѣза или навързани съ вѫжа, издъхнали още по пѫтищата отъ побой, гладъ, горещини или рани и ги донасяли мъртви въ Пловдивъ. Голѣмото мнозинство били селяни отъ Родопитѣ и Срѣдногорието, но между тѣхъ имало и доста учители и свещеници, а сѫщо и нѣкои занаятчии и търговци отъ градоветѣ. За живота на тия мѫченици може да се сѫди отъ разказа на Ив. х. Тилевъ за затвора на Тахта-кале; но не по-леко е било и на ония въ останалитѣ затвори, описанието на които любознателниятъ четецъ ще намѣри въ записките на З. Стояновъ, въ споменитѣ на Величкова, Груева и др., а по-късно и на Ив. Гешова.

Въ сѫщото онова писмо № 74 на нашата митрополия до Екзарха между другото се казва и следното: „Стотина души момчетия, колкото уцѣляха отъ пораженията въ Перущица, държатъ се затворени въ единъ баталъ ханъ, гдето отъ задухъ всѣки день умиратъ. До 1100 души жени и деца, колкото се избавиха отъ Перущица, държатъ се затворени въ единъ ханъ; до 6500 души, колкото се намѣриха въ Копривщица, водятъ се тука не знамъ защо".

А пъкъ въ единъ турски официаленъ документъ отъ 12 май 1876 г. се говори: „Броятъ на явилитѣ се предъ пловдския сѫдъ български възстанници, заловени въ Пловдивско, се е много увеличилъ: числото на разследванитѣ и подлежащи на наказание възлиза на повече отъ 1600 души". Поради това „необходимо е създаването на Извънреденъ сѫдъ въ Пловдивъ", като „за председатель се изпрати набързо председателя на углавното отдѣление при цариградския окр. сѫдъ Решидъ-ефенди, като му се дадатъ 15,000 гроша пѫтни".*

Но навѣрно тоя сѫдия не се е ползувалъ предъ правителството съ голѣмо довѣрие, та вмѣсто него отъ Цариградъ изпратили извънреденъ комисарь—бившиятъ телеграфистъ Селимъ-ефенди. Подъ негово председателство се образувала Извънредна сѫдебна комисия, която да сѫди и накаже това множество отъ бунтовници. Въ тая сѫдебна комисия, разпредѣлена на множество отдѣления, подъ общото председателство на самаго Селимъ-ефендия, били назначени най-голѣмитѣ българоненавистници турци и гърци, а за лице и четирма българи, които били изпитани приятели на турцитѣ: чорбаджи Велчо и Н. Христовичъ отъ Пазарджикъ, Ив. Касеолу отъ Казанлъкъ и споменатия вече Тодораки Власаковъ отъ Пловдивъ. Къмъ м. юни числото на затворницитѣ стигнало до 3000 души. Какъ се е водѣло следствието и сѫденето, ние нѣма да описваме, защото това сѫ сторили тъй хубаво и Я. Груевъ, и К. Величковъ, и Макгаханъ, и други още. Но почти всѣки день почнали да бѣсятъ по нѣколко „осѫдени коми-

* Вл. Т. Хиндаловъ. Народнитѣ движения и възстания споредъ новооткрити турски официални документи. София 1929 г. стр. 172.

ти“, между които и по единъ свещеникъ, и то на разни мѣста изъ града, за да всѣятъ страхъ и трепетъ между българското население. „Ужасъ обхвана всички българи, казва Я. Груевъ, и мнозина, отъ страхъ да не бѫдатъ подозрени или наклеветени, се прогласиха за гърци. Буйството на турцитѣ нѣмаше мѣра; усърдни и услужливи помощници намираха тѣ у мнозина гърци, които съ клевети и подсказвания умножаваха броя на невиннитѣ жертви. Тѣ усѣщаха голѣмо удоволствие да разгласяватъ по улицитѣ нещастието на нови обвинени и не се свѣнѣха дори и децата си да водятъ по бѣсилки, за да имъ показватъ обѣсени българи“.[1]

На тоя ужасъ се туря край тепърва презъ м. юли, когато въ Пловдивъ пристига генералниятъ консулъ при американското посолство въ Цариградъ Евгени Скайлеръ който бѣше предприелъ своето знаменито разследване на турскитѣ жестокости.[2] Още съ пристигането си въ Пловдивъ, Скайлеръ посетилъ затворитѣ и нѣколко заседания на Извънредния сѫдъ и останалъ ужасенъ отъ всичко, що чулъ и видѣлъ. Тогава той далъ дълга телеграма до своя посланникъ Мейнардъ въ Цариградъ, въ която му описва положението на затворницитѣ и начина на сѫдението имъ, като го моли да ходатайствува предъ Високата порта да се спре бѣсенето.[3] И наистина, следъ нѣколко дни (30 юли) последвала заповѣдь да се освободятъ всички, които не сѫ заловени съ оръжие въ ржка, да се закрие Извънредния сѫдъ и Селимъ-ефенди да се върне въ Цариградъ. Бѣсенето се спрѣло, българитѣ се поуспокоили и въ началото на августъ почнали да освобождаватъ затворницитѣ. Отъ тѣхъ около 1500 д. били освободени, а отъ останалитѣ 150 д. били изпратени въ Одринъ; 25 умрѣли въ затвора, 27 били осѫдени на обѣсване, 60 на тежка работа, а 294 д. били задържани и предадени да ги сѫдятъ обикновенитѣ сѫдилища. На 14 септември с. г. председателтъ на „Извънредната комисия по издирване причинитѣ на възстанието“ Ел-Саидъ Саадулахъ въ доклада си до великия везиръ съобщава, че броятъ на задържанитѣ въ пловдивскитѣ затвори възлизалъ на 404 д., отъ които 230 още не били сѫдени. Между тѣхъ 91 били останали отъ разтурения вече Извънреденъ сѫдъ.[4]

---

[1] Я. Груевъ. Моитѣ спомени, стр. 37.

[2] Скайлеръ билъ придруженъ отъ именития дописникъ на Лондонския в. „Дейли нюсъ“ и на американския „Ню-Йоркъ Хералдъ“ Макгаханъ (въ качество на неговъ секретарь) и отъ българинътъ Петъръ Димитровъ — неговъ драгоманъ.

[3] Освенъ това Скайлеръ е указалъ и други услуги на българския народъ въ ония страшни времена, та първата грижа на Търновското учредително събрание въ 1879 г. била да му изкаже телеграфически благодарность отъ името на тоя народъ.

[4] Вл. Т. Хиндаловъ, стр. 175.

Както и да е, но най-после изследването и сѫдението свършило. Всички затворници, включително и перущени, били разпредѣлени на три категории: 1. организатори 2. съзаклятници, т. е. ония, които били подвеждани подъ клетва отъ свещеникъ, и 3. участници съ оржжие въ сраженията. Отъ първитѣ повечето ги нѣмало въ затворитѣ, защото едни били избити, а други се криели по горитѣ. Заловенитѣ пъкъ били осѫдени и пратени въ одринскитѣ зандани или нѣкѫде на заточение. Тоно Савовъ, Рашко Куртовъ, Ранго Витановъ и Димитъръ Гичевъ, които енергично отблъсвали предъ следователя и сѫда всѣко обвинение, били заварени още въ Пловдивъ отъ дадената амнистия и ги освободили. Тая амнистия обхващала сѫщо и съзаклятницитѣ и участницитѣ, и до края на августъ всички били пуснати.

Рашко Куртовъ
следъ Освобождението.

Не по-леко било положението на женитѣ и децата, които били оставени сами на себе си въ оня многолюденъ градъ, препълненъ съ башибозукъ, съ турци и гърци, всички тъй враждебно и ненавистно настроени противъ всичко българско. Презъ м. юли „Пловдивъ, казва П. Димитровъ, се намираше въ ужасно положение. Улицитѣ му бѣха пълни съ жени и деца изъ околнитѣ опожарени български села; изтощени отъ гладъ, дрипави и окѫсани, тѣ просѣха хлѣбъ отъ кѫща на кѫща, а мѫжетѣ и бащитѣ имъ бѣха избити или се намираха въ затворитѣ“. Много отъ тѣхъ отъ изтощение и гладъ, както и отъ душевно потресение се поболяли и почнали да мратъ. Така умрѣли, напримѣръ, Георги Пейчевъ, дъщеря му Митра, а следъ това и съпругата му Гюрга. Неговиятъ синъ, тогава невръстно момче, К. Г. Пейчевъ, разказва: „Една вечерь по тъмно докараха на кола шестима копривщени, избити по пѫтя; на другата зарань азъ съ леля си присѫтствувахъ на тѣхното заравяне на гробищата при св. Петка. Докараха отпосле и други избити. Единъ отъ тѣхъ бѣ раненъ и още живъ, но така го и заровиха. Хвърлиха го въ изкопаната яма и му скръстиха ржце на гърдитѣ. Той, клетиятъ, ги разпери и изпъшка, но джелатитѣ отново ги свиваха на гърдитѣ му. Това се повтори нѣколко пѫти, докато най-после живъ го затрупаха съ пръсть“.

Награди наказания. Що се отнася до ония, които извършили кланетата и разоренията въ Перущица, както и на всѣкѫде изъ Тракия — за тѣхъ Скайлеръ въ доклада си до американското правителство говори: „Лицата, които се отличиха съ своитѣ жестокости, бѣха наградени отъ турското правителство.“ С. Панаретовъ, учитель по онова време въ Цариградскня Робертъ-колежъ, въ своитѣ „Спомени отъ Априлското възстание“ (в. „Миръ“ ноември 1930) твърди сѫшото: „Най-голѣмитѣ злосторници и виновници за кланетата и опустошенията сѫ наградени съ декорации и повишения отъ турското правителство“. И наистина, Хафъзъ-паша, който изгорялъ Панагюрище и ограбилъ Копривщица, билъ повишенъ и изпратенъ противъ Сърбия; унищожителтъ на с. Бояджикъ (Ямболско) веднага билъ назначенъ началникъ на султановата придворна гвардия; Ахмедъ Барутанлията, който изклалъ Батакъ, билъ повишенъ и награденъ съ орденъ „Меджидие“. Не били забравени и нашитѣ Тъмръшлии: както Ахмедъ-ага, така и братята му Смаилъ и Адилъ били наградени съ медали и ордени.

А това навѣрно ги е насърдчило да играятъ и после, следъ Освобождението една пакостна роль въ Рупчоския край, който по Берлинския договоръ оставалъ въ границитѣ на Изт. Румелия. Румелийското правителсво сполучило да установи своята власть само въ източната часть на тая околия, а западната съ 22 села (около 20 х. жители) по горното течение на р, Въча то не успѣло да присъедини. Тукъ помацитѣ се обявили за независимо правителство начело съ Ахмедъ Тъмръшлията, чиито братъ Смаилъ-ага пъкъ билъ назначенъ за началникъ на сформираната отъ тѣхъ джандармерия. Всички мирни опити на румелийското правителство да подчини тая „помашка република“ не успѣли. То отхвърлило и предложението на Ахмедаа да му предаде всички тия села, ако бѫде назначенъ за Рупчоски окол. началникъ. Най-после работата се свършила съ окончателното присъединение на тоя край къмъ Турция, която утвърдила помашкитѣ чиновници, назначени отъ Ахмедаа, а самаго него оставили като главно лице въ цѣлия оня край.

По-късно дейцитѣ по Съединението влѣзли въ тайни преговори съ Ахмедъ Тъмръшлията (въ с. Дермендере—сега Фердинандово), за да си обезпечатъ неговата неутралность, въ което и сполучили, защото при навлизането на северно-българскитѣ войски въ Пловдивъ, той миру валъ. А съ известния цариградски протоколъ отъ 5 априлъ 1886 г. както Кърджалийската околия, така и „непредаденитѣ села“ формално били остѫпени на Турция въ замѣна България да има право да укрепява границитѣ на бивша Румелия.* Настѫпилитѣ събития следъ преврата на 9 августъ с. г. накарали мнозина южно-български дейци, между които и перущени, да бѣгатъ въ Турция. Главниятъ пѫть билъ презъ Родопитѣ, и тукъ били приемани и улеснявани пакъ отъ Ахмедаа и братята му. Това е тѣхната последна роля въ историята на оня край.

Напротивъ, ония малцина, които „се стараели да действуватъ—продължава Скайлеръ— законно и имъ било жално да проливатъ невинна кръвь, едва избѣгнаха отъ наказание.“ Въ сѫщность всички тѣ били наказни, презрени. Така: Хафъзъ и Хюсенъ-ефенди, които спасиха Ямболъ; карловскиятъ-замѣстникъ на мютесарифа, който не допусналъ да се разграби града; Рустемъ-ефенди юзбашия, който насочилъ пушка срещу башибозуцитѣ, за да спаси пленени „комити“— всички били наказани, нѣкои дори съ уволнение. Асанъ-паша, покровитель на Брацигово, билъ безцеремонно руганъ отъ пазарджишкитѣ турци.* Пловдивскиятъ мютесарифъ Хамидъ Абдулъ-паша билъ обвиняватъ въ съчувствие къмъ българитѣ и, когато Скайлеръ билъ въ Пловдивъ, мѣстнитѣ турци високо роптаели противъ него и искали да го махнатъ отъ тамъ, а нѣкой дори не се стѣснявали да го наричатъ презрително Гяуръ-паша, както и неговия предшественикъ. И то само защото тоя човѣкъ се стараелъ да бѫде „честенъ и добросъвестенъ, неподкупенъ и добронамѣренъ чиновникъ,“ макаръ да не направилъ нищо за подобрение участьта на затворницитѣ и населението.

* К. Иречекъ. Пѫтувания по България стр. 409—17.

3. Родно пепелище.

На пѫть. Скитайки немили-недраги изъ града по просия или навъртайки се около затворитѣ, дано видятъ съпругъ или баща, братъ или роднина — вечерь женитѣ и децата се прибирали да пренощуватъ тукъ или тамъ. По едно време между тѣхъ почнало да се заговорва дали не ще да бѫде по-добре да се прибератъ при пепелищата на родно село, кѫдето ще могатъ кое какъ да се подредятъ и отново да заживѣятъ у дома си. „Па и жътва иде, та ще трѣбва да се прибере що може“. Имало вече освободени и нѣкои отъ по-старитѣ мѫже, та се събирали значителна група и не се бояли да се завърнатъ. Тая мисъль се затвърдила още повече и отъ новината на Мустафата, гавазинъ при българскамитрополия, който нощувалъ въ Рилския метохъ, кѫдето били настанени нѣкои отъ женитѣ и децата. Една вечерь Мустафата имъ съобщилъ, че имало заповѣдь отъ Цариградъ, щото всички да се върнатъ отново въ селата си и да почнатъ да си строятъ жилища или пъкъ да се прибератъ въ здравитѣ села**. Защото, обяснявалъ Мустафата, Пловдивъ билъ препълненъ съ дрипави, боси, болни жени и деца, които съ скитането си по просия могли да заразятъ цѣлия градъ. „И още сѫщата вечерь ние кроимъ планове, казва г. Натевъ въ своитѣ рѫкописни спомени, какъ ще се приберемъ въ Перущица, какъ наново ще се обзаведемъ и ще заживѣемъ, както по-рано. Нѣкои пъкъ разказваха какво сѫ

* Д. Страшимировъ, III. 367.

** Възванието на великия везиръ Мехмедъ Ружди въ тая смисъль било обнародвано още на 24 май.

скрили въ избитѣ си, какъ ще си го намѣрятъ сега. И т. н. Съ една рѣчь, у насъ се зараждаше идеята за вторъ животъ.

На другата заранъ нашитѣ мухтари ни казаха да се готвимъ за пѫть, като потвърдиха новината на Мустафа и я допълниха: въ Пловдивъ щѣли да дойдатъ европейци, та турското правителство не искало да видятъ града пъленъ съ просяци. Разбрало се коя е причината за грижитѣ на Падишаха. Но и безъ това перущени искали да се прибератъ въ село, увѣрени, че тамъ ще имъ бѫде сѐ по-добре, отколкото тукъ, въ града, пръснати сѐ срѣдъ чужди и повечето враждебни люде.

Както и да е, но въ началото на втората половина на м. юни една група отъ 50—60 мѫже, жени и деца потеглили за Брѣстовица, най-близкото до Перущица здраво българско село. Придружавали ги двама турци, да ги пазятъ по пѫтя. На сумракъ пристигнали и се настанили въ училището. Преживѣли тукъ десеть дена съ подаянията на брѣстовичани. Презъ това време Андрейко Малиновъ и Кръсто Мияловъ се върнали въ Пловдивъ и уговорили съ Вълко Ивановъ, наемателъ на воденицата на Стоилъ Заарлията (баща на бѫдащия държавникъ д-ръ К. Стоиловъ), която се намирала подъ К. Конаре, да отпусне по едно кило жито на семейство, докато овършатъ своето. Взели добитъкъ отъ брѣстовичани и се упѫтили къмъ „Заарлиската воденица“. Когато приближили р. Въча, настигнали ги печестина цигани съ пищови и ножове. Единъ се спусналъ върху тѣхъ съ голъ ножъ и тъй силно ударилъ съ тилето по гърба дѣдо Тенчо Паздеревъ, че старецътъ се търкулналъ отъ коня нàземи. Другитѣ наскачали отъ конетѣ и спрѣли.

— Кераталаръ! — извикалъ храбриятъ циганинъ. — Беки не знаете какво време е сега? Слѣпи ли сте, та не видите, че турци минаватъ — защо не слѣзете и да ни поздравите? Мина времето, когато можехте да яздите коне предъ насъ.

Следъ тоя урокъ на вежливость и приличие циганитѣ отпѫтували нататъкъ, а бедниятъ дѣдо Тенчо поохкалъ, позаплакалъ, изтърсилъ се и тръгналъ. Смляли житото, натоварили конетѣ, но ги било страхъ да пѫтуватъ сами, та замолили едного турчина отъ близкото Ново-село, който случайно се намѣрилъ тукъ, да ги придружи обратно до Брѣстовица, като му заплатили за тая услуга едно бѣло меджидие. Сѫщевременно властьта имъ раздала сърпове и паламарки, и тѣ почнали да отиватъ въ близкото свое землище да жънатъ собственитѣ си ниви и пакъ да се връщатъ въ Брѣстовица.

Въ родно село. Въ недѣля на 27 юни тръгнали изъ горния пѫть презъ лозята за родно село — жалко и страховито пепелище. Всѣки носѣлъ всичко, щоималъ съ себе си: скѫсана завивка, парцалива черга, разръфано палто, скѫсани подарени обуща; нѣкой взелъ отъ брѣстовичани брадва, другъ трионъ или тесла, а женитѣ и децата — стомни, гърнета, паници и разни други нѣща. Отподире вървѣли петь коли съ слама за покриване на проектиранитѣ колиби.

Щомъ изминахме долчинката Пòпинъ-долъ и се изкачихме на гòрката, предъ очитѣ ни се показа нашето опожарено селище. То цѣло е обляно отъ сутрешнитѣ слънчеви лѫчи и тукъ-тамъ стърчатъ високо комини; по пепелището се червенѣятъ изпотрошени керемиди и се бѣлѣятъ по нѣкѫде недосъборени зидове. Стърчатъ запазенитѣ стени и на св. Атанасъ. Отъ тукъ Перущица изглеждаше като здрава. Но колкото пò-наближаваме, толкова по-ясно виждаме всичката печална действителность. Не само кѫща не бѣ останала здрава, но дори кочинитѣ и плѣвнитѣ бѣха изравнени съ земята. Всичко, което пожарътъ не бѣ могълъ да унищожи, турцитѣ го унищожили: съборили всички уцѣлѣли стени и задигнали всички обгорени материали, които сѐ още могли да послужатъ за нѣщо. Цигани нѣкакви се щурятъ изъ пепелището и събиратъ гвоздеи. Придружаваха ни две турчета, та ние се осмѣлихме да нахокаме тия фараонови чеда и да ги изпѫдимъ.

Минахме моста, дето бѣше нашата пета табия. Ширинето предъ Кардакови бѣше обрасло съ трева до поясъ. Тукъ спрехме: боехме се да продължимъ да не би, освенъ циганитѣ, да има притулени турци и да ни избиятъ. Дветѣ турчета не пожелаха да ни придружатъ — останаха да чакатъ колитѣ. Но ето ги и тѣхъ съ дѣдо Андрейко Малиновъ и Кр. Мияловъ. Минахме главната улица и спрѣхме на отвъдния, западния край, въ Малиновата градина, каменната ограда на която турцитѣ още не бѣха успѣли да съборятъ. Нахвърляхме своитѣ парцали, стоварихме сламата и веднага се заловихме на работа; едни сѣкатъ дървета за саи по съседнитѣ двориша и хармани, други мъкнатъ обгорѣли греди или нѣщо друго дървено. Никой не стоеше празенъ. Всѣки цвърсто пипаше, та да свършимъ по-рано и да пренощуваме подъ сушина. И вече на залѣзъ слънце, ние покривахме съ слама една продълговата колиба (10 м. дълга, 6 широка), въ която се настанихме всички и пръвъ пѫть следъ толкова патила и тегла се усѣтихме като у дома си. У никого нѣмаше желание да мръдне изъ пепелищата. Почти никой нѣмаше хлѣбъ, но — „слава Богу, че останахме живи да се настанимъ пакъ на бащини мѣста!“ — казваха всички. Жени и деца се разчуруликаха и почнаха да готвятъ мѣста за нощуване. Презъ нощьта никакво безспокойство; само мяукане на подивѣли котки и отъ време на време страховито виене на изоставени кучета.

Пепелището. Зараньта станахме по-бодри и нѣкакъ посърцати. Очитѣ всѣкиму бѣха обърнати къмъ собственото му дворище. И въ мигъ всички се пръснаха изъ селото. Тръгнахме дружно нѣколцина. Озовахме се на селската пазарна площь. И тукъ, както навсѣкѫде, само бурени и трева до поясъ, която устинскитѣ турци сѫ идвали да косятъ за добитъка си. И какво ли не щешъ: пръснато жито, царевица, просо, ичимикъ, леща, бобъ — всичко поникнало по улици и дворища. Щиръ, коприва, лобода, детелина до колѣне. Просто не може да се мине. А подъ бурени и треви се вижда, че всички дворове сѫ били прекопани за имане. Влѣзохме въ черквата, отъ която ни изкараха преди педесеть дена. Четиритѣ ѝ срѣдни каменни колони бѣха пречупени и паднали до половина. Ни поменъ отъ прежното благолепие на нашия хубавъ храмъ, съ който се гордѣехме. Ни едно кандилце, ни една икона. Потонътъ и стълбата на женското отдѣление резрушени. Всичко изкъртено и изнесено. Отъ олтарния иконастасъ никаква следа. Северната и южната врата, които оставихме здрави, отковани и задигнати. Желѣзнитѣ мрежи по прозорцитѣ сѫщо изкъртени и липсватъ. Излизаме. Дави ни мѫка и тѫга. Сърце не ни дава да посетимъ и видимъ собственитѣ си дворища, та отново се връщаме съ наведени глави при колибата. Тукъ наоколо женитѣ смайсторили огнища и поставили нащърбено гърне, извита тенджура, счупенъ тиганъ, или половинъ пръстенъ сѫдъ. Варятъ круши и сливи, които сѫ набрали по градинитѣ. Тѣ се смѣятъ и задяватъ, а децата се увиратъ и скачатъ около тѣхъ. Чакатъ съ нетърпение да се свари „чорбата“ и да напълнятъ изтощени и празни коремчета . . .

Селището расте. Къмъ обѣдъ на другия день пристигнаха и ония жени, които бѣхме оставили въ Брѣстовица да мѣсятъ и опекатъ хлѣбъ. Обѣдвахме и всички се заловихме на работа: пръснахме се изъ пепелището да търсимъ градивенъ материалъ, за да разширимъ колибата. И до вечерьта почти удвоихме нейната голѣмина. Но съ прииждането на сѐ нови и нови поселници стана ясно, че има нужда и отъ други колиби. Закипѣ работа и въ съседнитѣ дворища. Но, докато се издигнатъ новитѣ колиби, всички спимъ сѐ тукъ — въ голѣмата. Не мина много и почнаха да никнатъ, сѣкашъ сѫщински гѫби, колиби и въ Айвазовитѣ дворища, и въ х. Танковия, и въ Аргиловия, и въ другитѣ. А съседнитѣ чешми, които турцитѣ не се сѣтили да развалятъ, ни снабдяватъ изобилно съ вода.

Пѫтя на устинци за Пловдивъ минава отъ тука. И, като минатъ зарань и се врънатъ вечерь, тѣ се спиратъ да погледатъ що работимъ. Едни гузно нѣкакъ ни поздравяватъ, други кръвнишки ни изглеждатъ и вмѣсто поздравъ изпращатъ ни купъ ругатни и псувни. Но насъ вече нищо не ни плаши: по-лошо нѣма да видимъ. Бѣхме се престрашили вече и свободно ходѣхме изъ пожарищата си да диримъ градиво или нѣщо друго, да жънемъ буренъ за покривъ на колибитѣ; нѣкои пъкъ отиваха чакъ въ манастирската гора да сѣкатъ дърва за своитѣ колиби и да ги донасятъ на гръбъ. И отъ день на день нова Перущица растѣше и съ население и съ колиби.

Опеченъ на ръженъ. Една вечерь бѣхме се събрали на приказки и между другото нѣкой каза, че манастирскитѣ свине още скитали изъ гората наоколо. Решихме утре да отидемъ, да убиемъ нѣкоя и друга и да разговѣемъ на Петровдень. Скитахме цѣлъ день и обиколихме много мѣста (Мочура, Биволицата, Белова вода, Средорека), но нищо не намѣрихме и се върнахме съ празни ръце. Надъ метоха при калугерското лозе гледаме нѣколцина ни махатъ съ шапки. Отбихме се. Гочо Насковъ, Ив. Тилевъ, Гого Теновъ и Петъръ Гълѫбовъ седатъ край плета на сѣнка подъ голѣмия орѣхъ. Седатъ съ наведени глави, а по лицето на нѣкои сълзи.

— Какво има? — питаме. — Да не би турци да сѫ направили нѣкаква пакость долу въ колибитѣ?

— Не, нѣма такова нѣщо. Идете задъ оня плетъ срещу Кавакъ-дере и ще видите защо ви извикахме.

— Но какво е, бе джанъмъ?

— Не можемъ. Идете и вижте съ очитѣ си.

Разтревожени, но и любопитни отъ тая тайнственость, ние тръгнахме къмъ посоченото мѣсто. Прегазихме храсталака край плета и се озовахме на полянката. Кръвьта замръзна въ жилитѣ ни и се вкаменихме отъ ужасъ. На полята забити два голѣми четалести кола. Земята обгоряла и личи цѣло пепелище. Две крачки на страна човѣшки трупъ пронизанъ на ръженъ. Още е цѣлъ. Глава, колѣне, коремъ черни като вѫгленъ. Ръце, гръбнакъ и прасци оглозгани отъ кучета и диви звѣрове и кълвани отъ врани и орли. Ужасени се връщаме при другитѣ и мълкомъ тръгваме на долу. Прибрахме се въ колибитѣ и легнахме безъ да вечеряме.

Трупътъ бѣше на Кольо х. Тодоровъ, единъ отъ синоветѣ на х. Т. Гинчовъ, нашъ връстникъ и другарь. Избѣгалъ отъ черквата презъ нощьта срещу 1 май да търси спасение въ гората, но тукъ го уловили и го пекли на ръженъ — по настояването на устинския първенецъ хаджи Пиронъ — за да покаже дѣ сѫ заровени паритѣ на баща му и защото тоя устинецъ имаше стара вражда противъ хаджи Тодора.*

* По такъвъ мѫченишки начинъ загинали, по заповѣдь на Ахмедъ Барутанлията, баташкиятъ първенецъ Трендафилъ и свещеникъ Нешо на 28 априлъ.

Жътва. Зараньта на Петровдень всички бѣхме при разрушената долна черква — да запалимъ по една свѣщь, каквито женитѣ, богъ знае, какъ се бѣха измѫдрили да приготватъ и да ни раздадатъ. Въ това тъкмо време се изтръсватъ на коне двама устински първенци: сѫщиятъ оня х. Пиронъ и Кърмаджиевиятъ синъ Али. Дошли да дирятъ жътвари. Щомъ чуха това, младитѣ се разбѣгаха. Но сѐ пакъ тѣ успѣха да вематъ 7—8 души да имъ жънатъ на празника. Оплакахме се на властьта въ Пловдивъ чрезъ нашитѣ мухтари, че турцитѣ не ни оставатъ на мира да си гледаме работата. Отъ тамъ веднага ни изпратиха двама субаши да ни пазятъ. И наистина, Ашъмъ-ага и Али Зоти още на другия день пристигнаха и забраниха на турцитѣ не само да влизатъ въ селото, но и да минаватъ край него. Подъ тѣхна закрила, отъ ранна сутринь до късна вечерь ние бѣхме изъ полето и въ десетина дни успѣхме всичко да ожънемъ. Оставаше да се опредѣли и превезе десетъка, та да почнемъ вършитба и по-скоро да се снабдимъ съ хлѣбъ, защото брашното отъ Заарлиската воденица бѣше вече на привършване. Правителството свика хора съ коля отъ околнитѣ села и бързо си прибра десетъка. Но ние нѣмахме ни коли, ни добитъкъ, та снопитѣ ни стоеха още по нивитѣ.

Като знаеше това, властьта издаде бързо нареждане: всички перущенски добитъци, у когото и да се намиратъ, веднага да бѫдатъ повърнати на стопанитѣ имъ, и който перущенинъ у когото намѣри свое добиче да си го вземе. За изпълнение на това „строго“ нареждане пристигнаха десетина заптии; всѣко отъ тѣхъ взе по двама нашенци и обиколиха всички турски села — отъ Пещера до Станимака, а нѣкои стигнали дори до Хасково. Но напусто: намѣрили и докараха само три или четири двойки волове, два-три коня и нѣколко магарета. Защото турцитѣ още преди насъ научили за това нареждане на властьта и откарали нашия заграбенъ добитъкъ далече къмъ Неврокопъ, Гюмурджина и Скеча, дето го продали. Не ни оставаше друго, освенъ сами да се погрижимъ и да си доставимъ такъвъ; а между това правителството ни изпрати 50 коли, изработени въ Пещера. Почнахме да возимъ и едва къмъ началото на августъ зехме да вършемъ.

Изгорениятъ трупъ изчезналъ. По това време, не знаемъ какъ и отъ кого, двамата субаши бѣха подушили нѣщо за изгорения трупъ. Бѣше мисля недѣленъ день. Азъ, Ив. Тилевъ и Дим. Малиновъ бѣхме повикани да ги заведемъ на мѣстото и да имъ посочимъ трупа. Власть — какъ може да ѝ откажешъ. Отидохме. Но отъ трупа ни следа. Само коловетѣ още стърчатъ и пепелището между тѣхъ. Разгледаха всичко и се обърнаха къмъ насъ съ въпросителни погледи. Ние се смутихме твърде много и не знаехме що да имъ отговоримъ, освенъ че трупътъ е прибранъ и заровенъ нѣкѫде. Потарашуваха наоколо, но не намѣриха никакви следи и се обърнаха къмъ насъ наставнически: „Кераталаръ, недейте да лъжете и така да петните муслюманитѣ“. Останахме като попарени и засрамени предъ двамата представители на властьта. Па се и боехме да не би тая история да ни навлече нѣкоя беда. Но слава Богу, всичко мина благополучно: Ашъмъ и Али не ни споменаха ни дума вече, макаръ да се срѣщахме всѣки день.

За насъ работата бѣше ясна. Като подочули, субашитѣ сѫ известили устинци и сѫ ги накарали часъ по-скоро да дигнатъ трупа на злочестаго Никола и да го заровятъ, дето никой не може да го намѣри.*

4. Пристигане на чужденци.

Скайлеръ и Макгаханъ. Перущени и сега били напълно изолирани отъ свѣта: никакви вестници не получавали, външенъ човѣкъ не могълъ да се яви при тѣхъ и всички новини научавали само отъ новопристигащитѣ свои съселяни. Но сѐ пакъ и между тѣхъ проникнували слухове за нѣкакъвъ превратъ въ Цариградъ, за нѣкаква намѣса на Европа, за пѫтуване на нѣкакви консули изъ България. И били въ пълно неведение чакъ до 15 юли, когато въ Перущица пристигналъ Скайлеръ, придруженъ отъ П. Димитровъ**, отъ Макгаханъ и Берингъ, секретарь на английския посланикъ въ Цариградъ, съпровождани отъ две заптиета. Щомъ слѣзли отъ файтона, тѣ веднага тръгнали изъ селото: разглеждали пепелищата, очудвали ги стърчащитѣ стени и комини, като си говорѣли, че селището не е било колиби, както си мислѣли, а една значителна и благоустроена паланка съ хубави постройки. Въ това ги убедили и дветѣ запустѣли полуразрушени черкви. Чрезъ Димитрова тѣ разпитали по-надълго натрупалия се любопитенъ народъ и следъ обѣдъ си заминали обратно за Пловдивъ. Подиръ тѣхъ почнали да се явяватъ и други чужденци въ Перущица, главно кореспонденти на вестници. Дописникътъ на единъ френски вестникъ (споредъ Г. Натева, на „Фигаро“) престоялъ два дена въ кѫщата на мухтара Динчо Минчевъ, като направилъ редица снимки. При долната черква събралъ старци, жени и деца и ги снѣлъ приблизително въ сѫщото положение, въ което били при бомбардирането ѝ.

---

* Изъ рѫкописнитѣ бележки на Г. Натевъ.

** Петъръ Димитровъ билъ младъ българинъ, свършилъ американския Робертъ-колежъ, кѫдето следъ това билъ учитель, а после редакторъ на в. „Зорница“. Следъ Освобождението Д. служилъ 9 години като префектъ, а после като управитель на Пловдивския окрѫгъ, подиръ което миналъ и служилъ дълго време подъ министерството на Външнитѣ работи. Сега вече покойникъ.

На заминаване сѫщиятъ подарилъ отъ името на редакцията два голѣми казана, въ които беднитѣ да си ператъ дрехитѣ, но които първенцитѣ си присвоили и презъ есеньта ги приспособили да си варятъ ракия. . .

По тоя начинъ „ние се научихме, че не сме били забравени, че по цѣлъ свѣтъ се говорѣло за насъ, че щѣла да дойде нѣкаква европейска комисия, която на самото мѣсто да установи турскитѣ звѣрства“.

„Перущица е здрава“. На едно мѣсто въ своята известна дописка за събитията въ Перущица, Макгаханъ казва: „Просто е за невѣрване съ какъвъ искренъ, честенъ и сериозенъ начинъ турцитѣ лъжатъ, та не е чудно, дето и най-съмняващитѣ се и недовѣрчиви умове се мамятъ. И само когато се убедите съ собственитѣ си очи, че преднамѣрено и хладнокръвно лъжатъ, почвате да разбирате всичката дълбочина на тѣхното коварство“. Така билъ подведенъ и секретарьтъ на английското посолство Берингъ; така билъ лъганъ и дописникътъ на английски вестници Гварачино. Тѣ имъ давали съвсемъ превратни сведения и обяснения върху станалитѣ събития, като въ края на крайщата тѣхъ изкарвали чисти едвали не като ангелитѣ, а всичката вина за тая „българска гюрултия“, както Берингъ презрително нарича възстанието, и последвалитѣ я ужаси трѣбва да падне върху самитѣ българи. И тепърва Макгаханъ трѣбваше да ги изобличи, да каже на свѣта голата истина и да раздвижи цѣлъ свѣтъ съ своитѣ дописки.

Опитали се турцитѣ така да постѫпятъ и съ европейскитѣ консули, когато тѣзи тръгнали за Перущица, придружени отъ пазарджишкия кърагасѫ Маджаръ Ахмедъ-ага съ нѣколцина заптиета. Щомъ съзрѣли отъ далечъ селото, то имъ се видѣло здраво, и единъ отъ консулитѣ (навѣрно английскиятъ) дори предложилъ да се върнатъ:

— Ние не сме тръгнали да анкетираме здрави села, — казалъ той.

— Да, ефендимъ, Перущица, както виждате, не е покѫтната и е напълно здрава — побързалъ да използува момента придружаващиятъ ги турски полицай. — Тукъ наблизо има едно малко селце Пастуша, което състои отъ нѣколко овчарски колиби — само тѣ сѫ изгорѣли.

Но рускиятъ представитель (князъ Церетелевъ) настоялъ и осуетилъ връщането на комисията отъ срѣдъ пѫть.

Никой нито ги посрѣщналъ, нито имъ се представилъ, защото нѣмало и кой да ги подсети и научи за това. Още съ пристигането си комисаритѣ тръгнали изъ селото, следвани отъ командата на Ахмедъ-ага, грижливо разглеждали пепелищата, разговаряли помежду си, а отъ време на време се обръщали и къмъ Ахмедъ-ага. Най-после се изкачили горе

въ двора на черквата Св. Атанасъ, откѫдето всичко се вижда като на длань. Тукъ се събрали и множество любопитни селяни, къмъ които почнали да се обърщатъ съ разни въпроси.

Не е така! Това е лъжа! Отвѫтре въ оградата на черквата имало малки слѣпи прозорчета за поставяне на разни нѣща, каквито и днесъ се срѣщатъ по стенитѣ на много български постройки. Тѣ обърнали вниманието на английския представитель, който и попиталъ какво е тѣхното предназначение; но, преди да чуе каквото и да било обяснение, почналъ да разправя, че това сѫ ни повече, ни по-малко магазали, че бунтътъ е билъ готвенъ отъ дълго време, че къмъ това българитѣ били подбутвани отъ Русия, която е и виновна за тѣхнитѣ бедствия. Това той говорѣлъ на френски, безъ да подозира, че нѣкои отъ присѫтствуващитѣ окѫсани младежи, бивши ученици отъ Пловдивската семинария, разбирали малко нѣщо отъ тоя езикъ. Като съобщили на своитѣ съселяни, какво говори тоя англичанинъ, Ив. х. Тилевъ, Г. Натевъ и други съ възмущение извикали:

— Не е така! Това е лъжа!

Дигнала се глъчка, и членоветѣ на комисията се опулили къмъ тѣхъ. Ахмедъ-ага далъ заповѣдь на своитѣ заптии да ги заобиколятъ. Ив. х. Тилевъ, Георги Натевъ и нѣколцина други били отдѣлени съ заповѣдь да ги откаратъ отново въ пловдивскитѣ затвори. Тогава се намѣсилъ Димитровъ, като обяснилъ на другитѣ комисари въ що състои работата, и набележенитѣ жертви били освободени отъ алчнитѣ ржце на Ахмедъ-аговитѣ заптии.

А бу комит му? Като утихнала гълчавата, чужденцитѣ почнали да разпитватъ селянитѣ за живота и поминъка имъ сега и неусетно се дошло до клането и за мѣстото, кѫдето то било извършено. А това мѣсто е близо и селянитѣ имъ го посочили. Запитали: общо ли е било клането или само на мѫже? Казало имъ се, че сѫ клани не само мѫже, но и жени и деца, и старци и баби — безразлично.

— Идете, бре момчета, — чули се гласове, — тамъ между търнитѣ се търкалятъ още детски черепи. Донесете да ги видятъ тия хора.

Момчетата Никола Бошковъ и Ранго Пановъ се затекли къмъ търнацитѣ и следъ малко донесли два детски черепа, дѣлнати отъ ножове, и една плетка женска коса. Комисаритѣ почнали да се споглеждатъ, и донесенитѣ доказателства минавали отъ ржка на ржка. Най-после ги поставили върху единъ вестникъ нàземи и единъ отъ комисаритѣ се обърналъ къмъ Ахмедъ-ага, сочейки къмъ селянитѣ:

— Е, Ахмедаа, бу комит. Я бу комит му? — го пита и сочилъ черепитѣ и косата.

Злочестиятъ полицай само мигалъ и свивалъ рамене. Комисаритѣ увили черепитѣ въ вестника и ги турнали въ една чанта. Съ това тѣ привършили мисията си, станали и си отпѫтували.

Правителството гради кѫщи. Между това перущени постепенно се прибирали отъ Пловдивъ и селата и продължавали да издигатъ колиби вече въ собственитѣ си дворища. При пристигането на всѣки новъ заселникъ всички се трупали около него да чуятъ нѣщо ново и да си поприказватъ не само върху своето, но и върху общото положение. И научили една вечерь, че имало заповѣдь: правителството щѣло да имъ изгради кѫщитѣ каквито били преди опожаряването. И не излѣзло лъжа. Защото още презъ втората половина на августъ въ Перущица пристигналъ надзиратель по строежа. Почнали да прекарватъ строителенъ материалъ отъ Пещера и Брацигово; взели да пристигатъ и дюлгери отъ тамъ, а най-вече отъ Широка-лѫка, Върбово и др. родопски села. Граденето на кѫщи се почнало.

Разбира се, първи използували тая султанова милость неговитѣ най-вѣрни поданици—мухтаритѣ Гаго и Динчо. Найнапредъ тѣмъ издигнали въ собственитѣ имъ дворове голѣми двуетажни сгради, а после и на простосмъртнитѣ по две стаички на земята. Така трѣбвало, защото щѣли да идватъ голѣмци и царски чиновници, та да имало кѫде да ги приематъ. Строежътъ билъ засиленъ, и презъ есеньта нѣмало вече семейство безъ подслонъ. Както се видѣло отпосле, правителството бързало не толкова, че зима иде, а съ „бащинскитѣ си грижи“ да успокои що-годе развълнувана Европа.

Но тия султански грижи дали неочаквано най-гибелни последици за перущени. Построени набързо, измазани съ обикновена каль и съ влаженъ земьенъ подъ, новитѣ жилища не могли добре да изсъхнатъ, па и бързо настанилото се въ тѣхъ население било лишено отъ надлежни постилки и завивки, както и отъ здраво облѣкло, отъ най-необходима покѫщнина и скѫпаность; при това то било силно изтощено отъ досегашнитѣ бедствия, а храната му била най-оскѫдна. Всичко това въ кѫсо време предизвикало разни заболявания, особно отъ тифъ, и въ течение на зимата измрѣли повече отъ 300 души, т. е. близо толкова, колкото били изклани и избити презъ време на бунта.

По тоя начинъ, разорена и изгорѣла презъ пролѣтьта, Перущица отново била съградена презъ есеньта, като дала и въ двата случая огромни човѣшки жертви—и за разорението си и за подновяването си. Но тя била само възобновена. Защото всичко, събирано съ такава мѫка и трудъ, скѫтвано и редено съ такава грижа отъ прадѣди и дѣди, както се каза вече, било оплячкосано отъ помаци, турци и черкези или пъкъ изгоряло въ пламъцитѣ презъ миналия априлъ. И перущени влѣзли въ новитѣ „царски“ жилища само съ своитѣ жалки парцали на гръбъ. Трѣбвало да почнатъ отъ игла и конецъ, дето се казва. И неимовѣренъ трудъ и мѫки трѣбвало да положатъ отново, за да се свестятъ, и да видимъ днесъ тѣхното селище въ такова материално и духовно състояние, каквото не всички наши селища сѫ достигнали.

Благотворителность. Пръвъ пристигналъ Лонгъ, представитель на американски благотворителни дружества и на протестантската пропаганда. Неговата главна цель била да построи училищна сграда. Докато избиралъ подходно мѣсто за това, пристигнала мисията и на Леди Странгфордъ (около 10 ноември) и се заловила да помага на заболялитѣ отъ тифъ, като довела за тая цель и нужния санитаренъ персоналъ. Мистеръ Лонгъ веднага отстѫпилъ избраното мѣсто за училище въ двора на горната черква за болница и отпѫтувалъ за Панагюрище, кѫдето издигналъ училищна сграда, която и днесъ носи неговото име. Мѣстото бързо било подравнено и скоро се издигали шесть дъсчени бараки — 4 по-голѣми (10 на 6 м.) и две по-малки. Тукъ почнали да пренасятъ болнитѣ изъ влажнитѣ още кѫщя, но отъ студа въ баракитѣ, вмѣсто здраве, мнозина намѣрили смъртъ.

Леди Странгфордъ.

Благотворителнитѣ мисии, които добивали срѣдства отъ разни дружества въ Америка и Европа, но най-много отъ Русия, скоро снабдили почти всички жители съ най-необходими нѣща да се понаредятъ и иззимуватъ, като раздавали и парични помощи. Но, разбира се, тоя случай най-добре се използувалъ отъ мухтаритѣ и отъ други нѣкои първенци....*

---

* Отпосле въ Пловдивъ се продавали разни металически сѫдове съ инициалитѣ на Леди Странгфордъ. Кой ги е донесълъ на пловдивския пазаръ и е вършелъ срамна търговия съ злочестието на своитѣ съселяни — не е трудно да се досетимъ. Между перущени и днесъ се приказва и за други срамни дѣла на тия първенци. Въ своята алчность тѣ се опитвали да изнудватъ женитѣ на затворницитѣ още въ Пловдивъ — да имъ дадатъ пари (нанизитѣ си), за да освободѣли съпрузитѣ имъ отъ мѫки и бѣсило. По-късно тѣ си присвоявали много отъ подаренитѣ за населението нѣща и предмети: дървенъ материалъ, дрехи, добитъкъ.

Мисията не забравила и ония множество жени и деца, които не успѣли да се прибератъ въ Перущица, а останали безъ подслонъ и подкрепа въ Пловдивъ. Тукъ, въ Новата махала, презъ която днесъ минава ул. Странгфордъ, било издигнато зданието Кръкодаларь, наречено така поради 40-тѣ си стаи, въ което намѣрили подслонъ и закрила повече отъ 60 перущенски вдовици съ децата си. Съ почването на пролѣтьта всички били изпратени въ Перущица, като имъ раздавали чрезъ нашата митрополия месечна помощь чакъ до почването на Освободителната война. Пролѣтьта на 1877 г. леди Странгфордъ купила и раздала на по-беднитѣ и здрави селяни и работенъ добитъкъ, главно волове. Почнало се обработването на полето, но, понеже не била засѣяна зимница, храната се оказала недостатъчна, и настжпващата зима заплашвала съ нови бедствия; гладътъ и оскждностьта почнали да се проявяватъ още съ настжпването на есеньта. Населението надали би могло да иззими, ако на 3 януари 1878 г. въ Перущица не влѣзли руски войски, съ което му се дало възможностъ да си набави необходимата храна отъ околнитѣ села.

Последна жертва. Заедно съ другитѣ билъ освободенъ отъ затвора и се прибралъ въ селото и Спасъ Ивановъ, известенъ подъ прѣкора Икимчето, който още преди възстанието се билъ установилъ тукъ като аптекарь и фелдшеръ. Спасъ Икимчето билъ родомъ отъ Сопотъ и работилъ въ аптеката на д-ръ Рашко Петровъ въ Пловдивъ дълго време. Тукъ Спасъималъ възможность да се запознае съ употрѣбата на много лѣкарства и съ лѣкуването на по-леки болести. Като се прибралъ въ Перущица, и той си направилъ колиба въ двора на старата си кжща и отново почналъ да посещава и помага на болнитѣ. Но презъ коледнитѣ пости лѣкарствата му се привършили, та отишелъ въ Пловдивъ да си набави такива отъ Рашковата аптека. Тукъ му се удало да прочете знаменателната речь на Александра II предъ Московското дворянство. Тръгва Спасъ, задавенъ отъ радость, къмъ Гавазъ-ханъ да се приготви за връщане; но вжтре вижда устинскиятъ турчинъ Хюсеинъ Насъръ и почва съ свойствената си непредпазлива разпаленость да му говори, като между другото му казалъ: „Е, Хюсеинъ-ага, вие ни клахте и изгоряхте, но и вие да се не уплашите, каквото има да видите отсега нататъкъ“.

— Гледаме го, слушаме го и не вѣрваме на ушитѣ си, —разказвалъ отпосле Гаго Ивановъ, който го чакалъ въ хана да пжтуватъ заедно.

Хюсеинъ-ага почервенялъ, стискалъ устни и премълчалъ. Но не забравилъ. Не минало ни седмица, и една зарань се чулъ плачъ и писъкъ въ колибитѣ. Домашнитѣ намѣрили

Спаса обѣсенъ на черницата въ двора предъ колибата. А съседитѣ казвали, че вечерьта съгледали устинчани да се мѣркатъ наоколо. Ясно станало кой и защо е извършилъ това злодеяние: всички знаели за думитѣ на Спаса къмъ Хюсеинъ-ага. Настжпила обща уплаха, и субашитѣ почнали по-строго да следятъ турцитѣ и да не ги оставатъ да замръкватъ въ Перущица.*

Обѣсването на Икимчето станало тъкмо когато агентитѣ на чуждитѣ мисии развивали своята благотворителна дейность и видѣли и научили за това. Турцитѣ сѣкашъ нарочно го направили, речи го предъ очитѣ на европейцитѣ, за да подчертаятъ лишенъ пжть своята злоба и ненависть къмъ гяуритѣ. Но това могло силно да повреди на турската власть, и тя побързала да вземи мѣрки: още на вториятъ день следъ погребението на Спаса, въ селото пристигнала комисия — двама лѣкари и кърагасж. Гробътъ билъ разкопанъ и тѣлото изслѣдвано. Разпитани били мнозина и се разбрало, че това е дѣло на турцитѣ отъ Устина, за кждето и заминала комисията. Но какво сж правили тамъ—не се узнало. Знае се само, че сждебно преследване не било почнато противъ никого.

Може би, тъй много измжченитѣ и изстрадали перущени щѣли да бждатъ сполетяни отъ нови сътресения, патила и тегла, но войната попречила и, както казахме, на 3 януари 1878 г. руски войски влѣзли въ Перущица.

5. Нова Перущица.

Комитетъ „27 априлъ“. Останалитѣ живи перущени не забравили мжченишкитѣ кости на своитѣ бащи и майки, на своитѣ жени и деца, на своитѣ братя и сестри. Веднага следъ Освобождението около гробницитѣ били поставени голѣми дървени кръстове, всѣки день почти се палѣли свѣщи, а на 27 априлъ се извършвала тържествена панахида въ присжтствието на множество народъ не само отъ Перущица, но и отъ околнитѣ села. Още тогава билъ основанъ комитетъ „27 априлъ“ съ задача тукъ, на сжщото това мѣсто да се издигне паметникъ. Начело застанали хаджи попъ Георги Тилевъ, Насьо Стоименовъ (отъ с. Кричимъ), пловдивскиятъ префектъ П. Ди-

* Пръвъ З. Стояновъ (III, 291) постави Спасъ Спицерина между самоубилитѣ се на 1 май въ черквата, редомъ съ Спасъ Гиновъ и Кочо. По-късно Д. Страшимировъ приема това съобщение на Захария, като дори казва, че „не може да се опровергае“. А всички, които сж уцѣлѣли отъ оная страшна година, единодушно и положително потвърждаватъ и времето и начина на неговата смърть, както ни ги съобщава и Натевъ въ своитѣ бележки.

митровъ, Стоянъ х. Танковъ, Димитъръ Гичевъ, Гаго Ивановъ и др. И тогава още били събрани повече отъ 20 х. лева.

Обаче последвалитѣ събития дълго време не позволили на тоя комитетъ да продължи своята работа, и тепърва на 6

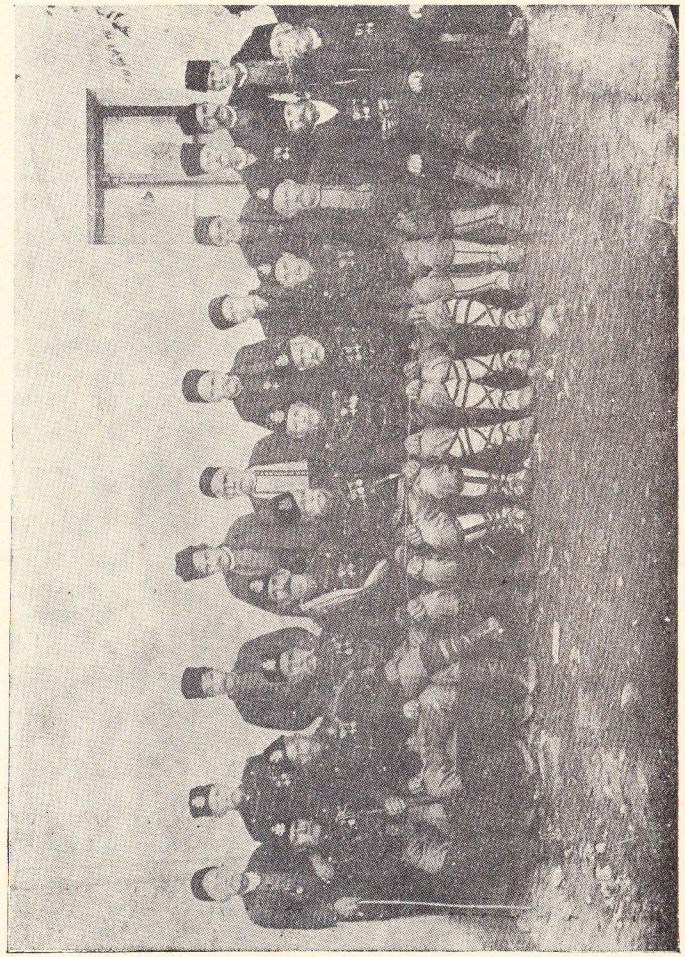

Група възстанници, снети презъ 1911 г.

Отъ тѣзи днесъ сж живи само трима, имената на които сж подчертани. Горе I редъ отлѣво на дѣсно: Андреа Мандаловъ, Дим. Баковъ, **Ив. Гьошевъ,** Стоянъ Балабановъ, **Дим. Велчевъ,** Атанасъ Ангеловъ, външно лице, Ив. С. Гьошевъ, Спасъ Лачковъ, външно лице и Гочо Малинчовъ. II редъ: Ранго Витановъ, Ив. Дардовъ, Личо Димовъ, Никола Бошковъ, Кузма Петровъ Ковача, **Дино Арачиевъ,** Рангелъ Пановъ, Гочо Демировъ, Тодоръ Малинчовъ, Дим. Д. Поповъ (Йовчевъ) и Стоименъ Аргиловъ.

февруари 1908 г. въ едно общо голѣмо събрание билъ гласуванъ „Уставъ „27 арилъ“ за въздигане паметникъ на падналитѣ борци за свободата ни презъ 1876 г. въ с. Перущица“ и били избрани: председатель К. Витановъ, подпредседатель Г. С. Боневъ, касиеръ свещ. К. Г. Пеновъ, секретарь-дѣловодитель Г. Натевъ и члнове: свещ. Ст. Н. Бошковъ, Н. Гашаровъ, К. Доневъ, Ап. Накевъ, К. Димчевъ, П. А. Малиновъ, Т. Гашаровъ, Ст. Кръстиловъ, Ив. Д. Тилевъ и Герги Ив. Галовъ.

Живи възстанници (1930).

Отгоре отлѣво на дѣсно — I р е д ъ: Никола Стоилковъ, Костадинъ Долевъ, Апостолъ Накевъ, Дино Демировъ, II р е д ъ: Андреа Паздеревъ, Рангелъ Тасковъ, Никола Дардовъ, Ив. С. Гьошевъ. III р е д ъ: Дино Стоилковъ, Ив. К. Мановъ, Гочо Б. Айвазовъ, Дино Арачиевъ и Рангелъ Цв. Насевъ.

Следъ три години (1911) комитетътъ се обърща къмъ българското общество съ възвание за помощь по въздигане на паметника. Запустѣлитѣ лозя били разкопани, грижливо събрани всички намѣрени кокали и на 27 априлъ с. г. при стичане на многохиляденъ народъ отъ всѣкжде, съ участието на цѣлия пловдивски гарнизонъ и съ гости отъ много крайща, станало най-тържествено пренасянето и поставянето на свещеннитѣ останки въ полуразрушената черква, кждето се намиратъ и сега. Стоянъ хаджи Танковъ подарилъ на комитета своето бивше лозе, а чорбаджи Гаго Ивановъ откупилъ това на Н. Айвазовъ и сжщо го подарилъ на комитета. Послед-

ниятъ продалъ тия мѣста и полученитѣ суми послужили за фондъ по въздигане на паметника. Притекли се на помощь съ своитѣ парични пожертвувания и други перущени. Комитетътъ тогава пристѫпилъ да запази историческата черква отъ окончателно разрушение, но, като нѣмало кой да се сѣти за нейното грижливо възстановяване въ първия ѝ видъ, свалили старитѣ керемиди и ги замѣстили съ нови, марсилски, поставили тръби за стичане на дъждовната вода, подновили вратитѣ и ги боядисали, а подътъ вѫтре вмѣсто съ старитѣ плочи постлали съ нови мозаични.* Освенъ това, по залягане на комитета, били нарисувани и ликоветѣ на нѣкои отъ главнитѣ дейци, които сѫ поставени по стенитѣ. Откупено било и празното мѣсто до черквата, което съ съдействието на общината е обърнато на хубава градина съ яка подпорна стена откъмъ рѣката. Комитетътъ възнамѣрява да направи отъ черквата единъ хубавъ паметникъ-музей, въ който да бѫде събрано и подредено всичко, което напомня не само страшната 1876 година, но и по-далечното минало на Перущица, както и да издигне проектирания паметникъ. Негова инициатива и заслуга е сѫщо написването и издаването на тая книга. Днесъ комитетътъ се състои отъ 16 души, четирма отъ които (Михаилъ А. Насевъ — общ. кметъ, Георги Д. Гашаровъ, Гочо Б. Айвазовъ и Здравко Анчевъ), не по вина на комитета, не сѫ помѣстени въ приложената по-долу фотография.

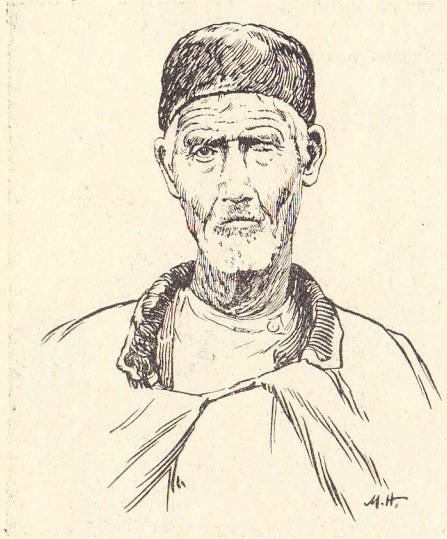

Дино Б. Влаевъ (1931).

Ново съвземане. И се почналъ новъ животъ въ нова, свободна Перущица. Но животъ, съпроводенъ съ неимовѣрни лишения и небивали материялни бѣдствия, съ дълбоки рани въ душата. И, благодарение само на приказното трудолюбие и рѣдката предприемчивость на перущени, лишенията и бедствията полека-лека намалявали, ранитѣ заздравявали. Новитѣ поколѣния растѣли въ пълно неведение за причинитѣ на тия бедствия и рани. И въ това неведение били щастливи — по своему. И тъкмо на това свое трудолюбие и предприемчивость нова Перущица почнала бавно, но непрекѫснато да процъвтява. „Царскитѣ кѫщи", най-обикновени постройки, направени само да се хвърли прахъ въ очитѣ на свѣта, населението почнало да събаря и на мѣстото имъ да гради нови, споредъ своитѣ нужди и по своя вкусъ — здрави, по-обширни и по-удобни. Заедно съ това, кой както стигалъ си набавялъ нужната покѫщнина и стопански инвентаръ. И скоро Перущица добила почти оня изгледъ, който имала до възстанието. Замогнати материално, перущини се предали съ рѣдко усърдие на земедѣлие и дребна търговия, полека-лека прикупвали земи, и землището имъ се разширило далече на изтокъ, северъ и западъ. И днесъ, следъ 55 години, Перущица представява едно многолюдно селище, чието население се радва сравнително на по-добро благосъстояние и духовна култура, отколкото всички околни селяни, макаръ и не изтърпѣли неговата зла участь презъ страшната 1876 г.

Нѣма защо да казваме, че въ създаването на това благосъстояние и на тая култура първиятъ дѣлъ се пада на поколенията, преживѣли априлската катастрофа. Но всички мѫже и жени, възрастни момци и девойки, уцѣлѣли отъ коршумъ, огънь и ножъ, полека-лека, единъ по другъ си отивали, и днесъ тѣхниятъ брой е твърде незначителенъ. И ние смѣтаме, че изпълняваме, макаръ и малъкъ дългъ къмъ тѣхъ, като даваме въ тая книга тѣхнитѣ ликове и като дълбоко съжаляваме, че на всички починали нѣмаме такива да ги помѣстимъ тукъ. А по независящи отъ комитета причини въ приложенитѣ табла не сѫ снети и всички живи мѫже и жени отъ оная страшна година.

Население. Хр. Г. Дановъ въ своитѣ спомени (в. стр. 32) твърди, че въ 1850 г. Перущица броела 340 кѫщи „съ около 3500 жители". Излиза, че всѣка кѫща е имала повече отъ 10 човѣка. Ако приемемъ това за вѣрно, то къмъ 1876 г. населението е трѣбвало да бѫде най-малко 5000 д. Но такова нѣщо нѣма. Знае се, че презъ 1872 г. въ Перущица е имало 380 венчила*; ако смѣтнемъ, че всѣко вѣнчило е броело срѣдно най-много по 6 човѣка, ще излѣзе, че населението общо е възлизало на 2280. Колко е било то въ началото на 1876 г., т. е. въ надвечерието на бунта, точно не знаемъ, но перущени увѣрявали Макгахана, че до тогава имало 359 семейства, на всѣко отъ които той дава по 6 човѣка. Споредъ тая смѣтка ще излѣзе, че преди страшната катастрофа Перущица е броела около 2150 души. Отъ тѣхъ сѫ избити и измрѣли презъ зимата отъ тифусъ около 600 д., следов. презъ 1877 г. населението е било около 1550. Следъ това първото официално

* Трѣбва само да скърбимъ, че Нар. музей о̀ време не се е сѣтилъ да вземе подъ свое ржководство възстановяването на тоя отъ голѣма важность исторически паметникъ.

* Лѣтоструй за 1872 г. стр. 85.

преброяване (въ Източна Румелия)] станало тепърва презъ 1884 г. и то установило населението въ Перущица на 2053

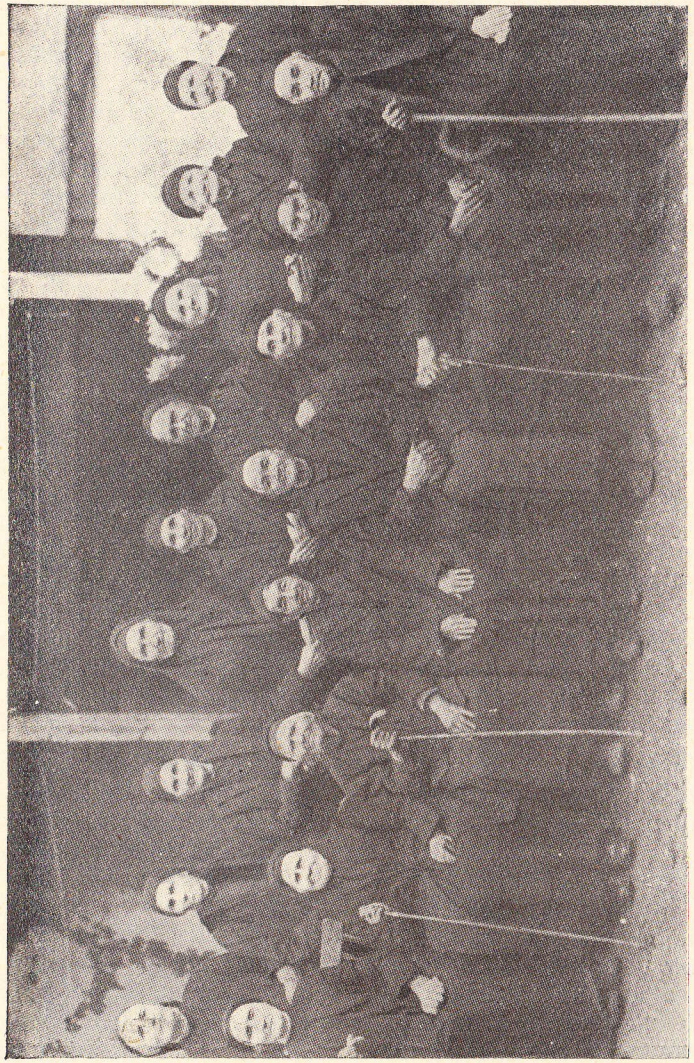

Отъ време на възстанието, снети презъ 1930 г.

Отгоре отлѣво на дѣсно I редъ: Анка Д. Налбантова, Николина К. Косева, Митра Ст. Гинчова, Чубра Р. Витанова, Грозда П. Мишова, Елена Г. Айвазова, Велика Ив. Гашарова, Магдалина П. Наджова и Цв. Д. Латева. II редъ: Мика Г. Милошова, Божана Л. Данева, Мария С. Бонева, Костадина Р. Пейчова, Катерина Стоименъ Айвазова, Пауна Стоянъ Айвазова, Къта Н. Кътева и Грозда Ив. Даянова.

човѣка. Отъ тогава насамъ нарастването на населението е вървѣло както следва:

Преброяване	мѫже	жени	общо
1884	—	—	2053
1887	1109	1121	2230
1892	1230	1208	2438
1900	1556	1490	3046
1905	1801	1703	3504
1910	1984	1910	3894
1920	2143	2057	4200
1926	—	—	4645

Отъ последното преброяване до края на 1930 г. сѫ родени всичко 681 ч., а сѫ умрѣли 337. Прибавена разликата къмъ общия брой презъ 1926 г., ще излѣзе, че на 31 декември 1930 г. населението на Перущица е възлизало кръгло на 5000 д. Презъ сѫщата година селото е броило 974 семейства. Цѣлото население е чисто българско и отъ източно-православно вѣроизповѣдание.*

Отъ живитѣ
Магдалина П. Танкова.

Характеристика. Перущени сѫ люде будни, пресмѣтливи, практични. Тѣ не се увличатъ по миражи, а ги вълнуватъ по-скоро въпроситѣ на реалния животъ; тѣ сѫ люде, които скѫпятъ повече за своята материална и духовна независимость, макаръ и при потежки трудови условия и при поскѫдно сѫществуване, отколкото да изпаднатъ подъ зависимость отъ когото и да било, макаръ и съ по-охоленъ и лекъ животъ. Поради това и не ламтятъ твърде много къмъ по-високо образование, и хора съ срѣдно или висше такова, сравнително общия брой на населението, не сѫ особно много, па и колкото ги има, повечето сѫ се върнали въ селото и сѫ се предали на стопанска дейность. Чиновничеството не особно ги привлича.

* Изключение правятъ 32 семейства цигани-мохамедани, които сѫ отдѣлени въ ново планирано селище — на западъ отъ селото върху последнитѣ северни спусъци на Вълковище подъ устинския пѫть.

Живо интересуващи се за своя поминъкъ и извънредно трудолюбиви, перущени сѫ успѣли да обърнатъ своето землище въ сѫщинска градина, която имъ дава общо сносенъ поминъкъ. Но тоя поминъкъ страда твърде много отъ силния стремежъ къмъ охолна наредба на домашния животъ, който често поглъща голѣми суми за скѫпа обстановка и облѣкло. Характерно е, че не ламтятъ къмъ по-нови и удобни жилища: кѫщитѣ сѫ сѐ ония, които сѫ си правили следъ Освобождението, и улицитѣ сѫ почти сѫщитѣ, каквито сѫ били преди бунта: тѣсни, стръмни, нѣкои слѣпи, кривуличащи. Тепърва отъ нѣколко години насамъ почнаха да се строятъ хубави,

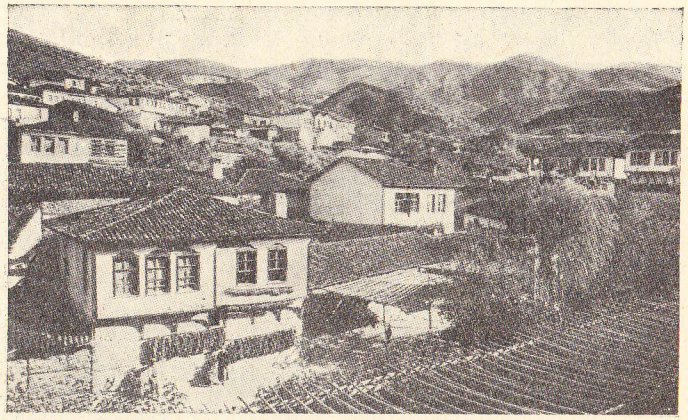

Южната часть на Перущица.

удобни кѫщи, а планирането на селото захваща едва напоследъкъ, като сѫ успѣли да поправятъ и прокаратъ само две улици. Площадътъ-пазаръ срѣдъ селото е и малъкъ и неугледенъ съ своитѣ прихлупени месопродавници, дюкяни и димливи кръчми-кебапчийници.

Перущени обичатъ да си угаждатъ и сравнително се хранятъ добре. И сѫ обикновено месари: всѣки день се колятъ въ изобилие главно ярци (по-рѣдко овни), агнета, ярета и говеда — споредъ годишното време. Става оживенъ седмиченъ пазаръ на храни, зеленчуци и други хранителни произведения, а презъ есеньта докарватъ свине изъ сев. България, и почти всѣко семейство презъ зимата има и свинско месо. Като старо винарско селище, кѫдето почти всѣка кѫща налива вино, перущени обичатъ да си попийнатъ, особно въ компания, но пияници въ селото не се срѣщатъ. Не сѫ особно буйни и свадливи, но сѐ пакъ броятъ на престѫпнитѣ деяния не е тъй малъкъ. Къмъ външни люде перущени сѫ приветливи и гостоприемни. Тѣ не сѫ до толкова клюкари,

но обичатъ да побеседватъ по политически въпроси, а напоследъкъ особно живо ги интересуватъ стопанскитѣ. Обаче новитѣ условия на живота сѫ засѣгнали, макаръ сравнително по-късно, и Перущица и сѫ засилили нѣкои отрицателни качества, свойствени впрочемъ общо на нашия народъ, особно завистьта и партизанството. Едва презъ последнитѣ нѣколко години партизанскитѣ страсти сѫ поутихнали малко, и постепенно си пробива пѫть съзнанието, че партизанството имъ е донасяло само раздори, причинявало е само пакости и ги е правило негодни за каквато и да било дружна творческа работа.

Новитѣ поколѣния не особно се вълнуватъ отъ страшното и славно минало на своитѣ бащи и дѣди, па почти и не

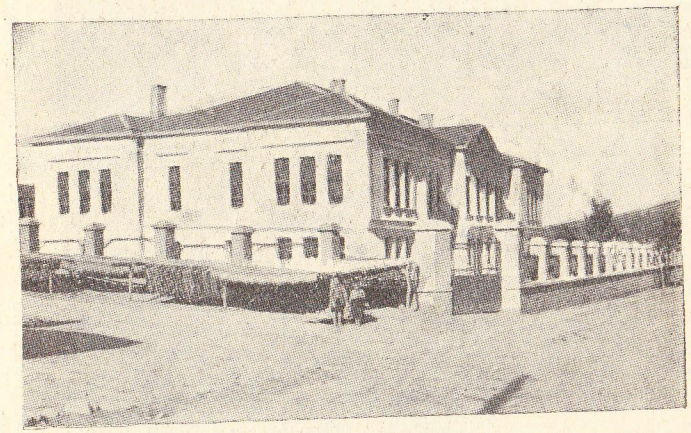

Прогимназия.

го познаватъ, но обичатъ да слушатъ когато имъ се разказва за него. Напълно обхванати отъ новия животъ, съ неговитѣ тъй разнообразни нужди и интереси, тѣхнитѣ погледи сѫ насочени напредъ, къмъ бѫдащето, а назадъ не особно обичатъ да се обърщатъ, защото не знаятъ колко поука и какво назидание би могли да почерпятъ отъ миналото.

Учреждения. Перущица е самостойна община и е седалище на мирови сѫдия, на медиц. и ветеринаренъ лѣкарь и на полицейски участъкъ. Има пълно основно училище съ три учил. сгради, отъ които две голѣми и нови, съ 712 ученици и 17 учители; има сѫщо и популярна банка, потребителна кооперация „Зора“, както и разни сдружения: лозарско дружество, тютюнджиско, ловджиско, подофицерско, юнашко, благотворително женско „Леди Странгфордъ“. Лишено е само отъ агентура на Земед. банка, която, презъ 1928 г. е дигната отъ тукъ и установена на гара Кричимъ. Има и двама зѫболѣкари; има сѫщо два хотела, една гостилница и нѣколко кебап-

чилници. Напоследъкъ, по инициатива и съ срѣдства на комитета „27 априлъ“, до черквата св. Арах. Михаилъ е уредена хубава градина, която, макаръ и малка, служи като едничко мѣсто за почивка и наслада на населението. Откъмъ

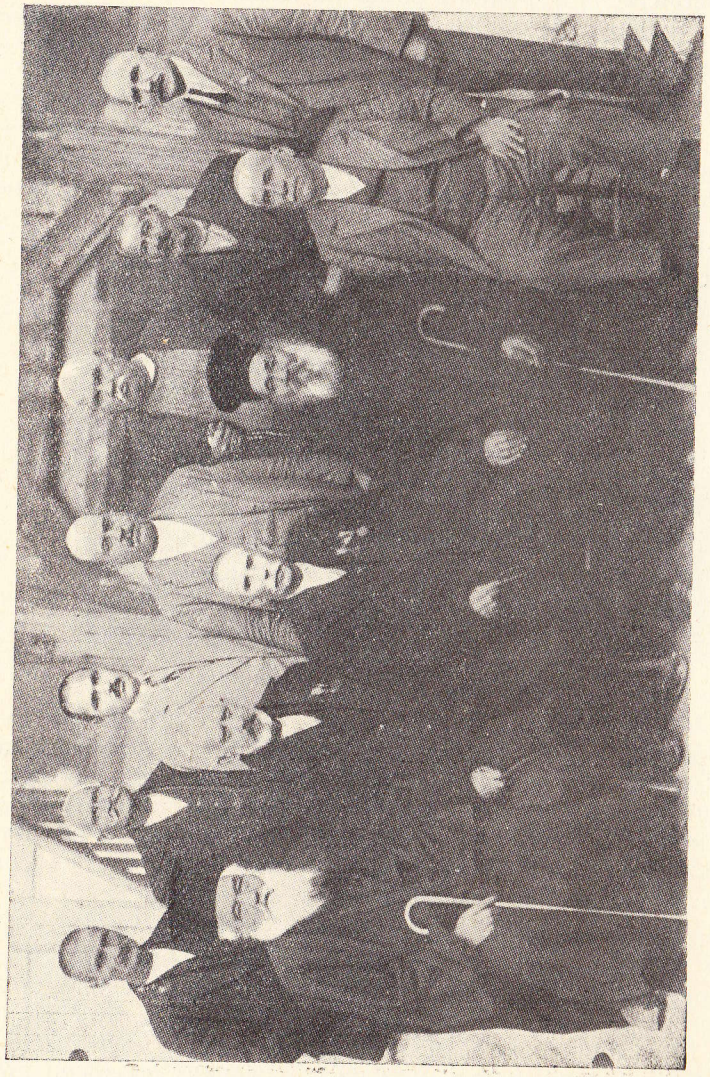

Комитетъ „27 априлъ“ (1931). Отлѣво надѣсно I р е д ъ: Петъръ Д. Малинчовъ, Атанасъ Тановъ (подпредседатель), Асенъ Витановъ, Александъръ Малинчевъ, Александъръ Анастасовъ, Никола Баковъ и Рангелъ Гинчевъ. II р е д ъ: Свещ. Костадинъ Пеновъ, Стоянъ Кръстиловъ, Апостолъ Накевъ (председатель), протоиерей Стоянъ Бошковъ (касиеръ) и Георги Боневъ (секретарь).

рѣката тя е запазена съ яка укрепителна стена, а откъмъ улицата — съ хубава желѣзна ограда. Тукъ е и привѣтливата читалищна зала-кафене, дето се намиратъ библиотеката и читалнята съ всички политически вестници и нѣкои стопански и професионални издания.

IV.
ПРИЛОЖЕНИЯ

I. Кратко изслѣдуваніе за бывшый градъ Драговецъ.

(Д. Г. Лачковъ)

Тоя градъ види ся, е сѫществувалъ до преди покореніето на Блъгарьѫ отъ турцыты. Той е былъ 4 часа на далечь отъ Пловдивъ, камъ юго-западъ. По развалиныты му, что ся съглядватъ днесь, познава ся, че е былъ на пять части, отдѣлны по половинѫ часъ една отъ другѫ; всичкыты заедно въ обиколъ около 10 часа.

Прьвата чясть на тоя градъ е била на това мѣсто, отъ което еднѫтѫ му третинѫ захваща сега Крычимъ — село отъ 200 кѫщы повечето турскы, а другыты блъгарскы;—тука ся съглядватъ много развалины отъ черковища, чіито наименуванія сѫ ся забравилы.

Втората и най-голѣмата му часть е была расположена по тыя мѣста: Куртово, Селище и Старѫ Пастушьѫ.— Куртово до прѣди тридесять годины было село отъ 20 — 30 кѫще, а днесь е нивя, прѣзъ които, заради ваденіе оризъ, има нѣколко прокопаны вады, на които въ брѣговеты ся намиратъ основанія на дебелы и съ варъ правени зидове; намиратъ ся такожде и много дебели водопроводы и желѣзни топчести прозорци съвсѣмъ ръждиви и гныли. И въ Селище има сѫщыты дири отъ развалины. А въ Старѫ Пастушьѫ освенъ това има развалины отъ черковище, за което старцити приказватъ, че ся е именувало Св. Троица.

Третята чясть ся е располагала по околностьтѫ на днешнѫ Пастушьѫ — села отъ 20 кѫщы блъгаріе — на черковищата Св. Духъ, Св. Георгый и мънастырь Св. Богородица, отъ който до днесь е уцѣлѣла само една четвърта чясть отъ черквѫтѫ му, която сега се нарича *Червена черкова*, и чіято направа ся види да е на Въсточныты Римляни — (Византійцыты). Тукъ всякѫ годинѫ на третій день отъ Въскрьесеніе става отъ околныты села сборъ, който може се посрѣщне съ Олимпыйскыты игры; сиречь всякой гляда чрѣзъ разни начины да ся покаже по-юначенъ: едни играѫтъ хоро, другы хврьлятъ камъкъ, трети ся борятъ и пр.

Около черковище Св. Духъ перущичане копахѫ та извадихѫ различны металны издѣлія; едны отъ тѣхъ, като изгнылы вече, не ся познавахѫ явно, само осьмъ обрѫчя на колны колела и нѣколко человѣческы образы, излѣяны отъ жльтѫ мѣдь. Близо до реченыты вещи ся изровихѫ и главы

като конскы, нъ не е вѣроятно да сѫ таквызы, зачтото зѫбыты имъ бѣхѫ много по-голѣмы отъ обикновенныты конскы зѫбы.*

Четвьртата чясть е била малко нѣчто отдалечена отъ третѫтѫ камъ югъ, на мѣсто, отъ което три четвърти е сега ленища, лозя и нивя на перущичяни, а една четвърть отъ него захваща Перущицѫ — село отъ около 250 кѫщы. — Тукъ ся съглядуватъ много кѫщны развалини; изъ тѣхъ ся намиратъ голѣми прьстени сѫдове (кюпове), чтото въ тѣхъ могатъ да се съберѫтъ троица. Виждатъ се такожде и черковны развалини; отъ тѣхъ имянно сѫ: Св. Троица, Св. Павелъ, Св. Димитрій и Св. Недѣля, които ся отвѫдь Перущицѫ къмъ сѣверь; Св. Георгый и Св. Никола къмъ югъ, а Св. Иванъ и Св. Спасъ вѫтрѣ въ селото.

А пятата часть е била разположена около Устинското блато и по мѣстото на днешнѫ Устинѫ — турско село отъ около 200 кѫщы. — Вѫтрѣ въ това село, както и въ околностьтѫ му ся намиратъ черковищны развалины; нъ отъ повечето имената сѫ ся забравили. Отъ тѣхъ ся спомнятъ само Св. Марія и Св. Архангелъ, прьвата къмъ Истокъ, а втората къмъ Сѣверъ отъ Блатото. — Къмъ юго-западъ отъ това блато до горѫтѫ има едно равно мѣсто, което ся зове Гергевецъ. Споредъ казванието на нѣкои старци и по изгледъ на устройството на основанията, кои сѫ цѣли въ земѭтѫ, види ся да е было на това мѣсто голѣмъ мънастырь — Св. Георгый. Тѫдѣва ся намиратъ много чисты сребърни и златни блъгарски монеты.

Тоя градъ, Драговецъ, спорядъ както ся види пространството на развалинyты му, е былъ не малъкъ. Жителіети му сѫ ся поминували съ земедѣліе, скотовъдство и съ ловенѣ рыбѫ, коѭто е давало блатото, что е было въ срѣдъ градѫ и което тогава е било пространно, длъбоко и плъно съ рыбѫ. (Мнозина старцы, казватъ, че пристигналы онова врѣме, когато имало още малка една чясть отъ това блато и не могло да ся стигне дъно. Приказватъ такожде и, че излазялъ воденъ быкъ (?) изъ него, та гонялъ най-повече воловеты. Днесь това блато е почти съвсѣмъ сухо).

Отъ Крычемъ камъ югъ въ горѫтѫ ся намиратъ развалины отъ крѣпость. Другы най-явны крѣпостны развалины

* За тия разкопки на 9 мартъ 1862 г. Н. Геровъ съобщава на руския посланникъ въ Цариградъ следното: „Тия дни ми донесоха стари митологически бронзови фигури, доста изящна работа. Изкопани сѫ въ землището на едно село, което лежи въ политѣ на Родопитѣ — 3½ часа отъ Пловдивъ. Сѐ тукъ били намѣрени нѣколко колесници, заровени заедно съ такъмитѣ. Отъ конетѣ сѫ останали само съвсемъ изгнили кости и черепи съ узда въ уста. Тия зѫби сѫ необикновенни по своята голѣмина. Мѣстото, дето всичко това е намѣрено, нѣкога е било подъ здания, отъ които сѫ останали подземни входове" (Архивъ Н. Геровъ, I, стр. 999).

ся намиратъ камъ сѣверо-Истокъ отъ Крычемъ на единъ камькъ, който откамъ западъ си е естественно като крѣпость. Понеже тоя камькъ, гдѣто е была крѣпостьта е высокъ отъ полето около 100 стѫпки, та, макаръ и да има наоколо много воды, не могатъ да излѣзятъ на него, то е была докарана отъ горѣпомянѫтый Гергевецъ — мѣсто много по-високо, по водопроводы, които ся намиратъ и до днесъ. Тия развалины сега ся зовѫтъ Колеево (по турски). (Въ дъното на тоя камькъ има две дълбокы дупкы, полѣгато отъ около 30 разкрача, както ся видятъ да сѫ копаны. За тѣхъ ся приказва, че когато ся прѣвзимала тая крѣпость, непріятеліети ископали тыя дупкы за лѫгѫмъ да двигнѫтъ крѣпостьтѫ что е была отгорѣ).

Другы пакъ сѫщы крѣпостны развалины, кале зъвомы, има камъ югъ отъ Перущицѫ половинъ чясъ надалечь, надъ Свято-Тадоровскый мънастыръ връхъ твърдѣ ягкѫ скалѫ, гдѣто може ся възлѣзе само отъ едно мѣсто. Тука и до днесь стои здраво водосъбиралището (щерната) направено тогава за събиранието дъждовнѫ водѫ.

Въ врѣмя на прѣвзиманието Драговецъ отъ турцыты повечето му жителіе были погубени, а останѫлити избѣгали въ горѫтѫ, гдѣто, злѣ-добрѣ, живѣли, догдѣ ся умирило. Найсѣтнѣ едны отъ тыя малко жители, като имъ ся нещѣло никакъ да ся врънатъ въ Драговецъ, зачтото былъ изгоренъ, распрьснали ся по различны страны, а другы, отъ любовь къмъ града си, слѣзли отъ горѫтѫ, та изново пакъ ся заселили, кой въ коѭто чясть е былъ живѣлъ испьрво и дали особни имена на всякѫ чясть.

А пакъ една съвсѣмъ малка чясть отъ Драговечкыты жители около 15—20 домородства — още прьво, когато избѣгнѫли изъ града, засѣлили ся въ горѫтѫ 2 часа далече отъ Крычемъ, на това сѫщо мѣсто, гдѣто е днесь мънастыръ Св. Богородица, и наименували селището си Банково; направили си и црьквицѫ Св. Богородицѫ. Въ Перущица ся намира днесь на старо-блъгарскый языкъ едно старо печатно Евангеліе, чійто крайны листове сѫ откѫснѫти, въ което има тоя рѫкописенъ надписъ:

да сѣ знае, какѡ повезá сыѥ Євгѓлїе, вльчо кáловь ѿ хаидйиово, оу̑ хрáмь рожтвó Кѭци сыѓречь вь бáнково, да слѫжи за неговь дш̃ь. и за родйтелехъ ѥ̃го, и кóй се ке, покѣси да го йзнесе ѿ Кѭц҃ да мѭ е сѣперница и вь сы̑ вѣкь и̑ въ вѣдѫщій и да е прóклеть. ѿ т҃ ийи сты̑хъ Оц҃ь. вь вѣкы, âминь.

Това селце е сѫществувало близо до 1740 год. па послѣ самò ся развалило, и то повече оттова, че мѣстото е диво и неплодородно, та не сѫ могли жителіети му да ся поминуватъ

и така сѫ ся преселили пакъ въ полето. Това мѣсто, обаче, не останѫло съвсемъ пусто: тука още тогава въ имято на црьквѫтѫ ся въздигнѫлъ мънастирь, който сѫществува и до днесъ.

И така тоя градъ Драговецъ, който напрѣдъ ся съставлявалъ отъ пять многолюдны и богаты чясты, разкѫсалъ ся на много малкы и съвсѣмъ сыромашкы чясты, отъ които едны отдавна сѫ ся разтурили. Днесъ сѫществующыты ся тыя; Перущица, Устына, Крычемъ, Конаріе и Пастушя.*

II. Ангелъ Утѣшитель.

(Д. Г Лачковъ).

Отъ ясно небо
На зелено клѫбо,
При слънце жярко
Печяленъ горко
Въ разны испытны
Азъ беззащитны
Гдѣ-кѫдѣ ходихъ
Не с' успокоихъ:
Въ горѫ зеленѫ
Съ водѫ студенѫ
Отъ изворъ быстрый
Съ крысталны искры
Горящи грѫды
Отъ разны бѣды
Колко и да квасихъ
Не гы погасихъ;
Въ пространно поле
Горѣ-надолѣ
Колко ся скытахъ
Утѣхѫ нѣмахъ.
Едноже благо,
Что е менъ драго
Чтомъ ме пороси
Огънь м' угаси:
Посрѣдъ глѫбокы
Мысли высокы
Что ми дробяхѫ
Срьдце и кѫсахѫ.
Мой утѣшитель
Ангелъ хранитель
Простира рѫкѫ —
Двига ми мѫкѫ;
Стана ми бѣло —
Всичко видѣло:
Свѣтнѫха очи,
Срьдце заскочи . . .
Спасенъ отъ жялость
Пъленъ же съ радость
По длъжность взембамъ
Ангелъ въспѣвамъ;
Стихове лѣѫ
Пѣсьнь му пѣѫ:
Друже мой вѣрный
Въ благость безмѣрный
Не мя оставяй,
Нито забравяй,
Дорь слънце грѣе
И вѣтьръ вѣе;
Нъ съ твои крылѣ
Въ мое безсиліе
Мя подкрѣпявай
И утѣшавай
За туй азъ бѣденъ,
Колко съмъ вреденъ,
Съ все срьдце радіѫ —
Тамянъ ти кадіѫ,
Вѣнецъ ти плѣтѫ
Длъгъ дорь до петѫ
За честь и любовь
Къмъ тебъ во вѣковъ.**

* Печатано въ сп. „Гайда“ (бр. 7 отъ 1 априлъ 1866 г. стр. 112—114), излизаще подъ редакцията на П. Р. Славейковъ въ Цариградъ.

** Сп. „Читалище“ 1871, кн. 19, стр. 608.

III. Две писма на П. Бонева.

На 22 мартъ 1858 г. П. Боневъ пише отъ Бѣлградъ на Н. Геровъ въ Пловдивъ:

Бае Найдене!

Азъ, Васъ признающіи, съ голѣмо почитаніе и надѣждѫ, осѫдихъ ся днесь писмено да Ви посѣтѫ „Христосъ воскресе“ и състояніето си извѣстѫ:

Въ 1851 лѣто, съ воловыты сьмь ся разхождалъ по полѣ-то, а въ—55 годинѫ отъ полѣ-то ся прибрахъ и въ Пловдивъ припнахъ, а то сте пакъ Ви натова причинѫ и Христо Г. Дановъ— К.[1] съ намѣреніе учити три годины. Въ растояніе рѣченыты годины, доволно ся ползовахъ, благодаря и на наставныци-ты и приятели-ты азъ като ученикъ возрастенъ неупотрѣблявшій свое драго-цѣно време на вѣтра; прочитающій различны кныгы и вѣстници; направихѫ ма да мисліѫ и чувствовамъ за просвѣщеніе и образованіе народно, па и свое и така, откакъ отиде бае Константинъ[2] въ Руссіѫ колкото можяхъ придумахъ пристоятелы-ты: Бае Архангелъ и Братіето ми, за да идѫ въ Бѣлъ-градъ. Тръгнахме заедно даидимь да ся допытаме при Господина Іоакыма[3] Пловдивскаго учителя, нъ той вмѣсто да гы въодушеви, напротивъ умрътви гы, нъ ито . . . Азъ увѣренъ, като знамь, че бае Архангелъ отъ Васъ е побуденъ къмъ ученіе, то той Ваши-ты къмъ мене относящіисе съвѣти ще да удобры. Писахъ имъ много пѫти, а тій ми ся нищо неодговарять, види се че искатъ и отъ другыіго доказъ. Молѫ Вы . . . цѣлува рѫкѫ-тѫ понизный.

Перущенинъ.

Петръ Боневъ (Т.)
ученикъ III-ый разрядъ Гимназ.[4]

*

Благородному Господину Стояну Чомакову Докторѣ
въ Пловдивъ.

Бѣлъ-градъ 3-ый септембр. 1860 лѣто

Почитаемы Господине Стоянчо,

Подбуденъ отъ Ваше-то благородно и родолюбиво срьдце и отъ наклонность-тѫ, коя-то показвате въобще къмъ всякиго българина, дрьзнахъ и азъ съ настояще-то писмо покорно да вы помоліѫ, да бы ми се притекли въ помощь съ

[1] Клисурецъ.
[2] Константинъ Геровъ.
[3] Якимъ Груевъ.
[4] Изъ архивата на Н. Геровъ I, 27.

нѣколко рѣчи, сирѣчь упомените зеть-ми Архангела Гичева отъ Перущицѫ, кой-то ми е, отъ както сьмь ся отдалъ на ученіе, стоялъ на срещѫ (харчилъ е), и сега сьмь оставенъ отъ всякаквѫ человѣческѫ помощь.

Познато Вы е Г. Стоянчо, че въ 1857 лѣто, като поискахъ да идѫ по другы мѣста, за да продължѫ наукѫ, добыхъ дозволеніе отъ зетя си и братя-та си, и така по щастіе или злощастіе, дойдохъ въ Княжество Сербіѭ. Въ Сербіѭ става вече четврьтѫ годинѫ какъ слѣдвамъ рядовно наукиты. Но понеже сьмь отъ много врѣмя усѣщалъ невъзможностьтѫ на наши-ты, за да харчатъ толкови пары по мене не сьмь трьсилъ срѣдство, за да гы освободѫ отъ иждивеніе. И така лани въ промѣнѫ-тѫ въ Сьрбіѭ, като дойде Князъ Милошъ, азъ направихъ прошеніе, и молихъ княза, да ма земе на свое иждивеніе, което сполучихъ (да имамъ по 50 цванцига на мѣсецъ); обаче догдѣ ся рѣши въ растояніе на 5 мѣсеца, задльжихъ ся 20 минца, за които сьмь притесненъ а и притесняватъ ма да им гы платѫ. Пакъ за да не бы ма тужили,* та да изгубя и това, кое-то сьмь получилъ отъ княза: то Вы колѣно-прилонно молѭ, да докажете бай Арахангелу, дано пожертвува тиі 30 минцове, за които ми е писалъ вечь два пѫти, че ще гы испрати.

Молѭщій Вы за това, остаіѫм съ плънѫ надеждѫ, че щете уважите молбѫ-тѫ ми, а азъ ще бѫдѫ Вамъ до край живота си признателенъ и покоренъ.

Петръ Бонѣвъ Ташевъ

ученикъ въ Бѣлоградскѫтѫ Гимназія Перущенинъ**;

IV. Речь държана на училищнитѣ изпити презъ 1868 или 1869 год.

отъ учителя-свещеникъ хаджи Георги х. Тилевъ.

Почитаемый мы Селяне!

Ето отговорите чюхте на ученицитѣ на които уцѣненіето зависи отъ Васъ. На последъкъ нека издамъ и Азъ слабый си гласъ да поговоря нечто относително за врьвежятъ на училищата и какъ всяко едно нѣчто съ каква свята надѣжда, деятелность и радость ся почнова съ намѣреніе за добра сятнина.

Чтомъ ся появятъ прьвыты дны на веселата пролеть, земледелецътъ и трьговецътъ почноватъ дѣлата си съ такъва дѣятелность и радость, като че имъ прѣдвещаватъ едно найблагополучно щастіе за презъ цѣлый имъ животъ. И така увѣрени ты на предвещанното тѣмъ благополучно щастіе от-

* Сѫдили.

** Сборникъ на Б. Ак. на на наукитѣ, кн. 12, стр. 532.

пущатъ ся въ голѣмы трудове и опасности, като сѫ ся услонили на святата надѣжда.

Земледелецътъ оре, копае, сѣе и разноски прави съ неизказана радость съ намѣреніе, че за напрѣдъ той ще бѫде честитъ като прибере изобилно плодовете на трудътъ си. Тѫй сѫщо и трьговецътъ, като трьгне или почне трьговията си. Той съ едно великодушіе, съ една вѫтрешнѫ радость съ весели пѣсны по пѫтътъ показва ся и си мисли че е сполучилъ въ трьговіѭтѫ си и не изльганъ въ надѣждѫтѫ за благополучното си щастіе.

Помислете си сега поч: слуш: Когато тый слѣдъ свршванието на работата си останатъ не изльганы и доста задоволены отъ трудътъ си, каквы биватъ тѣхныты срьдца и каква радость ся изобразява по лицата имъ. А на противъ: когато земледелецътъ отъ градъ не дай Боже, сушя или кишовно врѣмя, а трьговецътъ слѣдъ преглѣдванието на смѣткѫтѫ си останатъ излъгани въ надѣждыты си, какви биватъ тѣхныты срьдца и каква радость може да се изобрази на лицата имъ? То е явно и всякой ще каже че срьдцата имъ ще бѫдатъ уврѣдени и чрьтите на лицата имъ ще показватъ въ мѣсто радость скрьбъ, въ мѣсто веселіе, грижы и срамъ, съ една рѣчь въ мѣсто благополученъ животъ, а тѣ остаятъ съ всѣмъ отчаянни и огрижни за на прѣдъ даже ако би да не загладятъ изгубеното си.

Така сѫщо става и съ единъ учитель комуто ся препорѫчва доброто въспитаніе на децата. Това най-трудно дѣло, Той почнова съ една голѣма живость, като си мисли за добрата сетнина, която ще произведе, ще ся труди непрестанно какъ да може по-лѣсно за малко врѣмя, да даде ясны познанія на ученицыты (за които ся били тѣ достойни) съ намѣреніе, че той изпьлнява една отъ най-святыты дльжности; сѫщеврѣменно глѣда да привлече искреннѫтѫ любовъ на съгражданетѣ къмъ себе си и да принесе изискуемыты отъ него плодове за въ полза на отечеството си. Съ една рѣчь всичкы тыя трудности и мѫчнотій Той трьпи защото ще дойде единъ день, въ който да въстрьжествува, и да ся счита честитъ отъ успѣхътъ и плодовете които ще покажятъ ученициты му. Нъ когато доде опредѣленій день, въ който да се явѫтъ неговы-ты трудове и отчякванны плодове за въ полза на отечеството му, ся недостаточны, какво быва тогава за такъвъ единъ учитель? На истина казвамъ, че то е единъ голѣмъ срамъ и безчестіе на званіето му.

Зада не простирамъ на дльго, нека си кажя, че това ся случи и съ самы-ты насъ тая година. Ные, като ся натоварихме или по добре да кажя като ни дадохте управленіето на училището за което ви отказвахме, почнахме дѣло-то си съ една срьдечна и искренна дѣятелность, спорядъ както трѣбваше и както ся падаше на единъ свой да ся потруди

за своего; и всякой день ся трудяхме непрестанно спорядъ колкото ни допущаха силы-ты, да посѣемъ семена въ срьдцата на чядата вы, отъ които да ся ползоватъ ако не повече, то поне колкото за тѣхъ си.

Въ начялото на годинѫтѫ, мы бѣхме на пльно увѣрены, че освѣнъ гдѣто щѣхме да испълнимъ дльжностьта си, която ни ся налагаше, нъ даже да принесемъ доволно полза на обществото, като глѣдахме, че доволно число ученици ся стекоха въ училището, което ако бѣха слѣдвали редовно, то нашій трудъ отъ тѣхны-ты отговори щеще да ся покаже. Но ето че останахмы излъганы, отчаяны и обезнадѣждены.

Въ такыва малкы дны на зимата ніе тегляхме гюрюлтіята на 192 дѣца освѣнъ момичетата, нъ намъ колкото и да ни беше мѫчно, мы всякога ся успокоявахмы като си припомнювахмы дѣнътъ, въ който ще да се явѫтъ нашити трудове и за на презъ летото като има доста чясове за работене. Нъ ето че и тия нашы надѣжди ся осуѣтиха още преди два месеца, защото по гол: учен: въ които имахме надѣждѫ да засвидѣтелствуватъ съ отговоры-ты си нашы трудове въ днешній день, оттѣглиха ся отъ училището безъ да ся обрьнатъ вече на дире да погледатъ. И така отъ такова едно число ученици, ето колко ся останали и то кои. Не знамъ на кои причини да отдадемъ това нередовно слѣдваніе на учен: въ училището и това хладнокрьвіе къмъ него. Ако да беше вѫншнѫтѫ ни полска работѫ, то и лани сме имали сѫщѫтѫ даже и повече отъ сега. Нъ мы тукъ ся съмняваме да не бы по причинѫ че ный сме въ училището.

Нъ както и да е, почт: Сел: Този постъпъкъ и това хладнокрьвіе за Насъ е много убивателенъ, както отъ къмъ нравственнѫ тѫй и веществennѫ ползѫ, а особенно за младежътъ въ днешне врѣмя. Зада вы казваме какви ся ползи произлѣзле отъ него е излишно, понеже Вы ся каза по прѣди. Нъ като Вы желайме, П. С., всякога доброто и молитствуваме благополучны да бѫдатъ предпріятіята Ви въ всяко дѣло, молиме Ви най-искренно да отхвърьлимъ това хладнокрьвіе отъ по мѣжду си за училището, което ся показва въ насъ, и на мѣсто него нека покажемъ една искреннѫ дѣятелность за него и редовно да испращаме чяда си въ него, защото въ него ще познаятъ тѣ, что е Богъ, Вѣра, Народность, родители и Отечество сир: какви дльжности иматъ тѣ за прѣзъ цѣлій си животъ; тукъ въ училището ще ся образуватъ вашитѣ синове които ще Ви бѫдатъ наслѣдницы на това, което ще имъ оставите.

За доказателство на думы-ты ны нека Ви напомня думы-ты на Спасителя Нашего Ис: Хр: който казва: „Оставете децата да дохаждатъ при мене и не имъ забранявайте защото за такыва е царството Божіе“. Отъ тыя спасителевы думы явно ся види, че детето трѣбва още отъ малко да навикне въ духътъ на Евангелскѫ-тѫ истина, която ще му бѫде най-добрій рѫководитель за презъ цѣлій му животъ. Нъ за да добіе то този добрій рѫководитель трѣбва да слѣдва въ училището и въ него ще го намѣри. Тыя негови думи всякой разумява и познава като че ли ни казватъ така: оставете дѣцата да дохождатъ въ училище-то, защото тука само ще може да познаятъ что се изиска отъ единъ христіянинъ, отъ тука ще ся научѫтъ какъ трѣбва да живѣятъ презъ този земный животъ за да може да спечелятъ Вѣчный. Имаше още много мримѣри да Вы прикажя, нъ като мисля че тія сѫ доста и друго да не дамъ отягченіе то свръшвамъ.

Сега некъ ся помолимъ на Бога, който е податель на всѣко добро, да излива изобилно благодатьта си върьху всичкы насъ, а най-повече върху ученицы-ты, съ която да успѣватъ въ уроцы-ты си и чрѣзъ която да можятъ да принесътъ изъ послѣ и некаква си полза на отечеството. Нъ нека да вдѫхне и въ насъ родители-ты чувство, съ което да оцѣнимъ наукѫтѫ, и защото образовніето зависи отъ самиты насъ Родителиты. На конецъ нека продльжи животъ-тъ ни на всичкы, какво да можемъ да дочяками испитаніе и за напрѣдъ. Аминъ.

V. Телеграми.

На 4 май въ 4 ч. и 3 і мин. отъ Пловдивъ била подадена следната телеграма „до Високата порта:“

На 3 май 1876 г. голѣмъ брой бунтовници, жители на 8 села, укрепени групово въ една старинна крепость, намираща се между селата Цѣрово и Каково (Мухово?,** Пазарджишко и Софийско, се възпротивили съ орѫжие въ рѫка на действуващия при Капуджикъ Хасанъ-паша. Въ отговоръ на това нашата войска ги атакувала яростно и ги разстроила напълно. Въпрѣки писменото имъ обещание да искатъ прош-

---

* Покойниятъ отецъ Тилевъ е ималъ навикъ да запазва черновката на всичко, що е писалъ: писма, речи, проповѣди, описания и т. н. По всичко личи, че той е ималъ извънредно голѣмъ архивъ, и днесъ отъ него е останала само известна часть, която се пази отъ неговия синъ г. Александъръ Тилевъ и въ която има доста любопитни и важни документи. Г-нъ Ал. Тилевъ бѣше тъй любезенъ, че ни предостави напълно да изпользуваме тоя архивъ, за което му изказваме сърдечна благодарность. Тая речь помѣстяме като твърде характерна за оная далечна епоха и за възгледитѣ на отецъ Тилева, тогава още младъ свещеникъ, върху училището.

** Навѣрно се отнася за Еледжикъ, кѫдето били събрани много възстанници, заедно съ жени, дѣца, покѫщина, добитъкъ, отъ селата Калугерево, Лесичево, Славовица, Кара Мусалъ, Мухово, Цѣрово, Сърт-харманъ и Дерехарманъ. На 1 май войскитѣ на Хасанъ-паша, който идѣлъ откъмъ Нишъ, съ множество башибозукъ и черкези нападнали Еледжикъ и въ бѣгството загиналъ множество народъ. Тукъ падналъ и изпитания бунтовникъ Гене Телийски.

ка и да се подчинятъ, бунтовницитѣ отъ селата Белделеръ Семчиново, Варвара и Сайдли (Саитово), Пазарджишко, още продължаватъ да разбойничествуватъ. Съобщаватъ ни отъ Пазарджикъ, че бунтовницитѣ въ с. Батакъ, на 6 часа разстояние отъ тоя градъ, сѫ обходени отъ войска. Точниятъ имъ брой не се знае.

Въ с. Перущица, на $4^1/_2$ часа разстояние отъ Пловдивъ, повече отъ 1000 д. ешкия (разбойници), укрепени въ дветѣ цръкви, въпреки отправенитѣ къмъ тѣхъ увещания и предложения да се предадатъ, стреляли усилено презъ прозорци и стенни дупки срещу доброволцитѣ на Решидъ-паша и убили нѣколко отъ тѣхъ. Въ отговоръ на това доброволцитѣ ги контраатакували и, следъ като имъ превзели цръквитѣ, съкрушили ги напълно. Отъ тѣхъ 420 д. мѫже и жени се предали и поискали прошка. Тѣ сѫ настанени на удобни мѣста и сѫ продоволствувани отъ насъ.

Дадохъ нуждитѣ наставления на Хасанъ-паша, който, както ни съобщи преди малко пазарджишкиятъ комендантъ, е тръгналъ къмъ Чека (Мечка?), за да се присъедини съ два табура и два топа, за общи действия, къмъ намиращата се на това мѣсто войска на Решидъ-паша. Съобщава ни се отъ Пазарджикъ, че комендантътъ Адилъ-паша е назначенъ да разследва копривщенскитѣ разбойници, които на брой 5—6000 души изпратили писмо да искатъ прошка. Въ Пловдивъ спокойствието и сигуностьта сѫ възстановени. Всѣки се е отдалъ на своята работа. Слава Богу, за сега и въ другитѣ касаби на Ливата не сѫществува никаква опаность.

4 майсъ 1282 г. отъ Егира. Пловдивски Мютесарифъ
(4 май 1872 г. Абд-ел-Хамидъ.*

*

Г-нъ Панчо Доревъ, който усърдно превежда турскитѣ документи върху нашето минало, даде м. г. въ софийски в. „Зора“ превода на сѫщата телеграма (изъ турскитѣ държавни архиви), адресирана „до Негово Височество Великия везиръ“; тя има малко нѣщо по-друга редакция, имената на нѣкои села сѫ предадени по-иначе, та не е излишно да дадемъ и нейния преводъ, както следва:

Отъ Пазарджикъ на 3 май съобщаватъ:

Събралитѣ се отъ осъмь села множество разбойници въ едно старо укрепление между селата Каконе(?) и Жерава(?), Пазарджишко, се противопоставиха съ орѫжие срещу потеглилия съ войскитѣ си Хасанъ-паша, но бидоха разпръснати и подписаха задължение, че се разкайватъ. Селата Бѣ-

* Турскиятъ текстъ на тоя документъ се намира въ Ориенталския отдѣлъ при Соф. нар. библиотека и е преведенъ отъ нашия туркологъ г. Вл. Тодоровъ — Хиндаловъ.

льово, Семенча (Симчиново), Варвара, Саитли (Саитово), Пазарджишко, продължаватъ да разбойничествуватъ. Разбойницитѣ въ с. Батакъ, на 6 часа разстояние отъ Пазарджикъ, лека-полека се обсаждатъ, но не се знае числото имъ.

Повече отъ 1000 души отъ с. Перущица, на $4^1/_2$ ч. разстояние отъ Пловдивъ, се укрепили въ дветѣ селски черкви и сѫ стреляли презъ прозорцитѣ на доброволческитѣ войски на Решидъ-паша. Тѣ отказали да се предадатъ и, понеже убили нѣколко доброволци, минало се въ настѫпление, черквитѣ били превзети и всичкитѣ разбойници изтребени. Предалитѣ се около 420 д. мѫже и жени били настанени на съответни мѣста и имъ се дава храна.

Споредъ сега получени отъ помощникъ-коменданта на Пазарджикъ телеграма, генералъ Хасанъ-паша потеглилъ съ две дружини и два топа за Брацигово; дадохме заповѣдь на намиращия се наблизо Решидъ-паша да се присъедини съ цѣлата си часть. Около 5—6000 разбойници отъ града Копривщица изпратиха писмо, че се предаватъ; натоварихме комендантътъ негово превъзходителство Али-паша да отиде на мѣстото. Въ Пловдивъ всѣкой си гледа работата, въ другитѣ околии на окрѫга, слава Богу, всичко е спокойно.

Пловдивски окр. управитель
Абдулъ Хамидъ.

VI. Докладъ на Великото везирство до Н. В. Султана.

(назначава се Изпитателна комисия по възстанието).

Ние бѣхме изпратили официално и неофициално много чиновници да изследватъ причитѣ и степенитѣ на оповестенитѣ съ нѣкои преувеличени злочинства отъ страна на мохамеданското население въ българскитѣ събития, станали преди четири месеца въ Пловдивско. Известно е, че въ горепоменатата случка българитѣ се осмѣлиха да убиватъ падналитѣ въ тѣхни рѫце мохамедани, та въ отговоръ на това населението на съседнитѣ мохамедански села съ орѫжие въ рѫка е потеглило срещу възстаналитѣ българи въ мѣста, дето не могли да пристигнатъ редовни войски. Това е обяснимо и нѣма що да се каже за станалитѣ убийства за самоотбрана.

Но отъ изследванията на изпратенитѣ чиновници да анкетиратъ случкитѣ излиза, че известията и разказитѣ, какво следъ като нѣкои български села се подчинили и искали прошка, мохамеданитѣ отъ околнитѣ села сѫ ги нападнали и освенъ, че сѫ разграбили тѣхнитѣ вещи и добитъкъ, но сѫ убивали мѫже и жени и особно малки деца — до известна степень отговарятъ на истината, а тѣзи действия и по

закона и по шерията (вѣрата) и разума заслужаватъ порицание и наказание. И зложелатели, съ нѣкои прибавки и преувеличения, давайки зловеща форма на тѣзи новини, възбудиха общественото мнение на всѣкѫде въ Европа, особно силно въ Англия, дето вълнението взе извънредни размѣри.

Този въпросъ трѣбва бързо да се ликвидира и сериозно да се вземе подъ внимание отъ страна на държавата. Затова решихме веднага да изпратимъ въ България една Извънредна комисия отъ справедливи и знатни лица, подъ председателството на н. пр.-во Саадулахъ-бей* съ членове: Логофетъ-бей и Иванчо-ефенди** (отъ Държавния съветъ), Блакъ-бей (директоръ на печата), Васа-ефенди (комисарь за Херцеговина) и Селимъ-бей (бившъ председатель на Пловдивския извънреденъ сѫдъ).

Анкетната комисия ще има за задача:

1. Да извади наяве причинитѣ на въпросната случка и да наложи законнитѣ наказания на провинилитѣ се въ българскитѣ събития башибозуци.

2. Да изнамѣри разграбенитѣ вещи и да ги повърне на тѣхнитѣ стопани.

3. Да подслони преди настѫпването на зимата християнското и мохамеданското население, което е пострадало, а на ония, чиито кѫщи сѫ опожарени, да се построятъ нови.

4. Да настани дѣцата и сирачетата въ сиропиталищата, както и да се погрижи за изхранването на неспособнитѣ и осакатенитѣ лица.

За горнитѣ цели да се авансиратъ на комисията петь товара (500 х.) грошове.

27 Шевалъ 1293 г. (4 ноември 1876 г.).***

Сѫщия день била издадена и надлежната султанска заповѣдь за назначаването на тая комисия, чиито председатель е и авторъ на „Важенъ рапортъ“, извлечение отъ който даваме въ приложение VIII.

VII. До бълг. екзархия въ Цариградъ.

(писмо отъ пловдивската бълг. митрополия).

(Извадки).

Ваше Блаженство!

На прьвый маій станѫ послѣдното разореніе и крайното съсипваніе на селото Перушицѫ. Това село състояще отъ 300—400 кѫщы бяше едно отъ най-хубавыты въ Каазѫтѫ ны; беше като цвѣтіе въ еднѫ краснѫ градинѫ и отъ день на день съ чюдесенъ успѣхъ напрѣдваше въ всѣко отношеніе, въ нрьвственно и вещественно. Но колкото бяше Богато, въ цвѣтущи състояніе, и показваше явны знакове на напрѣдъкъ и развитіе, толко ненадѣйно и брьзо станѫ съсипваніето му и неистълкуемо разореніето му. Селяныты на това село бяхѫ заплашены да не бы да ся нападнѫтъ отъ турското населеніе на околныты села, съ които преды врѣмя още не минували толкозъ добрѣ. На последно на 24 Априлія прьвенцыты на това Село бѣхѫ дошли да искѫтъ помощь отъ хюкюматѫ за да гы забраны отъ едно подобно нападеніе, спорядь както бяхмы Ви съобщили въ едно отъ прѣдашне писмо. Тѣ въ сѫщото врѣмя поискахѫ подобнѫ защитѫ и нѣкой другы отъ околныты Села, находящы ся тѫіѫ стрьнѫ.

Споредь свѣденіята, които ни ся доставихѫ, съжителыты турцы прибрали и оружіето на християныты по тѣзъ страны, които сега нерачили да прѣдадѫтъ оружіето си, били излаганы на разны наказанія, а нѣкои села по тая причинѫ были прѣдадены на ужасно разореніе съ пожарь.

Пьрвенцыты отъ Селото Перущицѫ, които бѣхѫ дошли да искѫтъ помощь отъ хукюмата при другото, казахѫ на правителството какъ минѫлѫтѫ нощь (на 24 срѣщу 25) видѣли че ближното до тѣхното Село Курт-Конаре (Юнджиларъ) горѣло, и че бѣхѫ чюли гьрмежь на пушканія, който траялъ прѣзъ цѣлѫтѫ нощь наедно съ пожарьтъ. Но въ сѫщото врѣмя увѣряваха, че двѣ момчета отъ сѫщото Село, като были вѫнь отъ Селото сполучили да избѣгнѫтъ. Тѣ като пристигнѫли въ Селото имъ, разказвали какъ Селото имъ ся нападнѫло отъ черкезыты и турцыты жители на околныты Села. Хукюмата въ другый день (на 25 апрл.) испрати и за Перущицѫ двѣ заптіета, нъ заржньтѫ на 26 Априлія другыйтъ день пристигнахѫ други хора отъ сѫщото, Село Перущицѫ, и увѣряваха, че нападеніето на Селото имъ отъ стрѣнѫ на турското населеніе ще стане скоро, защото двѣты заптіета, които сѫ ся испратили за Селото имъ, като утишли въ Турското Село Устинѫ да занесѫтъ нѣкаквы писма, не сѫ ся завръщали назадь, а това было знакъ че другыйть день ще ся нападнѫть, и че ближното Село Курт-Конаре е пострадало защото като отишли двама отъ тѣхныты селяне да видѫтъ изъ далѣчь какво е станѫло съ това Село, черкезы, които бранили околныты страны, пускѫли, и единый отъ тѣхъ сполучилъ да избѣгне, а другый останѫлъ на мѣстото мъртавъ.

По слѣдствіе на това, на другія день (27 м.) правителството испрати еднѫ комисіѫ, състояща отъ троица турцы и единъ Българинъ да отиде въ селото Курт-Конаре, да испыта и изучи отъ близу какво е станало въ това Село, а послѣ да прѣмине въ Селото Перущицѫ, да увѣри християныты, че

* По-късно пълномощникъ на Турция при преговоритѣ за С.-Стефанския предварителенъ миръ.

** Презъ време на анкетата и следъ нея въ Цариградъ Иванчо-ефенди се държалъ по-независимо и гледалъ на работитѣ по-критично, та на 6 априлъ (1876 г.) билъ уволненъ отъ Държавния съветъ и на негово мѣсто билъ назначенъ д-ръ Ст. Чомаковъ.

*** П. Доревъ. Изъ в. „Зора“ 1930.

нетрѣбва да ся страхувать и послѣ да даде и потрѣбныты наставленія на околныты турски Села, за да живѣять съ христіаныты въ миръ и любовъ. Комисеіѫтѫ прѣды да пристигне въ Селото Курт-Конаре, за гдѣто бѣше испратена, ся врьнѫла назадь, защото на пѫтя срѣщнѫла двама христіаны отъ сѫщото Село, придружены отъ единъ черкезинъ имаминъ на ближното Село Черкезко, които имъ расправили, че само тричетири кѫщи изгорѣли, нѣколко отъ добитъкътъ имъ ся поразилъ, и десетина дѣтца отъ страхъ ся умрѣли.

Всичко това было доста за да ся убѣди комиссіята че нѣмало нищо, и ся упѫтила камъ Перущицѫ. Тамъ въ околностыты на това Село на едно далѣчно растояніе видѣла едно голѣмо множество народь турцы събраны подь особенны знамя отъ околныты Села, и стремящы ся да нападнѫть на Перущицѫ. Селяныты отъ това Село, които были на отбранѫ нарѣдены изь около Селото си, повыкали, да приближи при тѣхъ комисіѫтѫ, съ която ся споразумели и испратили наедно съ неіѫ пятима отъ по прьвыты Селяне да иджтъ въ близкото турско Село Устинѫ, и да направѫть помиреніе, съ прьвенцыты турцы, които ся намирали въ това Село.

Комисіѫтѫ щомь тръгнѫла отъ Перущицѫ видѣла отъ ужясъ да ся обърща отъ голѣмы пламацы ближный манастырь храмъ Св. Теодоръ, и послѣ като пристигнѫла въ Устинѫ намѣрила твърдѣ злѣ настроено населеніето, и неотклонимо отъ намѣреніето да ся нападне Перущицѫ и да ся съсипе единъ пѫть за всегда, за да могѫть да бѫдять свободны отъ едно застрашяваніе отъ това Село. Нъ за да ся увѣрѫть, че Перущичане немѫть намѣреніе да направѫть нѣщо пакость на съседиты си турцы, поискали устинцы да имъ прѣдадѫть Перущичянцы орѫжіето си, още и десятинѫ отъ по знатныты Фамиліи въ залогъ. Перущичяныты прѣдставителіе пріели и двѣты прѣдложенія, съ исключеніе само, че оружіето си да прѣдадѫтъ не тѣмь, а на правителството, ако бы да имъ се поиска отъ него. Когато комисеіѫта почти свьршвалѫ работѫ и решила троица отъ прѣдставителыты перущенскы да останѫть въ Селото Устинѫ, като залогъ, а другыты двама да отиджтъ съ заптіетата въ Перущицѫ, да земѫть и Фамиліиты, както ся каза по-горѣ, става едно смущеніе и движеніе отъ вѫнъ на събраный народъ и ся дало знакъ да ся тръгва на Перущицѫ за нападваніе. И така като сѫ ся распрьснали Селяныты турцы, едвмъ излѣзнѫли комиссарыты отъ селото, и зѣлъ да се слуша страшенъ грьмежь на пуканія.

На другыя день раното пристигнѫхѫ въ Митрополіѫтѫ нѣколко-мина Селяны съ жены и дѣтцы, които съ плачь и трѣпеть ни разказвахѫ, че като си трьгнѫла комисеіѫтѫ, събраното околъ Селото имъ множество народъ изъ околныты турскы Села приближявало постепенно при Селото имъ и най-нанасетнѣ нападнѫло и ся започнѫло отъ двѣты стрьны

пушканіе: нъ изѣеднѫждь пушканіето прѣстанѫло като сѫ ся появили испратеныты отъ комисеіѫта чловѣцы и станѫло прѣдложеніе за миръ. Селяныты пріели и прѣдали нѣколко Фамилій, нь понеже турцыты несклонявали прѣди да си прѣдадѫтъ и оружіето си, една чясть отъ христіяныты сѫ ся рѣшили, и като си прѣдали оружіето излѣзли отъ црьквѫтѫ священныцы съ женыты и дѣцата напрѣдь; нь щомъ священницыты сѫ поклонили да целувятъ полѫтѫ на главатаря на движеніето, двамата священницы гы убыватъ (Единый отъ священницыты като не билъ смьртоносно ударенъ по главѫтѫ, прѣзъ нощьтѫ като дошелъ въ себе си, сполучилъ да избѣгне и да дойде въ града; той сега е затворенъ съ другыты затворницы перущичяне) и нѣкои отъ прьвенцыты, и като зѣло да ся разправя отъ страхѫтъ множеството заобиколили сѫ го турцыты, зѣли да пушкѫтъ врѫсъ него, и станѫло голѣмо пораженіе на хората. Тогава сѫ дали огънь на Селото и смущеніето станало още по ужясно. Въ това смущеніе некои сѫ могли да избѣгнѫтъ, а нѣкои ся завьрнѫли въ Селото и сѫ ся затворили внѫтрѣ и вънъ въ оградыты на двѣты църквы. Тогава сѫ ся запукали пушканіята и отъ двѣты страны.

Въ срѣдѫ на 28-ий Апр-ія испрати съ едно военно отдѣленіе Н. Пр. Решидъ Пашя, който като пристигнѫлъ следъ пладне въ Перущицѫ далъ заповѣдь да прѣстанѫть и двѣты стрьны отъ пушканіята. Той прѣдложилъ на Перущичяне да ся прѣдадѫть и да оставѫтъ свободно аскеръ да влѣзе въ Селото имъ (оная чясть която останалѫ неизгорѣла) и да ги бране; нь Перущичяны нерачили да излѣзѫтъ и да ся прѣдадѫтъ отъ страхъ да не бы да гы изсѣче баши-бозука. Н. Пр. Решидъ Пашя съобщи на Мутесерифина, че селяныты не ся прѣдавѫтъ, и въ такъвъ случай трѣбва да гы ударе.

На другый день (29 апр.) по предложеніе на Мутесарифъ пашя, ся отрѣди еднѫ комиссіѫ отъ троицѫ българе да иде въ Перущицѫ и да убѣди селяныты да не ся боять отъ аскеръ, защото той не е отишѫлъ да гы біе, а да гы бране. На комиссарыты дадохъ едно свое писмо, съ което увѣрявахъ селяныты, че трѣбува непрѣменно да излѣзѫть изъ црьквыты, и да си захване всѣкой работѫтѫ си, — въ противенъ случяй ще пострадѫть; но комиссіѫта не можя вѣчерьтѫ да тьргне; другый день ранното, когато отишла комиссіѫта, намѣрила отъ двѣ стрьны пушканіе и гьрменіето на топа. Едната црьква ся срутила отъ ударыты на топа; и хора които быле въ нея, мѫже, жены и дѣтца, нѣкои избѣгали и прѣминѫли въ другѫтѫ старѫтѫ цьрквѫ, нѣкои паднѫли мьртвы и нѣкои ся прѣдали. Тогава ся горѣли и другыты останѫли кѫщы.

Другыйтъ день вѣчерьтѫ, разбили портѫтѫ, на црьковнѫтѫ авлія и много человѣцы ся истрѣпали.

На 2-й (?) Маій станѫло послѣдното съсыпваніе и разореніе на Селото.

Женыты и дѣтцата, които ся останѫли живы, поставихѫ ся въ единъ ханъ, и отъ правителството имъ ся дава таинъ по $^3/_4$ отъ хлѣбъ за прѣхранѫтѫ имъ. Много жены имало распрѫстнаты по турскыты Села, правителството има грыжѫтѫ и за тѣхъ; тыя дны ся очеквать да ся докарать и тѣ. Мѫжіето които останахѫ живы и ся прѣдадохѫ ся подъ затворь въ единъ старь и баталясанъ хамамъ, че и истинтацыты неслѣдватъ.

И по́ прѣды бѣхмы съобщили на Ваше Блаженство, че подиганіето на еднѫ чясть населеніето отъ нашѫтѫ Епархія, трѣбвѫ да е станѫло по измамѫ отъ нѣкой отчяяны и безумны человѣцы, които трьсѫть счястіето си въ подобны работы. И наистинѫ измамата бѣше чюдесна и за това ни направи да ся смаемъ при еднѫ таквѫзъ ненадѣйна и толкозъ рѣшителна постѫпкѫ на хора, каквыто сѫ нашыты селяны кроткы, тихы и трудолюбивы, нь напослѣдне дѣлата идатъ да оправдаятъ нашыты съмнѣнія.

Прѣди нѣкой мѣсецъ, както и по̀-прѣди Ви писахмы, владѣеше една студенина и едно непріятно недовѣріе между двѣты народносты, турцы и българы, българыты ся страхувахѫ да не бы да гы нападнѫть турцыты, а турцыты ся страхували отъ българыты. Тѣзи слухове и тази боязьнь до такѫвѫ степень бѣше достигнѫла, чтото единъ день, нѣколко дны прѣды въскресеніе, единъ Дервишенъ, като по обиколилъ нѣкой и другы кѫщы изъ града, дошьль и въ Митрополіѫтѫ и заплашилъ хората, като увѣрявалъ, че непрѣмѣнно слѣдъ 30 дны христіаныты ще бѫдѫтъ поразены отъ турскый ножъ. Духоветы бѣха твьрдѣ смутени. Незабавно прѣдставихъ на правителството работѫтѫ и лошыты послѣдствія отъ распръсванѣто на подобны слухове, и Н. В. Прѣвъзходителство преждебившій Мутесарифинъ Азисъ-пашѫ испрати въ заточеніе горерѣченый Дервишенъ. По слѣдствіе на подобныты страхове за нападеніе и за да ся поутоложатъ духоветы распратихъ нарочно окрѫжното си писмо отъ 1ий истекшало Априлія, отписъ на което Ви испратихъ съ врѣмя.

Най-много ся боимъ за мирныты Села мѣста отъ башибозукътъ. Хората ся наплашены отъ башибозука и отъ всѣкадѣ искѫтъ войска да гы запре. Особенно отъ приключеніето въ Перущицѫ ся зададе общи страхъ. Говори ся че башибозуцыты като тръгнѫли отъ Перущицѫ отишли въ Брацигово кѫдѣ пребѣгнали хората съ̀ Фамиліиты си отъ нѣколко околны Села, ужясъ ни обзема като си помыслимъ че както тамъ, така и по другы главны Села, да не бы отъ страхъ както ся каза по̀-горѣ или отъ неспоразумѣніе въ тѣзи обстоятелства жителыты ся спротивѫтъ на башибозука и не ся прѣдаджть още и орѫжіето, както имъ се предлага,

или избѣгнѫтъ и стане разореніе крайно по цѣлѫтѫ Епархіѫ. Но при всѣ това нѣма съмнѣніе че тишината и рѣдѫтъ на скоро ще ся постанови на всѣкѫдѣ, и населеніето ще ся опазе отъ пораженіе ако повече войскѫ сѫ распрати по разныты точкы на странѫтѫ. Н. Пр. Хамитъ Паша Мутесарафина ни показва въ тѣзи обстоятелства бодрость и особенѫ дѣятелность, и ный ся надѣемъ въ растояніе на малко врѣмя съ умныты му постѫпки, да ся уталожять духоветы и да ся въдвори мира и тишинѫтѫ.

Приемете Ваше Блаженство израженіето на дълбокото ми почитаніе кѫмъ Васъ и братскыты ми поздравленія съ които остаямъ за всегда.

Пловдивъ
4 май 1876.

На Ваше блаженство възлюбленъ
въ Христѣ братъ:*

VIII. Важенъ рапортъ

до Високата порта, съставенъ отъ едно лице, което е било членъ въ Извънредната комисия, натоварена да изслѣдва въ Пловдивъ избухналото въ Пловдивско възстаническо движениа.**

(Извадки).

Село Перущица отстои на растояние 3 часа отъ Пловдивъ. Макаръ селото да е удобно за революционно гнѣздосѐ пакъ близостьта на Пловдивъ накарала перущени да пипатъ по-предпазливо. Ако се прегледатъ и проучатъ внимателно всички документи и следствени протоколи по перущенското възстание, ще се види, че най-жестокитѣ и най-буйнитѣ революционери сѫ били въ това село. Макаръ и да срещнали най-много мѫчнотии да подигнатъ населението, за тая цель тѣ употрѣбили такива хитри срѣдства, съ каквито никѫде на друго мѣсто не сѫ си послужили.

Комитететитѣ, които се бѣха заклели да осѫществятъ идеята за възстанието въ България, да постигнатъ тая цель обърнали най-голѣмо внимание на това: какъ да докаратъ

---

* Наистина, черновката на това писмо (№ 71) не е подписана, но отъ самитѣ обращения, както и отъ подписитѣ, сложени въ следващитѣ писма въ копирната книга на Пловд. митрополия, ясно личи, че оригиналътъ е билъ подписанъ отъ тогавашния пловдивски митрополитъ Панаретъ. Ние го помѣстяме по преписъ, който има пълна готовность и любезность да ни даде пловдивскиятъ адвокатъ г. д-ръ Ал. Пѣевъ, известенъ по своето усърдие издирѐачъ на нашето минало. Сърдечно му благодаримъ. Сѫщиятъ готви издаването пълния текстъ както на това писмо, така и на множество други (неизвестни до сега) документи отъ днитѣ следъ Априлското възстание, които ще хвърлятъ обилна свѣтлина върху единъ отъ най величавитѣ моменти на нашето недавнашно минало.

** Така е озаглавенъ тоя наистинъ важенъ рапортъ, който интересуващиятъ се четецъ ще намѣри изцѣло въ Сборника на Б. А. Н. книга III София 1914 г. Авторътъ му е навѣрно Саадулахъ-бей, председатель на комисията, за която се говори въ приложение VI.

една омраза и ненависть между двете народности, които отъ вѣкове сѫ живѣли като съседи и братя. Ония отъ българитѣ, които не били разположени да се подигнатъ, комититѣ ги принуждавали, като ги заплашвали, че ще бѫдатъ убити отъ мюсюлманитѣ. Тѣ гледали да предизвикатъ турцитѣ, та тѣзи да направятъ нѣщо, което да оправдае тия заплашвания.

Когато навсѣкѫде изъ пловдивския санджакъ възстанието било въ пълния си разгаръ и когато въ Перущица комититѣ се въоръжили и хванали бунтовния пѫть, чорбаджията имъ Рангелъ на 24 априлъ се явилъ предъ пловдивскитѣ власти и ги помолилъ да изпратятъ заптиета да пазятъ П-ца, понеже се бояли отъ съседното мюсюлманско с. Устина. Властитѣ намѣрили по тоя начинъ направената постѫпка малко чудновата, но удовлетворили молбата му, като отпуснали на перущени нѣколко души заптиета. Обаче сѫщитѣ хора, които искали полицейска охрана, единъ день по-рано* заловили изпратенитѣ отъ рупчоския кърсердаръ трима души, счупили имъ рѫце и нозе съ сѣкири и ножове и следъ като имъ отрѣзали и нѣкои части отъ тѣлото, вързали ги полумъртви съ едно вѫже и, споредъ както нѣкои разправятъ, още неумрѣли ги закопали общо въ единъ трапъ. Като разбрали това нѣщо и като видѣли въоръжени селяни да обикалятъ нагоре-надолу и да правятъ укрепления и окопи, заптиетата се уплашили и избѣгали въ Устина.

Тогава споменатиятъ Рангелъ-чорбаджи взелъ паритѣ си и дъщеря си, отишълъ и ги оставилъ въ руското консулство въ Пловдивъ и се върналъ пакъ въ управлението, дето казалъ, че даденитѣ заптиета избѣгали и че мюсюлманитѣ отъ Устина, отъ които се боели, нападнали селото Юнтчиларъ,** единъ часъ отъ П-ца, опожарили го и изклали повече отъ 1000 д. българи. Пловдивскитѣ власти, които почнали вече да се съмняватъ въ поведението на перущени, взели та изпратили заедно съ Рангела въ П-ца първенцитѣ турци Мехмедъ-ефеди и Решидъ-ефенди и българина чорбаджия Тодораки-ага, които да провѣрятъ казаното отъ Рангела и да разбератъ какво поведение държатъ жителитѣ на П-ца. Тѣ тръгнали на 27 априлъ, като предварително потърсили Рангела да заминатъ заедно. Обаче, той се билъ скрилъ и изпратилъ единъ товаръ военни муниции, които по пѫтя били заловени отъ заптиетата и предадени на властьта. По пѫтя тримата пратеници срѣщнали чорбаджията на с. Юнтчиларъ и имамина на турското с. Дагистанъ*** и ги попитали дали истина Юнтчиларъ е опожарено и изклано, както доложилъ чорбаджи Рангелъ. Като узнали, че нѣма нищо подобно, пратеницитѣ се отказали отъ намѣрението си да отиватъ тамъ и уловили пѫтя за Перущица.

Като наближили П-ца, тѣ забелязали окопи около черквата, що е разположена на една могила, както и много въоръжени хора да сноватъ тамъ. Да отидатъ при тѣхъ, значило би да се предизвика нѣкаква неприятность, та пратеницитѣ отишли на откритото мѣсто, що се намира откъмъ Устина; тукъ тѣ извикали нѣкои първенци-перущени и имъ изтъкнали лошитѣ последици отъ кривия пѫть, по който сѫ тръгнали, и се помѫчили да ги разубедятъ, като имъ казали още, че единъ день може да се каятъ за това. Обаче перущени не искали и да чуятъ за подобни съвети. Тогава пратеницитѣ оставили като залогъ придружаващия ги онбашия, а съ себе си взели четворица отъ явилитѣ се перущенски чорбаджии и заедно отишли въ с. Устина. Въ станалата тамъ срѣща устинскитѣ мюсюлмани предложили на перущени да си размѣнятъ хора като залогъ, да сключатъ съюзъ, да се въоръжатъ и да гледатъ дружно да отбиятъ всѣко евентуално нападане отвънъ, отъ страна на разбойницитѣ. Перущени приели това предложение и двама отъ тѣхъ останали въ Устина, а другитѣ двама поискали две заптиета да ги придружатъ до П-ца да си прибератъ челядьта и нѣкои други съмишленици и всички семейно да дойдатъ въ Устина. Но щомъ наближили селото, отъ тамъ почнали да стрелятъ срещу заптиетата и тѣ, като видѣли, че двамата чорбаджии сѫ вече влѣзли въ селото, отъ страхъ избѣгали и съобщили за станалото въ Пловдивъ. Понеже въ това време перущени почнали да употрѣбяватъ оржжие и срещу милицията*, съ това и възстанието фактически било обявено.

*

Следъ избухването на възстанието въ П-ца една мюсюлманска тълпа тръгнала отъ Рупчоска нахия да запази съседнитѣ на П-ца мюсюлмански села. Тълпата обградила селото и го нападнала, но понеже възстанницитѣ имали по-добро оржжие отъ обсадителитѣ, последнитѣ не могли да направятъ нищо. Тогава бригадниятъ генералъ Решидъ-паша, който бѣ дошелъ въ Пловдивъ съ специална мисия, взелъ подъ командата си две роти кавалерия и две пехота отъ новопристигналата редовна войска и на 28 априлъ отишелъ въ П-ца. Обаче оказало се, че укрепленията на възстанницитѣ били яки и че съ толкова малко войска не ще може да се нападне и превземе селото. При това трѣбвало да има още

* Въ рапорта не е спазено последователното изложение на събитията, безъ да говоримъ, че много отъ фактитѣ сѫ предадени криво и тенденциозно.

** Днесъ Куртово-Конаре.

*** Така нарекли турцитѣ черкезкото заселище при Куртово-Конаре.

* Навѣрно авторътъ на рапорта съ това име нарича шайкитѣ на Тъмръшлията Ахмедъ-ага и всички други башибозуци, които обградили селото.

и топове, за да се бомбардира черквата. Решидъ-паша съобщилъ за това въ Пловдивъ, отъ гдето му изпратили още башибозуци, както и три роти редифи и единъ топъ.*

Въ време на сражението часть отъ перущени се уплашили отъ последиците, разколебали се и при единъ сгоденъ моментъ се измъкнали отъ тамъ заедно съ семействата си, на брой 480 д., предали се на турците и отишли въ Устина. Понеже тукъ тѣ били приети отъ турците, дезертиранията почнали да заразяватъ и други. Но, като видѣли това, главните комитаджии пресѣкли пѫтя имъ и почнали да стрелятъ срещу устинци, които отишли да прибератъ семействата на новите дезертьори. Понеже и турците отвърнали съ оржжие, женитѣ и децата се уплашили и се върнали пакъ назадъ.

Като получилъ топа, Решидъ-паша вече билъ готовъ да влѣзе въ сражение, но, да не се пролива напразно кръвь, по-напредъ предложилъ на бунтовниците да сложатъ оржжие и да се предадатъ. На това предложение тѣ отговорили съ огънь. Тогава турската войска пристѫпила къмъ бомбардирването на черквата върху могилата, и на 30 априлъ тя била срутена. Възстанниците, които били вѫтре, избѣгали и се укрепили въ голѣмата селска църква и оттамъ още по-енергично водили борбата. Войската обаче нахлула въ селото, обсадила и тая църква и почнала и нея да бомбардира. Понеже черквата се оказала много здрава и гранатите никакъ не подействували, Решидъ-паша писалъ въ Одринъ да му се изпрати другъ топъ отъ по-голѣмъ калибъръ. Такъвъ билъ изпратенъ отъ Цариградъ, но не станало нужда да се употрѣби за цельта, понеже башибозуци нападнали черквата и изгорѣли околните сгради. По тоя ная начинъ положението на възстанниците станало трудно. Пашата и тоя пѫть имъ предложилъ да се предадатъ, но тѣ непрекѫснато продължавали да стрелятъ отвѫтре. Тогава турците направили писмено предложение на български за предаване и записката била хвърлена въ черквата тъкмо, когато войниците се мѫчели силомъ да отворятъ външните черковни врата.

Записката указала влияние. Повечето отъ възстанниците се разколебали и били готови да се предадатъ. Но въ туй време излѣзла една жена, изпразнила пушката си и извикала: „който е българинъ, не трѣбва да се предава!“ Тогава между обсадените настанали разногласия и се раздѣлили на две групи, които следъ дълги препирни и спречквания почнали да се биятъ, и въ това сбиване паднали убити много мѫже, жени и деца. Поменатиятъ на друго мѣсто пловдивчанинъ Кундураджи-Кочо, който следъ избухването на пожара въ дукяна му избѣгалъ въ П-ца, и перущенинътъ Спасъ толкова много се били изплашили отъ станалите събития, че взели та убили най-напредъ малолѣтнитѣ си деца, следъ това женитѣ си и най-после посѣгнали на собствения си животъ и се самоубили вѫтре въ черквата. Това обстоятелство ожесточило още повече възстанниците, и битката отново пламнала. Следъ дълга престрелка, въ която паднали доста жертви и отъ двете страни, най-после намиращите се въ черквата мѫже и жени се предали на Решидъ-паша, който ги изпратилъ въ Пловдивъ на прехрана. Тъй е станало потушаването на това възстание.

Документите за П-ца сѫ приложени подъ № 26 и 72, а перипетиите на горните събития сѫ описани въ приложенитѣ имъ следствени потоколи подъ № 31.*

IX. Дописката на Макгаханъ.**

(Извадки)

Ж. А. Макгаханъ.

На два часа далечъ отъ Пловдивъ се намира селото Перущица, което било заето и изгорено отъ башибозуцитѣ, подъ предводителството на Ахмедъ-ага, когото не трѣбва да смѣсваме съ другия Ахмедъ-ага — още по-гнѫсния изтрѣбитель на Батакъ. Нѣкога то било твърде живописно мѣсто, но сега отъ него сѫ останали едни развалини. Около 1000 души повечето жени и деца, живѣятъ подъ сламени покриви, направени по кѫтоветѣ на уцѣлѣлитѣ стени; тия временни убѣжища могатъ да запазятъ само отъ слънчевия пекъ,

* Всички тия приготовления както и изпращането на голѣмо оржжие чакъ отъ Цариградъ, много ясно говорятъ не само за пълната неосведоменость на турската власть, но и за голѣмия страхъ, който изпитвали турците отъ комитѣ. Твърдението, че оржжието на възстанниците било по-добро отъ това на помацитѣ и че укрепленията били яки, преследва само едно: да оправдае тая неосведоменость и тоя страхъ.

* Жалко е, че тия документи и следствени протоколи не се намиратъ въ книгата, отъ която г. Д. Г. Гаджановъ е превелъ тоя „Важенъ рапортъ“. Навѣрно тѣ сѫ въ Цариградскитѣ архиви и трѣбва да съдържатъ любопитни и важни сведения за възстанието.

** Жанериусъ А. Макгаханъ е синъ на родители изъ поробена Ирландия, заселени въ свободна Америка (щатъ Охайо). Родилъ се презъ 1844 г. Билъ воененъ кореспондентъ въ френско-пруската война и после въ руския походъ въ Хива (1873), когато се запознали съ знаменития Скобелевъ и станалъ неговъ близъкъ приятель. Кореспондентъ е и презъ време на нашето възстание, а по-късно и въ освободителната война. Следъ пристигането на рускитѣ войски въ С. Стефано тоя „рицарь на перото“ се разболява отъ тифъ и умира (9 юни 1878). Останкитѣ му били пренесени въ Америка.

но не и отъ дъжда. Едничкото имъ срѣдство да преживѣятъ е новата жътва, събирана съ голѣмъ трудъ поради липса на добитъкъ, който се намира въ обладание на турцитѣ отъ Устина. Ни едно добиче не е върнато на злочеститѣ собственици, макаръ добриятъ, съвестниятъ и искрениятъ пловдивски мютесарифъ да ни увѣряваше, че добитъкътъ имъ е върнатъ, кѫщитѣ се правятъ и е раздадена помощь на нуждаящитѣ се.

Въ Перущица е имало 350 кѫщи съ 2000 или 2500 население. Това е почти едничкото село, дето жителитѣ сѫ оказали истинска съпротива на башибозуцитѣ и безъ да се гледа на тѣхната неподготвеность, народътъ тукъ се е защищавалъ съ много по-голѣма енергия отколкото жителитѣ на Панагюрище, които сѫ правили окопи . . . Като се бояли отъ башибозуцитѣ, които всѣки день сѐ повече и повече разорявали страната, тѣ взели нужднитѣ мѣрки за самоотбрана, а нѣкои побѣгнали въ Пловдивъ и околнитѣ села, като оставили имота си на произвола на сѫдбата. А ония, които рѣшили да се бранятъ, събрали храна за нѣколко дена и направили нѣколко окопи и се приготвили за обсада. На 27 априлъ всички, заедно съ женитѣ и децата, потърсили спасение въ църквата. Но на нѣкои въ последната минута храбростьта измѣнила и тѣ решили да се предадатъ, ала, като ги приели, турцитѣ незабавно ги избили. Разбира се, това само укрепило решителностьта на останалитѣ да се защищаватъ до последна капка кръвь . . . Дълго да се бранятъ било невъзможно, защото тѣ били по-малко отъ 200 души, а башибозуцитѣ повече отъ 1000. Азъ разговаряхъ съ една млада арменка, родителитѣ на която отишли при башибозуцитѣ да се покорятъ, а нея оставили отъ страхъ да не падне въ рѫцетѣ на последнитѣ. Тя увѣряваше, че българитѣ работили твърде хладнокръвно, мѫжествено и никакъ не се отчайвали въ успѣшната отбрана срещу башибозука. Никой отъ тѣхъ не действувалъ като главнокомандуващь, никой не рѫководѣлъ защитата, но всичко вървѣло успѣшно и общо храбро се държали до четвъртъкъ . . . Почти всичкитѣ млади момичета облѣкли дрехи отъ братята си, остригали си дългитѣ коси и сѣкашъ се стараели да заприличатъ на момчета, като се държели твърде мѫжествено и много отъ тѣхъ би взели съ удоволствие пушка въ рѫце, но нито дори всички мѫже били въорѫжени и излишно орѫжие нѣмало.

Младата арменка ни увѣряваше, че нощитѣ прекарани въ църквата били ужасни. Постоянниятъ страхъ отъ нощно нападение, воплитѣ на децата, плачътъ на женитѣ при вида на горящитѣ имъ жилища, гърмежътъ и виковетѣ на неприятеля, стълбоветѣ димъ и грамаднитѣ пламъци, отъ които ставало досущъ видѣло — разказа на всичко това правѣше потресно впечатление. Църквата била така набита съ хора, че не имъ

било възможно да спятъ или лежатъ, и тѣ спали стоешкомъ. Обаче ужасътъ билъ толкова голѣмъ, че надали нѣкой би могълъ да спи. Ахмедъ-ага, главатарьтъ на башибозуцитѣ, съобщилъ въ Пловдивъ, че всичкото село било възстанало и той го нападналъ. Защото жителитѣ на Перущица не искали като батачани да сложатъ орѫжие и да бѫдатъ изклани като телета, признали ги за бунтовници и решили да постѫпятъ съ тѣхъ както трѣбва. Вмѣсто помощь, Азисъ-паша имъ изпратилъ войска и топове.

Въ петъкъ (презъ нощьта) повечето мѫже потърсили спасение въ бѣгство, но мнозина отъ тѣхъ били хванати и избити. Останалитѣ защитници изпаднали въ крайно отчаяние. Тѣ били само до 100 души, а жени и деца имало до 500. Тѣ пращали старци и баби съ молба да се предадатъ, но никой не се върналъ: башибозуцитѣ ги избили*. . . . Но злочеститѣ обсадени направили още единъ опитъ да измолятъ да се прекрати огъня, и две отъ най-богатитѣ жени се наели да отидатъ при турския генералъ. Младата арменка разказва, че тои имъ обещалъ да не бутне никого съ пръстъ, ако се предадатъ, но не имъ далъ никаква стража, та на връщане дветѣ жени били уловени отъ башибозуцитѣ, ограбени, обезчестени и най-после убити . . . Естествено, защитницитѣ не се решили да излѣзатъ отъ оградата и останали тамъ цѣла нощь. Но положението имъ било ужасно. Мъртвацитѣ лежали по земята непогребани, за раненитѣ никой не се грижелъ, понеже нѣмало лѣкари, а самитѣ борци изглеждали като призраци — бледи, измѫчени, заплескани съ кръвь.

Разказа на тая мома за събитията въ петъкъ и сѫбота е толкова дивъ и невѣроятенъ, че азъ не мога да си го обясня инакъ, освенъ че тя е била внезапно полудѣла. Споредъ думитѣ ѝ, следъ убийството на дветѣ парламентьорки, обсаденитѣ отъ отчаяние решили да се избиятъ единъ другъ, но женитѣ се намѣсили, като молѣли да захванатъ по-напредъ отъ тѣхъ. Двама българи съ громки вопли и чупене на рѫце наистина убили своитѣ жени и деца, а после и себе си. Споредъ думитѣ на момата, дветѣ жени коленичили и, като държали децата си на рѫце, горко плакали, а мѫжетѣ и бащитѣ ги умъртвили безъ да се подвоумятъ. Безъ да се смущава отъ най-строгия разпитъ, тя твърди, че около 50—60 д. убили така женитѣ и децата си, че много моми и жени, чиито

* Тукъ Макгаханъ говори за подкупения английски дописникъ Гварачино: „Той се стараль да изтръгне отъ злочеститѣ българи признание, че Решидъ-паша искалъ да му се предадатъ, но че тѣ грѣмнали върху парламентьора и продължили борбата. Но когато българитѣ не се съгласили да направятъ такова признание, Гварачино шумѣлъ, викалъ, наричалъ ги бунтовници и се клелъ, че тѣ напълно сѫ заслужили своята участь. Той и турцитѣ особно настоявали на тоя фактъ, че парламентьори никога не се били явявали при Решидъ-паша“.

бащи или съпрузи загинали или били избѣгали, сѫщо молили да ги убиятъ (като се бояли да не паднатъ живи въ рѫцетѣ на башибозуцитѣ) и че тѣхнитѣ молби били чути. Сама тя се отрекла отъ такава печална сѫдба, когато ѝ предлагали да последва примѣра на другитѣ; по едно време обаче търсила смъртьта и се старала да застане на това мѣсто, гдето падали бомбитѣ, но другитѣ жени не я оставили. Тя погледнала наоколо, и навредъ се търкаляли въ кръвь тѣлата на убититѣ. Пода, споредъ думитѣ ѝ, билъ покритъ съ кръвь. Дори да бѫдатъ само двата примѣра на самоизбиване — тѣ ясно показватъ до какво отчаяние е билъ дошелъ народътъ поради безсмисленото поведение на турския началникъ. Гварачино бие сѐ на това, че всичко станало по вина на българитѣ, които не искали да се предадатъ*.

X. Отонъ Ивановъ до С. В. Турчевъ.

(писмо).

Бай С. В. Турчевъ!

Въобще, щото знаехъ за възстанието дадохъ материалъ на З. Стояновъ, който ще бѫде помѣстенъ въ II-я томъ на записките му. За частното описание на Перущица азъ не знамъ подробности, но мисля добре ще бѫде да се не пропуснатъ слѣдующитѣ обстоятелства:

1. На 1876 г. слѣдъ Тодоровъ день, десетина дни, Бенковски отъ Брацигово съ пѫтеводители брациговеца и панагюреца Георги Маневъ пристигна въ Перущица, когото прие Петъръ Боневъ. Втората вечерь Ванковъ отъ с. Батакъ съ пѫтеводитель батачанинътъ Стефанъ Трандафиловъ пристигна въ Перущица, гдето се срѣщнаха съ Бенковски. Какъ стана съзаклятието, не знамъ.**

2. Като бѣхъ слѣзълъ въ Пловдивъ, за да готвя паленето му, имахъ кореспонденция съ П. Боневъ, но тя се касаеше за успѣхътъ на приготовленията и му явявахъ, че следъ паленето на Пловдивъ, ако остана живъ, ще са видимъ въ

* Макгаханъ. Турскитѣ звѣрства въ България, 62—81.

** З. Стояновъ отрича да е идеалъ Ванковъ въ Перущица. Сѫщото сподѣля и Д. Страшимировъ. Но Г. Натевъ въ книгата си „Защитата на Перущица“ (Пловдивъ, 1901) твърди положително и разказва посѣщението съ голѣми подробности, които ние и предадохме. Ако се приеме тоя фактъ за установенъ, то посочената дата на това посѣщение (февруари) не може да бѫде вѣрна. Защото, знае се, че презъ м. февруари Ванковъ отъ Пазарджикъ се упѫтилъ за Радилово—Батакъ, а Бенковски, съ когото се раздѣлили въ Радилово — за Пещера—Брацигово—Перущица, дето, положително е уснановено, той пристигналъ вечерьта на 23 февруари, а не на 23 мартъ, както погрѣшно пише Натевъ. Въ случая той бъркa името на Ванкова съ това на Бенковски.

Перущица, отъ гдѣто щѣхъ да взема една дружина, за да минемъ прѣзъ Брацигово за въ Батакъ, гдѣто и щѣхъ да остана на помощь, споредъ едно прѣдварително рѣшение съ Бенковски.

3. Помните, че слѣдъ като получихъ прокламацията отъ Панагюрище, събрахме ся въ домътъ ми: ти, Мумджията и Георги Кожухаровъ (батачанинъ ученикъ) и при другитѣ рѣшения рѣшихме: Прокламацията да се прати въ Перущица съ писмо, въ което да ся казва, че като видатъ Пловдивъ, че гори да възстанатъ и ния, колкото останемъ живи, ще се съберемъ тамъ. Прокламацията и писмо испратихме ги утрeньта до П. Боневъ по перущенина Христо (учитель тогава въ Куртово Конаре).*

4. Слѣдъ подпалването на Мумджийския дюкянъ Кочо, още прѣди да ся постави около Пловдивъ караулъ тръгналъ за Перущица, а азъ зараньта тръгнахъ, но накрай Пловдивъ ма присрѣщнаха башибозуци и солдати, които съ пушкание върху ми ма принудиха да взема противоположна посока, но успѣхъ прѣзъ Станимака да ида въ с. Лясково, Яворово, Дѣдево и Бойково, отъ които села само послѣднитѣ успѣхъ да повдигна и слѣдъ едно маловажно взаимно стрѣляние съ една чета помаци, която слизаше за Перущица, прѣдложихъ на Дѣдевци да дойдатъ съ мене нѣколко младежи, за да прѣсрѣщнемъ четата по тѣснинитѣ и слѣдъ сбивание да влѣземъ въ Перущица, но за жалость ми ся отговори, че тѣ ако мрятъ да мрятъ при женитѣ и децата си, а не за перущичанитѣ. За Василъ Соколовъ, спицерина, нищо не знамъ; а Ив. Соколовъ, който бѣ пратенъ отъ Пазарджикъ прѣдставитель въ Панагюрище, нѣма нищо за Перущица.

Татаръ-Пазарджикъ.
25-й Юлий 1885 год.

Вашъ приятель:
Отонъ Ивановъ.

XI. Дѣдо Рангелъ Гичевъ въ затвора.

(К. Величковъ)

Едва се показахъ зараньта на дупката на вратата си, отъ всичкитѣ полюси** на срещната страна видѣхъ да се подаватъ печални лица, които обръщаха любопитни погледи да видятъ, кой е новиятъ гостъ. На дупката на противоположния

* Хр. Тодоровъ, зетъ на Рангелъ Гичевъ.

** Така наричаха по своеобразно применение на френското слово police единъ видъ килийки, разкрачъ и половина на ширина и дължина, безъ подъ отъ долу, освѣтлени само отъ една кржгла дупка, изрѣзана въ вратата, на височина на главата. Не зная дали ги бѣше имало и напредъ или ги бѣха сковали нарочно сега. Имаше до 12 или 14 полюса, раздѣлени отъ единъ коридоръ, покритъ съ низка и издадена навънъ стрѣха, по причина на която до крайнитѣ прониквaше и денемъ слаба свѣтлина. Бѣхъ въ дъното на единъ отъ най-крайнитѣ полюси.

полюсъ, тъкмо срещу мене, надничаше едно хубаво бѣловласо старческо лице. Не закѫснѣхме да се запознаемъ и да поведемъ разговоръ, като поглеждахме всѣка минута къмъ входа на коридора да ни не изненада нѣкое заптие. Старецътъ бѣше известниятъ дѣдо Рангелъ отъ Перущица. Той бѣше преминалъ седемдесеттѣ. Мѫкитѣ, които бѣше претеглилъ, бѣха го видимо покрусили и обраслата му брада придаваше още по-съкрушенъ видъ на лицето. Но и тука, за своитѣ години, той изглеждаше бодъръ и здравъ старецъ. Богатъ, началникъ на голѣмъ родъ, пропитъ отъ млади години, като всичкитѣ си съселяни, съ патриотически чувства, и той се бѣше оставилъ да го увлѣче общото течение. Безъ да участвува направо въ движението, бѣше го посрѣщналъ съчувствено, бѣше далъ лептата си и не бѣше се противилъ да си послужатъ съ името му въ полза на великото дѣло. Разумътъ не е билъ винаги съгласенъ съ сърцето, и дѣдо Рангелъ изповѣдваше сега съмненията, които сѫ го мѫчили, но безъ огорчение, само съ една тѫжна меланхолия. „Воля Божия било така да стане“, заключаваше той.

Рангелъ Гичевъ (следъ Освобождението).

Турцитѣ бѣха приели за система да ударятъ навредъ първенцитѣ и, ако и да нѣмаха вѣрни основания да ги обвиняватъ, тѣ искаха непременно да направятъ и дѣдо Рангела отговоренъ за перущенскитѣ събития. За да постигнатъ цельта си, властитѣ бѣха съчинили единъ протоколъ, въ който, въ видъ на признания, направени ужъ отъ него самия, той обвиняваше и себе си и всички по-заможни хора въ Перущица, мнозина отъ които му бѣха близки роднини, въ престѫпления, които водѣха всѣкога къмъ бунтъ: въ купуване на оръжие, въ подпалване на селото, въ убийства на турци. Отъ него изискваха да подпише тоя протоколъ и затова го държеха тукъ.

— Смъртьта ни искатъ, — думаше злочестиятъ старецъ. — Какво да правя? Да бѣше само за мене—да подпиша. Така и така ще ме уморятъ. Какъ да изгоря толкова свѣтъ? Какъ да зема толкова грѣхове на душата си?

Увѣщавахъ го, до колкото можехъ, да се държи, да не подписва.

Бѣха изминали два часа. Тъкмо говорѣхме, чуваме да се дрънка синджиръ и на входа на коридора виждаме, че се подава тъмничниятъ надзиратель Хасанъ-чаушъ, въоръженъ съ дебела сопа. Следъ него върви друго заптие съ желѣзни вериги въ рѫцетѣ. Изтръпнахме и се снишихме веднага задъ вратитѣ си. Хасанъ-чаушъ се спря до срещния полюсъ, избърбори нѣколко думи презъ дупката и чухъ, че се отключва вратата. Турихъ око на една процепка. Бѣха изкарали стареца и, като го туриха на колѣне помежду си, закрепиха на челюститѣ му подвижната халка на веригата и захванаха немилостиво да го тласкатъ на една и на друга страна, да го дигатъ нагоре и да го блъскатъ въ земята. Едновременно Хасанъ-чаушъ махаше по гърба му съ сопата си. И се понесоха отъ старческитѣ гърди жални викове и плачъ съ сълзи. Свихъ се въ единъ кѫтъ на килията си и замръзнахъ тамъ. Слушахъ дрънкането на веригата, слушахъ виковетѣ на стареца и не смѣехъ да дишамъ. Бихъ искалъ въ тая минута да изчезна подъ земята.

Отъ време на време се чуваше страшния гласъ на Хасанъ-чаушъ, като викаше:

— Ще подпишешъ ли?

— Какво да подпиша, ефендимъ? — съ плачевенъ гласъ отговаряше злочестиятъ мѫченикъ.

— Каквото си правилъ и каквото си казалъ.

— Лъжа е, ефендимъ, не ме карайте на стари години да взимамъ грѣхъ на душата си.

Хасанъ-чаушъ ставаше по-свирепъ и следъ нѣколко минути пакъ се обръщаше съ сѫщия въпросъ къмъ стареца и, като получаваше пакъ отрицателенъ отговоръ, продължаваше да го мѫчи сѐ съ по-голѣма ярость. Горкиятъ старецъ викаше, плачеше и се молѣше като дете да го пожалятъ.

— Ще ме убиете, убихте ме.

— Не бой се, — възразяваше Хасанъ, — нѣма да те убия, нѣма да умрешъ така лесно; душата ти съ памукъ ще изкарамъ.

Най-сетне се наситиха да го мѫчатъ и, като снѣха халката, тласнаха го въ полюса му.

У мене душа не бѣше останала. Всѣка минута треперѣхъ, че ще се подаде на дупката на полюса ми звѣрското лице на Хасанъ-чаушъ. Когато се убедихъ добре, че сѫ си отишли

и дойдохъ малко на себе си, изправихъ се и погледнахъ насреща. Вратата на полюса бѣше останала отворена. Горкиятъ старецъ лежеше проснатъ на земята — гологлавъ, съ разтворени гърди, облѣгналъ глава на стената.

— Дядо Рангеле! дядо Рангеле! — извикахъ нѣколко пѫти, следъ като изгледахъ хубаво и се увѣрихъ, че нѣма никакво заптие.

Той се обади едва следъ нѣколко минути и, като се довлѣче по-близо до вратата, почна да ми казва:

— Ще подпиша, ще подпиша. Това не се тегли. По-добре веднажъ да умра.

Напразно се мѫчехъ да го ободря. На моитѣ увещания той отговаряше все сѫщото:

— Ще подпиша, по-добре веднажъ да умра.

Хасанъ-чаушъ се яви пакъ подиръ пладне и, като се наведе надъ него, попита го какво е намислилъ да прави. Едвамъ чухъ дядо Рангела като отговори, че ще подпише. Изведоха го веднага. Ожалихъ го, отъ всичката си душа. Отива да подпише смъртната си присѫда, думахъ. Не го върнаха вече тука и не го видѣхъ повече. Научихъ се отпосле, че, като го извадили предъ изпитателната комисия, той повторилъ обещанието, дадено на Хасанъ-чаушъ, но, когато взелъ перото въ рѫката, като че ненадана сила избликнала въ душата му, сепналъ се и отказалъ да подпише. Властитѣ, било че се смилили най-сетне надъ него, било че изгубили надежда да постигнатъ цельта си, решили да го оставятъ на мира. Отъ тоя день го бѣха премѣстили въ Панаиръ-ханъ. Подиръ амнистията го освободиха заедно съ другитѣ перущени.

Полюсътъ на дядо Рангела остана нѣколко дена празенъ.*

XII. Иванъ х. Тилевъ.

(Н. Гашаровъ)

Въ стария хамамъ на „Тахта-кале“ въ Пловдивъ бѣха натъпкани повече отъ 500 д. възстанници, заловени въ Перущица, Брацигово, Ясѫ-Кория и други села отъ „Яката“ и нѣколцина отъ Срѣдногорието. Голѣма часть отъ тия бунтовници носѣха рани и всички безъ изключение бѣха изпокѫсани, изнемощяли, гладни и съвсемъ съкрушени отъ неуспѣха на дѣлото . . . Въ хамамътъ бѣ тъй тѣсно, че нѣмаше мѣсто за лягане, а спѣха съ глави единъ върху другъ. Вратата се отваряше само сутринь и вечерь да имъ подадатъ две голѣми стомни съ вода и на обѣдъ да излѣзатъ и си получатъ хлѣба. Но това излизане бѣше най-страшно за тѣхъ. Защото: отъ вратата на хамама до кошоветѣ съ хлѣбъ отъ дветѣ страни бѣха наредени турци, цигани и кадъни съ тояги въ

* К. Величковъ. Съчинения, I, 82—85.

рѫце, които сваляха върху търчащитѣ затворници до кошоветѣ и обратно. Тогава се чуваше непрекѫснатъ екъ, удари, викъ, псувни, охкане, олелия.

Само двама не желаятъ да получатъ хлѣбъ и не искатъ. Тѣ стоятъ отдѣлно предъ прозорцитѣ на първото отдѣление на банята — мълчаливи и задълбочени въ себе си. И само отъ време на време дигатъ глава къмъ познатъ гласъ, който съ видимо уважение и молба имъ предлага кѫсъ хлѣбъ — за да не умратъ отъ гладъ. По-старият е нейде изъ Срѣдногорието и не знаемъ кой е. Другиятъ е Иванъ х. Тилевъ, единъ отъ героитѣ на Перущица. Две рани носи той отъ турски коршумъ, единъ отъ които бѣ дълбоко заседналъ нейде въ тѣлото му, та и съ него си умря.

Тилевъ е 27-годишенъ мѫжъ и цѣлото му сѫщество блика отъ сила и енергия. А очитѣ му блещятъ отъ възторгъ и вѣра въ дѣлото. Но за него, както и за всички, е ясенъ вече края на неравната борба. И не може да се примири съ страшната мисъль: любима жена и скѫпа първа рожба да станатъ гавра на побѣсняла читашка сгань. И решава: напуска постъ при черковния прозорецъ и се качва въ женското отдѣление. Извиква млада съпруга и ѝ дума, че тѣ трима трѣбва заедно да заминатъ за оня свѣтъ. Защото тукъ, на тоя, за тѣхъ вече нѣма животъ, вѣра и честь. Божия го гледа засмяна, цѣлува мила рожба пеленаче и разтваря гърди срещу пушката. Гръмъ, и струя кръвь обагри нейнитѣ гърди. Клето бозайниче полази, залапа разголена гръдь и засука топло още майчино млѣко, засуква последенъ пѫть. Спокойно Тилевъ повторно пълни евзалия пушка и се навежда да цѣлуне жадена рожба.

Ив. х. Тилевъ (следъ Освобождението)

Но нѣколко мѫжки рѫце се спускатъ и му грабватъ пушката. Иванъ Тилевъ побѣснява. И вика и моли: „не ме осѫждайте, братя, на недостойна смърть . . . дайте ми поне ножа“. Но никой не го чува. И хуква надолу къмъ вратата на черквата. Заповѣдва на стражата да му отворятъ. Излиза. Нѣколко пушки гръмватъ, и той пада, но не убитъ, а тежко раненъ. Поразени отъ тая смѣлость, войницитѣ бѣха обхванати

отъ почить къмъ юнака и не позволиха на башибозука да го убие. Прибраха го въ пленъ. И се озова затворникъ въ Хамама съ две тежки рани по тѣлото. И съ разкѫсана душа. Неговиятъ духъ нехае за отворенитѣ черни рани. Той витае надъ Перущица, дето вижда окървавена съпруга и безпомощна невинна рожба, която откѫсна отъ топла майчина сиса. И писъкъ на коршуми, и топовни гърмежи, и кървави ножове. И диви викове Аллахъ! Аллахъ! И отсѣчени команди на турски началства. И смрадъ и викъ. И подпалена черква, и димъ и задухъ въ нея. И всички страхотии на петдневна титанична борба...

Султанска амнистия го освободи отъ неизбѣжна бесилка. Той силно накуцва, но е въ помощь на рускитѣ офицери въ резервата. Свърши се, дойде и Освобождението.

Иванъ Тилевъ е вече свободенъ гражданинъ на свободна Тракия. Мечтитѣ, блѣноветѣ, въ името на които той и хилядитѣ като него тъй беззаветно се бѣха наели да съборятъ вѣковна турска държава, сѫ вече постигнати. Иванъ Тилевъ не е поборникъ. Той не се перчи съ никакви заслуги. Нито иска отплата за такива. Всѣкога материално стѣсненъ, тоя дребенъ между дребнитѣ собственици, за да изкара оскѫдна прехрана, става пощалионъ на свободна и мила България. И не е пенсионеръ нито като д-ръ Владосъ, нито като много и много „поборници“, за „поборничеството“ на които никой нищо не знае. Не, той е пощаджия. Въ страшни студове и горещини, въ дъждове, снѣгове и мъгли, на голѣми и малки празници Тилевъ най-редовно и добросъвестно изпълнява новия си дългъ на пощаджия. И презъ умъ не му минава, че тая освободена вече България му дължи нѣщичко. Защото казваше той: „когато слушахме Левски, Бенковски и нашия Боневъ, когато и ние учехме по-младитѣ — никога не сме мислѣли, че освободеното нѣкога отечество ще трѣбва да ни възнагради съ нѣщо, което днесъ вие наричате народна пенсия. Ние смѣтахме, че вършимъ своя дългъ, който бѣ дългъ на всичко по-свѣстно и будно въ онова време. За пенсия или друга награда не искамъ и да ми споменавате“.*

*

Иначе и не могълъ да говори Ив. х. Тилевъ. Защото и той билъ отъ другитѣ ония българи, отъ другото онова време — тъй загадъчни, тъй непонятни за насъ, днешнитѣ мънички българи, които нито познаваме духовното величие на ония, на голѣмитѣ, нито хаемъ за тѣхъ. За тѣхниятъ животъ и за тѣхното величаво дѣло ние съвсемъ смѫтно си спомняме само когато по предписание уреждаме нѣкакви протоколярни тържества.

Сѫдбата не пощадила Ив. х. Тилева и въ свободна България. Събитията отъ 1886 г. и него принудили да търси

* Пловдивски общински вестникъ, бр. 24 отъ 4 дек. 1929 г.

спасение отъ злобна политическа отмъстителность вънъ отъ границитѣ на свободно и съединено отечество — отначало въ Турция, а после въ далечна Одеса, откѫдето се връща тепърва следъ дадена амнистия. Презъ 1894—6 година той е избранъ кметъ на родно село. Но най-после животътъ сломилъ и тоя мощенъ духъ и въ едно интимно писмо отъ 22 февруари 1908 г. до брата си свещеникъ Иванъ между другото пише: „Така сѫщо съмъ мислѣлъ и за Вазе и за Вашия животъ. Бате! По-добрее било човекъ да е умрелъ нъ когато е младъ и то въ некое сражение па нека му вадатъ гарваните очите“. Но Ив. х. Тилевъ доживѣлъ дълбока старость и починалъ презъ м. августъ 1925 г. на 76-годишна възрасть.

XIII. Хамидъ Абдулъ-паша.

(Макгаханъ)

Той е старъ човѣкъ, около 60 години, срѣденъ ръстъ, съ ниско подстригана бѣла брада и съ меко, кротко изражение на лицето. Тоя пловдивски мютесарифъ минава за човѣкъ разположенъ въ полза на българитѣ и презъ, нашето пребиваване въ Пловдивъ турцитѣ искаха да го изгонятъ. Той се види да е човѣкъ честенъ, добросъвестенъ и доброжелатель. Той съчувствено би се отнесълъ къмъ бедственото положение на българитѣ и направилъ твърде приятно впечатление на Беринга и Скайлера. Тѣ били увѣрени, че пашата искрено и енергично се старае да помогне на злочеститѣ. Абдулъ-паша увѣрявалъ, че на пострадалитѣ сиромаси ще бѫде върнатъ добитъка, че ще направятъ кѫщитѣ имъ и пр. Той се показвалъ, че е тъй убеденъ въ необходимостьта на тия мѣрки, щото не било възможно да се съмнява нѣкой въ неговитѣ благи намѣрения. И при сѐ това добитъкътъ не е върнатъ, кѫщитѣ не сѫ направени* и още нищо не е направено за злочеститѣ българи. Скайлеръ се научилъ отъ вѣренъ източникъ, че когато тоя честенъ, добросъвестенъ и добронамѣренъ началникъ давалъ обещания предъ него и Беринга, сѫщевременно строго заповѣдалъ да се събератъ данъцитѣ отъ жителитѣ на Батакъ и другитѣ изгорени села, като да не е нищо станало. И това е единъ отъ най-добритѣ, и отъ най-отличнитѣ хора, махването на когото сѫ искали турцитѣ за неговото съчувствие къмъ българитѣ!

Хамидъ Абдулъ-паша не знаеше нито единъ европейски езикъ, та съ насъ трѣбваше да говори чрезъ преводачъ, което твърде затрудняваше разговора. Докато Скайлеръ и Киани-паша разговоряха, той продължаваше своитѣ официални занятия и азъ съ любопитство следѣхъ всичкитѣ движения на тоя управитель на единъ градъ съ 60 х. население. Той

* Писано на 10 августъ.

седѣше на единъ столъ, или по-добре стоеше на колѣне, защото подгъваше краката назадъ, а не кръсташки, както правятъ другитѣ турци; отъ време на време той скачаше отъ стола и после пакъ вземаше своята предишна поза съ бързината на 20-годишенъ младежъ. Общо, той бѣше твърде бързъ и пъргавъ, което не очаквахъ да срѣщна въ единъ турски паша — всѣкога тромавъ и флегматиченъ. Седѣше до една малка маса и пишеше нѣщо на кѫсчета хартия и ги даваше на единъ негъръ-слуга, който ги поемаше съ ужасъ на лицето. Всѣки пѫть при това пашата звънѣше съ звънче, и негърътъ влизаше въ стаята, вземаше хартията съ два пръста и излизаше задешкомъ навънъ.

Тоя мютесарифъ изглеждаше като твърде честенъ, добросъвестенъ и добронамѣренъ човѣкъ, който желае да управява справедливо и енергично своя санджакъ. Въ Пловдивъ той бѣше дошелъ само преди три месеца и, както ни увѣряваха пловдивскитѣ гърци, още не билъ взелъ нито единъ подкупъ, та гледали на него като образецъ на добродетель. Отъ своя страна турцитѣ го обвиняваха въ съчувствие къмъ българитѣ и искаха да го махнатъ. Той бѣше тъй лекъ въ обноскитѣ си и нагледъ така искрено желаеше доброто, че отначало ние съвсемъ се уловихме на вѫдицата и си въобразихме, че сме намѣрили поне единъ добъръ паша. Тепърва отпосле, когато се убедихме, че неговитѣ добри обещания били само думи и че постѫпвалъ досущъ противоположно, ние почнахме да се съмняваме въ неговитѣ добродетели. Впрочемъ азъ и сега не мога да дамъ решително мнение за тоя човѣкъ. Понѣкога ми се чини, че, ако би действувалъ самостойно и би ималъ възможность да приложи своитѣ разпореждания, той би се опиталъ да осѫществи своитѣ добри идеи. Ако е заповѣдалъ да събиратъ данъка отъ злочеститѣ батачани и отъ другитѣ изгорени села, то азъ мисля, че за това е получилъ заповѣдь отъ Цариградъ. Но когато се научихме, че е братъ на Шефкетъ-паша, който изгоря Бояджикъ, нашитѣ съмнения се засилиха още повече.

Вечерата, съ която ни угости, бѣше въ колосални размѣри и представяваше турско-френски смѣсица. Седнахме не наземи и ядѣхме не съ пръсти отъ една паница, но бѣхме намѣстени около една голѣма маса, украсена по срѣдата съ китка цвѣте, а такъмитѣ бѣха сребърни. Самата вечера бѣше пълна съ изненади и капани, сложени за лекомислени червоугодци. Всички ястия бѣха 25 до 30. Три пѫти подаваха сладко и овощия, а сетне идѣше говеждо печено, овчо варено, пилета, дивечъ, риба, пилявъ, картофи, трушия и пр. И всичко това въ такива грамадни размѣри и въ такава безкрайна върволица, че азъ скоро се отказахъ отъ по-нататъшно участие въ тая борба. Вечерата почна въ 8 и продължи до 12 часа, когато всички сложиха оръжие, напълно

поразени и деморализирани, макаръ цѣли батальони ястия още да ни чакаха. Домакинътъ съвсемъ не разбираше всичката нелепость на такава вечера и би продължилъ да ни поднася до зараньта, ако не го бѣхме помолили да ни съжали. Обаче трѣбва да призная, че всѣко ястие бѣ приготвено твърде добре и ние съ удоволствие би изяли всичко, ако ни дадѣха време поне десеть дена.

Друга бележита особность на тая вечера бѣше това, че ни прислужваха писаритѣ отъ щаба на Киани-паша и на Селимъ-ефенди. Тѣ изпълняваха тая своя нова длъжность така блѣскаво, че въ нищо не отстѫпваха предъ знаменитата прислуга на парижкия Maison dorée и никакъ не смѣтаха това за унижение, а напротивъ — за честь. На Изтокъ въобще да прислужвашъ на гостъ или на голѣмъ човѣкъ се смѣта за признакъ за уважение и никакъ не е унизително. Особно е разпространенъ тоя обичай въ България, кѫдето често ще видите, щото най-стариятъ синъ въ семейството да служи при трапезата на гоститѣ, безъ да изгуби съ това своето достоинство.*

XIV. Турски пѣсни за Перущенското възстание.

„Сабах езанѫда, аман,
Филбеден калктѫм,
Акк капзѫлѫ бучагѫмѫ
Белиме соктум.

Ава гидеджем, аман,
Перущица йолуну тутум;
Барутанлѫ Ахмедаги
Йола карши еттим.

„Бре дин кардашлар,
Мюсюлман бабаитлар,
Перущица гяурлар
Баш калдѫрмѫшлар!

„Вурун вуралѫм, аман,
Тутун туталѫм
Он илда кѫзларѫ
Ханѫм япалѫм!

„Клиселери басалѫм,
Папазларѫ асалѫм,
Плячка сойгун еделим
Гяурларѫ тюкеделим!“

Буну деди Ахмедага,
Чекти коджа бучагѫнѫ
Вурдук, кестик комитаги,
Аман, аман, багдатлѫ!

Преводъ: Презъ време на сутринната молитва, аман, тръгнахъ отъ Пловдивъ и пъхнахъ въ поясъ ножа съ бѣлата дръжка. На ловъ тръгвамъ, аман, и поехъ пѫтя за Перущица; срѣщнахъ по пѫтя Ахмедаа Барутанлията. „Едновѣрни братя, мюсюлмански юнаци! Перущинскитѣ невѣрници сѫ дигнали глава. Удрете да удряме, аманъ! Ловете да ловимъ десетгодишни девойчета — да ги сторимъ ханъмчета. Да нападнемъ цръквитѣ, да обѣсимъ поповетѣ! Да ограбимъ, да оголимъ, да

* Макгаханъ. — Турскитѣ звѣрства въ България, София, 1880, стр. 52—53, 59—62.

унищожимъ гяуритѣ!“ — Така рече Ахмедаа и изтегли голѣмия си ножъ. Удрихме, изклахме комититѣ, аман-аман, багдатчанско!*

*

2. Фезуланӂн тюркюсю.

Фезуланӂн анасӂ сойлемиш Фезулая:
Гитме айол, гитме чоджум, Перущицая —
Сени урурлар орда.

Гидеджеим, ана, гидеджеим Перущицая,
Янлӂз бен ми им сааде орда?
Урсулар бени.

Гитме айол, гитме чоджум!
Йолар узактӂр, гюнлер кӂсаджӂр,
Перущицанӂн комиталарӂ фенаджӂр.

Аман бе анаджим, гюлюм анаджим!
Асан-паша даавет етмиш
гидеим Перущицая, гидеим.

Перущицанӂн гяурларӂ битюн фесада
Калкмӂшлар, телли коршум атайорлар,
Илля сени урурлар.

Филибеден чиктӂм Перущица йолуну туттум;
Саат он бир бучук олдуунда Перущица гьордум,
Гьордум да сарӂлджм.

Кенара гидеркен клиседен аттӂлар,
Аттӂлар да, бени урдулар.
Еди бени, еди шу комитанӂн коршуму.

Аман анаджим, и сойледин сен бана,
Ама бен диннемедим сана,
Еди бени, еди Перущицанӂн коршуму.

Аман, нинеджим, дерсини бен
Алмаджм; не бана нейлен-нейлен
Сабур етсен сойлердин!

Селям сойлеин нишанлӂма:
Даржлмасӂн бана, халал етсин бана
Каушмаджм онунла.

* Тая пѣсень, която бърка Ахмедъ Тъмръшлията съ Ахмедъ Барутанлията, кърволокътъ на Батакъ, се появила още презъ време на възстанието и дълго следъ него се е пѣяла отъ помаци и турци.

Ей анаджим, ей бабаджим, сиз да бана
Халал единиз! Беним таксиратӂм бойле имиш,
Халал един бана!

Аман авджим авӂн олаим вур бени!
Канлӂ гюмледжемле сар бени.
Еди бени, еди шу перущицанӂн коршуму.

Ал канлӂджа лешими, алмасӂн душман
Еринден, еллерин каннлансӂн
Оглуун гиби сар бени.

Ей Асан-паша, буну му яптӂн сен бана?
Беним генджеджик чоджума
Зян еттин.

Евлерим, евлерим виран калдӂ
Ташларӂнӂ, топраӂнӂ селлер алдӂ
Бен севдеджеизим бойле мазун калӂн.

Ах бейолу, ах бейолу! Яндӂ-яндӂ,
Кюл олду. Акӂттӂн гьозюмюн
Яшӂнӂ дерелер сел долду.

*

Пѣсеньта на Фезула.

Майка на Фезула думаше: не ходи, синко, не ходи, чедо, въ Перущица — тамъ ще те убиятъ. — Ще ида, майко, ще ида въ Перущица. Само азъ ли ще бӂда тамъ, та да ме ударятъ? — Не ходи, синко, не иди, чедо! Пӂтища дълги, днитѣ сӂ малки, а пъкъ перущенскитѣ комити сӂ страшни. — Охъ майко, хубава мале! Асанъ-паша нарежда да идемъ въ Перущица.

Перущенски невѣрници вкупомъ сӂ се дигнали, стомани коршуми стрелятъ и какъ да е ще те улучатъ. — Пловдивъ напуснахъ и уловихъ пӂтя за Перущица; въ часътъ петь и половина я съглеждамъ, а щомъ я видѣхъ, и я обградихъ.—Като обикаляхме, отъ черквата гръмнаха, гръмнаха и ме удариха; изеде ме, изеде тоя комитски коршумъ.

Охъ мамичко, добре ми ти казваше, но азъ вѣра не ти хванахъ. Изеде ме, изеде ме перущенски коршумъ. — Какво ли ти, охъ майчице, не ми дума да не отивамъ, но азъ не те послушахъ. — Много здраве на моята годеница: нека да не ми се сърди и нека да ми прости, че не й се обадихъ. — И ти майчице и ти татко — и вие ми простете. Може би така ми било писано. Простете!

Да не дигне врагътъ окървавеното ми тѣло отъ мѣстото, накървави си ржцетѣ и като чедо ме пригърни.

О другари съратници, азъ ловъ ви ставамъ — доубийте ме! И въ кървавата риза ме обвийте. Изеде ме, изеде ме тоя перущенски коршумъ. — И да не вземе врагътъ окървавеното ми тѣло, накървавете ржце и ме пригърнете като чедо.

Ехъ ти, Асанъ-паша, това ли ми направи — да погубишъ мойто младо момче? — Кжщата ми, домътъ ми се разклати и заедно съ камънитѣ и мазилката порой я занесе, а моята обичь така и напусто отиде.

Ахъ бейски сине, бейски сине! Горя-горя, докатъ пепель стана. Изтеклитѣ отъ очитѣ ми сълзи долове сякашъ изпълниха.*

XV. Азбученъ списъкъ

на загиналитѣ перущени презъ време на възстанието 1876 г.**

с. Перущица.

№	Име и презиме	родство	възрасть
1.	Рангелъ Айвазовъ	—	26
2.	Гочо Ангеловъ	—	40
3.	Пауна Д. Андреева	майка	30
4.	Стоянка Д. „	дъщеря	1
5.	Рангелъ Ап. Андреевъ	синъ	5
6.	Георги „ „	„	3
7.	Георги Ат. „	—	60
8.	Димитъръ Р. „	братъ	18
9.	Георги Р. „	„	8
10.	Георги Н. „	—	12
11.	Иванъ Анчевъ	баща	40
12.	Кръсто „	синъ	14
13.	Рангелъ Арачиевъ	баща	60
14.	Атанасъ Р. „	синъ	18
15.	Коста Р. „	синъ	15
16.	Свещ. Стоименъ Атанасовъ	—	38
17.	Личо Баковъ	баща	46
18.	Рангелъ Л. Баковъ	синъ	20
19.	Петъръ Белевъ	—	50
20.	Гого Д. Богоевъ	братъ	30
21.	Митра Д. Богоева	сестра	22
22.	Дим. Ат. Богоевъ	братъ	18
23.	Шида Ат. Богоева	сестра	22
24.	Петъръ Т. Боневъ	—	38

* Тая пѣсень е записалъ отъ турцитѣ въ Устина преди много години перещунецътъ г. Коста Р. Витановъ; преводътъ е сжщо неговъ.

** Въ стълбеца „родство“ сж означени роднинскитѣ връзки на членоветѣ отъ една кжща (челядь), чертата пъкъ показва, че отъ надлежното семейство (кжща) е загиналъ само едно лице.

№	Име и презиме	родство	възрасть
25.	Мито Боневъ	баща	70
26.	Славе М. Боневъ	синъ	35
27.	Стоянъ М. „	„	30
28.	Павльо М. „	„	25
29.	Дѣлчо Бошковъ	—	30
30.	Божо Бошковъ	—	30
31.	Иванъ Бояджиевъ	—	30
32.	Тено „	баща	65
33.	Георги Т. „	синъ	35
34.	Петъръ Т. „	„	30
35.	Анастасъ Василевъ	баща	65
36.	Ив. Анастасовъ	синъ	21
37.	Тодоръ Велчевъ	—	30
38.	Лило п. Велчевъ	—	12
39.	Тото Величковъ	баща	70
40.	Иванъ „	синъ	30
41.	Илия „	синъ	25
42.	Георги Витановъ	—	65
43.	Бояна Т. Владикова	—	40
44.	Лальо Влаевъ	съпругъ	60
45.	Люляна Влаева	съпруга	56
46.	Бичо Влаевъ	—	65
47.	Върба Сл. Влаева	—	18
48.	Грозда Влаева	—	70
49.	Дафа Ив. Гагова	—	70
50.	Драганъ Ат. Гашаровъ	—	12
51.	Лико Гашаровъ	—	55
52.	Иванъ Гиновъ	баща	70
53.	Къта Гинова	майка	70
54.	Спасъ Гиновъ	синъ	30
55.	Гюрга Гинова	снаха	4
56.	Георги Гиновъ	внукъ	11
57.	Димитъръ Гиновъ	„	9
58.	Иванъ Гиновъ	„	5
59.	Йорданка Гинова	внучка	7
60.	Галина „	„	3
61.	Гутьо Гинчевъ	—	60
62.	Недѣля Гогова Гинчева	майка	65
63.	Димитъръ Гинчевъ	синъ	40
64.	Любомиръ „	внукъ	12
65.	Ванчо „	внукъ	9
66.	Наско Гинчевъ	баща	62
67.	Спаса Гинчева	майка	60
68.	Ранджо Гинчевъ	синъ	35
69.	Кофчо Гинчевъ	съпругъ	50
70.	Мария Гинчева	съпруга	48
71.	Хаджи Тодоръ Гинчевъ	баща	60

№	Име и презиме	родство	възраст
72.	Йорданка х. Тодорова	майка	58
73.	Иванъ х. Тодоровъ	синъ	28
74.	Никола х. Тодоровъ	синъ	24
75.	Богдана Николова	внучка	2
76.	Дим. Д. Голдуповъ	—	60
77.	Дино Гроздановъ	баща	65
78.	Николина Грозданова	майка	62
79.	Христо Гроздановъ	синъ	26
80.	Никола „	—	38
81.	Трендафилъ Груицовъ	баща	60
82.	Цона Груицова	майка	55
83.	Андреа „	синъ	25
84.	Като Гърнаковъ	баща	65
85.	Костадинъ К. Гърнаковъ	синъ	20
86.	Мито Гьошевъ	баща	65
87.	Начо М. „	синъ	36
88.	Тенчо Дамбовъ	баща	60
89.	Илия Т. „	синъ	22
90.	Рангелъ Т. Дамбовъ	„	30
91.	Личо Даневъ	—	38
92.	Митра Ст. Данева	—	50
93.	Спасъ Даневъ	—	30
94.	Дино Дардовъ	баща	45
95.	Стоименъ Дардовъ	—	22
96.	Гочо Дачевъ	братъ	36
97.	Тодоръ „	„	40
98.	Бичо Делевъ	съпругъ	60
99.	Манъка Делева	съпруга	60
100.	Разанъ Делевъ	съпругъ	64
101.	Недѣля Разанова	съпруга	60
102.	Василъ Делчевъ	баща	40
103.	Стоянъ В. Делчевъ	синъ	18
104.	Иванъ К. Делчевъ	братъ	25
105.	Марийка К. Делчева	сестра	8
106.	Иличо Джингаровъ	баща	65
107.	Стоянъ „	синъ	25
108.	Стоянъ Динковъ	—	42
109.	Стоянъ Д. Добренъ	—	40
110.	Стоянъ Р. Доденъ	—	31
111.	Петко Р. „	—	19
112.	Иличо Ив. Долевъ	баща	40
113.	Иванъ Ил. „	синъ	6
114.	Кътьо „	съпругъ	58
115.	Върба Долева	съпруга	56
116.	Петко Р. Долевъ	съпругъ	60
117.	Митра Долева	съпруга	60
118.	Рангелъ Т. Долевъ	—	18

№	Име и презиме	родство	възраст
119.	Никола Доневъ (Рабаджи)	—	36
120.	Павльо „	—	46
121.	Стоянъ Еневъ	—	30
122.	Стоянъ Йовчевъ	баща	30
123.	Георги „	синъ	8
124.	Стойка П. Злачева	—	50
125.	Райко Каймакановъ	баща	65
126.	Имшерия Каймаканова	майка	62
127.	Люляна „	дъщеря	18
128.	Апостолъ Каймакановъ	синъ	22
129.	Димитъръ „	внукъ	10
130.	Ташуна Каладжиева	—	20
131.	Каньо Каневъ	баща	65
132.	Стоянъ „	синъ	30
133.	Янинка Канева	снаха	28
134.	Марийка „	внучка	4
135.	Тодоръ Ив. Кераченъ	—	40
136.	Личо Киревъ	баща	28
137.	Стоянъ „	синъ	5
138.	Тодоръ Козара	—	40
139.	Гого К. Коцевъ	братъ	18
140.	Илинка Коцева	сестра	14
141.	Илико Криошиевъ	—	50
142.	Никола Кърпачевъ	—	30
143.	Кирчо Кръстановъ	—	30
144.	Димитъръ Кръстенъ	баща	65
145.	Тодоръ „	синъ	33
146.	Анка Г. Кръстена	внучка	4
147.	Насьо Кръстенъ	дѣдо	58
148.	Ив. Г. „	внукъ	8
149.	Тото „	баща	55
150.	Тено „	синъ	20
151.	Никола „	—	50
152.	Василъ Г. Куртовъ	—	28
153.	Гутьо Б. „	—	42
154.	Иванъ „	съпругъ	40
155.	Митра Ив. Куртова	съпруга	40
156.	Никола Кушевъ	—	35
157.	Цвѣтко Къбенъ	баща	38
158.	Йова Къбена	майка	36
159.	Елена „	дъщеря	16
160.	Богдана „	„	6
161.	Наска Ив. Кънева	—	35
162.	Никола Г. Къневъ	—	20
163.	Стаменъ Кърмовъ	—	65
164.	Киро Кътевъ	—	30
165.	Павльо Ив. Лакенъ	—	40

№	Име и презиме	родство	възраст
166.	Георги Латинкинъ	—	55
167.	Стоянъ К. Лозановъ	братъ	38
168.	Апостолъ К. „	„	26
169.	Калоферъ Лозенъ	—	40
170.	Димитъръ Малинчовъ	братъ	40
171.	Иванъ „	„	28
172.	Стоилъ Мандаджиевъ	баща	65
173.	Мария Мандаджиева	майка	60
174.	Гюрга „	внучка	15
175.	Кръстанъ Мановъ	—	65
176.	Марчо Марчевъ (Боженъ)	баща	65
177.	Илия „	синъ	22
178.	Мито Милошевъ (Дечевъ)	баща	62
179.	Гого „	синъ	17
180.	Никола Минчевъ	—	26
181.	Гюрга Ат. Миткова	сестра	23
182.	Магдалина „	„	14
183.	Пауна „	„	20
184.	Ваньо Мишевъ	баща	65
185.	Николина Мишева	майка	60
186.	Велика Г. „	снаха	30
187.	Стойка Г. „	внучка	4
188.	Атанасъ Г. Мишевъ	внукъ	2
189.	Натьо Мияловъ	баща	60
190.	Мария Натева	майка	58
191.	Велика „	дъщеря	18
192.	Иванъ Натевъ	синъ	28
193.	Тотьо Младяновъ	баща	50
194.	Велика Т. Младянова	дъщеря	22
195.	Иванъ Мочевъ	братъ	40
196.	Тодоръ „	„	35
197.	Саво Д. Мрънковъ	—	65
198.	Ранджо Мряновъ	—	60
199.	Атанасъ Муровъ	дѣдо	60
200.	Гюро „	внукъ	10
201.	Петъръ „	„	12
202.	Спасъ Наджевъ	—	20
203.	Никола Ив. Накевъ	баща	40
204.	Стаянка Н. Накева	майка	38
205.	Митра Накева	дъщеря	5
206.	Димитъръ Никифоровъ	—	30
207.	Марийка Николакова	сестра	10
208.	Стоянка „	„	18
209.	Динчо Паздеревъ	—	32
210.	Андрейко Пановъ	баща	62
211.	Митра Панова	майка	60
212.	Гочо А. Пановъ	синъ	30

№	Име и презиме	родство	възраст
213.	Никола Г. Пановъ	внукъ	2
214.	Кръсто А. „	синъ	25
215.	Илинка Кр. „	снаха	24
216.	Петъръ Папазовъ	—	58
217.	Куньо Пейчевъ	баща	62
218.	Митра Пейчева	майка	60
219.	Георги Пейчевъ	синъ	35
220.	Гюрга Пейчева	снаха	33
221.	Митра Г. Пейчева	внучка	6
222.	Гочо С. Пеновъ	—	45
223.	Къта Пенова	майка	60
224.	Дончо Пеновъ	—	25
225.	Дим. Д. Поповъ	баща	65
226.	Люлюна Попова	майка	60
227.	Ягода „	дъщеря	22
228.	Велика „	„	20
229.	Начо Пълевъ	—	60
230.	Димитъръ Раевъ	деверъ	20
231.	Елена Раева	снаха	30
232.	Янкулъ Рангеловъ	—	65
233.	Спасъ Чобанъ Ристевъ	—	25
234.	Личо Рупчевъ (Рупеца)	баща	60
235.	Алтъна Р. Рупчева	майка	58
236.	Гьорчо Рупчевъ	синъ	28
237.	Апостолъ „	„	25
238.	Динчо Сендовъ	—	60
239.	Ранджо „	—	40
240.	Ив. Ат. Сертовъ	братъ	15
241.	Стоянка Сертова	сестра	18
242.	Велика Ц. Симонова	майка	70
243.	Андреа Симоновъ	синъ	25
244.	Ив. Р. „	внукъ	8
245.	Апостолъ Славчевъ	—	35
246.	Калоферъ Спасовъ	баща	42
247.	Димитъръ К. „	синъ	8
248.	Йорданка К. Спасова	дъщеря	2
249.	Стоянка Ставрева	—	65
250.	Къто Стоилковъ	—	60
251.	Тодоръ „	—	55
252.	Ат. К. „	баща	28
253.	Мария Стоилкова	майка	30
254.	Рангелъ Стоилковъ	синъ	3
255.	Стоянъ „	„	7
256.	Лозанчо Стоичковъ	баща	65
257.	Динко Лозанчовъ	синъ	25
258.	Георги Стояновъ	баща	42
259.	Мина Стоянова	майка	40

№	Име и презиме	родство	възраст
260.	Слава „	дъщеря	12
261.	Дино Стояновъ	баща	42
262.	Михалъ Д. Стояновъ	синъ	20
263.	Стоянъ Г. Сърнаковъ	—	25
264.	Георги Н. Табовъ	—	30
265.	Иванъ Табовъ	свекъръ	60
266.	Върба Г. Табова	снаха	35
267.	х. Господина х. Танкова	майка	65
268.	Костадинъ х. Танковъ	синъ	46
269.	Грозда Ст. х. Танкова	снаха	40
270.	Атанасъ х. Тилевъ	—	43
271.	Павлю „ „	баща	31
272.	Митра П. х. Тилева	майка	28
273.	Деяна „ „ „	дъщеря	6
274.	Йорданка П. х. Тилева	„	2
275.	Борисъ П. х. Тилевъ	синъ	1
276.	Божия Ив. х. Тилева	майка	24
277.	Мария „ „ „	дъщеря	1
278.	Гочо Тилковъ	баща	46
279.	Кждра Тилкова	майка	40
280.	Калина „	дъщеря	12
281.	Рангелъ Тилковъ	синъ	16
282.	Иванъ Тиловъ	братъ	25
283.	Тодоръ „	„	30
284.	Димитъръ Тиловъ	—	40
285.	Иличо Тиловъ	баща	30
286.	Дим. Ил. „	синъ	10
287.	Апостолъ Тодорчевъ	—	22
288.	Димитъръ Тонковъ	—	25
289.	Атанасъ Тотовъ	баща	60
290.	Ранджо „	синъ	40
291.	Цвѣтко „	баща	50
292.	Костадинъ Цв. Тотовъ	синъ	18
293.	Тено Тотовъ	съпругъ	46
294.	Николина Тотова	съпруга	42
295.	Атанасъ Тошевъ	—	65
296.	Дино Д. Тошковъ	баща	65
297.	Кътьо „	синъ	32
298.	Атанасъ „	—	65
299.	Георги Цачевъ	братъ	30
300.	Тодоръ „	„	18
301.	Георги Цачевъ	—	60
302.	Мачо „	—	50
303.	Гильо Рангеловъ Църкаловъ	баща	65
304.	Сеферина Гилева	майка	60
305.	Насьо Гилевъ	синъ	28
306.	Иванъ „	„	18

№	Име и презиме	родство	възраст
307.	Тодоръ Ат. Чолаковъ	братъ	36
308.	Гюрга Ат. Чолакова	сестра	20
309.	Вельо Шиковъ	—	50
310.	Ивана Цв. Шикова	—	40
311.	Илия Шоповъ	—	35
312.	Маташъ Тошевъ Янкуловъ	—	50
313.	Маринчо	—	65
	Махала Пастуша.		
314.	Иванъ Гатевъ	—	18
315.	Петраки Делевъ	баща	50
316.	Георги „	синъ	20
317.	Иличо „	„	25
318.	Костадинъ Драндеевъ	—	30
319.	Георги Казаковъ	братъ	12
320.	Митра Казакова	сестра	20
321.	Ранджо Къдренъ	—	25
322.	Стоянъ Личевъ	баща	25
323.	Велика Личева	дъщеря	3
324.	Ангелия Мъркачевъ	—	18
325.	Георги Найденовъ	братъ	25
326.	Марийка Найденова	сестра	15
327.	Стоянъ Славковъ	баща	30
328.	Йордана Славкова	дъщеря	10
329.	Личо Таневъ	—	55
330.	Стойка Тосева	—	30
331.	Стоянъ Трифуновъ	—	15
	Неперущени.		
332.	. . . . . Ботева отъ Сопотъ	майка	50
333.	Бота Ботева отъ Сопотъ	дъщеря	25
334.	Иванъ Георгиевъ отъ с. Бяга	—	50
335.	Малинъ Георгиевъ отъ с. Цалапица	—	18
336.	Георги Динкчията отъ Пловдивъ	—	36
337.	Христо Жлебинковъ отъ с. Рила	—	18
338.	Спасъ Ив. Икимчето отъ Сопотъ	—	26
339.	Никола Хр. Коджабашиски отъ с. Рила	—	19
340.	Василъ Соколски Докторътъ отъ Жеравна	—	32

№	Име и презиме	родство	възрасть
341.	Стоянъ Цвѣтковъ отъ с. Момина Клисура	—	36
342.	Кочо Чистеменски отъ с. Динката	баща	36
343.	Теохана Кочова	майка	28
344.	Райна „	дъщеря	5
345.	Момиче—Кочова	роднина	15

Поробени перущени.

1.	Костадинъ С. Боневъ	—	9
2.	Спаска Д. Добрена	—	18
3.	Стойка П. Долева	—	20
4.	Петъръ Пълевъ	—	7
5.	Иванчо Г. Стояновъ	—	12
6.	Гочо Р. х. Трендафиловъ	—	8
7.	Велика Т. Тотова	—	18

Заточени.

1. Иванъ Дардовъ
2. Никола Делевъ
3. Спасъ Демировъ
4. Гочо Кръстенъ

XVI. Къмъ живота на попъ Георги х. Тилевъ.

Книгата бѣше отпечатана, когато излѣзе IV-V книжка на списание „Българска книга“. Тукъ Н. Начовъ пише хубава статия за нашия книгопродавецъ Хаджи Найденъ Иоановичъ, въ която дава нови свѣдения за хаджи Георги хаджи Тилевъ, които въ досегашнитѣ извори не срѣщаме и които въ Перущица не се помнятъ. Така, на стр. 376 Н. Начовъ пише:

„Въ сѫщата година (1862) архимандритъ Теофилактъ—тогазъ още мирско лице, Георги — побѣгналъ тайно отъ родителитѣ си въ с. Перущица и отишълъ да се учи въ Бѣлградъ, дето сѫщо се учелъ въ Висшата школа вуйчо му Петъръ Боневъ, който тази година вече свършвалъ учението си.

„Разказваше ми отецъ Теофилактъ, че той и племенникътъ му Георги ходили тукъ-тамъ изъ Бѣлградъ: при Г. С. Раковски и другаде“.

Малка поправка: х. Георги не е могълъ да избѣга отъ родителитѣ си, защото презъ тая година е билъ вече женен. Въ Бѣлградъ той е престоялъ навѣрно много малко и то въ началото на 1862 г., защото иначе би го видѣли бездруго въ легията заедно съ вуйчо му; а освенъ това той не е останалъ тукъ да се учи, па и надали е билъ отишълъ за това: защото на Митровдень сѫщата година хаджи Георги е въ Перущица, кѫдето е билъ вече и П. Боневъ.

По-важни грѣшки.

стр.	редъ	отъ	вмѣсто	да се чете
6	15	доле	Драгивитски	Даговитски
11	2	„	изтокъ	западъ
31	18	горе	Танко (Костадинъ)	Танко
40	7	доле	хонецъ	конецъ
51	16	горе	1862	1865
52	4	доле	п.	П.
55	8-7	„	изоставенъ	остраненъ
70	16	горе	заетъ	взетъ
72	4	„	погналъ	почналъ
79	21	„	пѫтя	Бѫта
97	21	„	бележитъ	близъкъ
114	8	„	отъ	въ
197	11	доле	30 априлъ	1 май

Печатница Хр. Г. Дановъ — Пловдивъ, № 13 (1930 г.).